ЛУКА ЋЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA ĆELOVIĆ
BELGRAD

РОДИТЕЉИ

СЛИКА ИЗ СЕОСКОГ ЖИВОТА

I.

Зорли се сневеселио наш чича Јова Смиљковић. Ако ћемо по правди и има зашто: — опрема сина Бошка у војску. А Бошко му је, болан, јединац. Дошли ми — нас неколико — да га мало разговоримо — ко комшије. Он сео тако, на клупицу — што је под леском — турио главу у руке па ћути. Пред њим стајаше чутурица с ракијом, ал на њу чича Јова и не пòглéдâ. Назвасмо бога и поздрависмо се. Он викну једну од жена те донесе две три столичице па нам рече да седнемо. Седе и он. Ћутимо; он, онако исто, оборио главу.... Е већ нам би тешко!... Није то тако лако разговорити човека!...

— Па.... Бошко иде? — рече Митар Степанић, само нека се говори.

— Ја, иде!...

— Е, шта ћеш?....

Чича Јова диже главу; заусти да нешто рекне, ал се пусте очи наводниле, па само купи усне и гута пљувачку.

— Оно.... да је друкчије, па... ајд, ајд! — рече Митар.

— Да макар има ко с њим из села, па ни по јада мога! — једва изусти чича Јова па окрете главу те гледаше у воће, а из очију му капљу сузе.

— Ја!... Ал ето он сам — рекох ја — Тако је исто и са мном било.... Баш је проклета та *коцка!*...

— Чудно је мени само како он сам да извуче прву нумеру! — рече Митар.

— Е мој Митре! — рече чича Јова — па уздану, онда узе чутурицу испред себе, ману њом на Митра, напи се па му је пружи. Митар се напи па пружи Срећку, а Срећко нама.

Опет заћутасмо. Ко пали дуван он пуши и пљуцка; ал мени не може да поднесе. Досади ми се.

— Где је Бошко? — упитах.

— Тамо, у вајату — рече чича Јова.

Ја се дигох у вајат. Нађем Бошка где седи с матером, стрина Марицом. Крај њега стоји дупке пуна бела торба. Он се поднимио па ћути, а стрина Марица плаче. Вели му:

— Па, рано моја, писмен си, богу вала — пичи мајци својој; само три речи!... Јави како ти је!... Па, онда, кућо моја, моли се увек богу да ти лепог здрављица даде. Бог ће помоћи рано моја!... Слушај свога старијега! Старији је — старији: он некад и прасне и викне, па богме, и удари — али ти, дико моја, претрпи.... Он ће онда видети па ће рећи: „ово је поштено момче; он добро слуша“ — па се после неће више на те налетати; и од других ће те чувати.... Па, онда, рано моја, чувај се и од оних проклетих кавинчина; чула сам да има тамо неких несретница.... бежи од њих ко од чуме!... Па и са друштвом гледај што лепше можеш; ко ће ти се на нужди наћи ако друг неће?... Са свима лепо; знаш шта вели стари људи: умиљато јагње и две мајке сиса!... А мајка ће се, рано, богу молити и дан и ноћ: да јој здрав и весео дођеш!... Мајка неће сна имати, мајка неће мира имати.... гледај, рано моја, да мајку обрадујеш.... Па, рано моја, немој да са друштвом много тумараш и да се опијаш!... Чувај ту крајцару што ти је бабо дао; немој много трошити! Ти видиш како се код куће с новцем натеже.... Сам, вала богу, знаш колико само, преко године, за со дамо; а камо за обућу па за аљину, па за порезу и још којешта друго.... А нема цене ничему. Ко год

купује гледа да му је џаба.... Шта ћеш: — наступило несретно доба....

Ућута; сузе је загушише. И Бошко се расплако... Море дошло и мени да плачем!... Стрина Марица устаде.

— Куд ћеш дадо? (Он је матер звао дадом).

— Идем да донесем да једеш што-год.

— Иди, иди!

Она изађе. Бошко убриса сузе па ми рече:

— Пајо, брате! Ја бих ти нешто казо!

— Знам шта ћеш?

— Од куд знаш?!

— Знам! за Босиљку је л?

— Ја! — рече. Он ме погледа мало оштрије.

— Шта ћу да јој кажем?

— Реци јој: нека не заборави што сам јој казо. И реци јој.... овај.... реци јој.... да ја, јес, ја... волем је ко... сестру....

— Добро, рећи ћу!

— И реци јој: нека ме чека; јер, ако ме.... овај.... буде слагала, кажи јој, да ћу је.... овај... јес... сву ко репу исећи!... Кажи јој....

У тај пар уђе стрина Марица; он ућута. Намести малу синицу па на њу метну по сомуна и сланик са сољу. Онда оде па донесе лепа „јемужна“ сира и кајмака.

— Дед, рано моја, седи јако — рече Бошку.

— Ајде, кардо, седи и ти!

— Море, мани — велим ја — само ти једи.

— Не могу ни ја сам!

— Седи Пајо, рано, седи! — рече стрина Марица.

— Не могу стрина. Ја сам још код куће....

— Мош опет мало.... неће се побити....

Шта му знам — седох. Бошко извади нож, осече две кришке сомуна, па — почесмо.

— Дед'. рано, јејте, а ја одох да донесем пирјана.

Оде. Бошко спусти нож на синију.

— Што не једеш?

— Не могу; заседа овде! — рече показујући на гушу.

— Е, немој ти тако! И ја сам био у војсци.

— П'онда реци јој — рече Бошко не слушајући ме — да ћу овај.... чим дођем из војске.... рећи дади да она.... овај.. помене баби.... та, већ: ожени ћу се само њом!... Нек се шалом не шали да би отишла за.... другог.... А ја ћу, овај.... све тебн писати, па ти њој.... онако.... прочитај лепо све што ти будем писо.... А кажи-де и оном Мојсиловићу.... Живку.... нек он батали што је почео, још он.... овај.... не зна мене .... Ни кост му с кошћу неће остати ако га ја дочепам!... Он је, већ једанпут пролазио кроз моје руке, па.... зна ваљда....

Уђе стрина опет, носећи у једном чанку пиријана.

— Што не једете? — упита она.

— Па, вала, стрина, јели смо.

— Ево, рано моја, пиријана; сир ни онако није бог зна шта. Умачите!

Метну пиријан на синију. Бошко, да би само матери по вољи учинио, поче јести; ја не могох никако.

— Што не једеш Пајо? упита ме она.

— Не могу стрина.

— Умачи, рано, умачи!... на ево и овај батак; Боја воле крила и тртицу.

Ја не могох окусити. Она једнако око Бошка.

— Дела, кућо, и ово парче! Тамо куд идеш нема понуда.... Пожелећеш да те мајка понуди... нема мајке свуда!...

На се опет заплака. Бошко испусти нож на синију. У тај пар викну чича Јова:

— Јес' готов Бошко?

— Готов сам! — одазва се он.

Она скочи па стаде преда-њ; готово му препречи пут.

— Чекај, рано, још мало! Чекај да те се мајка нагледа!... Седи, седи — још није све спремно!... Треба изнети ову торбу.... ца онда... није Ивко још ни коња упре-

гнуо... Мирјана! Мирјана!.. седи ти кућо!... Чујеш, узми ову торбу па однеси у кола.... Да знаш како ми је!.... Ал је свака мајка проклета!... Седи кућо; још мало само... па ћеш онда отићи.... а ја.. ћу се молити богу!.. Ти си ми једини!.. Нема мајка деце на одмет!... А и та држава!... Зар је баш запело за мога Боју?... И што ће јој та војска? Ето, одрани, одгаји, видиш!... ко соко — па кад га доведеш до снаге, онда — подај другом да га бије!... Седи рано!... Не сме мајка ни да плаче да те не би... ух! јадна ти сам!... Ал сам проклета!

Лепо се и ја заплаках! Наслонио се, тако, на довратак од вајата — гледам, санћим, на поље — а сузе се котрљају.... Бошко зајеца. Ја се окретох и погледах: — она га уватила рукама за рамена па га притеже да седне на кревет... Сва је дрктала ко да ју је грозница уватила. Није више плакала; очи јој се беху стопиле у Бошково лице; ни да је тренула! Па и не говораше ни речи више; само га је немо гледала....

— Шта је с Бошком? — упита чича Јова надвиривши се.

Бошко се појми да устане. Она одскочи од њега па викну:

— Па ево га! Шта ћеш?... Ти, ваљда, једва чекаш да он оде — а?

— Није, Марице, брате; ко би то мога зажелети? — рече благо чича Јова. Ал.... време је!...

— Још мало; само још мало: — молим те: ко што се бог моли!...

Чича Јова одступи; и ја изађох па одох колима. Ивко везиваше торбу за лотре. Жене се устумарале тамо и амо: — само плачу; деца се деру, а људи ћуте...

Прошло је тако черег сата. Док једва ето ти и Бошка са матером. Приђоше колима.

— Е сине; сад да се поздравимо! — рече чича Јова, а сузе му се котрљају.

Бошко му приђе, пољуби се с њим па га онда пољуби у руку, а чича њега у оба образа. Заређа Бошко те се и с нама изљуби. Окрете љубити децу, а жене прилазе те му дају: која чарапе и јабуку, која пешкир и јабуку. Кад се са свима поздрави приђе опет матери те је у руку пољуби, па онда седе на кола... Ивко ошину коње и они излетеше из авлије. На савијутку код крста Бошко ману главом па замаче.. Сви смо оплакали. Стрина Марица оста наслоњена на капији. Дуго је гледала на ону страну, као да би хтела да, кроз увело лишће, још један пут Бошка угледа... Ја јој приђох.

— Ајде, стрина; ајдемо у кућу.

Она ме погледа.

— Ајде рано !... Ала ми је зима око срца !...

II.

Кад је се Ивко вратио из Шапца он рече да су већ отишли. Заћута чича Јова ко гроб. Стрина Марица једнако плаче. Па и остали укућани не беху веселији. С дана на дан погледају писмо, али оно не долази. Ко год пође у Шабац чича Јова му накричује да се уврати код Вељка дућанџије да види да нема како писмо.

Ја им одем по неки пут. Седнем са стрина Марицом па јој причам о свему како је у војсци. Чим устанем она вичe :

— Седи Пајо, рано, седи !... Нема те ни да дођеш !... Па и кад дођеш а ти гледаш да час пре...

— Није, вала, стрина; седео сам доста !.... Доћи ћу и сутра !

— Е нећеш вала ићи ! — вели ми она па стане преда ме. — Смиљо донеси де му још мало вина !...

Шта ћу јој ? Погледам је : суво, мршаво — ко шкрипац. Оне жућкасте очи, зборано лице, суве руке... ко да јој учини на жао ?... Седнем па јој опет причам. По неки пут и мрак падне а ја код њих...

Чича Јова се прорадио. Једног јутра — баш беше пао снег — идем ја да положим говедима па га стигнем. Назовем бога и поздравим се.

— Камо се ти? — пита ме он.

— Ево ме!

— Видим — вели — а камо се ово дана?

— Па... имо сам посла.

— Немој — вели — тако. Ти знаш да те ми волемо због Бошка. Дођи.

— Добро, доћи ћу... А ако бог да ти?

— Ићу да положим марви.

— Зар ти?!.. — упитах ја.

— Море, досади ми се код куће; овако се мало разговорим.

То вече одем ја њима. Седели смо по дуго. Таман се ја спремам да пођем кући, а неко са шора викну. Изађе Ивко да види ко је. На скоро се врати носећи писмо. Сви поскакасмо.

— Ко је доно?

— Иван црквењак.

— Па, камо га?

— Оде кући.

— Дед' Пајо, рано, ти си писмен; отвори па види шта пише. — рече стрина Марица стрепећи.

Отворим писмо. Испаде још једно.

— Је л од њега? — пита чича Јова.

— Јес, његова је рука.

— Читај! Читај! — повикаше сви.

Ја почех читати оно прво:

„Љубезни родитељи“ [1])

„Ево доби време да вам напишем моји неколико речи и желим да вас они у добром и повољном здрављу затеку а ви ако сте ради чути за моје здравље ја сам вала Богу жив и здрав које и вама од Бога желим“...

[1]) Правопис и интерпункција је као и у оригиналу.

— Рано моја слатка! Како лепо пише својој мајци! — рече стрина Марица кроз плач.

– Даље читај! — рече нестрпљиво чича Јова.

— Читај, рано, читај!

„*А сад далазим вас иаздравити сад иоздрављам мога оца Јована и моју матер Марицу и иоздрављам чичу Ивка и брата од чиче Максима и брата Перу и стрину Мирјану и, снају Павлију и снају Велинку и синовца Радована и синовицу Смиљку и синовицу Перку и иоздрављам комшију Стеиана и све његове, сад иоздрављам мога карду Пају Белинчевића и њему подајте ово другу иисмо, и иоздрављам ујака Вилиа и ујну Василију и чича Петра Гојковића и кума Стојана и куму Петрију и нашега иоиу Коју и учитеља Јосиа. И иоздрављам све који усиитају заме и за моје здравље, и за мене се немојте бринути мени је вала Богу добро и каилар ме воли што сам иисмен и вели ми да само добро изучим рачун а правило ћеш вели лако изучити имам га вели и ја иа ћу ти га лако дати и ти ћеш вели иостати каилар само кад си велими иисмен. А сад ишлите и ви мени чим ово моје иисмо добијете и јавите ми које се у селу ожењио, и јавите ми шта ради она наша крмача што смо је за иосек затворили јестели је убили и јели се зекуља отелила и ако јесте јели вочић или кравица....*

— Кућо моја слатка! Како се он свега сећа и за све распиткује!....

„*И говори ли сте дађетѐ Галоњу продати јестели га йродали, а сад иоздрављам мога оцу и матер и све који заме заиитају и желим вам од Бога здравље, а ја сам вала Богу здрав јесам и остајем ваш син*

Бошко Смиљковић

војник II чете V батаљиона у доњем граду у Београду

— Ала пише! рече чича Јова поносито.

— Моја лепа кућо! — рече стрина Марица кроз плач. — Дај Пајо, рано, то писмо мени... Мајка ће га у недрима носити!

Ја јој пружих.

— Шта велиш Пајо? — пита ме чича Јова.

— Добро!

— Зорли добро! Нема му равна на перу!

— Нема! — рекох ја.

— Никаквог се ћате не бој!

— Не бој бога ми!...

— Још мало па ће их све заденути за појас! — рече чича Јова.

— Шта му оно, рано, реко онај.... онај...

— Је л каплар? — упитах.

— Ја, ја!...

— Реко му да изучи добро рачун, а за правило ће лако, па ће и он постати каплар.

— А каки је то чин рано?

— То је десетар — рече поносито чича Јова.

— Он заповеда десетином војника. Они му чисте обућу, аљине и слушају што год он заповеди — рекох ја.

— Море, је л он само овако писмен — не бери ти бригу! Е да ми је сад наћи оног његовог учитеља Вилипа дао бих му дукат у злату и нек бира вепра, у свињама!... Како је он само њега изучио!...

— А ја сам му пре све слала — рече стрина Марица. Кад год дође четвртак а мој весели Боја мени: „шта ћу, вели, дадо понети господину?“ А ја спремим боже, спремим: и сира и кајмака и кукуруза и... кад је чему време... „На — велим му — рано, понеси ово твом господину“...

— Нек му је просто! Само кад је он њега изучио!... Није то лако бити учитељ!...

— За то се и каже: прости боже учитеља па родитеља! — рече Ивко.

Б.Б.в
30
РIII
46
УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45050

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
Luka Ćelović
BEOGRAD

ВЛАСНИК И УРЕДНИК
ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ШЕСТА
КЊИГА ШЕСНАЕСТА
СВЕСКА 61-ва, 62-га, 63-ћа, и 64-та

У БЕОГРАДУ
ПРВА УДЕОНИЧКА ШТАМПАРИЈА НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ
(Обилићев венац бр. 1.)
1887

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТО?

I. ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме лирске, епске и драмске

Драгутин Ј. Илић, Отмица, шала с песмама у једном чину, страна 235.

Милутин Ј. Илић, Једна песма у прози, стр. 448.

Војислав Ј. Илић, Посланица пријатељу, стр 268.

2. Приповетке, Новеле, Романи.

Јанко М. Веселиновић, Родитељи, слика из сеоског живота, стр. 1. — Браћа, приповетка, стр. 513.

Марцијо Ишар, Ремон, стр. 83, 451.

Алесандро Манцони, Вереници, приповетка, стр. 103, 270, 638.

Бертолд Ауербах, На престолу, роман, стр. 289, 411.

Бранислав Ђ. Нушић, Један мора одступити...., новела, стр. 337, 577.

II. НАУКА.

1. Расправе и чланци.

Мајор *Ј. Стеф. Виловски*, Регулисање Јердапа, стр. 94.

Пуковник *Ј. Драгашевић*, Чија је кћи била Јерина Ђурђевица? стр. 177. — Које је године био састанак Бајазитовим васала у Серезу? стр. 429.

Професор *Доброслав М. Ружић*, Физиологија стида, стр. 285.

Професор *М. Миловановић*, Омладина, један поглед на улогу младих генерација у политичком и социјалном развићу, стр. 560. — Народ и напредњаци, политичка студија, стр. 120, 297, 460.

Професор *Владимир Карић*, Привредно стање у Србији стр. 660.

2. Прилози за историју.

а). *За историју српских ратова.*

Пуковник *Др. Владан Ђорђевић*, На српско-бугарској граници 1885 године, стр. 29. — Први дан српско-бугарског рата 1885 го-

дине, стр. 190. — Други дан српско-бугарског рата, стр. 355. — Четврти Новембар 1885. стр. 589

Јавна говорница, за стварне и личне исправке и допуне грађи за историју српско-бугарског рата I. Писмо г. Тодора Поповића уреднику „Отаџбине“, стр 509.

б). *За историју спољне политике нове српске државе.*

Карађорђе и Русија, стр. 72, 440.

III. ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

1. Политички.

Какав устав треба Краљевини Србији? стр. 112, 259.

2. Просветни.

Професор *Ј. Миодраговић:* Реализам, Класицизам и наше средње школе, стр. 128, 478, 680.

Срећен М. Адић, ручни рад у мушкој школи, савремено педагошко питање, стр. 315, 485, 694.

3. Књижевни.

Проф. *Ј. В. Несторовић*, критика на књигу Милана Савића „Разни путеви“ — стр. 137.

Богдан Поповић, Савремени роман, стр. 319, 491.

4. Уметнички.

К. Аранђицки, критика на Цветићеву историјску драму „Немања“, стр. 150.

Владан Ђорђевић, Неколико примедаба на ту критику стр. 167.

Сима Ј. Аврамовић, реферат о делу Жила Кларсија „Господин Министар“, стр. 330.

Данило Недељковић, реферат о шаљивој игри „По Амерички“ од Живаљевића, стр. 502.

Прилог, Карта Ђердапа од мајора Виловског.

— А шта то теби пише? — упита ме чича Јова.

Ја се узврдах.

— Мени... онако, знаш...

— А, а! ваша посла!

— Ја!

— Е, младеж!...

— Па што не прочиташ рано? — упита ме стрина Марица.

— Па... стрина... нека!...

— Нека, нека баба, то су њихова посла; они, знаш, крију — рече чича Јова.

Ја ућутах. Седео сам још мало па устадох. Они ме задржаваху, ал ја рекох да ћу Бошку да отпишем вечерас.

— Ћеш и нама прочитати, рано, што му напишеш?

— Ћу стрина!... Лаку ноћ!

— Лаку ноћ да бог да!...

Изађох. Помрчина ко тесто; на небу ни једне звезде; мацарац (северац) дува по истија; уједначио готово: — не вали те неће опет бити снега до зоре... Таман се ја маших за кључаницу да отворим капију па да изађем из авлије, а неко ме увати са страг за гуњ. Окретох се — стрина Марица.

— Рано моја, право ми кажи: је ли мој Боја бегенисо коју?

Ја пођутах... Смислим, најпосле, да кажем па — шта бог да!

— Јесте стрина.

— А коју рано?

— Босиљку Степанића.

— Митрову?

— Ја; шта вали?

— Ништа. Она је добра девојчица. И ја мислим да би добра била за нашу кућу.

— Добра!... Само молим те немој да би чича Јова...

— Не бери бригу!

— Е добро. То ме је, знаш, молио карда. Лаку ноћ!

— Лаку ноћ!

Изађем на шор. Мислим се: „боже, ала се то може да заволе!“ Ето, знам по себи! Пре ти нисам марио ни за једну цуру, а јако, вала, кад погледам Милојку Срећкову — некако ме саме њене очи привлаче... Велим: нећу баш да је видим — па не може се: слажем!... Морам је видети па да бих црко!... „Ајд да се увратим мало код Николића“ — помислих... Увратих се.

Седе девојке па преду. Погледам: Милојка и Босиљка обе ту. Заподеле девојке шалу па дирају Босиљку; припевају је с Бошком:

„Боса се играла,
„Три дуката шћердала;
„Нашо Бошко на неда,
„Док не пође за њега“...

А Босиљка се сва зајаприла. Трчи од једне до друге те им затискује уста.

Лепа девојчица!.. Није, да рекнеш, да је одрасла, јок! онако омалена бела ко сир па пуначка: — ко пачица.... Кад ја ућох девојке оставише њу па окретоше дирати мене и Милојку. Ту, крај ватре, прочитам ја писмо кардино. Пише ми пуно и накричује да кажем Босиљци да га чека. Изазовем ја њу па јој кажем све с почетка. Она је све саслушала, па кад је запита хоће ли га чекати, она рече полако:

— Ја бих, али не знам шта ће ми рећи таја.

III.

Одговорим ти ја Бошку на његова писма. Кажем му све лепо: и како је Босиљка све саслушала и шта је одговорила. Кад сам му отписиво на кућанско писмо мор'о сам отићи кући чича Јовиној. Стрина Марица говори а ја пишем. Шта ти нисам написо: — пун пунцат табак!.. О свему сам му писо, и како га стрина Марица једнако сања, и како јој је тешко кад погледа у његово одело и рубине. Рече ми да му пишем и о Босиљци нека се не брине јер је то њена

брига, и како се она неће удати, јер ће она то већ пустити њиховим женама у уши....

Писма однесе Благоје Петровић у Шабац. Очекивали смо само да нам отпише. Чича Јова посто већ мало разговорији. Све прича о Бошку. Дођу му тако људи, он седне с њима, донесе им се ракије па пију. Он мало, мало — па тек викне стрина Марицу:

— Дај де ми то писмо! — вели.

Она извади писмо из недара, па, ко је писмен он чита, стрина Марица плаче, а људи слушају. Онда им чича Јова „толкује" ко да је и сам тамо био. Вели:

— Није то тако лако бити војник! Ето и ја сам војник од кад је први „зекцир" — па тешко!.. Треба ту изаћи пред стерешину па стати овако — и ту чича Јова устане па стане по војнички — па кад му изађеш треба се ту „луктирати", па онда ту треба сваку реч измерити: — неће старешина да трпи да му ти причаш овај и онај.... А то је, болан, само народња војска, ал ово.... ово је стајаћак. Нема ту, него кад корачи — треба да се тресе земља под њим; а кад говори мора да сече....

— Ја, Ја!.. тако је! — веле људи.

— А он, болан.... јес чуо шта му само вели каплар?

— Добро вели!

— И то још првих дана!.. Шта ће тај урадити после? — вели чича Јова.

— Што ваља — ваља!

— Ваља бога ми! Спаси бог!..

И чутурица пође од руке до руке.

Стрина Марица једнако плаче. Нисам видео двоношца да толико суза пролије; чудим се само како није ослепила!.. Несмеш, просто, поменути Бошково име! Па онда мало — мало — па зовне Босиљку. Тек се примакне плоту па викне:

— О Стеванија!

— Ој!

— Јел ту Боса?

— Јесте!

— Кажи де јој нек дође.

А кад Босиљка дође онда је зове у собу.

— Оди, рано, да ме мало побиштеш; нешто ме много сврби глава.

А јок, бога ми! Само јој мило да метне главу Босиљци у крило, и да Босиљка барата прстима по њеној проседелој коси. Она је волела свакога кога је Бошко волео, па да би био црни Циганин.

Једног дана, баш некако у очи „Отаца", увратим се ја чича Јовиној кући. Питам где је чича Јова па ми рекоше да је отишо судници.

— Јел ту стрина?

— Јесте — вели ми Мирјана — ето је у соби с Босом.

— А шта раде?

— Прегледају рубине.

Ајд да видим шта раде! Ућем у собу: Босиљка села код пенџера а стрина уз вуруну па крпе.

— Помоз Бог!

Оне се обе дигоше.

— Бог ти помого, рано!

— Како сте, шта радите?..

— Вала богу! Ја са мојом снајком прегледам рубине: учим је, да зна, како се у нашој кући служи.

Босиљка испустила рад; једном руком купи ивицу од лекедова а другу спустила низа се па раширила прсте. Оборила очи, поруменела, па ћути.

— На де, дико, удени овај конац у иглу; — ја не видим.

Босиљка удену. Онда седоше опет радити. Ја поседех мало с њима па се дигох кући.

Тек ја вечеро па оћу да се изувам док човек викну.

— Видиде ко је! — рече ми наја.

Изађох. Пси нарнули. Пријем плоту: — Ивко.

— Ајде! — вели.

— Куд?

— Овамо, кући.

— Шта ћу?

— Дошла, вели, писма

— Од, карде јел?

— Ја!

— Јел здрав?

— Незнамо, зове те ага да прочиташ.

Вратим се у кућу, кажем мојима куда ћу, па с Ивком њиховој кући.

— Што вас не би за толико? — упита чича Јова пружајући ми писмо, а рука му дркће.

Погледах га. Пребледео ко крпа: сво му тело чисто стрепи. Стрина Марица ни жива — ни мртва: лепо јој стале очи. Ја почех отварати писмо; настаде тајац.

— Јел од њега? — упита чича Јова.

— Јесте.

— Је ли здрав?.. загрцаваше се стрина.

— Здрав је!..

— Вала Богу! — рекоше обоје....

Па се спуштише на клупицу.

— А ја.... свашта помислих!.. рече стрина.

— Де, шта пише? — рече чича Јова.

Ја прочитах писмо. Бошко јавља да му је добро, не може боље бити. Каплар га, вели, зорли заволео; не иде јако ни на „шиљбок", а не „динарчи". Поздравља све и укућане и комшије и мене и вели да ће ми други пут писати.

Кад прочитах писмо ја га дадох стрина Марици а она га метну у недра. Чича Јова се рашћерета па се окрете и шалити.

— Сутра ћу доћи да те вежем — велим ја — сутра је твој дан.

— Е добро вала! Ал ја се не дам везати, још се ја не бојим дечурлије.

— Ал сутра ћеш се дати! — рече му Ивко.

— Одрешићу се ја пре него што ме свежу! Донећу ја свега.

— Кад ћеш му, рано, отписати? — упита ме стрина Марица.

— Могу вала и сутра. Прексутра ћу у Шабац па могу и понети.

— Тако, тако, кућо моја, дођи сутра па му опет напиши. Јавићемо му да је и Милован Негић умр'о.

— Јавићемо вала!

— Јес јави му; кажи: осташе дукати! Ништа, кажи, није са собом понео! — рече чича Јова.

Доцкан сам се вратио кући.

Сутра дан пораним па њиховој кући. Чича Јова чека да га „свежем".

— Добро јутро!

— Бог помого!

— Здраво, мирно?

— Вала богу!

— Сретан ти дан!

— Вала; ти жив и здрав! Седи.

Седох. Донеше ракије. Здравимо један другом и пијемо. Ја, од куће, понео артије и дивит. Пошто се мало написмо седнем ја па накитим Бошку писмо. Кад сам им прочитао стрина се заплака а чича Јова рече:

— Баш ваљано! Види се да си и ти књижеван!... Спаси бог!

— На Спасеније!

— Ти ћеш код нас бити на ручку данас.

— Јок! Ићи ћу ја кући!

— Што?

— Имам и ја ручка.

— Знам, знам; али немаш сомовине! — рече чича Јова.

— Е то немам.

— А ви'ш ја имам. Велим ли ја синоћ: одрешићу се пре него што ме свежете.... Наручио сам ја још пре три дана Ранку бошњаку да ми добави рибе, па, добавио чово сома има пет ока....

— Е, онда ћу остати!

— Тако! — рече чича Јова.

Ручасмо боговски. Наредио лепо чича Јова те испекли „варку"; није да је масна него кипи.... Кад би свакад овако било, ја никад не бих мрса зажелео. Написмо се вина што га само наши поцерски виногради могу дати.... Пошо ја пред вече кући па ми све игра пред очима; није, да рекнеш, да сам пијан, ал тек, тек.... помећем језиком, види се то....

Спремим ја то вече све: и коњима зоби и напуним вреће пшеницом па у зору — у Шабац. Изађем рано на пијацу, продам жито, дам у пошту писмо што сам га за Бошка написо, најпре сам прелепио марку од двајест пара; знам ја, море, све како то иде. Онда се вратим у чича Алексину мејану. Кад ја тамо а седи један војник. Пријем му ближе па га запитам:

— А одакле но ти би рођаче?

— Из П.....

— Од кад си у војсци?

— Јесенас прошла година.

— У ком си баталиону?

— У петом.

— А познајеш ли ти неког Бошка Смиљковића?

— Како не бих познаво — вели — кад смо у једној чети?

— Па како он, славе ти?

— Добро, вала Богу!

— Је ли здрав?

— Ко дрен!

— Зна ли „учење"?

— Ко стари војник!... Ал што има „став“ — не роди мајка!... Ми смо у једној десетини. Зорли га каплар воле!

— Пиште он то нама.

— А јеси ли му ти каки род?

— Јок! Ја сам му, онако, кардашин.

— Јесу ли његови здрави?

— Сви, вала богу!

— Бар ћу му причати кад се вратим.

— Јес, кажи му: био сам са твојим кардом Пајом Белинчевићем.

— Ћу вала, казаћу му!

— А ти дошо на осуство?

— Ја!

— Колико си добио осуства?

— Петн'ест дана.

— А чији'но ти би?

— Мразовљевића из П.....

— Ћеш пити што год?

— Нећу ништа!

— Славе ти поздрави ми карду!

— Ћу, од бога ти здравље!...

Дође му неко: отац, чича, брат, сељак — шта ли, те га одазва. Ја седнем те поједем мало леба, узмем од чича Алексе и једну чинију гра̂ — па кад се мало „подбочих“, ја упрегнем моје дорачиће па-кући.... Боље је увек кад се човек раније врати. У вече, знаш, има које-каких бекрија па само гледају да кога превале.

С првим мрачком стигох у село. Зауставим коње пред чича Јовином кућом, сиђем те испричам што ми је онај Мразовљевића војник казо. Мило свима ко да сам им бог зна шта донео. Да могу на глави би ми места чинили. Стрина Марица запиткује ме то за ово, то за оно, а једнако нуди ракијом.

Боже, што ти је мајка!...

Спаво сам те ноћи ко топ....

IV.

Прође Божић, прођоше месојеђе — настаде часни пост. Дани почеше дужати. Нисам им мого онако често одлазити. Шта ћеш? — радови се сустижу. Човек вели: „дај да притврдим ово мало ограде, да ми не би после туђа марва додијавала“. Па онда, дај још ово, дај још оно — у том се уђе у рад; а онда ако не похиташ — оста.... Састајали смо се опет често. Због тога сам ја с њима и спрего, и позајмљиво се, ма да њима не требаше ни спрежник ни позајменица.

Вредни су то били људи од пре, а вредни су, вала, и данас. Истина, чича Јова ако само косом мане — неће ти он за жива бога ударити мотиком; то раде млађи. Али, и ако не копа, он надгледа копаче па тек довикне по којем чељадету:

— Посеци и тај, посеци и тај! Што год ређе то боље! Кад између кукуруза и кукуруза може во лећи — онда добро роди.

Ако се жање, он пристане за купиоцима па купи сваки остављени влатић:

— Не остављајте децо, ово је лебац!... Боље да лежи у амбару него да проникне рано и угине!...

Ако се коси, он узме своју косу, седне у лад па је откује; онда се маши за мазалицу која је у „вондиру“, накваси косу, узме белегију те је изоштри па викне:

— Е јунаци: ево и чиче! Ође да вам буде косбаша.... Дед, ко ће са мном?

Тада би се наврстало по десет пети'ест, он би стао напред, прекрстио се, повуко из чутурице, па би мано косом. Дивота га погледати! Онако стар; лете седи „зулови“ око чела и очију а у руци му коса пиште ко гуја.... Не коси него бриje! Куд прође туд црна земља остаје....

Па и стрина Марица није била лошија. Оно, ко би је видео зими, рекô би да она ништа не ради — ал би се

преварио. Стрина Марица је била вредан створ. Зими остави она посо на млађима; али лети, кад треба радити пољске радове, она прими сав кућански посо на се. Жене одлазе на рад, а она са ситнежом стара се да буде на време ручак, ужина и вечера. Ништа се од ње није могло отети. Она је имала кад и да меси леб, и да готови ручак, и да види живину — знала је колико је која квочка пилића имала... Кад је време ручку, а ти тек угледаш стрина Марицу, где носи велике лонце пуне....

Ивко је само радин и више ништа. Не ћеш га видети на слави, на свадби, на дањи; али кад год дођеш у градину — ту ћеш га наћи.

А друге жене?.... Код таких људи морају и жене ваљане бити....

* * *

За сво време рада само су Бошка помињали. Кад овлада врућина па седнемо где год у лад да „ўјамо“ — чича Јова би одмах почео говор о Бошку. Кад у вече кући на вечеру дођемо, стрина Марица то исто. Добили су већ неколико писама од њега. У последњем јавља, да је полагo испит за каплара и да га је добро положио; само чека да га „произведу.“

— Је ли, рано, па како ће он онда живети? — пита ме стрина.

— Како? — Десет људи слуша његове заповести — ето како.

— Он има и плату неку? — упита чича Јова.

— Тридесет гроша месечно.

— Охо! — то је боме нешто!

Ето, тако смо се разговарали.

Дође и јесен. Послови су већ отаљани; овде-онде види ћеш већ по неког да се окопио. И ја сам прерадио моје послове — могу по мало на прело. Одем почешће и чича Јови.

Једно вече, баш седимо, а Смиљка унесе писмо. Послo учитељ. Био, знаш, у Шапцу, па га донео.

— Је л од Бошка?

— Јесте.

— Види-де шта пише!

— Лепо пише *каилар* Бошко — рекох ја.

— Е?!

— Јâ.....

— Алал му матери! — рече чича Јова. Баш ћу да частим учитеља, што га је донео!

Прочитам ја писмо. Они весели, боже, весели, казати се не може.

— Отпиши му онако, како знаш — ја му шаљем дукат у злату! — рече чича Јова.

То вече смо седели дуго и пили.

Не прође неколико дана, ето опет писма. Ја баш идем од мејане, а викну ме чича Јова. Ућох у авлију. Стрина Марица снуждена.

— Шта је стрина?

— Рано моја! Сањала сам мог Бају рђаво. Ко сав, простићеш, поцепан.

— На-де, види! рече чича Јова, пружајући ми писмо. Погледах — рука не беше Бошкова.

— Ко вам је донео ово писмо?

— Павле Радојичин, шта је: је л од Бошка?

— Није.

— Није! — рекоше они пренеражени.

— Није од њега.

— Ја од кога је?

— Не знам!

— Види! — викну чика Јова.

Не слути ми се добро. Једва отворих писмо: руке дркћу брате! Загледах. Писмо ми испаде из руку.

— Шта је; шта је?!....

— Бошко је... болестан.

— Болестан?!

— Јâ; у болници је.

— Од чега?

— Од великих краста....

Чича Јова стајаше кô укопан; стрина Марица се поведе, па тресну о земљу.

Допадоше укућани, те дигоше стрину. Она беше онемила: — ни речце не проговори; само јој се купише и отезаше рибиће на образима. Ја мишљах умреће. Пођох и сам њој, али ме чича Јова увати за руку, па загушено рече:

— Ама.... није, ваљда, тако?....

Жао ми би старца. Сав пребледео, па дркће кô прут.

— Камо среће! — рекох.

— Ама види-де!....

— Видео сам.

— Опет.... опет!...

Ја прочитах цело писмо.

— Ко то пише?

— Мразовљевић из П.....

— Од куд ôн зна?

— Па и он је у војсци.

— А шта је он?

— Каплар; његов друг.

Он се спусти на клупицу. Онда се диже, тури руке под појас, па поче одајући хукати.

Стрина Марица беше дошла мало себи. Посадише је. Она заронила главу у руке, па пористија запева. Укућани плачу.

— Бојо, рано моја!.. Зар таке гласе мајка да добије?... Ја каки ли си јако, кућо моја!.... Знам.... знам.... лице му нагрђено... кô да га гледам!... Па онда, очи моје слатке!... Можда Боја очњега вида нема....

— Ух... Ћути Марице! Не говори то ако за милог бога знадеш!....

— Не бих говорила — али шта ћу?... Опет ће њега мајка волети! Мајка ће га на поље изводити кад буде сунце обасјало, па ће рећи: „ево, Бојо, јарког сунашца!“.... Па

мајка неће заспати; мајка ће му доносити да једе и пије, мајка ће њега послужити... А кад мајка умре од туге и жалости, он ће пружати руке и викати: „о дадо“...

Ту је загушише сузе. Ја рекох:

— Немој ти тако говорити стрина! Код њега су доктори; они ће њему очи сачувати. Боље, само, моли се богу, да му живота подари.

— А моли ћу се, рано моја!.... О боже господе! Подржи живот моме Боји!... О света богомајко! Ти му буди у помоћи!....

И још дуго шапуташе стрина Марица молитве. Чича Јова само ћути и ода. Ја му рекох, да би добро било да њих двоје оду у Београд.

— Не може се на колима.

— Ја ћу пешке! рече стрина.

— Није нужно.

— А!... на колима ћемо до Шанца, а одатле ћемо на „данчику“....

Сутра дан одоше чича Јова и стрина Марица у Београд.....

V.

Пронесе се по селу глас да Бошко лежи велике крсте. Сви су жалили чича Јову и стрину Марицу. Мајке уздишу; очеви наберу обрве, па ћуте.... Сваки, знаш, замисли себе на њиховом месту. Па да је бар код куће, пред очима; али у свету: — то је жалост.... Босиљка се сневеселила; сад сам баш увидео да она воле Бошка....

На срећу чича Јовану, ишо је „данчик“ баш тога дана у Београд. Они лепо седну па за пет и по сати. Кад дођу тамо они нађу једног доброг човека који им показа где је болница. Уђоше они у авлију, нађоше једног човека где стоји па га упиташе.

— Јес — вели им тај човек — има много војника што леже од краста.

— Па ајде брате покажи нам где је.

— Не могу.

— А што? пита чича Јова.

— Не смем! — вели.

— А што не смеш?

— Забрањено је.

— Ал ја сам му отац, а ово је мајка!

— Ништа то!

— Како ништа, болан, брате?

— Е тако; старешина је забранио.

— А где је тај старешина?

— Тамо, горе.

— Ајде води ме њему.

— То могу, ајде!

Попеше се уз неке басамаке.

Уђоше у један велики одник где се види много врата. Човек им тај рече да пречекају; отвори једна врата и уђе унутра. На скоро се врати са другим једним човеком који им отвори друга једна врата и рече да улазе.

Уђоше. Беше то велика једна соба, за асталом стајаше један господин риђ, плавих очију. Они назваше бога; господин прими.

— Које добро?

— Па ето... није добро... замуца чича Јова — Имам ту једног војника, лежи красте.

— Како му је име?

— Бошко.

— А презиме?

— Смиљковић.

Господин узе једну књигу загледа у њу и рече.

— Ту је.

— А, рано моја, како ли му је? — упита баба јецајући.

— Лакше му је; биће скоро пуштен.

— А можемо ли га видети? — упита чича Јова.

— Можете, ал не можете ићи у собу нити се грлити и љубити с њим.

— А што?

— Зато што су красте прилепчиве.

— Прележали смо ми давно! — рече чича Јова.

— Ништа то; можете их опет добити, па да их неби у народ однели...

— Ал ми смо прележали! — рече опет чича Јова.

— Можете их опет лежати...

Чича Јова се прекрсти од чуда па изађе, а за њим стрина Марица. Чудили су се томе што им овај господин каза. На послетку рече чича Јова.

— Чујеш Марице! Да послушамо што нам је наређено. Доста нам је што ћемо га видети.

Стрина Марица стеже срце па рече:

— Добро.

Онај исти човек што их је увео код господина уђе у једну собу и изазва Бошка.

Стрина Марица се сва уздрктала! она је се надала да ће видети нагрђено лице, али Бог дао па није тако било. Бошко изађе леп ко што је и био. Лепо се поздрави с њима. Гледа га чича Јова, гледа га и стрина Марица.

— Да ме очи не варају! — рече јадница поплашено.

— Вала богу: добро је! Код мене није ни било много: једно седам-осам — рече Бошко — Једна ми је овде на врату, а оно је по телу.

— Валимо те боже! — рече чича Јова.

Разговарали су дуго. Бошко пита за све како је по селу; што је и за мене — вала му — и причо како је он положио испит и како ће — пошто из болнице изађе — тражити осуство па да дође мало кући.

Стрина Марица сретна, боже, сретна, остала би целог века тако поред њега; неби — како вели — осећала ни глади ни жеђи. Ал дође време да се растану, јер онај човек рече да су доста седели.

— Сад ће — вели он — доктор да прегледа болеснике.

— Па нек прегледа — рече стрина.

— Али сваки мора бити на свом месту — рече овај човек.

Бошко обори главу а на дугим трепавицама његовим засјаше се сузе.

— Јел то истина што овај човек каже? — упита чича Јова.

— Тако је! — рече Бошко.

Стрину Марицу ко да неко увати усијаним кљештама за срце. Погледа у чича Јова. Овај рече:

— Добро! Ајдемо Марице!...

— Донела ти је мајка, рано, понуда — рече она очајно.

— Оставите то код Мразовљевића каплара у доњем граду...

Ту га загушише сузе.

— Ајде Марице!

— Још мало!

— Време је већ да идете — рече онај човек.

— Ајд, ајд!... — рече чича Јова.

Бошко их изљуби у руке и они се стрепећи од туге спустише низ басамаке. Дуго је се стрина осврtала да би угледала Бошка — њега не би...

Распиташе где је град па тамо однеше торбе. Нађоше неколико војника и улиташе за каплара Мразовљевића. Војници их упутише.

Предаду ствари њему. Он им показа Бошков кревет. На њему је стрина Марица седела. Мрак се спушташе.

— Море где ћемо ми ноћити? — упита чича Јова.

Мразовљевић изађе с њима у варош и нађе им једну кавану.

Они преноће. Сутра дан се крену за Шабац где их је Ивко с колима чеко. и — тако дођу кући...

VI.

На неколико дана после њиног доласка јавља Бошко писмом да је изашо из болнице. Очекиваемо га да дође о

Божићу — он не дође. Очекивасмо да дође уз месојеће — нема га. Прве недеље часног поста добију писмо у коме јавља да није могô добити осуства, али, вели посигурно, да ће доћи о Ускрсу. — Не бй га опет.

Једног дана, баш у „водену“ суботу, дође чича Јова мојој кући.

— Помоз' бог!

— Бог помогô!

— На, види шта пише.

Узмем ја писмо и прочитам: премешта се у Крагујевац. Криво чича Јови, вели:

— Вала и то је брука!....

Ал опет стегô срце па — трпи.

— Нек је само жив и здрав — вели.

Загазисмо у радове. Данас — сутра, боме, дође и јесен. Очекују сваки дан писмо од Бошка кад ће јавити да кући долази. Стрина Марица само о томе мисли. Више пута ја јој по што год говорим, ал она и не слуша; тек ми пресече реч:

— Колико још има до Митрова-дне?

— Осам дана, стрина.

— Још осам дана, па ће доћи мој соко!.. Да ли ћу доживети?

— Доживећеш стрина.

— Шта сам прогутала јада и чемера, чудо ме икако и има на овој земљи!...

На четири дана пред Митров-дан добије чича Јова писмо. Тражи Бошко један дукат новаца за пут. Вели да ће доћи на Ђурђиц.

— Оћу, послаћу; како не бих! — Викô је радостан чича Јова.

Сва се чељад развеселила а стрина Марица ме само грли и љуби....

* * *

Осванô је Ђурђиц. Ивко још за рана запрегô коње па отишô у Шабац да довезе Бошка.... Чудна граја завладала чича Јовином авлијом: свако ти је то весело па задовољно. Чича Јова накривио „тунос“ на лево уво, па само ћерета. Женскиње се устумарало — спремни, готови.... Стрина Марица само дркће од некаке потајне радости.

— Ајдемо чича Јово!

— Куда?

— У Селениће, на славу.

— Готово вала; ал, нека-нећу!

— Што?

— Оћу овако!... Чујеш, да си овде до сунчева смираја!...

Баш у сунчев смирај вратим се ја са славе. Уђем у авлију чича Јовину. Они исти који су били — кад је Бошко полазио у војску — и сад су ту. Седе и пију.... Чича Јова се устумарô:

— Ама је и тај Ивко лењчина да му пара нема! Кад је себе отишô! Ја би до сад дошô из Београда!... А и оне раге: треба их премлатити кољем! И мене треба, што ја не набавим коње.... Знам, сад већ отежу се кô мачке!... Ћу'де!.. Чини ми се кола?

— Јесу — рече Митар — и баш твоја кола; позно би их у ноћи! Како само клокоћу!...

Стрина Марица истрча на капију. Наслонила се, баш, кô оно пре две године.

У једаред цикну:

— Ево га! Ево га!

Сви истрчасмо. Она га загрлила па га љуби и не пушта. У тај пар чича Јова:

— Камо га? Камо га?... Аâ-е-во га! Оди овамо! Оди овамо !...

Бошко му приђе руци.

— Ај Велинка! Дај ту свећу да видим добро овог војводу! Чек! Оди да се пољубимо!... Како се убелио! ко Латинче! Славе ми јес ко Латинче!... Ама чекај!... Погледајте

људи!... О солдо! о војводо!... Бог га створио за војника!... И ја сам таки исти био! То је моја кост!...

Бошко се изљуби са нама. Уђосмо у кућу. Чича Јова викаше:

— О Мирјана! Велинка! Жене!... дајте да се пије. Шта је ово? — ракија.... Ама кака вам је ово ракија? Камо мед? а?... Меда овамо, а ако нема, иди побй цео кованлук!... Ја оћу да се опијем.... зорли да се опијем па да се ва̂љам! Еј ти војводо: „Смирно!...“ „Очи на де-сно!...“ Славе ти: шта ти веле они твоји „вицири“? Кажу ли: оваког војника и нема више!... Шта си се пришљамчио уз матер — а?... Јел то мед Велинка?... Сипај овамо! Ја оћу да се опијем!...

— Ра̂но моја слатка! Како те је мајка пожелела!

Бошко је само гледи.

— Кад писмо твоје дође мајка стрепи од стра̂....

— Доста, баба, доста! Нећемо то више да помињемо! Шта је било-било!... Спаси Бог Митре!

— На спасеније!

— Велинка! Постави тамо у конаку, тамо ћемо вечерати!... О војводо!... Ама шта ти баба?... Мислиш, не знам ја што ти знаш! О Митре!

— Чујем.

— Знаш шта је?

— Шта?

— У мене нема тамо-амо.... Оћеш ти дати Босу за мога војводу?

Сви занемисмо.

— Па Јово.... ако деца....

— Шта деца? Кака деца?... Ја оћу тако!... Оћеш ти?

— Па ако је рекô бог....

— А рекô, ја шта ће!... Оћеш ли?

— Ја нисам противан — рече Митар.

— Онда оди *пријатељу Митре* да се пољубимо!

И пољубише се.

— Сретно! — повикасмо ми.

— Амин да бог да! рекоше они.

— Сутра на вече долазимо на прошевину.

— Добро ми дошли!

— Тако! А сад ти зете: пољуби твог старца у руку. Је л тако баба?

— Јово, брате!... грцаше стрина.

Митар се најпре пољуби с Бошком па му онда даде руку.

— Тако ја оћу!... Децо дајте ми да се опијем!... виче чича Јова....

Око поноћи дошо̄ сам кући мртав пијан....

Тако је то било!...

Свилеува. Јан. М. Веселиновић

НА СРПСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ 1885

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

16 ог Октобра 1885 примио је командант 1-ог пука од свог деташираног првог батаљона извешће: да се бугарска одељења из Кустендила, преко Побијеног Камена, прикупљају у селу Божици и Топлом Долу, која места леже спрам Панчиногa гробa и Вилиногa кола. Пуковар је одмах ово извешће спровео своме дивизијару с молбом за што скорије наређење и са учтивим мишљењем: да би требало како Панчин гроб и Вилино коло, тако и Букову главу посести и утврдити. Овај његов извештај укрстио се са депешом команданта дивизије од истога дана, у којој му се препоручује да изволи наредити да стражари и друга одељења избегавају сваки разговор и састанак са бугарским војницима и људима отуд.

Сутра дан добио је наредбу услед свог извешћа, депешом, у којој му се наређује да поседне према бугарским трупама које се прикупљају код Божице и Топлог дола најуде-

снију тачку или тачке, за што ће довољна бити и једна чета, а главна сила да остане у позадини, у централном положају, јер овако ће за сваку евентуалност бити јачи него кад поцепа снагу. На Власину може се извести и други батаљон, па и цео пук, *ако би се тада*, с обзиром на путове, *налазио у централном положају према клисури* а и према горепоменутим местима, што и *изгледа* да би тахо било. Ако дакле налази да би, с обзиром на све ово, боље било да са целим пуком буде на Власини, а он да га одмах извести, и пук сутра да крене тамо. Све тачке које сматра за важне, може посести, баш до саме граничне линије, само ову непрелазити, и у непосредној њиховој позадини држати смакнута одељења. Увек да има на уму да не оде у кордонски систем, па свуда да буде слаб.

Да пошље одмах (ма и са свим овлаш) нацрт од оног граничног дела који је посео, са распоредом трупа на њему и назначењем важних тачака.

У извешћима треба увек описати положај места и тачака, које се спомињу, спрам оних, које би у њиховој близини биле, а назначене су на *аустријској* ћенералштабној карти, те да у дивизијском штабу могу бити добро оријентовани о ономе што му се јавља. Нека се непрекидно стара за честа извешћа; желети је да се увек сазнаје, да ли војници и трупе које се виђају, припадају стајаћој војсци и коме пуку, или припадају ополченију и т. д. па све то јављати.

Ако може, нека покуша да сазна колико и каких трупа има у Ћустендилу. Нека опише јасније положај и даљину Божице и Топлог дола према Власини, и да ли нема још какво село Божица јужно у близини села Ржане? *Као, и где лежи Побијени камен?*

Извешћа да шаље из Цепа телеграфом, а увек да буде датум и сат кад је извешће испраћено.

Према овој наредби, командант пука одредио је био други батаљон за ојачање Власинског одреда, али још истога дана

добио је депешу од команданта моравске акт. дивизије у којој му се јавља да се дивизија креће за Свођ, а вероватно прексутра за Дешчани Кладенац. И он са његова оба батаљона да се крене сутра за Власину. У случају акције, његов пук имао би да кооперира ка Трну, преко Клисуре. Према овоме и распоредити га на Власини.

Нека се стара за уредно набављање хране, по потреби хлеб се може пећи у неколико и код околних сељана.

Да уреди реле за врло брзо саобраћање до Цепа. Одмах да га извести о пријему овог налога, а после о извршењу.

Сутра ће дивизијар бити на конак у Свођу.

НИШ, 17 Октобра 1885.

Данас је ђенералу Милутину телеграфисао министар војни у Белу Паланку да одмарширa сутра са целом дивизијом у Пирот и дислоцира се у Пироту и оближњим селима, северно и западно од овога. XV-ти пеш. пук са XIX-им гардијским батаљоном придаје се дунавској дивизији.

Подробна наређења добиће писмом.

То писмо од 17. Октобра веома је важно, јер у њему је *ратни план*. Да забележимо из њега, колико смо упамтили:

Изгледи су, да ће *кроз који дан отпочети акција наше војске противу Бугарске*.

У овоме случају тимочка војска дејствоваће према Видину и Белограчику, а остала активна војска, непосредно под командом Његовог Величанства Краља, врховног команданта целе војске, дејствоваће нападно према Софији.

Моравска дивизија, која је сада концентрисана са једним пуком према граници, код села Власине, а са осталим трупама у долини реке Власине, оперисаће концентрично према Трну и Брезнику.

Шумадијска и дунавска дивизија са коњичком бригадом у првој линији, а за њима дринска дивизија, оперисаће од

Пирота на Драгоман и Трн, као моментана потреба захтевала буде.

Да би у самом почетку непријатељства могле: коњичка бригада, шумадијска, дунавска, дринска и моравска дивизија предузети одмах офанзиву, према постављеном објекту, наређен је за 18-ти ов. мес. овакав размештај:

Моравска дивизија код Свођа и Хора-хана.

Шумадијска дивизија пред Пиротом, а испред ње коњичка бригада.

Дунавска дивизија у Пироту.

Дринска дивизија у Белој Паланци.

Чим командант дунавске дивизије приспе у Пирот и размести дивизију, како му је нарочито наређено, постараће се одмах да се што тачније и што више упозна са граничним приликама, нарочито око Цариброда и даље путем ка Драгоману.

Дивизија ће бити у опште непрестано готова за марш.

О пријему овог налога одговориће командант одмах депешом. —

Еле, не само да смо се најзад решили на акцију, већ ево нам у овом писму и целог ратног плана. Стратегијско постројавање на граници са свим одговара оној лепези, по којој смо се раширили и првог и другог рата. Срећа, те нас је Порта огласила за „своје најмилије дете“ и што је Босна у „пријатељским рукама“, иначе би се ми раширили целом сувом границом од утока Тимока у Дунав, до утока Дрине у Саву. Али и овако не ћемо баш много изневерити наш традиционални *кордонски систем*, од кога тако мудро одвраћамо поједине пуковске команданте, али га задржавамо за целу војску. Јер кад се израчуна колико има километара од Видина, па дуж наше источне границе до Власине, па се са тим бројем километара подели 43.000 наше „концентрисане“ војске, одмах ће се видети, да наша стратегија никако не може да заборави велике услуге, које је у своје време санитетски кордон чинио противу ширења куге... Али ко зна,

да ли заслуга за овако густ и дубок офанзивни фронт припада само нашој стратегији. Ко зна, да ли то није виша политика, која хоће што веће парче земље да притисне, да би, у моменту, када се буде питање политички решавало, „Faustpfand“ у нашим рукама био што већи. Оно истина, само поседнуто, а војнички неосигурано земљиште, није Бог зна каква залога, али опет Бизмарк је казао „Beati possidentes“ што ће српски рећи: благо ономе, ко је шта „здипио“ . . . . .

Али најзад, шта се мене тиче стратегија и политика?... Има, хвала Богу, далеко позванијих људи да решавају та питања, а „који си има браду, има си и чешаљ.“

Дакле, да бележим даље.

Услед данашње наредбе министрове о стратегијском размештају трупа, командант шумадијске дивизије послао је X-ти пешад. пук у село Суково, а командант дунавске дивизије послао је један батаљон IX-ог пука у село Чиноглавце, те су тако пешаци заузели предстражни положај од Ковачеве главе до Планинице. Коњица на тој страни повукла се у Суково. На страни пак према Берковцу, на Тепошком и Петерлашком путу остала је у предстражи и даље коњица, „која се ту имала да бори са врло великим теренским тешкоћама.“ Само је један вод, који је био у Ржани, повучен натраг, јер је тамо дошао један батаљон XV-ог пука *другог позива*.

Данас је већ очевидно, да се с акцијом не шалимо. Данас је један од дивизијара добио шифриран налог од министра војног, да проучи, па да му јави: да ли би се са успехом могао извршити ноћни препад на бугарски положај, који утврђују више Гојиног Дола, или на другоме месту, *али да изгледа, као да смо ми изазвани* . . . .

Ово ме је живо потсетило на Черњајевску методу ратовања, у којој су „ноћни препади“ такође играли велику улогу. Ново је само, да их сад ваља уделавати, као да смо ми санћим изазвани....

НИШ, 18 Октобра 1885.

Тек вечерас стигао је одговор на ону важну депешу јучерашњу министра војног о „ноћном препаду.“ — Дотични дивизијар осмотрио је лично границу и уверио се, да од бугарске стране *не прети опасност*. Утврђење на Гојином Долу илузорно је. *У опште досадашња извештаја површина су*. Предлог команданта коњичке бригаде за повлачење коњице у позадност прихватио се, и граница је сада *осигурана* пешадијом.

Према овоме не могуће је наћи повода за препад у близини границе, а ако се исти жели према Цариброду, удесиће се, и он *јамчи за успешан исход*. — —

Баш је ђаво тај господин дивизијар! Министар га пита може ли се извршити ноћни препад, а да изгледа да смо ми нападнути, а он „си чини глуво“, па одговора: да нам с бугарске стране не прети опасност, и да је граница сада осигурана пешадијом.

На ово се министар морао ражљутити, јер му је одмах телеграфисао „службено, лично и хитно“ да јави одмах, да ли може *удесити* да *изгледа* да смо ми изазвати, т. ј. као да су нас Бугари напали.

Али се дивизијар не жести, већ одговара одмах:

Док не добије тражене извештаје, не сме одрешно ништа обећати. Трудиће се, да удеси онако, како је жеља.

Ја оно отоичашње „јамчење за успешан исход“ према Цариброду?....

НИШ, 19 Октобра 1885

И ако смо на крају јесени, и ако је време непрестано кишовито и хладно, опет у нашој политици влада право *априлско* време. Од прекјуче смо тако ратоборни, да су већ и последње трупе измарширале на границу. Према заповестима, које сам данас ја морао да издајем по мојој струци, морао би веровати, да ни ја нећу сутра бити у Нишу.

На један пут „остав!“ — Опет маина.

Морао сам се смејати кад сам у подне дошао у квартир. И моје и Лазине ствари и рубине све то лежи спаковано.

— Шта је ово, госпођо? — упитах газдарицу смејући се.

— Па цео свет каже да ћете и ви с Краљем још данас на границу; мој муж је још јуче отишао из Лесковца. Па ко рекох да вам уштедим труд, те ја и девојска спремисмо вам ствари! —

— Хвала вам лепо, госпођо докторка, али ја се бојим да ћемо ми још морати дрешити ове дењкове. —

Но, било како му драго, ово стање не може дуго трајати, ако ни за што друго, а оно због тога што је министар услед оне депеше из Пирота, да се у вароши појавио бајаги пегави тифус, одмах наредио да се трупе не заустављају у вароши, и тако нам је цела војска фактички на пољу, и то на врло мокром.

Баш сад уђе Лаза и рече да Краљева гарда оде у Пирот. То значи да ћемо и ми ипак сутра у јутру, најдаље сутра у подне кренути из Ниша....

Право је имала госпођа докторка.

Дислокација трупа дунавске дивизије данас је фактички овака:

VII-ми пук у Расници, Бари Чифлику и Држини.
IX-ти пук у Градешници, Бериловци и Извору.
XV-ти пук у Пироту.
XIX-ти гардијски батаљон у Пироту.
Коњички ескадрон дивизије у Градешници.
Артилеријски пук у Блату.
Дивизијска муницијска колона у *Горњем* Суводолу.
Возарски пук у *Доњем* Суводолу.
Пионирска и санитетска чета у Костуру.
Обе пољске болнице у Горњем Суводолу.

Данас је командант I акт. пеш. пука поднео своме дивизијару извештај по коме је:

I-ви батаљон са једном четом посео Панчин гроб, а са три чете кантонује у позадини; чете у позадини смештене су по механама власинским које су удаљене пола до једнога сахата, III-ћи батаљон кантонује у махали власинској, код цркве, позади ђумрука. Удаљење један сахат.

Муницију колону паркирао је код Давидовићеве махале на два сахата у позадини, на самоме путу за Власину.

Линија Ђумрук-Панчин гроб износи два сахата, и кад би посео и Вилино коло, онда би линија за осигурање четири сахата дугачка била. Сматра за дужност јавити, да су Црни врх и Вилино коло такође врло важне тачке, које не би требало да остану неповеднуте, јер са Црног врха води пут за Врањску бању, а са Вилиног кола преко Трешњара за Сурдулицу.

Према том учтивог је мњења да се ове две тачке поседну са трупама другог позива I-ог врањског пуковског округа

Односно кооперације овога пука преко Клисуре ка Трну, држи, да се неће дати извести, због тога, што би десни бок ове колоне био изложен нападу, са Божице и Равне Шибе, ово тим пре, ако се положај Божице и Равна Шиба буде још више поткрепио трупама из Кустендила.

На случај акције учтивог је мњења, да би требало свакојако Божицу и Равну Шибу, као по нас врло важне тачке заузети, јер од Божице води пут за Врању и Власину, а од Равне Шибе за Радомир, Брезник и Кустендил.

Овога часа примио је извешће од командира IV-те чете I-ог батаљона да је једна чета бугарске милиције дошла из Клисуре и са пола чете поткрепила посаду Бугарског ђумрука а са другом половином заузела Цветков гроб до Равне Шибе, а спрам Букове главе.

Упућена му коњица употребљена је за реле и остале службе. Реле постоји у Власини, Врлој реци, Сурдулици и Јелашници. За добро снабдевање војника храном, употребио

је сва средства. Међутим част му је јавити да је принуђен био профијанткомору вратити у Сурдулицу, па одатле да довлачи храну до Врле реке; до Власине мора се храна носити на товарним коњима.

Профијанткомора а нарочито *оваква каква је, апсолутно је немогуће да труиу уредно са храном снабдева*, јер *пут* од Врле реке преко Јаворнице и Блата, сад је постао *за кола неприступан* због *снега* и поледице.

Упућена му *коњица дотла је у са свим поцепаном оделу без шињела*; част му је молити команданта дивизије за наређење, да се његова коњица што пре снабде са оделом. У исто време част му је јавити да су *војници* III-ег батаљона *снабдевени са белим панталонама, па и ове су службом готово неупотребљиве*. Сем тога *недостаје 1-ом батаљону још 145 шињела*. Част му је учтиво молити команданта дивизије за наређење, да му се ове ствари што пре пошаљу, а нарочито због *јаке хладноће, која је тамо наступила*.

Вечерас стижу остале трупе Моравске дивизије на границу код Калне и Дешчаног кладенца.

Пуковник Топаловић са својим штабом биће у Калиском хану. Он је већ наредио да се потпуковнику Гајиновићу пошље једна чета врањског другог позива за поседање Вилиног кола.

НИШ, 20 Октоара 2885.

Ми ћемо тек сутра поћи, ако се данас не промени заповест, јер још ништа није сигурно. Изгледа да ћемо отићи само ми, т. ј. начелници одељења са деловођима, а наше канцеларије и цео нижи персонал остају овде, док се комора врховне команде не врати из Пирота, јер она није толико велика да на један пут крене цео персонал врховне команде....

Данас је стигао одговор дотичног дивизијара односно „ноћњег препада“ који је обећао за јуче.

По њему сви извештаји од повереника и од предстража гласе: Цела линија према нама, и подаље од границе, *једва да има до 300 Бугара, већином сељака.* О копању утврђења и већим покретима близу границе нема ништа поуздано. Стање код Бугара неповољно; *јака алашња овладала, и за то су се подаље повукли, оставивши поједине шилбоке по висовима удаљенијим од границе.* Према овоме кад нема објекта, врло је тешко удесити по депеши г. Министра војног од 18-ог т. м. *без нарочитог одобрења, да се дубље пређе границе ући сме.*

Не знам дал ће министар дати ово нарочито одобрење, али ја бих баш волео кад не би почињали оваку акцију Черњајевским ноћним препадима...

Данас је командант I-ог пука поднео моравском дивизијару извешће по коме се:

Рекогносцирањем дуж границе до Вилиног кола, могло видети на Бугарској страни да имају својих трупа у селу Горњој Ржани, Топлом долу, Божици, Колоници, Тисовој долини, Ђумруку и клисури. По оцени појединих одељења, која се виђају, могу имати свега три до четири батаљона; да ли имају артиљерије не зна, јер се не може видети, а још мање сазнати. Војници који се виђају припадају махом милицији, наоружани су Крнкиним пушкама, а да ли међу овим трупама има и редовне војске, просто је немогућно сазнати, јер је са бугарске стране јака предострожност.

Од попа Т... и неких сељана могао је дознати да у Тустендилу има неколико редовних батаљона а тако исто и милиције, но то је све неизвесно.

Утврђења (стрељачких ровова) подигнута су само на Цветковом гробу, испод Равне шибе, што се врло добро види са Букове главе; да ли имају још на ком другом месту, не може се дознати. Чета другог позива отишла је данас право од Врле реке на Вилино коло, без да му је се четовођа јавио. Наредио је да се са Панчиног гроба са том четом веза одржава, а и о овоме да га четовођа извештава.

Тек што је командант I пука испратио овај свој рапорт добио је од свога дивизијара претпис из кога да забележимо да је:

Командант моравске обласне дивизије, доставио да му је начелник среза пчинског јавио, да у Божици има три бугарска батаљона. Нека се постара да сазна у колико ова достава стоји, и да ли дојиста има толики број бугарске војске у Божици?

У исто време да му достави да ли би у случају напредовања према Трну, могао и он са целим пуком кооперирати преко клисуре, или ће бити потребно да један део пука или цео остане према бугарској војсци у Божици, и претходно с њима да сврши па тек по том да се крене к Трну? —

Истог дана пред вече послао је пуковар свој одговор у коме се позива на свој рапорт, у коме је јавио да бугарске војске има за сада 3—4 батаљона на простору од клисуре до Божице (ово село је од прилике два сах. дугачко.) Да ли од овога броја има још више војске, као и да ли им још придолази војска из Ћустендила, не зна, пошто се апсолутно с ону страну ништа ни дознати не може. Односно кооперације ка Трну понавља, да се овај маневар не би дао извести, једно због тога, што би овај пук био изложен бочном па и самом нападу позади, ако би имао к Трну оперисати, а друго што би граница била изложена нападу из Ћустендила. Према томе држи, да би задатак пука био првенствено да узме Божицу, Цветков гроб (равну Шибу) и Побијен камен, преко кога води пут за у Ћустендил. Но да би се овај задатак по могућству дао извести, требало би овом пуку придати и једну брдску батерију. Слободан је напоменути да поред оне чете која је данас отишла да поседне Вилино коло, требало би одредити и за Црни врх. У исто време част му је јавити да је данас зором повукао III-ћи батаљон од цркве ка пуковском штабу.

Од овог је истог дана и следеће извешће команданта I-вог пука:

Дознао је а и видео је да се у Топлом долу, Марчином вису, наспрам Панчиног гроба, утврђују, и да тамо има две чете редовних војника. Цветков гроб, Тисова долина и Скела, ова последња места леже према нашем ћумруку, утврђују се једнако; јуче је са ћумрука посматрао и видео да има до сада осам подигнутих ровова, и то у степенима. Војници који се виђају припадају стајаћој војски, који су може бити јуче дошли. Држи да их има за сада *два батаљона* без милиције. Изгледа да Бугари на ове тачке које према њему леже, полажу велику важност, и долази до уверења, да овај цук према конфигурацији земљишта и прикупљању војске, неће офанзивно ништа учинити. (Зар већ?) Према оваким околностима изгледа, да ова колона добија много већу важност, но што се испочетка могло мислити, па за то би требало на ово крајње десно крило обратити већу пажњу, на основу тога, ако се мисли одавде прећи у напад, нужно је да се ова колона поткрепи тим пре, што одбранбена бугарска линија заузима од Тромеђе па до клисуре до пет сахата, и што су сада у одбрани бројно јачи но ми. Јуче је приметио да имају редовне коњице, но у ком броју не зна, по свој прилици не много. —

ПИРОТ, 22 октобра 1885.

Јуче смо се рано кренули из Ниша.

Пред каваном „Европе“ смо се искупили за полазак. Ту су дошли и они који су хтели да нас испрате, међу њима разуме се, пане Кафкичку.

Како беше лепо јесење јутро, ми скидосмо арњеве са наших кола, да се успут нагледамо дивних пејзажа, кроз које ћемо проћи.

Око 6 сахата изјутра откачисмо се сретно од Ниша и полетесмо с одморним коњима преко равнога поља нишког путем пиротским „к'и једна звезда преко неба.“

Пролећу поред нас и Апеловац са његовим грдним подрумима, и добро уређене њиве десно и лево од пута, и бела

војна болница код Ћеле-куле, и тај споменик неумрле славе Синђелићеве.

Лево у брду беле се богата села, а десно свако брдо, свака долина потсећа ме на поједине моменте из другога рата.

Бању брзо прођосмо. Пред нама се лево указаше горостасне стене сићевачке клисуре кроз коју се сада гради железница. Сетих се малог и великог дефилеа, сетих се стена које се „у небо“ дижу, а међу њима доле местимице нема више но неколико метара ширине, то је свега, у то неколико метара је и Нишава и досадашња путања по којој су енжењери, везани ужетима трасирали, и у та четири метра поред Нишаве, ваља сада сместити железницу првог ранга, која ће везивати исток и запад, Цариград и Париз. Железнички пут кроз овакву клисуру, као што је она од Св. Петке до Црвене реке биће, по казивању зналаца, јединствен у свету и многи ће европски туристи долазити у Србију само да овај теснац виде.

С десне стране могосмо за часак загледати и у онај разрушен свет, што се зове јелашничка клисура. Сетих се дивних и веселих излета што смо их лане за време скупштине градили у ту романтичну долину, сетих се једног пикника пред кућом Ђорђевом, тога поштованог члана парламента за Јелашницу, али само још један поглед на горостасну Суву Планину, ту половину некаквог страшног угашеног кратера, коју векови још не могаху обалити, па пројурисмо поред свега тога и почесмо се пењати уз брдо, стратегијским друмом несуђеног реформатора Турске, Митад-паше.

После по сахата бесмо на првој штацији, на којој ваља коње одморити. То је *Моралија*, сада чесма и механа, а некада и велика турска кула (блокауз). И ту беше пуно успомена за ме. Ту сам нашао, другог рата једну шумадијску пољску болницу. Кућа, двокатна караула у којој беше болница, сада је у развалинама. У оној кућици спрам чесме, где сам тада ноћио код покојног др. Ђермана, и у којој смо, у сред ратне муке и невоље, сећали се Бетховенове музике, ту

сад један грдан механџија „из старе праве Србије“ дочекује путнике са кавом и ракијом, а можда кадшто може да послужи и са порцијом „јахније“.

И нас је врло услужно дочекао. Поручисмо по једну врућу шећерли ракију. Пуковник Драгашевић завеза са механџијом, који имађаше истина прљаву кецељу, али врло лепо мушко интелигентно лице, некакав етнографско-филолошко-политички разговор, из кога изађе, да је механџија родом из Маћедоније, да ужасно мрзи на Бугаре, што силом намећу бугарске школе и у његовом вилајету, где је све сам Србин, и да се радује што је српска војска пошла да их научи памети, да не бугаре више оно што, славу слави.

— А како ти се допада војска, што прође овуда уза Плочу? — упита га неко од нас.

— Много ми се допада. Царска посла. Није више, к'о што беше пре, сад је сам низам, прави аскер. Ама то опет није ништа, топџије и пешаци, него кад прођоше хатлије, е, срце ми однеше. Бре коњи, бре рахтови, све по инђилијски, бре неке пушке што пуцају по десет пута сас једно пуњење, ама очи не можеш да одвојиш.

— Аха, то је каваљеријска бригада. А, Бога ти, беше ли их колико? —

— Па, Бога ми, ће да има неко три—четири хиљаде! —

— So wächst die Fama — рече неко из штаба — док дође глас до Софије, наша ће каваљеријска бригада порасти до праве каваљеријске дивизије! —

— И биће штета, што није истина. Али хајдемо-те, људи, треба увек пре подне свршити већи део дневне марш-руте! —

Поседасмо опет сви у своја кола, па хајд полако уз Плочу. О лепоти тога предела лети, и о страшном путовању истим путем зими кад је блато, снег и лед, могла би се читава књига написати.

Око 10 сахата стигосмо у Црвену реку. Многи хтедоше да се ту руча, јер се слава једног промућурног Чивутина,

неког Шлезингера, који држи једну механу у Црвеној реци на далеко чула, али ја, који сам један пут код њега добио такав déjeuner као на булевару des Italiens у Паризу — инак навалих да идемо даље, да ручамо у Белој Паланци, само да нам за после подне остане мање пута.

Око 11 сахата пре подне стигосмо у Белу Паланку.

Варошица се није много променила од како је у нашим рукама. Неколико нових кућа у главној и мал' те не једној улици, то је све. С ужасом приметих да се градић, који је био најживописнији украс варошице, почео рушити .... Цео кренелирани зид са стране друма беше срушен и место њега — филарете бојадисане црвено-плаво-белом шаром.

Dr. Лаза као да се зграну.

— Ово је страшно — рече он — где год смо у каквој старинској цркви наишли на живопис од 3—400 година, ту смо га замазали кречом, где год смо затекли какву грађевину још из римског доба, ту смо је срушили, да наместимо наше црвено-плаво-беле филарете.

— Очевидно твој указ о укидању „косовске неслоге, ровитих јаја и гимнастике" није потпун? — насмејах се ја.

— Да богме, да није. Указом би ваљало забранити и филарете!

— Рушење овога градића — рече потпуковник Магдаленић — то још није ништа, али да ви знате, какву сам ја муку видео, док сам одбранио *нишки град* од наше ненаситне страсти за рушењем.... —

— Шта кажеш?! —

— Пред министром је била молба са небројеним потписима из Ниша, да се цео нишки град, *као са свим непотребан*, сруши, земљиште, камен и цигља да се поделе међу потписнике, који се обвезиваху за то подићи лепе куће. — Први чиновници и многи официри беху потписани на тој молби. И да се ја нисам десио начелник инжинирско-техничког одељења у министарству војном, оде нишки град, као да га никад није ни било!... —

Nomina sunt odiosa. Свршетак тог разговора нећу да записујем. Поменућу само да се при крају извирнуо у дебату, да ли је бело-паланачки град дојиста из римског доба, или је и њега зидала „проклета Јерина“, јер је у истом „стилу“ као и смедеревски град. Против тога стила наводиле су се танке римске цигље, које се још виде у зидовима, и на којима мал да нема и белеге дотичног легијона.

Пред кавапом, где смо стали, беше пуно официра и то готово све санитетских. Командири обеју пољских болница дринске дивизије јавише ми се, и рекоше: да је дивизија отишла Пироту, а да ће они до даље наредбе остати овде. У то ми се јави и начелник срески са молбом за упутства, одакле ће што да набави за етапну болницу, коју има да устроји у овој варошици. Док сам с њиме и са жељезничким лекаром г. Перековићем, који има бити и лекар етапе — свршио посао, зовнуше нас на ручак.

Кавана беше пуна официра, жељезничких предузимача, енжењера, радника Талијана, нижих чинова и војника.

Ми поседасмо сви за један сто. Ручак беше формална „table d' hôte“, само вино не беше најбоље. Срећом сам ја из раније знао, да у Белој Паланци има филијал Ђоке С. Нешића, из Ниша, а у њему правог неготинског вина са виљетом Арсе Лукића. Истина, платисмо дупло, али смо врло добро расположени устали од стола и кренули даље пут Пирота. —

Тако бесмо добро расположени, да ја и Лаза почесмо уз пут спремати ражањ за зеца, који још беше у шуми, т. ј. стадосмо разговарати о администрацији, коју треба дати окрузима, које ћемо окупирати, па иншалах, и задржаты у Бугарској....

— Само да не паднемо у погрешку, коју смо учинили после другог рата, пославши у ослобођене крајеве све сам шкарт чиновнички.

— Да, онда смо кренули све што је у пензији, на расположењу, у недејству, па једва скрписмо какву такву

администрацију за ова четири округа. Ја помисли болан, шта би ми радили, да нам испаде за руком првога рата отети Босну? Какве ли би ми арслане послали, да решавају једно тако питање као што је аграрно у Босни? —

— Знам, али баш у том и јесте наша погрешка, што се ми најпре бијемо да отмемо парче српске земље од Турака, па кад смо натопили српском крвљу ту земљу, ми је онда сматрамо као српски Сибир, у који се чиновници премештају за казну, у место да у ту земљу пошљемо најбоље што имамо, па макар се у старим границама за неколико година помучили и са лошијим администраторима, јер је ту цела државна машина већ уређена, па ће, тако рећи, и сама да ради, а у новим крајевима ваља тек стварати. Ето, на пр. сутра, ако отмемо видински округ, ја би тебе правце у Видин за окружног начелника, разумеш?

— Разумем, г. мајор, и примам се за окружног начелника у Видину.

— Е, а ето видиш ја, ти знаш каква је моја приватна пракса у Београду? Све би ја то бацио, да будем физикус или срески лекар у каквом Велблужду, или као што га данас зову Кустендилу, ако тамо отсечемо главу књазу бугарском.

— То је похвално, што ти пристајеш, као наш Шкода, да идеш за среског лекара, али, куме, куме! Зар то није „неморално“, како ми делимо туђу земљу?.... —

— Шта, туђу земљу? У целоме томе крају, на који ми претендујемо, говори се српски као у сред Јагодине. И сами прави Бугари зову то становништво „шоповима“ и они морају признати, да се у Софији не говори бугарски, већ српски. Али и да нема етнографије на свету, шта ту ваздан, они хоће све до Морава-та, е, и ми хоћемо све до Искра и до пристаништа Кавале, па чија буде јача. „Сабље ће нам у крв огрезнути“ и т. д.

Морали смо се сами себи смејати. У шали и разговору и не осетисмо кад пре наста вече, кад пре сјурисмо преко Белаве у пиротско поље, и ако смо путем морали сваки час да обилазимо грдне тренове, профијантске колоне, натоварене хлебом из Беле Палапке, возарске пукове и муниционе колоне. То беше реп дринске дивизије.

Код Суводола опазисмо с леве стране друма један мали логор, и у њему санитетска каруца и многа коморџијска кола са црвеним крстом на арњевима.

То беше санитет дунавске дивизије. Ми се мало заустависмо те се поздрависмо са колегама.

Мало даље наиђосмо на један велики логор пешадијски, с обе стране друма. Импозантно беше погледати дугачке врсте сложених пушака и небројене ватре које су у тај мах ложене, и са којих се плав дим подизаше правце у вис, што је срећа, јер то предсказује лепо време. По официрима које познадосмо у логору видесмо да су то пукови дринске дивизије, којима још не беху одређена села за кантонман.

Најзад уђосмо у алеју великих врба што је пред самим Пиротом и у њој сретасмо гомиле официра пешке, на коњима и на колима. Неки се шећу а неки јуре у логор. Салутирању и узвицима „Ошђелдум!“ „Ошбулдук“ „Здраво“ „Хвала Богу, како ви“ „А, стигосте ли, камо их они други“ „Ето их сад ће“ не беше краја докле не пројурисмо и поред пиротског кастела и док не уђосмо у главну улицу. Ту на један пут: стој! Точкови западоше до главчина у некакву бару у којој као да беше тек данас сасуто неколико кола земље, песка и шљунка. Пред нама, десно и лево докле се год може догледати све сама сељачка кола пуна земље, на њима стоје сељаци и мотикама гурају земљу и песак с кола у бару. Било их је ваљда стотина. Граја, ларма, урнебес. Некакав полицијски чиновник са црвеном чохом око качкете размувао се по оној гомили па само виче „Живо, живо!“

— Ама шта је ово? —

— Ово је доказ да ће Краљ сутра стићи у Пирот. Тоша Поповић, као и сваки добар окружни начелник насипа јаруге и оправља друмове само онда, кад чује да ће Краљ да дође или да прође његовим округом. Ја знам само једног окр. начелника који је увек имао не само исправне друмове него и гомилице шљунка поред пута. То беше Бабић у Алексинцу.

— Онај што је писао руском цару?

— Он главом.

— Herr Oberstwachtmeister — рече кочијаш Лази — wir können nicht weiter! —

То увидесмо и сами и бесмо срећни што нам се кола беху заглавила баш поред обале те кальуге, која се насипала, те могосмо скочити с кола на суву земљу. Пођосмо поред плотова и кућа док не нађосмо на једно шире, раније насуто место, које беше пред највећом пиротском гостионицом „код српског краља". Ту беше пуно официра. Док смо се ми здравили, изађе пред нас лепи и услужни Ађутант команданта стана, поручик *Мандукић*, који је јуче дошао у Пирот да нам спреми станове, и одведе нас на горњи спрат те велике Рабенове гостионице. На соби Бр. 7 беху већ наша имена кредом написана.

Док смо се сместили, умили и обукли, док смо се постарали за кола и коње, док смо обишли болеснике за које је јављено да болују сањим од пегавог тифуса, и док смо телеграфисали у Ниш да је то обичан, трбушни тифус, беше већ мрак, и кад уђосмо у кавану Рабенову, која беше пуна света, највише официра — требало је постарати се за вечеру. Рекоше да је најмање прљаво у „костурници". То чудно име дошло је само од пакосног читања, јер над вратима онога квартирића од две собе с кујном, где се сада ранио Јенералитет српске војске, стајаше лепо написано „костирница."

Кад смо и ми ушли беше тако пуно високих и највиших чинова, да се просто није имало где сести. Газда нас дочека са утешном новошћу да „јела има доста, само нема

столица". То му могасмо веровати на реч, јер пуковници сећаху на масним клупама. За једним столићем згураше се официри још више, те и нама направиште места. Две велике качице са леандерима послужиште нам у место столица.

23-ег Октобра 1885.

Командант моравске дивизије телеграфисао је данас, команданту I-ог пука да у магацицу I-ве врањске окружне команде има *двеста деветнајест хиљада фишека* за нове пушке; ако би му требала муниција за попуну у случају акције, онда нека попуњава отуд до доласка у Трн, или док се са дивизијом не сједини.

Истога дана послат му је и други претпис дивизијарев о брдској батерији коју је тражио.

Ма да је и сам дивизијар на то мислио, ипак за сада не може да се реши да то учинити, пошто није сигуран да ће моћи, на случај наступања к Трну употребити пољске батерије на време, због рђаве комуникације, али на сваки начин гледаће, чим му буде могуће, да му упути једну брдску батерију, ако би трупе бугарске, које се тамо прикупљају, и даље остале у томе крају.

Он је учинио предлог, да за случај акције и трупе I-ог пука *другог* позива, с њиме кооперишу, противу тих бугарских трупа, а држи да би с њима брзо били готови, *пошто су то трупе, тако рећи умировизоване.*

Ако би отпочела акција, он ће добити шта ће имати да ради, а како ће, нада се дивизијар, још данас моћи да се на Дешчаном Кладенцу отвори телеграфска штација, то ће му то упутство послати и телеграфским путем преко Цепа (ако би било такве природе, да се може телеграфским путем послати) а и непосредно на Власину, те на тај начин да имадне сигурности, да ће га на време добити.

За сада се још ништа не зна кад ће отпочети акција, али треба непрекидно да смо спремни за исту.

За све што му је потребно, а може сам се помоћи, користећи се законом о послузи војној, и *другим правом* (?) сам нека се стара, јер они из дивиз. штаба често не могу на време помоћи дати. —

Срећа те је дивизијар дао овако овлашћење, јер ће после овога командант I пука сигурно узети од околних села, на основу закона о послузи војске, и одело за голу коњицу што му фали, и чохане панталоне за свој III-ћи батаљон, и оних 148 шињела што му фали за I-ви батаљон....

Баш „славно" што измислише тај закон о послузи војске.

Пирот, 23-ег Октобра 1885. год.

Овде сам нашао г. X.... вића, оног ђенералштабног официра што нам је 10-ог Септембра у Нишу, у штабу моравске дивизије, онако „померио даску",

Упитах га за мишљење његово о томе како је извршена наша мобилизација и концетрација?

Ево шта ми је одговорио:

„Како попис резервиста у окружним командама не беше добро урађен, а није ни могао бити, јер се у окружне команде шаљу официри за казну или због низме, или они који се ни на што не могу употребити, и како држава не беше спремила прописне возове за први позив, *то је ната мобилизација била једна колосална кубура*. Ресервисти су се, тако рећи, морали понова пописивати, кола су узимата којекаква. *Најгори коњи* што их има наш народ, дотерани су у војску, и ако *нису могли да носе ни по два барутна сандучића на самару*. Све што је било и старог и новог, и плавог и белог одела, све је то раздато војсци, и ето они војници који су добили плаво одело, ући ће у зимњи рат без шињела, а они у белом оделу са шињелима. — Ни ово мало војске што смо мобилисали, нисмо извели на границу јер: један батаљон четвртог пука остао је у Пожеги, један батаљон X-ог пука остао је у Крагујевцу, XVIII-ти гардиски

батаљон и цео VIII-ми пук остао је у Београду, то значи откинуто је шест батаљона од активне војске за „гарнизону службу," и тако данас имамо концентрисано свега:

а). На нишавско-моравском воишту:

31. батаљон пешадије
8. ескадрона у коњичкој бригади
5. „ „ дивизијске коњице
14. пољских батерија
3. брдске батерије
4 чете пионира

б). на тимочком воишту имамо:

6. батаљона пешадије
2. пољске батерије
2. ескадрона и
1. чету пионира.

Свега даклс имамо 37 батаљона пешадије, и то не од хиљаду људи сваки, као што су бугарски, већ од 7-800 људи, 15 ескадрона коњице, од којих само оних 8 у бригади ваљају, 16 пољских и 3 брдске батерије и 5 чета пионира. То је све.

„Концетрација је довршена има већ месец дана. Шта смо радили ми за овај месец дана с' војском? Чамили смо, и пустили смо да противник добије времена за тачно сазнавање колико нас где има. У рату веома много значи кад противник не зна где је војска концентрисана, и где ће бити напад. Овако Бугари су комотно могли сазнати и нашу намеру, и јачину наше војске на оба војишта, и својом вештом политиком за цело су употребили овај месец дана на спрему, а ми смо тај месец изгубили, јер шта смо ми радили за то време? Да ли смо бар главнија места утврдили? Овде у Пироту лежало је од почетка око 3000 људи, у Нишу је до пре 2—3 дана било 20.000 људи, у Књажевцу и Зајечару лежи ево већ шест недеља око 6.000 људи. Све је то седело или се „зекцирало" али нигде није будаком ударило. На послетку, ако се и хтело да се војска боље извежба у

„зекциру“ зар се није могао позвати на копање други или трећи позив? Зар би нам шкодило нешто да смо за ово шест недеља утврдили Пирот, Плочу, Ниш, Зајечар, Бољевац, и Књажевац? Међутим чујем да су Бугари утврдили и она места, где нам се према нашој концетрацији не могу ни надати, а на Сливници су, како читам по бечким новинама, подигли читаву Плевну.

„После, *уредбом* је утврђено да главни ђенералштаб образује са неким особљем министарства војног врховну команду. Међутим није тако учињено. Ако главни ђенералштаб није имао способних официра, онда их није требало тамо ни држати. Свакојако официри повучени са друге службе у врховну команду, не могу одговорити своме позиву, јер нису темељно проучавали околне земље, нити су имали потребе да размишљају о ратним и операционим плановима, који могу затребати у разним евентуалностима, а главном је ђенералштабу *баш то* служба у мирно доба. Даље је учињена погрешка што је војска *сада* реформирана, када се већ налазимо у очи рата. Оно истина ово реформирање одговара боље фактичном стању ствари, *пошто резервисти првог позива, који нису служили у сталном кадру, нису никако ни позвати*, али ипак нове форме правиће, бојим се, у рату забуну.

„Напослетку ја мислим да нам је главна погрешка што смо сувише мало снаге мобилисали. У место прописних 60 батаљона активне војске, имамо на лицу, заједно с онима у гарнизонима свега 43. Што је то за један офанзивни рат, па макар то било и противу Бугарске?

— Ама шта вам се то тако не допада у саставу врховне команде? — упитах ја и нехотице мало пикирано, јер на крај краја, и ја сам један начелник у њој.

Он се само насмеја па рече:

— Pardon, ја нисам мислио на састав стручних одељења у врховној команди, ако би се и ту, могла учинити

која скромна примедбица. Ја сам поглавито нишанио на састав оперативног одељења.

— На шта ви имате да замерите пуковнику Драгашевићу или потпуковнику Јоци Атанацковићу? Цео официрски кор рачуна их међу најспособније ђенералштабне официре српске војске.

— Немам ја ништа лично да замерим ни тој двојици ни трећем Јоци, који је шеф штаба врховне команде, али се инстинктивно бојим да ће „те три Јоце“ постати фаталне нашој војсци.

На томе се растадосмо. Ја прогунђах за њим:

— О зависти, паклена кћери злобе! —

ПИРОТ, 24 Октобра 1885.

Сад је већ не само војска у очајању од ове неизвесности, него и ми у врховном штабу.

Шта се ово ради?

Пре три дана заповест свима трупама да се поставе на самој граници. Оне, које су за то имале на расположењу добре друмове, страдале су само од ружног времена, т. ј. страдали су им опанци, јер, и то нисам знао, да са свим нови опанци пропадају за један дан марша по блату!

Али моравска дивизија са њеним алпијским маршем? Она је имала да се пентра уза таке врлети, на којима пешаку треба два сахата да се попне само сто метара у висину. Ја како ли су тамо топове извлачили?

Па инак су за 48 сахата савладали све тешкоће и Моравци су сад горе над Трном. Али кажу официри који познају дотично парче наше границе, тамо горе је тако мало простора, да се ни она два пука што их Топаловић има са собом, не могу тамо сместити, бар не на дуже време, него мора прелазити границу. Стога је ваљда и наређено да врховна команда иде у Пирот. Министар нам при растанку рече да ће он с Краљем сутра дан такође овамо.

Они ка осташе још један дан у Нишу само за то што је Краљ имао да прими новог турског посланика *Зија-бега*.

Све једно, ми дођосмо одушевљено у Пирот али ту нађосмо много узрока који нам разладише одушевљење.

Пре свега Пирот изгледа горе, но што је био пре шест година, када га од Турака отесмо. Она велика трговачка варош, у којој су панађури по шест недеља трајали, у којој је била онако жива и разграната трговина, сада је, благодарећи бугарској „братској“ економној политици, једна мртва, прљава, сиротињска варош, без калдрме, без осветљења, са развалинама старих кућа и са неколико недовршених или тек довршених модерних кућа, које подижу чиновници и други досељеници. Улице тесне, искривудане, пуне џомаба, блата и баруштине тако, да се ноћу апсолутно ни корака из куће крочити не може без фењера. Само име најлепшега краја у Пироту, који се зове „тија бара“, показује колико је у њему суво и здраво. У чаршији има много ћепенака онаквих какви су наши били у негдашњем дорћолу и бит-пазару, али се бојим да ће и они остати пусти као оних „700 дућана“ јагодинских, јер једина радња која је се одржала у Пироту то је израда ћилимова, који ће такође са свим пропасти, ако држава не учини ништа од своје стране да сачува ту дивну домаћу индустрију. Држава? Хм. Она је за цело ово време од како је Пирот наш, у њему свега направила један гвоздени мост преко Нишаве, и то је све. А шта је све пропало и срушено? Хајде да не говоримо о чесмама, које пресушују где год ми дођемо, хајде да не говорим о џамијама и њиховим мунаретима, оне су потсећале на ропство Турцима итд. премда би се и оне данас могле лепо употребити, као што доказује једина џамија што се очувала, у којој је сад наш магацин брашна; али коме је сметала она живописна „сахат кула“ те је и она данас у развалинама? Онај који је обуставио рушење питао је Пирођане, за што хоће да сруше са сахат-кулу? Рекоше му да би се за сам камен могло узети сто дуката. Шта они знају да се такав украс једне вароши

не би могао назидати ни за 4—500 дуката? Страст за рушењем и развлачењем, и ништа више...

Од како је толика војска у Пироту и око Пирота, уз море блата, придошла је и читава васиона ђубрета коњског, воловског, шаше, сламе и сена. То све лежи по улицама без калдрме у таквој чврстој свези са блатом, да се не би шале очистило баш и кад би некоме пало на ум да чисти пиротске улице. Пиротски кмет има саде са свим друга посла, да даде цевапа толикој војсци, јер сада су ове каљаве развалине од варошн пуне трупа, штабова и официра.

У прчварницама, у којима има нешто за јело, седимо на буриħима, празним еспапским сандуцима, а ко ни то не може да нађе, он држи тањир у руци па једе стојећки.

У најбољој, Рабеновој кавани тако пуно света и дима, да се дисати не може.

Пиво кисело...

Али све то ништа. Тешили смо се да ће та мука трајати 24 највише 48 сахата, док дође Краљ, па онда свима мукама крај — напред!

Јест ал прође дан, па два, па три дана, а депеше нема да се Краљ кренуо из Ниша. Зеленило, којим је окружни начелник окитио кућу, одређену за Краљев стан, увену са свим . . . .

Пошто смо прегледали ту кућу која је истина мала, али за Пирот доста конфортно намештена, начелник нас одведе преко пута, да нам покаже окружно начелство. То је велика турска двокатница, сакривена од улице огромним зидом који је ваљда два хвата висок. Таман Др. Лаза поче говорити начелнику како би то лепо било кад би тај зид обрасао у зеленилу, кад би га покрио бршљан, док тек Тоша:

— А, лепше ћу то је удесити, само док прође овај калабалук. Ја ћу зид срушити, па ћу наместити лепе филарете.

Др. Лаза ме очајно погледа.

— Кажем ли ја теби да треба указ противу филарета?... А је ли, Тошо, хоћеш ли их бар офарбати црвено, плаво и бело?

— Разуме се, па две шиљбокане, тако исто офарбане на капију, да се зна где је начелство....

— Тако, брате, тако!...

Горе, у начелниковој соби („заседанију") нађосмо поред многих акта и неколико књига. Између осталих: Дреперова историја умнога развитка Европе и — Русовљеве конфесије..

Кад смо опет изашли на улицу сретосмо капетана Мишу Кумријића, команданта краљеве гарде.

— Шта је, Мишо, за Бога? Е да ли каква год гласа када ће Господар? —

— Богме — рече Миша — ево моја најновија новост! — и он ми пружи једну отворену депешу.

Погледам. Од пуковника Ст. Пантелића, заступника дворског маршала, заповест да командант гарде врати у Ниш 12 пари гардијског парадног одела за оно 12 гардиста што је остало у Нишу, и да врати куфер потпоруч. Карабиберовића.

— Но, да смо весели! — рекох ја враћајући му депешу.

— Али — рече Миша — молим да се... —

— Не бој се Мишо, знам ја шта је војничка тајна! Куд би ја некоме казао да ће у Нишу да буде некакав парад?... —

И он оде са свим rassuré.

Дакле још бар неколико дана чамљења у Пироту?

Ето, сад ми баш донеше једну депешу г. министра војног. Пита ме „да ли се трупе — у санитетском погледу — могу сместити у вароши пиротској?"

То не изгледа за „напред!"

Бог и душа хоће да буде истина оно што је синоћ причао онај што дође из Ниша, коме је, вели, начелник Бадемлић казао да неће ни доћи до рата „јер су се Бугари са свим повукли из Румелије".

Он је брат од тетке г. Гарашанину, он то може понајпре знати...

Ако је истина, штета за оволики труд и муку!

ПИРОТ, 25 Октобра 1885.

Јуче је министар војни наредио, да се и остале три чете оног батаљона I. пука II-ог позива, од кога једна чета већ била на Вилином колу, пошљу на расположење потпуковнику Гајиновићу, коме је *за случај акције* обећан још један батаљон другог позива и једна брдска батерија.

Јуче је командант I. актив. пука наредио, да се Букова глава, Стојковићев рид, Дамњановићев рид, раскршће, Ђумрук, Панчин гроб и Вилино коло утврде стрељачким рововима.

Данас су стигле оне три чете другог позива на Вилино коло под командом рез. потпоручика Радивоја Антонијевића.

Распоред учињен с овим батаљоном II-ог позива овакав је:

Једна је чета посела Дебели рид, између Карауле, Претвора и Вилиног Кола, а две чете заузимају Мали Страшак до Новог села на Вилином Колу, једна је чета посела Црни Врх на Тромеђи, остављајући ради патролирања једну десетину код Карауле Гнојишта, које лежи између ове две тачке; растојање износи до 7 сахата.

Команданту батаљона наређено је, да у споразуму са кметовима за становање војника подигну што пре *колибе*....

ПИРОТ, 26 Октобра 1885

Данас је стигла једна новост, која може да буде од огромних последица, ако се обистини.

Кажу, да је дошла депеша, како је Цар руски наредио, да се Књаз Александар I од Бугарске, *као недостојан за чин руског официра, избрише из списка руских генерала.*

Ако је ово истина, то значи да је запетост између Русије и Бугарске достигла свој врхунац, јер овако се што не ради ни кад већ букне рат између две државе. У Немачкој имају пукови, који се зову по именима аустријских принчева, а тако исто су и чланови прајског владалачког дома „сопственици“ аустријских пукова, па ни у сред крвавог рата од 1866 између Прајске и Аустрије нису те учтивости кварене, а ово је просто нечувено....

Кажу, да је услед овога гласа Батемберг одма позвао Каравелова у Пловдив, и да је овај данас у подне отпутовао из Софије.

Командант I-ог пука добио је данас од свог дивизијара заповест, по којој:

Да би ое што боље осигурале тачке на граници, које су поседнуте његовим трупама, а које су од важности за *случај* (још непрестано!) акције, *могао би их утврдити*. Утврђење оставља њему с тим, да му јави кад и коју тачку утврди, и ако је могуће пошље му снимак положаја, који је утврђен.

Осем овога, доставља му, да су Бугари 24-ог тек. мес. *ухватили две наше наоружане патроле*, једну која је са Преслапа пошла према Бараносу, а другу, која је од Бараноса пошла ка Дешчаном Кладенцу. Истога дана *ухватили су Бугари три војника* III-ће пољске батерије, који су са саком прешли на бугарско земљиште да захите воде.

Услед тога, што се ово хватање наших патрола и војника десило једнога дана, са свим је вероватно да су Бугари, користећи се маглом, која је тога дана била, са свим *намерно* хтели да похватају наше патроле и војнике, из буди каквих њихових рачуна, *што више*, врло је вероватно, да су их и на нашем земљишту напали и похватали*).

*) Бадава, ђенерал-штаб провиди и најзаплетеније противникове комбинације!... Ко би рекао, да су Бугари баш намерно хтели да учине то, што су учинили из „буди каквих“ тамо њихових рачуна!....

Да се не би у будуће овако *срамни* случајеви дешавали, да Бугари хватају наше војнике на граничној линији и одводе их, а ови им никакав отпор не стављају, што им стража и шиљбоци, који су дуж граничне линије не притичу у помоћ — нека нареди, да се најозбиљнија опрезност дуж границе врши, и да се честе патроле изашљу, које ће осигуравати непосредну позадину дуж граничне линије. Никоме од наших војника не дозвољавати да границу прелази, а свакога, који би од од Бугарске стране ма и најмање границу повредио, одмах хватати. *Нашим војницима препоручити, да се никоме непредају*, већ који су с оружјем, да се до крајности бране, а *који немају, виком, бегством, или ма на који начин* нека покушају, да избегну опасност или дозову помоћ оближњих стражара, јер сваки, који неби овако радио, биће доцније кад се врати, кажњен по војно-судском закону.

Све старешине, којима је поверено чување граничне линије, биће одговорни за сваку неисправност на граници, за то нека најозбиљније врше службу своју и сваком приликом поучавају своје војнике дужностима, а нарочито кад их изводе на стражу, треба увек и свестрано да објасне службу стражарску, и увек им предстаре несретне последице, које доноси неисправно вршење те службе. — —

Ја управо не знам шта је већа срамота, да ли тај факт да „тако рећи *умировизоване* бугарске *трупе*“ (види претпис моравског дивизијара од 23-ег т. м. истом команданту I. пука) *хватају наоружане патроле једне праве војске*, или ова наредба што је потекла услед тога догађаја? Мени се чини, да би *војничкије* било наредити, да се нико на граници, спрам непријатеља, не сме никада затећи без оружја у место саветовања да се „виче и бега“, и да би доста било казати: кога год Бугари жива ухвате биће стрељан, чим га врате, и ништа више. Али опет, шта знам ја, шта пише у „војно-судском закону“.....

Испрва нисам хтео никако да верујем у оваке отмице, али данас по подне добише овде два дивизијара шифрирану депешу од министра војног, да издаду заповест: да у будуће нико не иде без оружја, и ако би Бугари наше војнике хтели да ухвате, тада треба да се бране, *јер им је оружје за то и дато.* Наредити, да нико са Бугарима не разговара, а још мање да ко иде на састанак. — — —

Дакле, нема сумње да је истина....

---

27 Октобра 1885.

Командант моравске дивизије издао је под данашњим распис свима својим поткомандантима, у коме: У свези свог наређења од 15-ог ов. м. понавља раније издата наређења, да војници не воде никакав разговор са војницима и људима из Бугарске *).

Ово вреди и за официре и наше власти, па ма их отуда г.г.[1]) официри на разговор звали или на састанак, пошто су наши односи са Бугарском прекинути.

Сем тога наредити, да нико без оружја не иде (Enfin!)

Позива г.г. команданте да овај распис саопште како г.г. официрима тако и војницима подручних им трупа. —

Изгледа, да се дивизијар зорли нељутио због оне отмице, јер је одмах за горњим расписом послао још један претпис:

Да се одмах изда налог свима стражарима, по карауламa у домашају дот. команде, да су они дужни сваког *који би их напао*, оружјем одбити, као и да увек, кад патролирају дуж границе то чине са великом опрезом, како их бугарски стражари и војници неби могли изненађивати, а и да на сваког пуцају, који би из Бугарске прешао на наше земљиште, а не би хтео на позив стати и предати се, нарочито ако би то бугарски војници били.

*) О мај, као да су оне патроле и оне тојџије ишле на разговор!

[1]) Пред нашим официрима нема овога дуплог „г.г.". Баш смо ти ми учтиви људи.

Кад носе каква писма, нек иду даље од границе унутра, те да не би били нападнути, и ако би дошли у опасност да их Бугари могу ухватити, они увек да писма поцепају пре, него што би могли Бугарима шака допасти. — — —

Истога дана поднео је комантант I-ог пука рапорт своме команданту дивизије у коме вели да је командантима батаљоним саопштио предње наређење. Наредио је да се војници учврсте што боље у стражарској као и патролској дужности.

Луче, обилазећи линију Букову главу — ћумрук, видео је како се осам коњаника бугарских спустише са виса Цветковог гроба ка нашој граници, па за тим окренуше ка ћумруку, куда је и он пошао био; дошав на ћумрук пође да види подигнуте стрељачке ровове, *куда у тај мах пројурише поред саме границе* оних осам коњаника, између којих беше *пет официра*, и одоше у правцу ка Гачину; непотраја неколико минута, кад у том правцу припуцаше до шест пушака; видео је за тим исту *громилу* како рустурено јури у највећем трку ка клисури. — —

ПИРОТ, 29 октоора 1885.

Данас је један дивизијар добио једно наопако „лично, поверљиво, службено" у коме му министар војни ни мање ни више него каже да му је начелник округа крагујевачког саопштио овако ружну стварчицу:

Познати Ђурђе Ђуровић из Груже казао је начелнику *да у војсци*, која је на граници иза Пирота, *постоји завера, да не ратује против Бугара, ако се нареди;* ово му је, вели, причао поверљиво један коморџија који је носио трошак и ствари војницима. Коморџија вели да му је то казао неки војник из Јасенице или Лепенице, родом од прилике из Сипиња или Трнаве, али му не зна имена.

Овај је војник поручио по коморџији да се каже и војницима *другог* позива, ако буду позвати, да и они не ратују против Бугара. — Услед оваквог извешћа министар војни

препоручује дивизијару да се увери о таквом стању, без да предузима какво ислеђење или испите над војницима. Овоме се можеући у траг и другим начином, а најбоље се даје закључити по духу који влада међу њима, у погледу ратовања.

Што буде по овоме сазнао да одмах јави министру. —

Само нам то фали !...

Ђавољи посао. Ако је то онај Ђурђе Ђуровић, који је био неколико пута скупштинар и жестоки опозиционар, тешко је замислити, а камо ли веровати, да је отишао у полицијске достављаче па да сад на суво измишља овакав гад, само да заради своју „плаћу“... Али опет, ако је оволико чамање без посла и цупрење на граници, докле кућа пропада... Јок, то се не може ни замислити, о томе нећу да мислим. Којешта!

II са Власине лепа новост. Данас је командант I-ог пука поднео своме дивизијару извештај по коме су Бугари синоћ између 9 и 10 сати, користећи се маглом *изненадно напали на удвојене шильоке*, који су стајали испред ћумрука, *исте ухватили и собом одвели*.

Шильоци су пуцали и патрола им је у помоћ притекла, но док је ова стигла, они су већ са она два војника умакли.

По трагу види се да је било коњице и пешака и ови су прешли границу до 200 корака даље, па шильоцима из позадности дошли.

Опширнија извешћа поднеће сутра.

Наредио је да се место удвојених шильока постављају од сада одељења од 5—6 људи на згодним местима, јер осигурати се *правилном* предстражом, просто је *немогуће* на оволиком простору и овако испресецаном терену, који овај пук заузима, од Панчиног гроба до ћумрука, од прилике три сахата простора. Примећава се *да су Бугари од неколико дана постали просто безобразни* у непоштовању границе, а то је од времена од како су се ојачали, јер је дознао да имају поред трупа, за које је јавио, још доста велики број

добревољаца, пешака и коњаника, а да је тако тврди то, што се патрола састоји из самих коњаника....

Чуда ради, да запишем како проводимо из дана у дан у Пироту.

У 7 сах. изјутра смо будни, али како немамо никаква посла, јер су нам канцеларије, персонал и прибор још у Нишу, то лежимо у кревету и читамо до 9. сахата.

Лежећи попијемо црну каву, коју ваља одмах платити, иначе неће Рабен да нам је пошље горе. Какви ли су то „пашажери" одседали пре нас у овом „хотелу?"

Затим се обучемо, сиђемо доле у кавану, која је од зоре до мркле ноћи пуна пунцита официра, јер и они немају никаква посла, него или „политизирају" или играју „фарбла" у тешке паре. Један је од њих за ову недељу дана зарадио равно сто дуката на фарблу.

Доле попијемо још по једну црну каву или чашу вруће воде са румом и шећером, па се онда отвори разговор, који се последњих 8 дана, ама сваки дан, од речи до речи понавља, као арија каквога „верка".

— Има ли за данас какве заповести?

— Нема.

— Кад ли ће доћи Краљ?

— Нико не зна.

— Кад ли ће нам Министар послати наше канцеларије из Ниша да се бар штогод може радити?

— А ко ће то знати! —

— Па знам, ал овако се ништа не ради? —

Свако само слеже раменима.

— Чује ли се што из Бугарске, шта ли они раде? —

— Утврђују се. Где су пре имали добровољце, сад имају стајаћу војску. У Драгоманском теснацу чекају нас са 20.000 стајаће војске, под командом самога кнеза.

— Не мари то ништа. Ми имамо два пут онолико пешадије колико имају Бугари, а коњице и артиљерије ваљда и четири пута толико колике они.

— Јес, ама чим се пређе граница, настају такве стрмене голе стене, и тако несретан терен, да се с артиљеријом и коњицом ни мађи не може. Ту једва пешак пролази.

— Није само то, него толико хиљада коња наших нема већ сада сена, а са самом зоби не могу коњи издржати више од неколико дана.

— Па као да свега тога није доста, не можемо да склонимо све трупе под кров. Сва су села већ препуна. Читава једна дивизија лежи нам под небом, јер не могу да кажем да је под ведрим небом.

— Господе Боже докле ли ће ова несносна неизвесност трајати?

— Највише два-три дана још. Конференција великих сила у Цариграду ради на врат на нос.

— То није истина, конференција се није још ни састала.

— Кажем ја вама да ћемо ми целу зиму овако провести? —

— Вала, ако то буде, ја ћу се први убити! —

— Е, то ти је.

Сваког у Бога дана могао се тај исти разговор чути ма за којим столом у Рабеновој кавани.

Између 9 и 10 сахата оду људи сањим у „своје канцеларије" и нас двојица одемо у нашу. То је један мали собичак у тек озиданој, још не осушеној кућици, без фуруна. У соби је један црвен округао сто, и такве исте две столице: то је намештај што нам га је кмет набавио реквизицијом из некакве механе. На столу грдна хрпа акта, која нам се непрестано шаљу како из Ниша тако и из свију команада, и по којима не можемо да радимо скоро ништа, јер не само што немамо нашега персонала, него немамо ни хартије ни воска, ни експедиционе књиге ни — страшно је рећи — деловодног протокола, а где може Србин да ради без дело-

водне нумере!.... И те ће нумере ући у онај Лазин указ о укидању косовске неслоге итд. Али баш да смо све то собом донели, која ваљда кад нема министра, односно шефа штаба врховне команде, да потпише? Цео нам се „рад“ састоји у у томе да прочитамо целу пошту, да напишемо потребна решења, и да све гурнемо у један велики појас од хартије на коме пише *„чека потпис г. Министра“*. А њега нема, те нема.... Нити нама поручује да се и ми вратимо, ако не мисли скоро долазити. Послаћу му данас Лазу у Ниш са свима актима, па нека тамо потпише. Лаза ће нам бар причати шта се то ради у Нишу?

Док се „канцеларијски посао“ сврши већ је скоро подне. Хајде у некакву шупу, собу, амурлук што ли је, где један маркетендер продаје пиво у флашама. Тај локал изгледа овако: У једној половини сандуци с пивом, некакво мало огњиште, неки еудови, пањаве итд. У другој половини две пљаве даске на преврнутим празним сандуцима од пива. На тим клупама седе: ђенерал, други дивизијар, пуковници и пуно официра свију чинова, родова оружја и струка.

— Добропутро. Какво је данас пиво?

— Кисело к'и јуче.

— Па што га пијете?

— До ђавола, да шта ћемо да радимо, ваљда нећемо љуштити ракију?

— Тако је. Чујете, дајте и мени једну флашу. —

— Одмах г. пуковник!

Отвара нову флашу и доноси. Кипи из боце као шампањ, најбољи знак да не ваља.

— Пхи, какво је ово гадно пиво! —

— Ама што не држите Вајфертово пиво? Зар не видите колико има муштерија? —

— Знам, г. ђенерал, али транспорт Вајфертовог пива кошта толико, да би ја морао флашу по динар продавати.

— Пазите г. пуковниче, измастићете цео шињел. —

Окренемо се сви. Цео зид тапетован ужасно великим сланинама, које су поређане једна до друге.

Најзад уђуте сви. Сваки држи своју флашу у јендој, а чашу у другој руци — јер нема стола, на који би се могло спустити. — Изгледамо као да бденимемо последњу ноћ код некаквог мртваца.

Пошто је попијено кисело пиво, онда се иде на главни посао дана, на ручак.

Ми идемо у „костурницу“.

Ту морамо једно женско створење, које не смемо у лице погледати, јер изазива антиперисталтичка кретања, да титулишемо са „госпођо“, само да добијемо ручка — толика је навала.

Јело по себи није рђаво.

Кад се и та народска ствар сврши, онда у квартир па спавај до 4 сахата.

У 5 сах. већ је мрак. Срећа те немамо никуда да идемо јер се без фењера не би могло маћи.

До вечере читамо, чак и Жоржа Оне, што дочепамо.

У 7 сах. мора се на вечеру, макар да човек није гладан. То је дужност.

У 8 сах. претурила се та брига.

Ја и Лаза већ се спремамо за спавање.

На сокаку чује се труба. То штапс-трубач зове остале трубаче. Мало доцније оглашују сви трубачи да ваља лећи спавати.

Као добри војници ми смо већ у кревetима, али иди ти заспи опет, кад си отоич устао. Удри читај, дебатуј, морално лумповање.

Кадшто се овај дневни ред измени у толико што добијемо „физиту“; какав рођак војник, или какав млад трговац из Београда у униформи редова, који тражи мало трошка у зајам, и ако је он у Београду богатији од нас обојице, али му ето ћаћа не шаље довољно трошка, или он сувише троши за једног редова.... Или нам дође окружни начелник Тоша

Поповић у визиту да нам са свим са чистом савешћу и не црвенећи ни мало каже у брк како смо нас двојица „велики духови“ и како је он срећан, што му се дала прилика да са нама измења мисли, које су му се, како он вели, убајатиле од како је у Пироту....

Један пут нам је долазио и цр. кр. потпуковник *Пинтер*. Чак и он је веровао да је акција „ante portas“ па је дојурио у Пирот, и ако није најбоље са здрављем. Он нам је математички доказао да смо толике згодне моменте за нашу акцију промашили, као да ми то и сами не знамо.

Кадшто дође начелник Тоша и натера ме силом да идем с њим у шетњу у врбак испод Сарлака.

Том приликом са неизбежном сигурношћу г. префект доказује како ћу ја у скоро морати постати министар унутрашњих дела, и пита ме, шта ће у том случају он постати?

— Хоћеш, Тошо, истину да ти кажем? —

— Истину. —

— Ал' немој после да се љутиш?

— Боже сачувај. —

— Е, добро. Ако се и та несрећа деси Србији, да јој ја дођем за министра полиције, прво би тражио да се ти поставиш за....

Крајње напрегнута радозналост г. префекта.

— За?.... —

— .... За управитеља богословије! —

У осталом Тоша је красан човек и добар друг. Врло је често остављао своју домаћу трпезу само да нама прави друштво у „костурници“. Доносно нам је дивљачи, колача, добра вина и сваких ђаконија од своје куће, и био би најбољи човек на свету да нам није увек изјављивао своје дубоко поштовање тако византијским реченицама, да смо редовно после таквог разговора имали морални мамурлук....

ПИРОТ, 31 Октобра 1885.

Гласови са Власине.

Ноћас сусрела се на Панчином гробу наша патрола са бугарском, која опали из пушака на нашу, ова одговори тако исто и убије једног бугарског војника (милиционера).

Услед овога пуковар на Власини издао је диспозицију за случај узбуне; да забележимо из ње неколико врста:

На знак „узбуна" који ће давати страже и шиљбоци, у случају непријатељског напада, наређује следеће:

1, четврта чета I батаљона, која се налази на ћумруку, заузеће одмах утврђени вис више ћумрука. Овој чети има одмах у помоћ притећи 4-та чета II-ог батаљона другог позива која је код цркве дислоцирана.

2, прва чета истог батаљона на раскршћу, има одмах посести утврђења подигнута на том месту.

3, трећа чета поменутог батаљона, која кантонује у махали Поповој и Стојковићевој има одмах заузети утврђења, која су подигнута на дугој њиви.

4, друга чета истог батаљона заузима Букову главу.

5, трећи батаљон, као резерва долази позади Букове главе.

6, други батаљон групираће се са три чете на Панчином гробу, а једна чета по ровинама.

7, остале три чете II-ог батаљона другог позива остају на својим местима под оружјем.

Овако распоређене трупе имају до крајности бранити своје положаје.

Свака чета треба да има увек уза се своју ручну муницију.

Командант биће са својим штабом на Буковој глави и тамо треба слати извешћа.

Док се год не ступи у акцију, трупе се имају држати у одбранбеном положају.

Све коморе са прописном стражом, која има за сваки случај бити у приправности, одступају до места где је муниционa колона, Дамњанићевој махали.

Команданту I батаљона ставља се у дужност да посведневно одређује једну стражу од једног каплара и 4 редова војника за чување касе. Начелник ове страже има се на случај узбуне одмах благајнику пријавити.

Превијалиште за прву помоћ биће:

1, У Стојковићевој махали где је сада штаб III-ег батаљона под надзором санит. мајора г. Јована Данића.

2, У Поповој махали више ћумрука, под надзором санитетског капетана г. Јована Китовића.

3, У Симоновој махали под надзором санитетског поручника г. Јована Маржика. — —

Данас по подне прешло је неколико бугарских коњаника близу ћумрука на наше земљиште и наћоше на једну нашу јачу патролу, која опали из пушака. Том приликом рањен је заједно с коњем, као што се дознаје, начелник среза Трнског, који је био међу тим коњаницима. — —

Вечерас је командант моравске дивизије телеграфисао команданту I-ог пука на Власину: да није невероватно *да ће нас Бугари изненада напасти.* Према томе да предузима све нужне мере те да такав покушај достојно казни. Своје трупе поглавито тако да распореди како ће моћи сваки њин напад одбити, имајући концентрисану јачу снагу него они. У случају изненадног напада нека му је у првом реду главно да одбрани по нас најважнији положај на томе крају а у случају да им напад одбије, слободно нека их гони и на њину земљу и нека поседне тамо важне тачке са којих би им после сметао да га не могу по нова нападати. Наређено је да му се из Врање упути још један батаљон другог позива; нека га употреби како за сходно нађе. Сутра ће му упутити једну брдску батерију, која ће преноћити у Црној Трави. Да спреми за њу храну и фураж.

Пошто Бугари сваким даном повређују нашу границу, и нападају војнике на нашем земљишту, то ни он не треба да је ни у колико уздржљив ни пажљив према њима, већ

на сваки безобразлук и на сваку повреду треба одговорити онако како част и дужност војничка налаже.

На предстражној линији место удвојених шиљбока мртвих стража да употреби групе од десетине где за сходно нађе.

НИШ. 1 Новембра 1885.

Драги куме,

„— — — — — — — — — — — — само ако ја не умрем овде. У таком пак случају — у четвртак Спасовдан!

С каквим нестрпљењем ти чекаш кад ћу већ прећи на ствар, али ах, нећеш га шале ништа дознати. Да ми није рђаво могао бих се много шалити — али ми није до шале већ и с тога што је шаљиви материјал врло озбиљан. Чуј дакле у кратко: *Нема још ништа, и не зна се још ништа.* Синоћ је требала до доће судбоносна депеша, али је ето нема ни сад до подне. Овде су сви министри дошли *ноћас*, али како веле због „неке ситне ствари". *Јутрос* их пак видим да се шетају сваки за се, а Јоца је опет за се у својој кући — канцеларији, и тако као да се та „ситна ствар" још није испилила.

Збиља нешто „врло важно". Јоца ми синоћ рече да је његов таст Др. Клинковски постао — начелник санитета у М. у. д. Неке Министре је та вест са свим *изненадила.*

Било како му драго, нека је са срећом. У колико смо ја и ти индиферентни, у толико ће Др. . . . . надокнадити својом диферентношћу, и чисто ми је жао кад помислим, колико би се он радовао и како би накривио оно „продужење празног простора" што се простачки зове цилиндар.

Ушао сам у женска посла све с тога што ми није добро. — — — — — — — — — — — — — — — —

твој кум"

Дакле из Ниша ни данас још никаквих новости осем фамилијарног аванзовања, које изненађује чак и поједине Министре.

Али на Власини се непрестано задевају Као да ће овде да се нађе онај тако с муком тражени casus belli, неће бити нужно да уједурисавамо да „изгледа као да су нас Бугари напали".

1-ог Новембра у 7 сах. и 30 мин. изјутра, када је патрола каплара Петра Јовановића од десет војника I чете I батаљона I-ог пука, осматрајући терен у свом рејону испред Власинске махале „скеле", ушла у Буквар, опали један војник са бугарске стране своју пушку на нашу патролу. Каплар Петар одмах убије за то једног Бугарина. На то припуца више пушака са бугарске стране, и један њихов вод разасне се у стрелце. Наша им је патрола одговарала ватром из пушака.

Чим је чуо пальбу командант пука пошље наредбу четовођи 4-те чете II-ог батаљона другог позива Видосаву Илићу код цркве власинске, да један вод остави тамо, а са три вода да похита ћумруку власинском и да се стави под команду Андре Миливојевића командира 4 ч. I бат. Но поменути четовођа није чекао никакву наредбу већ је одмах, чим је чуо прве пушке, кренуо са три вода ћумруку. „Од једног *простог* човека — вели дотични у својој релацији о радњи тога дана — ово је значајно и похвале достојно."

Борба се прекинула после једнога сахата.

Мртвих код нас није било, а рањени код I ч. I бат. један каплар лако и један редов тешко: овај је исте ноћи преминуо.

Код Бугара је било три мртва и четири рањена.

Али не потраја дуго а пальба се настави с истога места на коме је и почела и пренесе се на Панчин гроб.

Ево како је о тој борби јавио командант I-ог пука своме команданту дивизије:

„Јутрос у 7 сах. 30 мин. отпочели су Бугари борбу, која још траје без топова, на раскршћу између Панчиног гроба, Букове главе и ћумрука.

„Борба пољом трајала је цео дан са разним прекидима и разном жестином. Рањених и мртвих није код нас *више* било, а код Бугара не зна се."

Ово је депеша од $11^1/_2$ сах. у подне.

У 4 сах. по подне послао је Дивизијару овакву депешу:

„Пушкарање траје једнако. Два војника рањена. Од Бугарских има мртвих и рањених; колико, не зна се. По чувењу Бугари су добили артиљерије, но данас није радила. *Молим за поткрепљење што пре*, простор осигурања велики, трупа мала, како за офанзиву тако и за дефанзиву. Извешће послаћу поштом."

На ове две депеше дивизијар му је одговорио:

„Ваши данашњи телеграми о борби одвећ су кратки, нити се из њих види да ли су Бугари из својих положаја излазили и вас нападали, у са коликом од прилике силом? Други пут опширније јављајте јер је то врло важно".

„Известите ме одмах кад вам стигне батерија и батаљон".

Овај батаљон беше већ *пети* у трупи г. Гашновића. Кад му стигне и он, и батерија, онда ваљда неће опет молити за поткрепљење „што пре" — против три батаљона бугарске милиције и нешто добровољаца....

Пре него што пођемо даље, да видимо како су биле, овога дана, распоређење остале трупе Моравске активне дивизије. —

На Дешчаном кладенцу био је XIV-ти активни пук и то: III-ћи батаљон на предстражи, имајући један вод на Преслапу, један на Барносу, два вода распоређена на Штрбом Камену, Раскршћу и Равништу. Једна чета на ћумруку, једна чета на Батов-делу, а једна распоређена на више малих стража на Батов делу, Праски (или Пресеки?), Здравчевом камену, Црном врху и левом окомку црног врха. Други батаљон имао је једну чету на Равништу у логору,

другу на М. Ракити, а две чете испод М. Раките у логору са два брдска топа друге батерије. Од првог батаљона једна чета беше подељена: два вода испред Самара а друга два за заштиту друге брдске полубатерије на вису Самару; једна чета као прихватница на превоју између Самара и Батовдела две чете у резерви између оба Самара. Трећа пољска батерија тимочког артиљеријског пука на Самару.

Све ове трупе биле су под командом потпуковника Љуб. Бајаловића, команданта XIV акт. пука, који је са својим штабом био на Самару.

Позади Самара налазио се у логору и моравски активни ескадрон.

Код Калиског хана: Други активни пешадијски пук у логору;

I-ва позадна 9-см батерија.

Штаб тим. арт. пука.

Пионирска чета.

Санитетска чета.

Штаб команданта дивизије.

У *Раховом хану* прва, у *Глибљу* друга пољска болница морав. дивизије.

У *Орах-хану* енжењерски депо.

У *Власотинцима* возарски пук и профијантска колона.

Муниције колоне први степен позади Тулбе а остатак у *Своју*. — — —

Владан Ђорђевић

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 60-ТЕ)

Писмо ђенерала *Михелзона*: „Поштованоме *савету* народа словено-српскога. — ad № 243.

Његово Императорско Величанство, Премилостиви Господар, по урођеној својој великодушности и у доказ своје вла

далачке заштите једноверноме с Русима и храбром народу словено-српском, саизволео је највише наредити ми, да пошљем у Србију правога грађанског (статског) саветника и кавалјера г. Родофиникина, хотећи тиме обележити своју највећу жељу, да се колико је год могућно обзире на молбе Срба, и своје милосрдно старање да најтачније сазна о свима потребама њиховим и начинима да им се помогне.

Нека вам, поштовани савете, послужи као нов доказ снисхођења Господара Императора и то, што вам се шаље баш она личност, за коју су молили ваши изасланици, који су к' мени долазили. Господину Родофиникину препоручено је да се упозна са свима вашим потребама и начинима да се удеси могућна корист из сложне радње војсака Његовог Императорског Величанства у овим крајевима, и војске српске, даље му је препоручено да суделује с вама при устројавању ваше државне управе, коју желите за благо вашега народа, те да вам тиме највећма докаже непроменљиву заштиту Великога Господара Сверуског.

Молећи вас, поштовани савете, да имате вере у г. прав. гр. саветнику Родофиникину у свима потребама вашим и у ономе, што би вам он предложио за ваше суделовање с нашим противу непријатеља, пријатно ми је честитати вам на победи над вашим непријатељем недалеко од Видина, коју је одржала неустрашива војска српска, као што сам о томе извештен од ђенерал-мајора Исаијева, и пожелети, да и од сада десница Божија води напоре храбрости ваше војске.

(подп.) Иван Михељзон.

Исти Црноме Ђорђу

Високорођени и високомоћни господине вођу храброг српског народа Црни Ђорђе Петровићу!

Милостиви господине мој. (Први одељак као и у писму савету).

Ви сте, храбри вођу, већ украшени знаком високог владалачког одликовања, мачем, који сам вам послао у име Не-

говог Императорског Величанства, тако исто као и ваш ратни друг (ратоборствующій съ вами) господин Миленко, и тиме је на очи целе војске и народа словено-српског указана пажња и милост Великога Господара сверуског према њиховом војводи (полководцу). Што вам се пак шаље прави гр. сав. г. Родофиникин, то нека вам послужи као већи доказ колико је пријатно Његовом Императорском Величанству да угоди по могућности вашој жељи, јер ми је Господар Император наредио, да пошљем баш њега, као личност за коју су ме молили сами ваши депутати, који су к мени долазили. За то је г. Родофиникину препоручено, да се лично споразуме с вашим преваскодством и са саветом народа словено-српског о свима вашим потребама и начинима (остало до краја писма као горе у писму савету).

(попа) Иван Михељзон, главнокомандујући

Родофиникин министру иностраних дела, барону Андр. *Будбергу*.

№ 249. Примљ. 4 Септембра 1807. год.

Мил. Госп. Андреја Јаковљевићу,

Пошавши из Фокшана у Србију, ја сам био принуђен путовати полако, које због болести, које што сам се надао добити успут каква-год упутства односно овога краја, усљед закљученог примирија, а за тим и мира са Француском; ја сам истина од главнога команданта војске добио копију највишег претписа о обустављању војних операција противу Порте, али нисам добио услове на којима је закључено примирије са Француском, и према томе знам колико и пре. У Крајову и на острву које држе Срби, зауставио сам се такође очекујући извешћа, према којима би се управљао у Србији; уверивши се да бадава чекам, ја сам закључио, и надам се да нисам погрешио, да су намере највишега двора са Србијом остале непромењене, и према томе отпутовао сам у Београд, где сам стигао 2-ог Августа. Овај крај нашао сам ра-

зорен (порабоценнымъ), њиме влада неколицина која никоме не даје рачуна од онога што ради; они скупљају приходе а неки за свој рачун скупљају и издржавају војску; овде у Београду две личности располажу свачим: командант града Младен и трговац Живковић, који је јачи од првога, јер он има око две стотине војника, а у граду цео гарнизон износи 120 људи. Њих двојица држе у својим рукама целу трговину овдашњу, они суде и казне смрћу свакога, ко се не покорава њиховој власти. Српски савет који управља, а који они и сенатом зову, састављен је од четири трговца, који су најпокорније слуге свију војних старешина. Црни Ђорђе признаје се у унутрашњости за врховног вођа, но команданти на границама сматрају се као њему равни. У осталом тога човека прави страшним његова свирепост, а његови успеси учинили су га у народу неопходно нужним, јер где год се појави каква велика опасност, ту он одлети са својим кором у помоћ, и свуда је његов долазак увенчан успехом. Не држим да ће дуго живети тај човек, јер сваки дан, осем вина, попије до две боце ракије; он има свога секретара довољно промућурног, који, нити га куда пушта да иде, нити да кога прими, кад је пијан. „До денегъ алчень до бесконечности, и какъ онъ такъ и другіе военноначальники и градоначальникъ не упускаютъ ни одно средство накоплять деньги мало думая о вспомоществованіи народу.“ Војска их ништа не стаје, јер сељаци морају да ратују о својој храни и са својим оружјем, и смењују се на четири месеца. Старешине су до сада добављале оружје из Аустрије, па су га онда продавале сељацима по дуплу цену. Новци, које је од времена на време слао највиши двор, већим делом „достались въ добичу Черному Георгију одному“, јер су прво у његове руке долазили. Ја сам сада од новаца, који су ми поверени, не казујући Србима колико их имам, дао по захтеву српских пуномоћника три хиљаде дуката Миленку, као ономе који ратује најближе к нама, и који стоји понајдаље од Србије; поменутим пуномоћницима дао сам пет стотина педесет дуката

да купе соли у Влашкој за овај крај; овде Црному Ђорђу и савету дао сам уједно хиљаду дуката, да купе олова у Аустријанаца. Остале ковце издаваћу према потреби и стараћу се да се они употребе на општу корист. Пошто су овде „истребљени“ сви Турци, који су носили оружје, њихове жене и деца остала су без икаквог надгледања; они што су се покрстили добијају дневно по један хлебац који није велики, и ништа више, они што се нису покрстили не добијају ни то, све млађе жене и девојке „разобрали“ почевши од Црнога Ђорђа до последњег чиновника. Мали чиновници оженили су се њима, а остали држе их по две три „въ услуженіи.“ Видећи несрећни положај оних, који су остали у мухамеданској вери, ја сам настојавао и убедио Црнога Ђорђа, да све старце и бабе, којих има до две стотине, и који нису у стању од свога рада живети, потпра у лађе, и да их пошље у Оршаву Реџеп-Аги; то се данас извршује. При преговорима о миру с Портом, који предстоје, Срби ће тиме учинити на Турке пријатан а за себе користан корак, а признање Турака у опште спрам Русије биће прекомерно, јер ови што се данас шаљу, знају да за своју слободу имају да благодаре заузимању *руског агента*.

Кад сам се ја овде појавио, то није било пријатно ни Црноме Ђорђу ни осталим старешинама; само се народ обрадовао моме доласку, јер се нада да ће се од сад све уредити и да ће се од сад свачији живот и имање осигурати.

Старешине нису ни помислиле да препоруче својим пуномоћницима који су били у Букурешту, да баш мене захтевају или другога кога; они су то учинили сами, користећи се овлашћењем које су имали, јер они су из средње класе, која се више стара за благо народно него за утврђивање старешинске власти, која је почела већ свима да отежава. Они који владају траже војну помоћ, која би, не улазећи унутра у земљу, победила непријатеља и осигурала њихову владавину. Кад је Црни Ђорђе стигао овамо, послао сам му једног мог чиновника да га поздрави добродошлицом и да

га упита када се можемо састати. Он му је изговорио тму неучтивости и завршио је речима „све би вас паљало посећи; мени требају војске, а ја их ни од куда не видим; која је мени ваљда од посланика, су чим и за што је он овамо дошао?“ Мој изасланик беше бојар Расти, кога ми је кнез Ипсиланти придао за Турску преписку, и он се од Црног Ђорђа вратио полу мртав. Мало после дођоше к мени неки Срби, који ми не само потврдише Растијеву причу, него ми још саопштише да су сви саветници и многи други скупили се код Црнога Ђорђа да му кажу како је његов корак у садашње време био неразмишљен, када њихово благостање зависи од Русије, и да захтевају да он мене прими како се пристоји, и да ради по мојим упутствима. Уверивши се да он неће доћи к мени, ја одох њему. Испрва ме је примио врло хладно; послужише ракијом и ја сам морао да пијем толико исто колико и он, само да задобијем његово пријатељство, које се од тога часа међу нама утврдило, јер сада сваки дан долази к мени, распитује о свему, и тражи савета. Дошао разговор и на устројство њихове земље; како он, тако и остале старешине јако наваљују да се то питање реши, да би видели чега им се ваља чувати. Пуномоћници српски изјавили су Црноме Ђорђу и осталима да су они мене захтевали да их научим како ваља собом да управљају, да им покажем како ваља уредити власт, и шта ће бити чија дужност. Видећи да би ми живот био у опасности, ако би им ма што одрекао, ја сам био принуђен да према жељама сваког од них, саставим о томе акт, који сам им прочитао, али сам одмах додао: да све што ја урадим не вреди без највишега потврђења, јер без тога неће нико њихову владу признати. Они се са тим сложише, и ја се радујем што сам у одношајима с овим „свирепим“ народом, добио бар нешто времена. Ја нисам ни то пропустио да им објасним како је за сада тешко очекивати за њих потпуну независност, и како је и за њих саме боље да за сада остану под врховном влашћу Портином а да се задовоље с тиме што ће имати свога

књаза и своју владу; испрва сви повикаше да ће сви радије изгинути с оружјем у руци, него што ће се опет покорити Порти, али мало по мало смирише се. Горе поменути акт, утврђен печатом Црнога Ђорђа, част ми је приложити заједно са списком свију који овамо господаре. Не сумњајући ни мало да би, при првом крајњем незадовољству Срба, ја одмах постао њихова жртва, ја сам нашао за нужно да отправим надворног саветника г. Пизанија с овим извешћима, и ако ми је он овде корисниј од сваког другог — доцније, кад се отвори саобраћај с Влашком, отправићу бајаги као курире титуларног саветника Маснера и бојара Растија јер нећу да их без користи излажем опасности. При завршетку част ми је јавити да становништво целе Србије износи до две стотине хиљада мушких глава, од којих шесет хиљада је наоружано. Од топова што их имају, као и од оних у београдском и смедеревском граду, врло мало их ваља. У београдском граду потребне су знатне оправке, рад чега Срби моле да им се пошље енжењерски официр, а тако исто и један рударски чиновник за златне мајдане, које су нашли у Србији. За неколико дана поћићу у село Црноме Ђорђу, куда он данас полази, а одатле ћу отићи да прегледам и те мајдане који су у близини.

Част ми је и т. д.

Константин Родофиникин

12 Августа 1807
у Београду.

Прилози, који се у овом писму помињу, гласе у оригиналном тексту овако:

ad. №. 249.

Основаніе

ПРАВИТЕЛЬСТВА СЕРБСКАГО.

1. У Београду установлява се и утврђюе се правителствующій сенатъ сербскій подъ председательствомъ князя.

Тако да правительствующій сенатъ свою столицу има у Београду; а сената того глава есть князь. Овому князу отечество даје титуле „свѣтлѣйшій княз“ и тай има власть подавати сваке милости; то е: свакоґъ по заслуги наградити и повиннымъ пращати. А право или власть наказовати повинне остае непремѣнно у руку законоґъ суда[1]). Судейскимъ лицама вообще назначиће се по времену содержанѣ и по возможности землѣ.

2. Правительствующаго сената народня члени кромѣ князя предсѣдателя имаю быть слѣдующи: перво полководцы, кои су до сада по нахіама коменданти были, отечество управляли и бранили, називаю се од сада вожди, и дае имъ отечество титулъ „сіятелній воджъ“ ове вожде примаю перво мѣсто у правителствующемъ сенату по старешинству своме. Второ мѣсто дае отечество онимъ людма отъ совѣта народня до сада бывшегъ, кои су велике и важн послуге народу учинили особитимъ вѣжеством, трудомъ и путешествіемъ — и ови су сенатори како и первіи, но овими се дае титулъ „превосходный сенаторъ“ имена овихъ вождъ и сенаторовъ кои су первіи и превосходніи у народу люди по князу и деца нынова записаћесе у сенатскій протоколъ, да бы се тако до века и они сами и нынова племена у народу знала и почитала.

Кромѣ того нужное, да у сенату буде изъ сваке нахіе по еданъ избраньій отъ первій у нахіи люди, старацъ, кои ће быти подъ именомъ совѣтниковъ сената.

Вожди и сенатори, како што су превосходна лица, тако и остаю за свагда до смерти непремѣнно сенаторами, прочи же старцы изъ нахія, то е, совѣтници имаю мѣняти се, то е на ново избирати се свака три года: но у сенату раван гласъ имаю прочимъ превосходнымъ лицама, кромѣ князя, кои три гласа има, то е за троицу говори самъ единый. Въ прочемъ све у сенату имасе свршавати болшинствомъ гласова, то е: на коіой страни више гласова буде, та се слуша, то се записуе и твори; а въ еднакости гласова, она се страна

[1]) Може се читати такође „закона и суда“.

слуша гди е князь. Напослѣдок онда ће се у цѣлой земли подъ заклетву довести люди; да се свакъ закуне да ће быти у свакомъ случаю вѣренъ отечеству и покоренъ сенату и князю, тако свякій вождь, сенаторъ и совѣтникъ заклети се има како и прочи люди. А свѣтлѣйшій князь особиту клетву положити има: даће онъ законе државне хранити исполняти и своимъ силомъ дѣлати, да свакъ то твори, што правильствующи сенат учреди.

3. Ако совѣтницы сенатскіи кои ће се отъ нахіа свако три года избирати, тако усердно и добро послуже отечеству да их народ три путъ избере за совѣтнике; со тим остае таковій три путъ избрани совѣтникъ до смрти свое и постае сенаторомъ и добиваће грамоту на дворянство или благородство со титуломъ „превосходный сенаторъ“.

4. Свакій комендантъ има пописати люде кои су по више и по болше у различнимъ приликама отечеству служили и тако пописане има послати правителствующему сенату; кои ће сенатъ свакому за честь въ награжденіе дати грамоту на на дворянство или благородство. И ови благородніи називаюсе и имаю быти хранители закона отечественыхъ.

5. Осимъ реченогъ благородства има се уредити закономъ конохраница стража, коя е дужна свагда при сенату быти.

6. У свакой нахіи има се назначити по еданъ губернаторъ (управитель) изъ они люди кои су до сада отечеству служили, кои управитель да носи бригу за све приходе отъ нахіе и да са два совѣтника кое ћему нахія додавати сваке године, држи судъ надъ людма свое нахіе. — Но ако бы кои не быо контенъ со тимъ судомъ нахійскимъ, слободно може доћи у сенатъ са писмомъ суда нахійскогъ, шта е и како е суђено.

7. Ови судови нахійскіи свако важно дѣло имаю заявити правителствующему сенату, особито што се тиче живота кога годъ човека; да немаю никога смерти предати,

докле правителствующему сенату не яве и милость отъ свѣтлѣйшегъ князя не просе осужденоме.

8. Будући да никаква земля ни правителство неможе се држати безъ силе войничке — особито Сербія, коя са свію страна непріятелими окружена, безъ войске готове быти неможе — а войска неможе се држати само воздухомъ и речма; то нужно е уредити за сада почести какове за награжденіе, докле се види какви ће быти приходи землѣ; а после ће се свакоме по заслуги и способности награжденіе дати; тако ће се онда и чини войничкіи учредити и войска у поредакъ свой довести; что тако больше ће се бринути свакі капетанъ о свой роти, а полковникъ о своме полку.

9. Кад дойду инжинѣри има се начинити исправна карта цѣле државе сербске; и коя се годъ найде земля пуста, то све е вилаетско (беглучко) и то ће стояти подъ властію сената.

10. Сви доходи землѣ имаю быти у власти сената; и никто кромѣ сената никакового требованія ни подъ коимъ именемъ не може искати отъ народа.

11. Главне полководце има избирати сенатъ; тако и мирь или брань съ нима учинити или везати, никто безъ знања сената не може.

12. Ни еданъ отъ сенаторовъ не може быти исключенъ изъ сената, безъ единогласногъ договора и согласія князи и сената.

По свему овому просимо высочайше утвержденіе всемилостивѣйшаго нашега покровителя Государя Императора Александра Великаго.

Дано въ Белградѣ мѣсеца Августа дня 8-го 1807 года.

(L. S.) К. Ђорђе Петровићъ
врьховнй Срьбс. Коменд.[3])

[3]) Подпис другом руком написан.

ad № 249.

Наименованіе нахій, уѣздовъ.	Кто оними управляетъ.
Белградская	Кнезь Симонъ. Марко Катикъ. Атанасій Чарапикъ. Витя.
Валевская	Яковъ Стефановичъ. Милованъ Гербовичъ.
Шабацкая	Лука Лазаревичъ.
Сокольская	Вся опустошена.
Ужицкая	Кнезь Алекса.
Пожецкая	Прота Милутинъ протоіерей.
Рудничка	Миланъ Обреновичъ.
Крагоевечка	Кара Георгій.
Смедеревска	Вуица.
Ягодинска	Кнезь Ефта и Милое.
Крушевецкая	Симичь и Андрей.
Паратинска, Ряжанска, Алексиначка	Кнезь Миличь.
Ресавская, Баинская	Кнезь Стефанъ.
Пожаревацка	Миленко и Петръ Добринецъ.
Поречка	Іова бинбаша.

У београдском граду командант је Младен, који је и намесник Црног Ђорђа кад он одсуствује. У вароши Београду управља трговац Стеван Живковић.

Главни људи, под којима сви други стоје, ово су: 1) Црни Ђорђе, не уме читати и писати. 2) Миленко уме читати и писати, скроман, храбар, омиљен код свију. 3) Јаков уме читати и писати, паметан, а по својим свезама и имућности врло силан. 4) Младен не уме читати и писати, подао и лукав. 5) Кнез Симо чита и пише, храбар је и паметан.“

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

РЕМОН*)

РОМАН МАРИЈА ИШАРА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 55-ТЕ)

5.

Марино писмо, које ми јављаше њен долазак, растера ми бриге. Љубав беше циљ мога живота. Пошто сам био сигуран својим инкогнитом у кући мога оца, предао сам се осећајима среће; страсно сам жудео да видим своју заручницу, да отпочнем са њом онај леп и слободни живот, за којим толико жалимо, кад се сетимо Вареза... Шта се мене тичу моји укућани, њихове страсти, њихова неслога? — Зар ја не бејах потпуно стран њиховим размирицама? — Моја се мржња беше стопила у највећу равнодушност. Слика једне срећне породице, можда би распламтела моју жудњу за светом; али сам видео, да сам довољно осветљен... Они беху више усамљени но ја, та покварена срца, која не љубљаху!... Задовољавао сам се тиме што сам био најревноснији од свију чиновника, а најскромнији од свију укућана, па и кад бих, доцније, био приморан да заратим против господара замка, не бих волео да ми они могу пребацити, е сам се користио њиховом добротом и претварао се, да их волем. Моме су се озбиљном држању испочетка чудили; за тим закључише, да сам врло горд; али како гордост увек импонује, а како сваки човек својим личним достојанством стиче сам себи оно поштовање, које му ваља одати, па видећи, да се ревносно држим независнога правца, увидеше, да имам право што тако радим; ако сам и изгубио интимност, за којом нисам много марио, бар сам стекао поштовања од свију, и нису више покушавали, да поступају са мном као с потчињеним.

Такав беше мој положај у кући очевој, кад Мара дође. Како ме је она снабдела врло тачним детаљима, одјурих у Сентандрејy; она је једва уграбила један тренутак, да ми

*) Почевши с овим наставком превод је од г. Ј. Др. Угричића.

стисне руку, на вратима парка, који беше на брегу и ту заказасмо састанак за сутра. Вратих се весео и лак при свем том што сам прешао три миље. Увек, кад год сам виђао Мару после каквог растанка, чињаше ми се све то лепша; не само оном пролазном лепотом, на коју и време утиче, него оним чаром који је скривен свима очима сем љубавничких очију, оним дахом њене душе, који одаје чисту и чедну љубав. Љубав бележи своје миле божанским печатом, који сваки не види, срећом за љубљенога! Њему само припада љупкост погледа и љубавна чежња осмеха; њему само припада неизказано руменило, које гоне у лице откуцаји девичанског срца! Јест, Мара ми се учинила лепша! Љубав је сваког дана усавршавала њену лепоту, преображујући јој и душу! А њену душу видех ја у њеним очима.

Пун тих слатких мисли вратио сам се у Елирол миран, одморан, мирољубив, пружио бих руку свом најгрђем непријатељу, а седнувши за сто у замку, не могах да се отресем саучешћа на спрам људи око тога стола, према којима сам био с предубеђењем претерано равнодушан. Моју симпатију задржала је у самом почетку најнезнатнија околност.

Тога дана беше примирије у кући; разговори узеше веселији ток: Марки, мање суморан, разговараше са маркизом, шта више и са својом пуницом, готово веселим тоном.

— А да, повика на један пут г. Шарл, вратио се наш сусед.

— Који сусед? упита маркиза.

— Г. Барнет.

— А! та стара будала је ту? рече г. Керандрејски.

— Да, одговори нећак, видео сам га јутрост у Але у, кад се одвезе у својим колима на жељезницу.

— Је ли с њим и његова породица?

— Да! ох! његове су ћерке прекрасне..... особито старија!

— Ја мислим, рече г-ђа Ленкурека, да су сада боље васпитане него пређе; мора да су већ великачке!...

— Како великачке? узвикну г-ђица Дијана, та старија мора да је готово мојих година, она има више од 18 година! —

— Један разлог више, да не лете саме по пољу као какве госпођице из романа! —

— Али на против, мати, прекиде је Маркиза, за Енглескиње је то по најбољем тону! Изгледа да су оне у Паризу играле улогу првих лепотица: а гђа Депарви уверавала ме је, да их је често сретала са младим људима.

— Онда ја жалим њихове мужеве! одврати мати.

— Ја не, одговори лукаво г. Шарл, кажу да ће свака имати по два милиона мираза.

Ту се гђа Ленкурска намести у достојанствену и љутиту позитуру.

— За Бога! Шарле, махните се тог грубог начина! Најдрагоценији мираз једне женске је њено срце, њен стид, њена врлина!...

После овог красног пасажа, гђа Ленкурска изређа их још једно дванајест, не толико, да докаже како је г. Шарл будала, колико да оговара сусетке, и лакошћу једне светске жоље, почасти Мару врло елегантним изразима, протестујући једнако против рђавог укуса људи, који се понашају без поштовања спрам лица, која њихов ранг ставља изнад грубих сумња: најзад да би завршила свој говор, она имађаше кобну намеру, да непосредно надражи моје одобравање.

— Ја, госпођо, одговорих, ја никако не поштујем женске по њиховим строгим начелима, која оне исповедају, него по утицају који оне чине. Кад хоћу да судим о њиховом срцу или њиховој врлини, ја проматрам њихову околину, у њиховој кући: ако тамо влада срећа, ја их држим за добре женске!

Ова се философија осниваше на принципу, о коме би се могло може бити и препирати у много случајева; али у овој ситуацији она имађаше потпуна ефекта. Гђа Ленкурска се угризе за усну и ућута, као да је неко врелом водом

полио, тако, да за један тренутак не могаше ништа одговорити; маркиза се користи том приликом, те промени разговор.

Први месец измени мало по мало моје односе спрам мојих домаћина; они примише моју хладноћу, као неку оригиналност карактера, и неосетно доспесмо до оне врсте фамилијарности, која мора да наступи кад се живи заједно.

Г. Шарл, макар мало и горд са своје стране, јер се сматрао за наследника замка, приближио ми се као друг, а да га као таквог не дочекам, било би неумесно; али ја сам мало волео тог сеоског кицоша, коме је доста добро пшло, а који је у пркос свог црвеног лица и широких плећа, важно као дон Жуан у варошп Але-у. Он хтеде с драге воље начинити од мене свога друга у освајањима и пировањима, а дираше ме често, називајући моје принципе пуританским.

Једина особа којој сам симпатисао беше г-ђица Дијана, чија ме умилност беше испочетка занела. Искрене и веселе нарави, она распростираше чар своје младости по овој несретној породици; она је сносила са толико трпљивости све ћуди ћудљиве гђе Ленкурске и своје тетке, тако да ме је било жао тога спротог а тако често вређаног срца, које се не умеђаше љутити, кад је ко био опор спрам ње.

Бојећи се, да моји састанци с Маром не падну у очи, проводио сам све вечери у замку. Маркиза се користила тим, да ме придобије за себе. Често је искала моју руку, кад је хтела, да шета по хладовини парка, а у тренуцима кад је исказивала шта јој лежи на срцу, бацаше се у она сентиментална јадиковања, која су својствена женама, које не љубе своје мужеве. Она се тужаше на живот, који никад не даје оно што обећа: она је сањала о љубави, о пожртвовању, и она беше сама. Она до душе, одобраваше одличне особине Маркијеве али.... Ко не познаје такав изговор? По хвале се свршаваху, као увек, тим, да се из њих лепо види, како племенити муж нема срца. Бејах неко време узбуђен овим поверљивим саопштењима; она показиваху такву не-

сагласност, да сам се страшио при помисли на улогу, која ми беше намењена у судару ове две зловоље; видео сам их непомирљиве и питао сам се ко беше жртва, *она* или *он*.

Овим сантименталним тужбама, следоваху на скоро јасније оптужбе. Она ми рече, да Марки беше готово пропао, и са сажаљењем оптуживаше га да мење на коцку још и једно имање, које не беше његово. Она је морала, да се лати борбе, која је морила, да уклони бездан, која је разјапила своје чељусти на будућност њену и њене тетке.

Она ми је исказивала та чудновата признања у корист самог г. Керандрејског, и, рече, да ми објасни тешкоће ситуације, па ме приклиње, да га спасем од самога њега.

Ова повераваља доводила су ме у бескрајну неприлику; хтедох да се извучем из тога поверења, али ме се толико тицало да продрем у срце и карактер мога оца да, у пркос самом себи, слушах. Међу тим на скоро ми се учини, да г. Керандрејски примећује некакву тајну и жели да је расветли. Тада сам избегавао сваки разговор са Маркизом и бивао сам удаљен.

Ова скровитост, у осталом, би ми олакшана повратком неког извесног г. Мељанског, једног младог суседа, о коме сам често чуо да говоре од како сам дошао. Као редован посетилац замка, беше он велики пријатељ Маркијев, што је учинило наравно, да је код дама осредње био примљен, и више пута сам се чудио крајњој доброти, којом је он одговарао њиховој иронији.

Од тога трепутка почеше за мене најгрозније искушења, и нисам чекао дуго, па да дознам за тајну несреће, која је лебдила над овом кућом.

6.

Једног јутра одлучих се, да одем у брда, да тамо чиним нека геолошка проматрања, која су ми неопходно потребна за проламање једне нове галерије, коју сам пројектовао у рудном окну. Узалуд сам покушавао, да доспем до

једног дубоког гротла, начињеног потресом гранитних стена, које се у овој околини зове *Тру-Кавање*, и које је, кажу, за време Виљара служила за прибежиште тајанственом капетану Севенолу. Бејах залутао, и више од једног сахата, тражах каквог пастира, који би ми помогао, да опет изађем на прави пут, кад ме случај нанесе да се сретнем са оним Бернажом, који је Маркију био тако одвратан. Са њим је ишао и један старац још чио и снажан: по сличности лица погодих, да је то његов отац. Г. Керандрејски отерао их је немилосрдно обојицу, што је наравно учинило, да су ми изгледали сумњиви, и оклевах да их запитам за пут, кад ми старац зачуђено повика:

— А! господине, ви се можете хвалити, да имате добре ноге, дошавши овамо! Мислим, да би хтели, да сиђете у пећину, да проматрате њен састав; али то није лако, је ли?

— Признајем, и хтевши ту да нађем пролаза, залутах.

— Добро! Увек се може изићи на прави пут, одговори Бернажу грубо, тражите и даље; Езиролски друм није променио своје место.

— Ви би ми га могли бар показати.

Старац хтеде да ми одговори, али га његов син препрече у том, гурнувши га лактом..

— Да је ваш пријатељ Марки на мом месту, а ја на вашем, рече овај последњи немарно, не верујем да би га то збунило. Али ми треба, да овде зарадимо своју надницу; рудне жице не копају се саме.

— Имате право и ја мислим да вам накнадим губитак вашега времена; па ако можемо, да се погодимо за десет франака...

— Десет франака! повика Бернажу, чије се очи засветлише. Хоћете ли заиста дати десет франака?

— Не, Пјере, одговори старац, не треба тако уцењивати неприлику људи! Опростите му господине: ја ћу вас одвести. Ако вам је до тога, да нам што год дате, ми немамо права да будемо горди. Али ви сте невини за клевете, које

су нам нанешене у замку, а дужност је увек извести залута. лог човека на прави пут. Хајдете замном, јер сам не ћете никад доспети.

Бернажу уздану тужно, а старац пође журећи својим брзим кораком, као да не би дао свом сину времена, да га одврати од тога. Ја сам му следовао.

— Видите, господине, рече мој вођа, ово није рђав дечко; али од тренутка, од како сте ейжењер Маркижев, то је било довољно, да уврти себи нешто у главу против вас. Та до врага, ми тог човека не можемо волети!

— Па да ли је ваш син њему што год скривио?

— До врага! сироти људи немају никад право што се мешају у послове својих господара. Госпођа Маркиза је чинила добра мојој снаси, која је сирото и просто створење, а има памет, да прости те, као и друге жене. Она се наравно показа благодарна: не знађаше, да та ђаволска писма могу донети толико свађе. Госпођа Маркиза рече јој: „Однесите ово писамце г. Наталису....“ она га однесе. Тек је доцније увидела несрећу тих тајана. Треба признати, да г. Марки не мораше то да трпи: даде љубавнику своје жене један јак удар мача, који га обори на земљу. То беше право!.... Али не беше праведно, да се свети сваког дана и часа моме дечку, називајући га рђавим радником.

Кад ми је то испричао, сваки нерв дрхташе у мени, али поцрвенех од стида чувши да таква уста исказују тајанствени бол мога оца. Да бих прекинуо тај разговор, ја нагло упитах старог Бернажа, шта нам се може случити силазећи у дубине Тру-а, у који смо ми хтели ући.

— О, хо! ви горите од жеље, како ми се чини.... и ви имате исту идеју коју и ја! — А онај други ейжењер није ми хтео веровати! Ја нисам учио школу, сматрао ме за стару будалу. Ја нисам ништа више рекао; али, видите, ево већ четрдесет година, како сањам, да је ту унутра моја срећа!.... И јест ту, господине!... по једном слоју за који

знам, и од кога вам могу показати лепе примерке, а да не идем далеко.

— Зар сте ви могли доћи до дна провалије?

— Три пута, господине! одговори ми отац Бернажу, ставши поносито, и ту сам радио сваки пут по два дана. Ја знам ту, готово у рудној жици, једну жицу гвожђа дебелу више од петнајест стопа, а коју би требало везати само са једном галеријом коју видим одавде под земљом.

— Би ли ме ви могли одвести на тај слој?

— Та да!... то зависи од ваших ноту и ваше главе: па онда, ви знате, да то нећу чинити ради свога задовољства.

— Ви ће те сами одредити своју награду....

— О! не, није тако као што кажете: пре но што почнемо силазити, начинићемо писмени уговор; јер ме може на путу ухватити грч, и онда, Бога ми, лаку ноћ друже!... Ако се не вратим, а посао успе, тражим хиљаду франака као животну пензију за Пјера и његову жену; ако ли се вратим, још пет стотина за мене.

Стари рудар саопшти ми предвиђања, на која ја нисам мислио. Али чувши га да говори тако поуздано, на једанпут се јако заинтересујем за тај разговор, који је почет једино у цељи, да зауставим његову брбљивост о једном предмету који ме вређаше. Под сељачом спољашношћу старчевом, беше таква бистрина мисли, тако велика правилност погледа, да ми беше немогућно, да сматрам његова тврђења за илузије једног тражача блага. Навика на рудоконе, даје радницима у утроби земље, читав низ практичких појмова, који уништавају за навек у њима баснословне традиције при ноћним седељкама. Самоћа и ноћ чине рударе промишљеним, непрестана опасност обазривим. У осталом од како сам дошао у Езирол, уверио сам се, да су, при најбољим условима, вађене из рудног окна само врло сиромашне жице, док сви знаци геолошки тврђаху близину слојева, чији би проналазак био — богатство; али моја пророковања и екскурзије по бреговима нису доселе ни до каквог резултата.

Разумљиво је дакле од какве важности беху за мене тако прецизни подаци.

Чича Бернажу, и сувише лукав а да не опази, да ћу да се ухватим на удицу, не даде ми никако времена, да о чему посумњам, настави:

— Ето господи е, имамо још два сахата до мрака, хајдете са мном, а оно ште ћете видети одмориће вас о час!

— Куда хоћете да идемо?

— На место где су сакривени моји обрасци а показаћу вам у исто у исто време и план пећине.

Пошао сам за овим човеком, путем који беше обрастао трњем, стазом дивљих коза. После по сахата хода, заустави се он код једне јаме издубљене у стени; он уђе унутра, позивајући ме, да и ја пођем за њим, уведе ме у неку врсту пећине која, пошто је без сумње служила као становиште десетини генерација незнабожачких троглодита, јамачно је хранила у себи каквог пустињака, јер се виђаше хришћански символ стрпљиво урезан у граниту.

— Ето мојега летњиковца! рече весело чича Бернажу. Стоји вам на услузи господине!... Нема сувише намештаја. Али ћете ту наћи бар две ствари одређене за живот: крст за молитву, постељу од сувог лишћа за спавање. Одмарајте се, док се ја попнем у свој амбар; тамо ја остављам своје вино. Имам од њега само још једну боцу из времена мога богатства!

Говор овог човека изненађиваше ме све више. У сред наивног изражавања, севаху од једном као муња светле идеје, којима се не бих надао од тог необразованог сељака. Не знађах шта ме више изненађује, његова оштроумност или наивна простота. Он се врати после једног тренутка и пошто пекаших једну чашу вина, извади он из једног скривеног буџака велику, отрцану и прљаву хартију, коју разави пред мном.

— Ово је план! рече он поносито; он ће вас уверити о могућности галерије и о односу њеног положаја са рудним окном.

Не могох да сакријем своје изненађење, кад сам видео ово детињасто па ипак мајсторско дело, где беху и најмањи прекиди терена означени тачношћу, којој би завидео и најхладнокрвнији енжењер; обузе ме неко сажаленье, или боље рећи неко поштовање спрам овог човека кога невоља беше оптерстила као какву товарну животињу, најгрубљим радовима, док га је природа обдарила овим вишим способностима. Узбуди ме ово чудо стрпљивости где се грубости незнања мешаху са погледима генија. Овај несрећник, који не знађаше ни име математици, пронађе један тригонометриски систем, који је само он могао разумети. Познадох разне тачке пећине, које сам сам испитивао и рачунао гледањем, и тачност детаља јамчила ми је за истинитост целине.

Бернажу ми за тим донесе примерке једног врло богатог минерала; кад је држао, да сам био доста уверен, рече наивно:

— Сад, господине, ваљда увиђате, зашто сам вам све ово показао, то је за то, што сам сигуран, да ви не би никад могли пронаћи слој одакле сам извадио ово гвожђе; а, у исто време, мора се признати, да вам не бих могао доказати истинитост мојега потврђења, него једним учтивим: „Дођите да видите.“ Ви ћете ми се, може бити у очи смејати, као и стари енжењер, али ме бар не ћете називати матором варалицом, јер никако не тражим од вас, да излажем опасности своју стару кожу са вама или са повереним човеком кога би ви послали на ваше место. Тако ми части Бернажу-а, жица постоји, ево комада од ње! — Јест! Додаде са осмехом тако понизним и безнадежаним, да ме је то узбудило, тешко је наћи ко ће ми веровати!

— Овамо чича Бернажу, одговорих ја пружајући му руку, нашли сте!

Сирома човек хтеде да падне од изненађења. Испитиваше ме погледом, а сумњајући још да се ја не шалим, оклеваше да прихвати моју руку. Најзад повика:

— Вере ли, ако се ругате, тим је горе. Али ви тако искрени изгледате да несмем, да вам не верујем!

И пошто обриса руку о своју хаљину, удари јако о моју руку, као да је пазар свршен.

Кад се вратисмо у Езирол, стари рудар беше изван себе од радости; разговарасмо целим путем о његовом великом пројекту, а ја му не могах скрити чуђење, које ми изазваше његове необичне способности. Он беше томе јако изненађен.

— Ах! па то је добро, рече смејући се, никад не бих помислио, да сам тако учен; бар не ћу више морати да се сам кудим.

— А, да, допуштате ли ми, да говорим о вашем проналаску са г. Керандрејским? Ми ништа не можемо чинити без њега.

— То ми изгледа неопходно потребно; па ипак ме то узнемирује, а, верујте ми, можемо одгодити то повераваље. Пре него што се решимо да сиђемо доле, треба да чекамо док жега не осуши провалију, а то неће бити пре месец дана; имаћете времена, да му о том говорите.

— Мислите ли ви дакле, да је он баш тако неправичан?

— Ох! он сам по себи није тако рђав: пре је он био врло добар господар; пре својих невоља, не би он учинио зла ни једном лупежу. Али, јест! злоћа му је никла, као младим биковима, са роговима!... то се разуме!

Овакав начин извињавања маркија беше грозан, али чича Бернажу ћераше без злобе а није ни мислио да је учинио какву глупост. Понављати његове речи, значило би давати им важности.

Кад је хтео да се растане са мном, нашао сам се у неприлици: хтедох да му платим за вођење, а нисам смео, кад срећом једно дете у ритама дотрча радосно, вичући:

— Деда, хајде брзо кући, имамо један велики хлеб, који је отац донео!

— Ах! ах! онда ће мо се частити веселниче мој! одговори старац. Али прво скини капу овом господину: њему хвала, кроз неко време, имаћемо и колача.

Дете застаде зачуђено преда мном, а ја се користих тим, да му спустим један луидор у руку, и одох. После но сахата, кад већ бејах на сто корачаји пред замком, чух да ме неко зове, и видех Бернажа који ми сав задуван рече:

— Ви сте погрешили! Мислили сте да сте дали један марјаш маломе.... а оно је леп наполеондор!

— Нека мој добри Бернажу, опростите ми, то је поклон који сам хтео дати детету, ви не ћете одрећи то задовољство вашем будућем ортаку?

— Е добро, ако је тако, одговори он гледајући ме узбуђено, можете рећи, да измишљате лепе радости... Добро... добри људи се разумеју и са мало речи, однећу матери детињи поклон. — Збогом ортаче мој! додаде, погледавши ме ђаволасто, а једна му се суза спусти низ лице.

И оде трчећи правце у село.

(Наставиће се)

РЕГУЛИСАЊЕ ЂЕРДАПА

У КОРИСТ ПЛОВИДБЕ

од Јована Стефановића Вировског

Берлински закључци стављше Аустро-Угарској царевини односно краљевини Угарској задаћу, да регулише Дунав дужом од Голупца па до Сипа, у корист међународне пловидбе, и да уклони све у тој дужи сметње које се налазе за бродарство, које се тамо појављују у облику стена, које из дна дунавског корита избијају.

Нама није познато, да ли и који је план усвојен и кад ће се отпочети рад. Позвана лица зна ће већ, како треба ово велико дело отпочети и извршити.

Сваком човеку који мисли дозвољено је, да са научног гледишта сам о овом питању умствује и суди, а особито о делу, које, ако се успешно изврши, дубоко засеца у животно питање толиких држава и народа. Срби и српски свет треба тим више да се занимају овим питањем, пошто десна обала и десна половина дунавског корита од Београда па до ниже Ђердапа, где овај рад ваља извршити, и даље до бугарске границе, припада краљевини Србији, те је по ову од важности хоће ли подузеће имати успеха.

Да проучимо све те камените сметње:

У горњој клисури је Дунав од Голупца па до Гребена у дужини од 40·63 километр. високим стенама с обе стране стешњен на ширину од 378 метара.

У том се ждрелу находе 6 преграда или сметња за бродарство:

Стенка, 11·34 км. ниже Голубца; ширина Дунава 1039 метара.

Козле, 7·56 км. ниже села Добра, ширина Дунава 750 метара.

Дојке, одма ниже Козле, ширина Дунава 472 мет.

Излаз, 8·31 килм. ниже Дојке, ширина Дунава 1000 метара.

Тахталија, одма до Излаза, ширина Дунава 1000 м.

Гребен, 2·26 килом. ниже, ширина Дунава 420 м.

Од оштрице Гребенове разлива се Дунав на десно, у Србију, у облику широке луке или залива тако јако и нагло, да му је код Пореча ширина 2192 мет. — На дан 1. Маја 1879 год. беше сва та пучина покривена мутном, валовитом, великом водом.

Од Гребена до Милановца, кад меримо матицом, има 6·048 килом., сувим пак поред обале 8·31 килом. дужине.

Од Милановца 4·53 килом. низ воду утиче Поречка у Дунав, и ту је плићак преграде.

Јуц, Дунав је широк 982 мет. Растојање између доње и горње клисуре, или од Гребена до стене Калиники у сред Дунава, тако рећи у капији Казановој, износи 25·64 килм.

Доња клисура или казан стешњен је с обе стране од 151 мет. високих стена Мироч-Планинс у дужини од 8·16 кил. до Оградинске жупе и Трајановог натписа.

У том теснацу има Дунав на гдекојим местима само 151 мет. ширине, али зато до 4·2 мет. дубљине.

У среди Казанове дужи налази се Жупа Дубово, село на левој обали.

Од доње клисуре до Текије и варошн Оршаве 9·6 километ., одавде па до Ђердапа 8·31 километар.

Сад да пређемо на сам предмет, о коме смо ради данас да говоримо.

Ђердап или Преграда

Ваља нам ову појаву из ближе упознати, пре него што ћемо говорити о регулисању ових сметња. Ми смо узели од свију осам бродних сметња једино Ђердап за предмет нашег данашњег приказа из разлога, што је он најтежа и највећа сметња по пловидбу на Дунаву, коју нам ваља савладати. Пође ли нам за руком, да убедимо наше читаоце, да је наш начин регулисања добар и извршив, онда је тај исти начин добар и извршив и за све горе наведених и набројаних седам преграда под условима, које природа и положај налажу.

Ђердап лежи географски између Краљевине Србије с једне, и Краљевине Румуније с друге стране Дунава, одма више села Сипа, с оне стране 3·78 км. ниже села Врчерова, а 14·36 км. више Турну-Северина.

Приложени цртеж даје нам верну слику какву нам је најмања вода 1834 године показала. Угарски патриота граф Сечењи и мерник Вашархељи, посматрали су те године Дунав, и Вашархељи је брижљиво и вешто измерио и нацртао

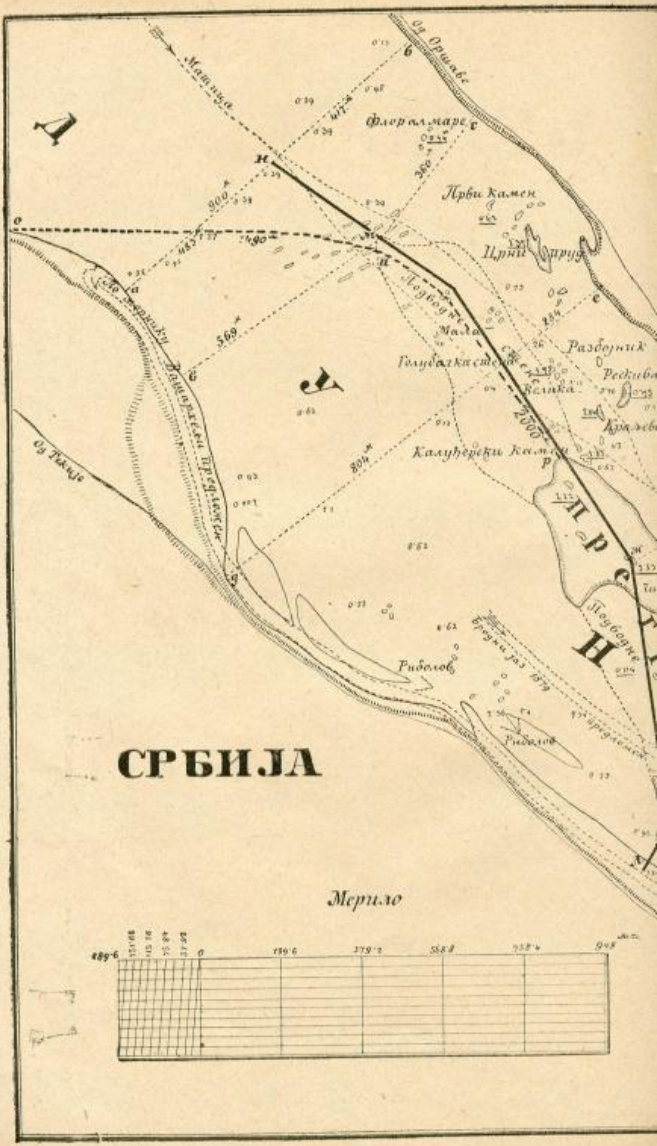

Д
У
Н
Матица
Од Оршаве
Флор ал маре
Први камен
Црни пруд
Подводне
Мала
Голубачка стена
Разбојник
Велика
Калуђерски камен
Од Текије
Рибалов
Рибалов
СРБИЈА
Мерило
189·6
0
189·6
379·2
568·8
758·4
948

ЬЕРДАП

мерио га године 1834 при најнижој води **Вашархељи**.

Предлаже регулисање у користи пловидбе по начелу гашења и сужавања ширине Дунављеве **Ј. Стефановић Виловски**.

Ђердан. Те је године тако мала вода била, да се је пролазило преко Тамиша више Панчева сувим, а Сава и Тиса беху местимице стале на вирове.

Из цртежа нам се намећу неке значајности:

Што се тиче топографских имена, изузетно два три румунска, свака стена, свака греда и оштрица носи српско име: највећа, најшира и највиша каменита греда, која избија из дна дунавског на површину, и пружа се од српске обале узводно коврчно на 636 мет. далеко у Дунав, зове се

Преграда

она има на српском земљишту свој корен код *Л*, *) и дели дунавско корито на две не једнако широке половине: западна је ширина у правцу *Де* 804 мет., а источно 284 метара.

Имена: Преграда, Плоча, калуђерски и чивутски камен, Краљева стена, Голубачка стена, Први камен, Црни пруд, Разбојник и др., доказују нам својим чистим српским наречијама, да је српски народ овде од векова пловио, и око тих оштрица, посла имао, јер је свакој име дао. Даље видимо, да је у току минулих векова морао бити више пута тако исто мале воде, као 1834 год., јер се многе греде при вишој води не виде, те их не би народ могао називати.

Чисто нам се чини, да је српски народ у прошлим вековима поклањао Прегради више занимања и пажње, него у данашњем добу.

На горњем почетку Ђердана, Дунав је широк у потезу *аб* 900 мет., оданде на ниже до Сипа износи дужина до линије *ик* 1953 мет., ширина дунавска на јужном крају Преградином износи 567 мет., а његова највећа ширина у потезу *де* 1088 мет.

У оној години најмање воде беше Дунав линијом *аб* дубок 1·55, 0·85, и 0·39 мет.

*) Види цртеж.

У средини реке, у матици где треба да плове лађе, дубљина је само 39 сантиметара.

Пратимо матицу на ниже, па ћемо наћи још плићега места од 0·39 мет., између мале Голубачке стене и Црног пруда 0·37 мет., између Голубачке стене и Разбојника 26 мет., али одма ниже те вртаче између Разбојника и Рескивала 0·76 мет. и сад се тек губи тле у јазбини од 47, 48 и 49 мет: између калуђерског камена и Краљеве стене, и даље ниже између чивутског камена и Ларече.

Од првог камена па до чивутског камена вијуга матица као змија, врти се, савија се и пруђа се између и око оштрица и плоча и каменитих шиљака, док се једва не спасе у тихој али опет плиткој води испод преграде.

На цртежу означују сви подвучени бројеви висину стене над водом, а неподвучени дубљину воде.

Тако н. пр. надвишава површину воде највиша главица преграде *ж* са *3·55* мет. висине: црни Пруд *1·37* метара; краљева стена *1·08* мет.; калуђерски камен 1·65 мет.

У пучини између матице и српске обале, у оној ширини од 804 мет. дубок је дунав: 1·1, 0·62, 0·55 и 0·13 мет.

Регулисање.

Стручњаци веле да су Римљани имали бродни канал на српском земљишту све уз обалу од прилике оним трагом, као што је Вашархељи обележио свој канал. У оно доба могло је ово бити, када још није било пароброда, и када су волови или робови лађе вукли уз воду.

Угаси се луч римске царевине и римске културе у оним крајевима, а ови постадоше поприште ратова и опште селидбе, и недогледна пустош. И онај бродни канал зарони зуб времена и зарасте травом. Од кад се почеше изнова државе с обе стране Дунава кристализовати, пробуди се потреба пловидбе кроз оне преграде и од векова већ муче се људи, да уклоне оне сметње у Дунавском кориту, па их још и данас нису одклонили.

Они су узели за начело свог рада постојано и искључно јажење т. ј. дубљење и жлебљење бродног канала у самом кориту или на српском земљишту поред обале. — То жлебљење врши се у великој мери од како је барут пронађен, те се камење могло лакше ломити. У кориту је издубљен канал правцем матице, као што је видимо у нацрту, а изван корита видимо предлог Вашархељов из године 1835.

Од угарске владе 1879 год. позвани европски стручњаци, да изнађу узрока томе зашто је Сегедин од поплаве морао страдати, посете Ђердап, виде га, и препоруче особени канал за бродарство у кориту, у оној пучини између преграде и српске обале, као што сам ја у плану забележио. Овај би јаз имао уставе (kamerschleusen). Овим каналом би пароброди пловили уз воду, а стари пут, матицом, служио би за лађе низ воду, само што би имао бити још дубље у стену ижљебљен и од оштрице стеновите очишћен, да могу пароброди и при најмањој води ту пловити.

Ваља нам најпре посматрати узроке зашто досадањи начин жљебљења и дубљења није био успешан.

Од линије *аб* уз воду до града или острва Оршаве (Адакале) у дужини од 2·83 км. постоји у Дунаву плићаг, тако, да што дубље људи жљебе оно корито и онај бродни јаз матицом између првог камена и Голубачке стене, тим брже отиче вода из оног успореног плићага, те тим плића вода у овом постаје, и онда се свакад показивала потреба, да уз воду још мало даље буде продужено оно жљебљење.

Ово је био прави Сисифов рад.

Вашархељиев канал исте би последице имао: за ону количину воде, која утиче у тај канал, била би смањена вода у оном плићагу између Адакала и Ђердапа и у тој би размери Дунав постао плићи, и неспособан за пловидбу.

Обратимо сада нашу пажњу на предлог европских експерта 1889-е године. Шта хоће они? *Да буде старо корито матицом за лађе низводно још дубље издубљено*, дакле да се оно исто учини, што се је досад вековима због

горе наведеног разлога као безуспешно осведочило; и још к тому да се жљеби нов канал у дунавском кориту за узводну пловидбу, који ће у своју шупљину да прими толико воде из горњег плићага, да ће се у овом морати жљебити нов канал за бродарство до близу Адакала.

Чујмо, што су два најпозванија стручњака у дотичној седници инжињерске задруге у Бечу и у седници друштва „Данубијус-а“ казали кад се је дознало, да су стручњаци већином гласова усвојили предлог европских експерта са неким незнатним изменама: Г. Касијан управитељ првог паробродског друштва, примети: *„да се пароброди врло не радо увлаче у канал, а још мање у канале са уставама.“*

А први међу хидротехничарима и хидрографима, дворски саветник г. Векс довикиваше им:

„Немојте дубље дубити старо корито, да нам неотече одвећ брзо вода из оне плитке пучине између Адакале и Ђердана, те да после морамо и ту дубити и жљебити дунавско дно!“

Али ево ми чинимо већ тај грех примањем предлога европских стручњака, и смањујемо количину воде у оној горњој пучини за ону количину воде, коју нови бродни канал за се потребује.

Ми видимо да је г. Векс са својом примедбом у живац погодио. Систем канализовања нема по Дунав и оне стеновите преграде вредности.

Ја проучавам то питање ево дванаест и више година, и дошао сам до убеђења, пре него што је Векс своју пресуду изрекао, да дојакошњи начин регулисања апсолутно не води цељи и предлажем као устук оним сметњама систем:

Гатења.

Погледајмо на цртеж па ћемо видити, да Дунав има и год. 1834, при најмањој води у нашем столећу, много и доста воде, само што се је та у пространом кориту од 900 мет. и 1088 мет. распљињила, растурила.

Загатимо Дунав од западне стране са каменим зиданим јаким гатом (Haubuhne) и стеснимо га са пучине од 1088 мет. на 284 мет. у потезу *де*, па да видимо, да ће по лаће и при најмањој води бити „добра вода".

Ево рачун:

У линији *аб* ширина 900 мет. дубљина воде у просеку 0·96 мет. износи *течни профил* (Ablaufprofil) Дунава 864 □ метра.

Гатом мојим одбијена од западне половине и на стругу *нб* сатерана вода, успорава ту Дунав и диже површину воде на 2·07 мет. а правцем *де* на 3·04 мет.

Код толике воде могу лаће безбрижно путовати. Гат би имао свог корена на српском земљишту близу села Сипа у *Л*. ишао би средом Прераде преко плоче линијом у плану *Л, ж, Н*, назначеном. Дужина му је 2000 мет.

Основ му је узидан у саму тврду стену Прераде и има доста чврстоће.

Морао би бити зидан киклопски јако, од ломљеног и тесаног кубичног камена, којега се творива тамо доста налази.

Гат је као што видимо, узводно коврчаст и поплаван т. ј. само служи при малој води загаћивањем, како пак надође воде и нужда и потреба успора престаје, онда вода прелива преко њега и тече као свакад у пуној ширини Дунава.

Са челом гатења скопчана је та добит, што ће мутном, великом водом донешени шљунак, песак и глиб у куту који прави гат са српском обалом у облику талога на дно пасти и мало по мало у тој мери насути и подићи тле, да ће испунити дубљину, и онда зид гата неће имати никакву тежину притиска воде да сноси, јер је неће бити тешке, и гат ће вечито трајати, без икаквих трошкова за поправке.

А што се тиче трошкова при грађењу, јамачно ће је јефтиније стати, но бродни јаз у дужини од 2000 мет. са зиданим странама и уставама.

Дунав је, кад надође, љута, тешка, халовита вода, она руши и рони, што јој год хоће да стане на пут. Трошкови за поправке после сваке велике воде били би огромни.

Признајем, да је начин гатења, у колико је прост (он је стародреван), у толико је џиновски величан по дужини гата, по јакоћи његове конструкције и по дебљини и висини његовог зида особито у линији *лж*.

За то ће вековима трајати.

Кад је могао пре 800 година прост сељак Џин у Кини јаз од 1517 мет. дужине по њему названи Џин-хо, ископати а местимице узидане насипе подићи, те данашњи дан још служи за пловидбу и заливање поља и усева, кад је могао Лесепс ископати Суецки канал и саставити море с морем, а сада ено сече, копа, жљеби Панамско било, као да нису земља и стене које он прокопава, ваљда ће се моћи и мој гат градити.

Ко зазире од његове огромности, ено му друго место у *O* за низводњи гат *omp*, 1490 мет. дуг, јефтинији али и краће трајући и са више трошкова за поправке скопчан.

По овом начелу могле би се седам горњих преграда у Горњој Клисури под нарочитим за сваку условима — регулисати.

Ја сам овом свом убеђењу о начину регулисања Преграда дао израза у немачкој књижевности, у својој књизи, „казанске стене 1879“ и у књизи која је 1883 год. изашла под насловом „Регулисање река у Угарској“ и у разним мојим предавањима у Бечу и Вршцу.

Нека се нађе и у „Отаџбини“. Надајмо се да ће доћи време и доцније те ће се усвојити и остварити мој предлог у општу корист и пловидби на благослов.

У Бечу месеца Фебруара 1887.

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕСАНДРА МАНЦОНА

(НАСТАВА ИЗ СВЕСКЕ 60-ТЕ)

„Сада“, настави овај, „један је утекао од своје куће, друга хоће да оде од ње, а обоје имају довољна разлога, да се тамо не враћају, нити имају изгледа, да ће се икада ту састати, него се морају задовољити надом, да ће их бог ујединити на другом месту; сувише, сад им ви не требате, нити ви имате прилике, да им учините добра, а по нашој кратковидости ми не видимо, да ће вам се у будуће дати таква прилика. Али ко зна, можда ће вам је милостиви бог пружити. Ох! немојте је пустити да прође; тражите је, бдите, молите му се, да вам је пружи.“

„Ноћу пропустити да то чиним, преосвештени господине, зацело нећу,“ одговори дон Абондијо гласом, који му је у овај пар баш од срца долазио.

„Тако, синко, тако!“ викну Федериго, па са достојанством пуним срдачности заврши: „То бог зна, да би ми миље било, да сам с вама имао другојачији разговор. Ми смо обојица већ доста живили; то бог зна, колико ми је тешко пало, што сам морао укором да цвелим ту вашу седину, и да би ми много милије било, да смо се заједнички тешили, у нашој зајденичкој бризи и нашим јадима, говорећи о срећној нади, којој смо се већ толико прикучили. Дај боже, да речи, које сам морао да вама говорим, буду на добро вама и мени. Немојте да он од мене иште рачуна, што сам вас данас оставио у звању, у коме сте тако злосрећно погрешили. Повратимо минуло време: поноћ је близу, скоро ће доћи женик, држимо спремне наше жишке. Принесимо богу наша трајава, празна срца, те да их опет испуни оном милошћу, која исправља прошлост, осигурава будућност, стрепи и узда се, плаче и радује се, а све с мудрошћу, те у сваком случају од ње бива добродетељ, која нам је потребна.“

Кад то рече, пође, а дон Абондијо за њим.

Ту безимени писац примећује, да се ова два човека нису само о томе разговарала, нити је Лучија била једини предмет њиховом разговору, него да се он ограничио само на то, да не би одступао далеко од главног предмета његове приповетке; те са истога разлога да он не помиње друге знамените ствари, што их је Федериго говорио приликом својих похода, нити његову штедроту, нити оне утишане кавге, угашене, или (што је много чешће бивало) притуљене старе мржње међу људима, породицама, читавим крајевима, нити оне зликовце или насилнике, које је он припитомио за сав век, или за неко време — све такве ствари, каквих је више или мање било у сваком месту дијецезе, у коме је изредни овај муж који час боравио.

Друго јутро дође дона Праседа, као што је уговорено било, да води Лучију и да се поклони кардиналу, који јој Лучију похвали и топло препоручи. Лучија се опрости с матером, као што се може мислити, уз плач и ридање; она изађе из своје кућице и по други пут остави село с оним чуством двојаке горчине, коју осећамо при остављању места, које нам је јединствено драго било, а то сад не може да је. Али она се није сад с матером последњи пут опростила, јер је дона Праседа рекла, да ће остати још који дан у овом свом дворцу, који није био далеко, те Ањеза обећа кћери, да ће јој доћи, да се с њом још једанпут растане са већом бољом.

И кардинал се био спремио да полази и да обилази даље своју дијецезу, кад ево ти дође и заиска да с њим говори парок, у чијој је нуријн био замак неименованога. Кад га к њему уведоше, предаде један замотуљак и једно писмо од тога господина, у коме мољаше, да се Лучијиној матери предаду сто златних шкуда што су у замотуљку били, као мираз девојачки, или да их употреби, на што јој се буде свидело; уједно је молио, да им каже, ако би икад мислиле, да им он може какву услугу учинити, да једна девојка и сувише добро зна где је он, а он би то држао за највећу

срећу. Кардинал даде дозвати Ањесту и испоручи јој господинову поруку, која би саслушана са великим задовољством и дивљењем; затим јој предаде замотуљак, који она прими, не кицошећи се много.

„Нека бог оном господину наплати," рече; „а ваше пресветло господство нека му много захвали. Али немојте коме што да говорите, јер ово вам је село.... Опростите, али вид'те, ја знам, да таква господа не маре брбљати о таквим пословима? тек.... ви ћете ме разумети."

Она оде полако кући, закључа се у собу, развије замотуљак, па ако је и била на то спремна, ипак дивећи се гледаше на једној гомили и њену својину све те рушпије, које можда никад није више гледала, него по једну на једаред, а и то ретко кад; она их изброји и тада се помучи, док их је опет лепо поређала и увила, јер би се сваки час измакнули њеним невичним прстима; најпосле којекако намести их у ред, метне их у једну крпу, увије их, спртља их, добро их увеже канапом и онда их сакрије у један крај своје сламњаче. Остатак овога дана није друго чинила, него је премишљала, правила планове за будућност и једва чекала, да дође други дан. Кад леже у постељу, не мога неко време заспати, јер је непрестано мислила на ону стотину под собом; кад заспа, виде их на сну. Чим поче свитати, устаде и одмах се упути у милак, где је Лучија била.

Ова од своје стране, ако и није још никако марила да помиње свој завет, ипак је била наумила да себе приспи и да се исповеди матери приликом разговора, који ће за дуго време бити последњи међу њима.

Тек што су могле бити саме, Ањеза сва одушевљена рече јој тихим гласом, као да је ту још когод, кога не би хтела да је чује:

„Имам нешто велико да ти кажем!"

Па јој каже за ненадану срећу.

„Бог га благословио, тога господина!" рече Лучија; „тако ћете моћи лепо поживети и још можете чинити добра другоме."

„Шта?“ на то ће Ањеза; „зар не видиш, шта све можемо учинити са толиким новцем? Слушај: ја немам никога него тебе, могу рећи, него вас двоје; јер од како је Ренцо почео око тебе чепати, ја сам га увек гледала као мога сина. Сад само да му се није што догодило, јер још нам ништа није поручио; али шта! Зар опет мора све ићи зло? Ми ћемо се надати, да је добро. Што се мене тиче, ја бих најрадије била оставила кости у мом селу, али сад, кад ти не можеш да си код куће због онога обешењака, па и само кад помислим, да ми је он близу, одмах ми је мрско и моје село; а где сте ви, ту ћу бити и ја. Ја сам одмах била вољна, да с вама идем и на крај света, па сам увек тако мислила; али како ће да се чини без новаца? Разумеш сада? Оне четири златице, што их је онај бедник са толиком муком и откидајући од уста уштедио, дошао је суд, па је све покупио; али зато нам је бог послао срећу. Дакле, кад му се буде дала прилика, да нам јави да ли је жив и где је и шта је намислио, ја ћу доћи по тебе у Милан, ја ћу доћи по тебе. Другдаш би ми се то чинило нешто велико; али човек у несрећи постане слободан; до Монце већ сам била и знам, шта се зове путовати. Повешћу каквог поузданог човека, каквога рођака, на прилику Алесија од Мацаника, јер право рећи, у нашем селу и нема поузданог човека; ја ћу доћи с њим, а трошак ћемо већ ми на се узети, па.... јеси ли ме разумела?“

Али кад виде, да Лучија у место да се развеселила, све је тужнија бивала и само је показивала нежност без радости, прекиде своју беседу и рече:

„Али што ти је? не свиди ти се?“

„Једна мамице!“ викну Лучија и загрли је, а лице своје сакри у њена недра

„Шта ти је?“ запита мати некако пуна страха.

„Требала сам ти раније казати,“ одговори Лучија и диже главу, а сузе убриса; „али нисам имала срца — жали ме, мати!“

„Ма говори — дакле!“

„Ја не могу више бити жена онога сиромаха чов ка.“

„Шта? шта?“

Спустивши главу, тешко дишући, лијући сузе а не плачући, као ко нешто казује, што ако је и неповољно, тек се не може више променити, Лучија каже за свој завет, па склопивши руке, наново замоли матер, да јој опрости, што јој није раније казала, и да живој души не казује за то, него да јој помогне, како ће испунити оно, што се завештовала.

Ањеза остаде убезекнута и пренеражена. Она хтеде да се срди, што јој то није казала, али озбиљне мисли не дадоше јој да казује своје негодовање; хтеде јој рећи: шта учини? али јој се чињаше, да би бога вређала, тим пре, што је Лучија поново најживљим мастима описивала ону ноћ, оно црно њено очајање, па оно ненадано ослобођење, у по чега учинила је тако јасан, а тако свечан завет. Уз то и самој Ањези падаше на ум та и та прилика, коју је толико пута слушала, па и сама је својој кћери казивала, како су необичне и грозне казне онога постигле, који би логазио какав завет. Неко време остаде као поражена, онда рече:

„Па шта ћеш сад?“

„Сад,“ одговори Лучија, „нека се брине за нас бог и богородица. Ја сам се предала у њихове руке; досада ме нису оставили, неће ме ни сад оставити кад.... Од бога ништем ту милост, једину милост после спасења моје душе, да ми дâ, да се с вама вратим, а он ће ми је учинити, да, учиниће ми је. Онај дан.... у оним каруцама.... ох, света богородице!... они људи!... ко би ми то био рекао, да ће ме одвести ономе, који ће ме довести да се сутра дан с вама састанем?“

„Али да то одмах нисн казала својој матери!“ рече Ањеза у неколико јетка, тек пуна милоште и сажаљења.

„Жали ме; нисам имала срца.... а која би вајда била, да сам те у неколико раније уцвелила?“

„А Ренцо?“ рече Ањеза машући главом.

„Ох!“ викну Лучија и сва се стресе: „ја не смем више мислити на тога сиромаха. Та види се, да није било суђено.... Ето ви'ш, као да је сам бог хтео да нас растави. А ко зна....? Али не, не; бог га је сачувао од зла и он ће му дати бољу срећу и без мене.“

„Али,“ на то ће мати, „да се ти ниси за увек заветовала, а ако се Ренцу није десила каква несрећа, с овим новцем ја бих већ знала наћи лека.“

„Али зар би ти новци били дошли,“ одговори Лучија, „да нисам ја претурила ону ноћ? Бог је тако хтео — буди његова воља.“

И реч јој изумре у плачу.

На овај ненадани разлог даде се Ањеза у мисли. Мало затим Лучија задржавајући јецање опет прослови:

„Сад, кад је већ учињено што је учињено, ваља се драговољно предати; а ти, јадна мамице, ти ми прва можеш помоћи, молећи се богу за своју несрећну кћер, а онда.... треба и то, да онај сиромах момак зна за то. Побрини се за то, учини ми и ту љубав, ти ћеш то знати учинити. Кад будеш дознала, где је, пиши му, нађи каква човека.... ето твога рођака Алесија, то је човек разборит и има срца и увек нам је добра желио, а неће даље говорити: нека му он пише, како је ствар текла, куда сам доспела, што сам све поднела, и како је тако божија воља, а он нека се смири, а ја да ничија више не могу бити. Па му све то на леп начин поручите, јавите му, да сам се обештала, управо да сам се заветовала. Кад он буде чуо, да сам се ја заветовала богородици.... он је увек имао страха господња. А ти чим будеш што дознала за њега, одмах ми дај писати и јавити, да је здрав; а онда.... немој ми више ништа поручивати.“

Ањеза, сва разнежена, увераваше кћер, да ће све онако учинити, како она жели.

„Хтела бих ти још нешто рећи,“ опет ће ова; „да он сиромах није био несрећан, па да није на мене мислио, не би му се оно десило, што га је снашло. Сад се одбио у свет;

пресекли су му пут, развукли су му ствари и оно што је приштедио сиромах, а знаш зашто.... А ми сад имамо толики новац! О, мамице! Кад нам је бог већ учинио толико добра, а он сиромах — управо, ти га сматраш као свога.... да, као сина — о! подели с њиме; зацело нас бог неће напустити. Потражи какву поуздану прилику, па му пошљи; ко зна, колико му сад треба."

„Е дакако, шта мислиш?" одговори Ањеза: „како не бих послала! Сиромах момак! А што мислиш, зашто сам се радовала толико новцима? Ма.... била сам овамо сасвим задовољна дошла. Доста, ја ћу му послати, сиромаху Ренцу! али и он.... ја знам, шта кажем; зацело, кад коме требају новци, он им се обрадује; али овај новац њега неће утојити."

Лучија благодари матери на овом вољном и искреном пристајању, са толиком усрдношћу, с толиком страсношћу, да кад би је ко посматрао, би опазио, да јој је срце још сасвим код Ренца, можда већма, но што је и сама мислила.

„А шта ћу ја сиротица без тебе?" рече Ањеза, па бризну у плач.

„А ја без тебе, јадна мамице? па још у туђој кући! па тамо доле у оном Милану!... Али ће господ бити с нама двема, па ће нас обе заједно вратити. За осам или девет месеци опет ћемо се видети, а донде, а надам се, и раније, бог ће већ тако све уредити, да ћемо се опет састати. Пустимо нека буде како он хоће. Ја ћу се увек молити богородици, да нам учини ту милост. Да имам што друго да јој поднесем, ја бих јој поднела; али она је тако милосрдна, да ће ми милост и без тог учинити."

С овим и другим подобним више пута поновљеним речима од туге и утехе, вајкања и преданости, уз многе преноруке и обећања да никоме ништа неће говорити, уз многе сузе, после дуга и поновљена грљења, мати и кћи раставише се, обећавши једна другој, да ће се најдаље на јесен опет

видети — као да је од њих зависило, хоће ли реч одржати и као што ипак у таквим приликама хоће људи да чине.

Међу тим прође доста времена, а Ањеза ништа не чу за Ренца. Од њега нити писма, нити какве поруке; нико у селу, ни у околини, кога је могла запитати, не знаде јој што рећи за њега.

А није она сама залуду распитивала зањ; кардинал Федериго није тек онако био бедним женскима рекао, да ће гледати да дозна за сиромаха момка, да је заиста одмах и писао ради тога. Кад се после обилажења вратио у Милан, добио је одговор, у коме му веле, да се није могло ништа дознати за речено лице; да се заиста неко време бавио код једног свог рођака у неком селу, где ништа не знају за њега казати; али једно јутро нестало га је изненада и сам његов онај рођак не зна, куда се део, нити може што друго него поновити неке гласове, који су се проносили и нису се међу собом слагали: те да се момак врбовао за Леванту, те да је отишао у Немачку, те да је заглавио газећи неку реку; али да ће се мотрити, па ако се ишта поуздано дозна, одмах ће се саопштити његовом пресветлом господству.

Касније овакве и друге речи разнесоше се и по лекан-ском крају, те дођоше и до Ањезиних ушију. Несрећна жена чињаше све што је могла, да би истину дознала, да би дошла до извора том и оном гласу, али не мога доћи даље од онога *вели*, што је и дан-данас довољно, да толике ствари потврди. Каткад, тек што би јој нешто казали, ево некога, који јој каже, да све то није истина, а у замену дао би јој другу вест, исто тако необичну и црну. Све саме празне речи — то је све.

Милански губернатор и главни капетан у Италији, дон Гонсало Фернандес од Кордове, дао је преко сињора посланика млетачког у Милану начинити читаву грађу, што је зликовац један и јаван разбојник, виновник пљачки и убиству, разглашени Лоренцо Трамаљино, који је и ухваћен знао изазвати гунгулу и ослободити се, што је такав зло-

чинац примљен у бергамској области. Посланик одговори на то, да за ту ствар сада чује први пут и да ће писати у Млетке, те да би његовој преузвишености лично могао дати довољна објашњења о тој ствари.

У Млетцима су се држали начела, да потпомажу и да негују наклоност миланских свилара, који су хтели да пређу у бергамску област, те су им тамо давали многе користи, а нарочито безбедност, без које све друго није ништа вредило. Али као што ће увек трећи да се ма и најмање користи, кад се двојица љуто дохвате, тако и Бортоло доби, не зна се од кога, поверљиву поруку, да Ренцо није по све сигуран у оном селу и да би боље чинио, кад би отишао у другу какву фабрику, па да и име промени за неко време. Бортоло разуме миг, не питаше друго, пожури се да јави свом рођаку, узе га са собом на лака кола, одведе га у другу свилару, на својих петнаест миља оданде и под именом Антонијо Риволта прикаже га власнику, који је такође био из миланске државе и његов стари познаник. Ако је година и била мршава, овај се не даде молити да прими радника, кога му је као поштена и вешта препоручио поштен човек, који се у послу разумевао. После се само могао радовати, што што је тога момка добио, а у прве чинило му се, као да је момче нешто наглуво, јер кад би га викнули Антонијо! обично не би се одазивао.

Мало после ево из Млетака благе наредбе капетану у Бергаму, да потражи и даде извешће, да ли се у његовом подручју, а поименце у том и том селу, налази такав и такав човек. Капетан учини онако, како је разумео да се ште, пошље нечући одговор, који спроведоше посланику у Милан, а овај га достави дон Гонсалу Фернандесу од Кордове.

Било је љубопитљивих људи, који су питали Бортола, зашто ту није више онај момак, и куда је отишао. На прво питање одговорио би Бортоло: јо! нестало га је! А да би остао на миру од оних, који су највише разбирали, не дајући им уз то повода да се домишљају ономе, што

је у ствари било, мислио је, да ће бити добро, ако им буде изнео сад једну, сад другу вест, коју смо горе навели, али све то као ствари неповуздане, што их је и сам од других чуо, но које ни сам није извесно знао.

Али кад га запиташе у име кардинала, но овога не помињући, него са неким видом важности и тајне, дајући му познати, да се пита у име високе личности, наш Бортоло стаде још више сумњати, те помисли да ће добро бити, ако одговори као и обично, но како се ту тицало високе личности, каза уједанпут све оне вести, што их је иначе појединце употребљавао у разним приликама.

Али не треба мислити, да је такав господин, као што је Гонсало, збиља узео на око једног свилара планиница; да је можда чујући, како је овај слабо поштивао и како је ружно говорио његовом арапском цару са синџиром на врату, те да му је хтео за то одмастити; или да га је држао за тако опасна поданика, да га је хтео и у бегству гонити, те да га није хтео имати жива ни у даљини, као оно римски сенат што је чинио с Анибалом. Дон Гонсало имао је толике и тако велике бриге, да му није било стало до тога, шта Ренцо ради; а ако је изгледало, да ипак тако чини, то долази од чудесна сутицаја околности, са којих је сиромах момак, и не хотећи и не знајући ни онда нити икад, био танким и невидовним концем везан са тим толиким и тако великим стварима.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КАКАВ УСТАВ ТРЕБА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ?

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 60-ТЕ)

V. О Народном Представништву.

Чл. 45.

Чланови и једног и другог дома представљају целокупан народ, а не само бирачки срез, који их је изабрао.

Чл. 46.

Обадва дома отпочињу и завршују своје сазиве у једно исто време.

Сваки састанак једног дома ван сазива другог дома незакон је, и његова закључења и сав рад ништави су.

Чл. 47.

Седнице су у обадва дома јавне, али се могу претворити у тајне кад захте председник једног или другог дома, влада, или десет чланова дома.

За тим решава дом апсолутном већином гласова, да ли да се седница настави јавно о истом предмету.

Чл. 48.

Сваки дом прегледа пуномоћства својих чланова и изриче суд о споровима, који се појаве том приликом.

Чл. 49.

Нико не може у исто време бити члан оба дома.

Чл. 50.

Чланови било једног било другог дома, који би примили од државе какво плаћено звање, престају самим тим бити даље чланови Народног Представништва, и само на основу новог избора повраћају се у Народно Представништво.

Ова се наредба не односи на министре. Они остају без новог избора чланови оног дома за који су изабрати.

Чл. 51.

Народно Представништво састаје се редовно 15 Новембра сваке године, без сазивања, ако га Краљ није раније сазвао.

Сваки редовни сазив Народног Представништва траје најмање три месеца.

Сваки дом за сваки сазив бира из своје средине себи председника, потпредседника и секретаре.

Чл. 52.

За сваки закључак и једног и другог дома потребна је апсолутна већина присутних гласова. Изузимају се од овог

правила случаји, који ће се пословником предвидети односно бирања званичника у кругу самог Народног Представништва.

У случају равне поделе гласова, предлог који је био предмет поделе, одбачен је.

Ни један дом не може донети какав закључак, ако нису присутни најмање половина и један више његових чланова.

Чл. 53.

Гласање бива гласно поименце, седењем и устајањем, или тајно.

Гласање гласно поименце бива свагда, кад год се гласа о целокупном закону и у свима случајима јавног гласања, кад год десет чланова дома затраже таково гласање.

Избори за званичнике домова врше се тајним гласањем.

Чл. 54.

И Народна Скупштина и Сенат имају право истраге.

Чл. 55.

Ни један предлог закона не може бити усвојен укупно, ако пре тога сваки члан предлога није био усвојен посебице.

Чл. 56.

И један и други дом има право поправљати (amender) и поделити на више делова сваки предложени чланак и поправку (amendement).

Чл. 57.

Чланови и једног и другог дома имају право управљати питања (interpelation) на министре.

Чл. 58.

Забрањује се подносити лично молбе и жалбе Народном Представништву. Но сваки има право управити молбе и жалбе Народном Представништву било преко председника, било преко кога члана Народног Представништва.

Народно Представништво не може примати депутације, нити дозволити говор другим лицима у својој средини, осим својим члановима, министрима и владиним повереницима.

Народно Представништво има право достављати молбе и жалбе, које су на њ управљене министрима, и ови су дужни давати свагда обавештења сврх садржине истих, — кад год Народно Представништво то од њих захте.

Чл. 59.

Члан Народног Представништва не може бити узимат на одговор ни за своја мишљења, која је исказао, ни за свој глас, који је дао, вршећи своје представничко право.

Чл. 60.

Члан народног представништва не може бити узимат на одговор ни стављен у притвор ни за какву кривицу, ни за дугове за време трајања сазива, без овлашћења дома кога је он члан, ван случаја кад се ухвати на самоме делу. У том случају одмах се дом извештава, и он даје или одриче овлашћење да се истрага продужи.

Чл. 61.

Сваки дом одређује пословником начин на који ће вршити свој рад.

Чл. 62.

Сваком дому припада искључно право одржавања реда у својој средини преко свога председника, коме се једином даје право, да по одобрењу дома, издаје налоге стражи дома.

По томе никаква оружана снага не може бити постављена ни на вратима Народног Представништва, ни у његовој околини, без позива председника.

Нико оружан не сме ући у зграде Народног Представништва.

Чл. 63.

Сваки дом држи састанке и решава одвојено ван случаја, који су овим Уставом изречно побројани.

Чл. 64.

Пошто који предлог од једнога дома буде усвојен, шаље се другом дому на даљи рад. Ако други послани му предлог без промене усвоји, предлог је усвојен од Народног Пред-

ставништва. Учини ли други у посланом предлогу какве промене, предлог се са закљученим променама враћа дому у коме је најпре претрешен. Ако тај дом учињене промене не усвоји, предлог се шаље још један пут дому из којега је послан, на коначно решење. Ако се и овај пут предлог не усвоји, одбачен је, и за време истог сазива не може се на ново о њему решавати.

Остали односи међу Народном Скупштином и Сенатом и начин њиховога рада опредељује нарочити закон.

Чл. 65.

Чланови и једног и другог дома добијају по 15 динара дневнице за време вршења представничке дужности.

VI. О Народној Скупштини.

Чл. 66.

Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно и непосредно бира, сообразно наређењима овога Устава.

Чл. 67.

Избори Народне Скупштине врше се у три бирачка одсека. Први и други чине области, а трећи вароши и варошице по одредбама овога Устава.

Чл. 68.

Први бирачки одсек по областима чине сви који плаћају држави најмање 50 дин. годишњега непосредног данка.

Чл. 69.

Други бирачки одсек по областима чине сви који плаћају држави најмање 30 дин. годишњег непосредног данка.

Чл. 70.

Трећи бирачки одсек чине вароши и варошице које имају најмање 3000 становника. Право гласања у овом одсеку има сваки који плаћа најмање 30 динара годишњега непосредног данка.

Изузимају се од плаћања данка у свима одсецима све либералне професије, учитељи, професори, и сви државни чиновници и пензионари.

Варошки и варошице које не би ушле у трећи бирачки одсек уврштују се свака у своју област.

Чл. 71.

У свакој области први бирачки одсек бира по осам, а други по четири посланика за Народну Скупштину. Варошки и варошице бирају број посланика као што иде:

Београд 3.

Ниш, Лесковац, Пожаревац, Шабац, Јагодина, и Пирот по два.

Остале које по члану 70. имају право бирања, свака по једног.

Чл. 72.

Плаћање данка доказује се само признаницом и протоколом, у који се заводи прикупљање данка, и то само за прошлу и текућу годину.

Чл. 73.

Изборни закон одређује све остале услове под којима има ко право бирања, и прописује начин, како се избори обављају.

Чл. 74.

Могу бити бирани за посланике Народне Скупштине сви

а, који су српски грађани по рођењу или природењу,

б, који уживају грађанска и политичка права,

в, који су навршили 30 година старости,

г, који имају стално место становања у Србији (domicile),

д, који знају читати и писати.

Изборни закон одредиће неспособности, са којих ко не може бити посланик Народне Скупштине, али ни на који начин не могу бити искључени од избора чиновници, адвокати и пензионари.

Полицијски чиновници не могу бити бирани у месту вршења њихове дужности.

Чл. 75.

Посланици Народне Скупштине изабрати су за пет година.

VII. О Сенату.

Чл. 76.

Сенат се састаља из посланика народом слободно и непосредно изабраних, посланика по праву, и посланика од Краља постављених.

Чл. 77.

За сваку област бирају се по четири члана сената. Чланове Сената бира први бирачки одсек у областима (чл. 68).

Чл. 78.

Варош Београд бира два члана Сената, а све друге вароши које право избора имају (члан 70) бирају по једног члана Сената.

У варошима и варошицама имају право бирања сви који плаћају држави најмање 50 дин. годишњег непосредног данка.

Све професије либералне, сви државни чиновници и пензионари, професори и учитељи ослобођавају се од услова плаћања данка.

Плаћање данка доказује се само квитом или протоколом у који се заводи прикупљање данка, и то за прошлу и текућу годину.

Чл. 79.

Услови способности, које одређује изборни закон за бирање Народне Скупштине вреде и за бирање Сената (види члан 74).

Чл. 80.

Професори велике школе (као колегиум) у Београду бирају једног члана Сената.

Чл. 81.

Може бити изабран или постављен за члана Сената сваки а, који је српски грађанин по рођењу или природењу; б, који ужива грађанска и политичка права;

в, који има стално место становања у Србији;

г. који је навршио 40 година старости;

д. који плаћа годишње држави ... дин. непосредног данка;

ђ, који је какву год средњу школу свршио, у земљи или на страни;

Ослобођени су од услова плаћања данка:

Који су били председници и потпредседници Народне Скупштине;

Који су за две скупштинске периоде били народни посланици.

Генерали у дејствителној служби, или у пенсији или оставци;

Пуковници који су већ три године у том чину у дејствителној служби или у оставци или пенсији;

Који су били министри, дипломатски агенти или посланици;

Касационе и апелационе судије, председници касационог апелационог првостепених судова и трговачких судова у дејствителној служби или у оставци или у пензији;

Управници области, помоћници и начелници министарства у дејствителној служби или у пенсији или оставци;

Управник управе фондова и председник Гл. Контроле;

Сви који су свршили какав факултет било у земљи било на страни.

Чл. 82.

Чланови Сената јесу по праву:

Наследник престола кад наврши 18 година;

Митрополит и епархијске владике.

Чл. 83.

Краљ поставља двадесет чланова Сената по условима овим Уставом прописаним (чл. 81).

Чл. 84.

Избори и постављења чланова Сената вреде за десет година, али се половина изабраних чланова Сената понавља сваке пете године извлачењем коцке. Понављање бива тако

да по два члана Сената из сваке области остану у Сенату; из Београда један да остане у Сенату; а од варош назначиће се извлачењем коцке поименце половина која ће остати у Сенату. Који ће чланови Сената, што по овом опредељењу излазе из Сената, изаћи, који ли остати у Сенату, одређује се такође извлачењем коцке.

Чл. 85.

Чланови Сената, које коцка обележи да изађу из Сената, могу бити бирани поново.

Чл. 86.

У случају распуштања Народне Скупштине, цео се Сенат бира и поставља по ново.

(наставиће се)

НАРОД И НАПРЕДЊАЦИ

политичка студија проф. М. Миловановића

(наставак из св 60-те)

Приступ. — Клотичка опозиција од 1880 год. — Рођај и живот напредњачки до министарства Христићева. — Интерим. — Напредњаци метаморфисани. — Друга и потоња метаморфоза. — Поглед на целину. —

III.

Неодољив захтев, да се новим унутарњим обртом, новим поретком у државној управи и народном животу, надокнади оно што је Србија изгубила у спољној политици — као што смо напред напоменули — нагнао је 1880 године најразличитије политичке елементе, да удруженом снагом оборе партију, која није била кадра остварити државне наше идеале. А чим је то извршено, чим је победа одржана, одмах се видело да ти разнолики елементи не могу другова ти. Издвајање је, дакле, било неизбежно. Из партијског каоса нове власне партије морали су се кристалисати нови партиски светови,

око државне превласти, као првог и последњег начела свих на свету политичких партија. Па како је то начело врло интензивно, то се кристализација извршила врло брзо и управ неочекивано. Елементи су се кристалисали, као што се по себи разуме, по природним својим особинама, одлике су испале бриљантно, а имена њихова још бриљантније.

Каотичка опозиција од 1880 год. била је, у главноме, сложена из средњег буржоаског сталежа и виђенијег сељачког елемента, без икакве политичке исповести — из масе која је по неизбежности свога лаковерја морала поћи за оним ко јој највише обећа. Отуда је оно што је та голема маса пристала уз оне вође, који су исповедали најнапредније социјалистичко-радикална начела. Тако је постала врло знаменита „народна радикална странка“ која је својом детињском наивношћу, својом великом лаковерношћу, и својом наизменично великом срећом и великом несрећом редак појав у партиском свету.

Све што је циљало високим идеалима, све што је хтело да живи вишим напреднијим животом, све што није познавало стварне чиниоце државног живота, што није појимало колико је себичности у тим чиниоцима — полетело је под ту нову пророчанску заставу, на којој су биле исписане најкрупније речи свих времена и народа, међу којима су „народна сувереност“ и „народно благостање“ прво место заузимали. Па како по самој природи ствари конзервативни елементи нису могли доћи под ту пророчанску заставу, то су се и они издвојили и за се партију образовали. Нешто искуснији и умиренији елементи ставили су се на чело тога новог организма, у који је ушло све оно што је било по све противно радикалским идеалима, све што је више дисало духом практичности, духом неког половног познавања људског живота, духом конзервативним. Но да би ова група испала што бриљантније, да би барем спољним обликом одговорила савременим политичким идеалима, није смела узети оно име, које би јој по природи ствар најбоље доликовало. »Није се

смела назвати конзервативном партијом, но се окитила новим блиставим именом, којим је хтела да застре свој конзервативзам и покаже се свету у црвеној одећи. Тако је постала „Напредна странка“, која ће својом несретном превртљивошћу и неувиђавношћу овековечити своје име у историји партиског живота у Србији.

Опозицијони се, дакле, каос од 1880 године, после победе над противницима, на послетку кристалисао у две по изгледу једнаке, а по начелу са свим супротне одлике, „народну радикалну“ и „напредну странку.“ По партиском обичајном праву и народном политичком и правном осећању, радикали су били господари новог положаја, али се напредњачки елеменат још пре нове партиске формације истакао на површину. Па како није било више ни једне политичке странке у Србији — јер су либерали били по све упропашћени — то је неизбежно настао двобој међу радикалима и напредњацима. Да је којом срећом било у земљи каквог независног елемента, или треће какве партије од значаја, тај несрећни двобој не би могао ни наступити, јер би се трећи умешао међу закрвљене партије и борбу им, бар најмање, потискао на чисто партиско модерно земљиште. Но кад тога није било, двобој се партијски изметнуо у двобој чисто душмански и осветнички. Одбијање и нападање у том двобоју испуњава сав живот обеју партија. Оружје је било истоветно, с маленим изузетком, а снаге по све разнолике. Радикали су представљали, у неку руку, нетрпљивог демократског мегданџију, а напредњаци трпљивог и нешто промућурнијег партиског тактичара.

У своје време, ми смо изнели на видело све заблуде радикалског мегданџије, баш онда кад се чинило да му је снага ненадмашна; а овој је расправи намењено да покаже све заблуде напредњачке, у времену, кад су напредњаци и политичка Србија синоними изрази. А да ли ће нам сићушни партиски духови и овом приликом подметати какве нечисте намере, као што су то чинили кад се јавио, пре неколике године, наш чланак „народ и радикали“ — то нас се ни мало не тиче; јер нисмо од оних људи, који се об-

зиру на то „шта ће свет рећи“, где год ваља вршити своју дужност по свом убеђењу*). Партиске су страсти и сувише говориле завијајући у црно сва дела напредњачка. Време је да се то покаже у истинској боји својој, и види се колики су стварни греси напредњачки. Време је да се изложе све напредњачке заблуде отворено и искрено, без партиских страсти и предрасуда. Време је да речемо напредњацима оно — истину без околишења и увијања — што смо пре неколике године казали радикалима. Време је да се проучи партиско напредњачко тело и обележи се истинска дијагноза његова. Време је да се то чује из свере непартиске, и да непартајични људи довикну напредњацима: да се врате са злог пута, да не гоне с партизанством до међе на којој је ископан гроб нашој државној самосталности. Задаћа је истина тешка, али ми пред том тешкоћом несмемо узмаћи па ма шта нас постигло.

Фатум је хтео да се напредњаци роде несрећних дана, да почну дисати у по све неугодној атмосвери, да у свом организму донесу на свет све грехе својих праотаца, са којих је народ српски вазда пропадао, међу којима чист егоизам, без искре самопрегоревања, прво место заузима. Рођена од обичних родитеља за обичне прилике, напредна је странка имала ту несрећу да ради и живи у приликама необичним и нередовним. Отуда је неизбежно морала настати дисхармонија међу средином и њеним организмом, а из те опет дисхармоније неизбежно је морало настати болешљиво стање напредњачког организма, коме никакви лекови нису били од користи. Тај се фаталан факт опажао још у самом почетку напредњачког живота, али га је по неизбежности, партија увек превиђала, увек забашурисала, као што то чини боник у сушници.

Сложена из чисто имитативног елемента, који без прегледалице ништа није умео урадити, напредна је странка

*) Неки сићушни партијаши пребацивали су нам да смо се хтели нашим чланком „народ и радикали“ да препоручимо напредњацима.

била осуђена да се креће чисто формалним најобичнијим путовима, а целокупан је стицај прилика захтевао нов енергичан обрт у свима правцима. Прилике су захтевале задахнућа, а не педантског формализма западњачког, за који су се уватили напредњаци као ђаче за прегледалицу. Прилике су захтевале пуно самопрегоревања, пуно узајамног попуштања, пуно поверења и споразума, не обзирући се на блуткаве уставне формалности западне Европе. После круте, чисто формалне либералне владавине, земља је захтевала братску и очинску политику са више искрености и отворености, са више попуштања и мање властољубља. На кратко, прилике су захтевале једно, а напредњаци су имали са свим нешто друго, — прилике су захтевале стварног унутарњег покрета по укусу националном, а напредњаци су свели тај покрет на чист западњачки формализам. И та несрећна дисхармонија међу приликама и напредњачким организмом, била је узрок што су се напредњаци још од самог почетка показали апсолутно неспособни да рукују народном нашом политиком.

Нећемо претерати ако речемо, да у напредној партији није било ни једног јединог човека који је ма из далека разумео властити свој партиски положај. Но и то није све. Нећемо претерати ни онда ако речемо, да у тој партији није било ни једног члана који није по све наопако разумео задаћу партије, која се истиче као реакција прећашње формалности унутрашње политике. Јер без ове претпоставке сав би живот напредњачки изгледао као живот у бунилу, и сва радња њихова као дело из ината. Истинитост овога посведочиће нам сама дела напредњачка која ћемо овде излагати.

Још се напредњаци нису били формално ни родили, нити се поделили од своје једнокрвне млађе браће — радикала — а већ су имали ту несрећу, да им се рече на највећем народном збору, у народној скупштини, да су власничка, а не народна партија. И та по све невина истина толико је надражила живце напредњачке, да „Видело“ није нашло за неприлично да очита добру лекцију онима, који се усуђују да

тако што изговарају. Том приликом, поред осталог, „Видело“ вели, како се нада, да му посланици неће више давати прилике да се враћа на „буквар уставности“ у коме напредњаци налазе правило, по коме је власна партија на правом путу све донде, докле јој већина скупштинска дела одобрава. Дакле напредњаци се ватају за већину још на првом кораку политичког свог живота! Но ипак овај први корак као да није био чисто заповедничке диктаторске природе, но више очинска поука млађој својој браћи која још нису била научила уставну азбуку. Јер „и ако је народна скупштина према своме заједничком противнику једна војска, опет у свакој доброј војсци може бити и бива, и „авангарда“ и „аријергарда“ па и *по који мародер*.

„У предстраже се већ кренула радикална странка саставивши свој нарочити скуп. Одмах при првом свом кораку она је објавила да није никаква оцепљена, него да је помоћна трупа. Или ваљада има каквог озбиљног разлога да јој се не верује?“ *) Даље нам *Видело* прича како су напредњаци главна војска, како они не мисле само на крпеж трпеж, и ако се вели да он кућу држи, како ће се напредна странка чувати да од једном не удари на двадесет страна, па да се празних шака и погнутом главом врати кући итд.

Ето нам у неколико речи главних начела из доста дуге беседе која је изговорена на крштењу, или боље на покрштењу оне групе људи, који су пре тога припадали најразличнијим политичким исповестима; за нас је ова беседа веома интересна с тога, што се у њој истичу радикали као авангарда напредњачке војске и што напредњаци веле, да неће крпежа и трпежа, па и ако се вели, или као што бисмо ми рекли, и ако се зна, да он кућу држи. Жао нам је само што у тој беседи не нађосмо ни речи о напредњачкој аријергарди и мародерима, који се ту тек само помињу.

*) „Видело“ бр. 1 од 1881 год.

Тако су напредњаци прославили прво своје крсно име у новој религији. Они су пливали у радости што су имали онако луту и јуначну авангарду, која им је у борби с либералима победу и одржала. Али, као што смо већ поменули, напредњаци су још пре рођења осуђени на проклество. Авангарда озлојеђена што за толико јунаштво не добија никакве награде, никаквог стварног одличија, — окреће своје убојито оружје против „главне трупе“ напредњачке, и отпочиње борбу на смрт и на живот! Није ли, дакле, то право проклество, права нечувена несрећа, кад авангарда окоми оружје на саме оне, за које је до јуче своју крв проливала?! Напредњаци су у томе доиста најнесрећнија партија на свету, и та их је несрећа свуда на сваком кораку и сретала и стизала.

Но ипак та голема несрећа као да је у почетку само челичила напредњаке. Као мајстори од заната они су с прва нашли неколике сорте „нова барута“ с којим су по изгледу врло вешто пуцали на своје противнике. Или боље, напредњаци су се при првом радикалском нападу почели доста вешто утврђивати, и подизати око својих позиција таке бедеме, за које су њихови техничари рекли да су непробојни. „Судској независности“ намењено је било да буде тврђава првога реда, непробојни бедем, који су напредњаци подигли — како они веле — за народну одбрану. По свршетку тога утврђења, напредњаци, на том големом успеху сами себи честитају, јер „тешко је заиста било дочекати време да наиђе така влада, која ће изнети предлог да себе стесни, ограничи, да себе веже.“ *) На истом месту напредњаци нам говоре даље, ни више ни мање, но језиком социјалистичким! Ту нам они веле, како ће судска независност затворити *власницима* врата од *олтара*, у коме ће судија српски мирно и безбрижно правду да изриче, јер „*правда се сирема да седне на место неправде.*“ Дакле напредњаци су били тако добри да једним чином својим протерају неправду из Србије

*) 17. бр. *Видела* од 1881 год

Лука Человић
БЕОГРАД

Luka Čelović
BEOGRAD

и за свагда затворе власницима врата од светиње где се народу правда досуђује!

Да је ово хвалисање само детињасто демагошко разметање, и ништа више, сувишно је напоминьати и најповршнијем познаваоцу правних прилика у ма ком народу. За судску независност потребни су небројени чиниоци, од којих је један једини, и то изузетан, онај који долази од немешања у судске послове административне власти. У прву руку независност судска зависи од независности самог судије, а судијина независност зависи опет од многих чинилаца, где страх од министра последње место заузима. За независног судију потребно је пре свега независно мишљење, добро правно и морално васпитање, тврд карактер, широка умност, национално осећање правде, скроман, поштен и штедљив живот итд. итд. А у другу руку независност судска зависи од независности држављана којима ее правда досуђује, јер се у ропском, удварачком и власничком медију судска независност не дâ ни замислити. И где свега тога нема, ту је судска независност црно слово на белој хартији. Нарочито политички партизани свих на свету партија немогу никако бити независни у политичким стварима, а напредњачка судска независност као и да јест у томе што се хтело да судија буде независан у стварима политичким.

И не гледајући на све ово, наивни и лаког духа напредњаци не могу да се нахвале своје судске независности, него се с њоме истичу свуда где су год хтели својим „*добрим делима*“ да уђуткају своје противнике. Напредњаци су истина и сами у неколико опазили ово што ми помињемо, с тога су хтели да својој судској независности додаду бар још што год, што јој власна партија може допринети. Добру награду за судију сматрали су напредњаци као другу и то целу полу своје судске независности, и ако је факат да масне награде нису нигда учиниле људе бољима и независнијим, но са свим обрнуто. За то имамо најочитије примере у другим струкама, где се хтело добрим платама да

подигне јунаштво и обилата умност. То нам сведочи данашње доба, а то исто налазимо и на листовима историје. Но не гледајући на све то, напредњаци су својом партиском памећу нашли да би добре плате учиниле да судије буду независне. А по свој прилици као да су у том чину имали своје улоге и неки чисто политички фактори, јер нам и сами напредњаци веле, да је закон о судској независности „по неким приликама имао и има и чисто политичког значаја...“ кад су противници њихови развили необичну борбу против њега.

За дивно је чудо како су се овом приликом могли напредњаци толико претварати, како су могли тим нечувено нескреним назорима да злостављају своје нешто промућурније привржснике. И за прве почетнике „политичког буквара“ јасно је до потпуности, да сваки закон не само има но и мора имати и свог политичког значаја, и да ни једна партија није никад ни један закон издала, у ком не би било каквих политичких смерова, не гледајући на то у каквој се боји ти смерови показују. То је закон без изузетка за све сталеже и за све партије, па сигурно нису могли напредњаци бити од тога изузеће и провидети своје партиске интересе уређујући земаљске послове.

(Наставиће се)

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РЕАЛИЗАМ И КЛАСИЦИЗАМ

и

НАШЕ СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

(НАСТАВАК).

Довде смо видели да је незгодно што смо наше средње школско образовање оставили *сасвим* без Грчкога Језика. Видели смо, да није добро што су и Латински и Француски дошли само у најстарије разреде, а из целе ниже гимназије су потиснути, те су тако прво и један и други у нашем општем обра-

зовању веома мало заступљени, а друго, с педагошке стране, изучавање је њино отежано тиме што се почињу заједно и што се оно врши у добу кад је слабије памћење, које је за изучавање њино најпотребније. За то треба: да се Француски и Латински спусте и у ниже разреде, и то Латински макар с једном годином раније, и да Грчки, макар само основице његове, дођу ма у који разред гимназије.

Долази нам сада *Немачки*. Јако пада у очи, да је њему дато веома много времена. Немачки данас у свима нашим средњим школама, и гимназијама и реалкама, има више часова него и један други предмет. Он има више часова и од нашега матерњега језика. Кад се изузме Историја Литературе наше, онда Српски Језик у гимназијама нашим има 20 часова а у реалкама 17, а Немачки има, и тамо и тамо по 22 часа! Ниједан предмет нема оволико часова. Он је захватио *све разреде* и то у прва четири по 4 часа недељно. Ако неко за класичне гимназије каже да су се полатиниле, за наше би и гимназије и реалке одиста имао право да каже, да су се *понемчиле*.

Ми бисмо овде имали озбиљно да се запитамо: је ли ово за нас добро, и с педагошке и народно-политичне стране?

С педагошке стране добро је што је спуштен у ниже разреде, где је место и време језицима. Добро је и то, што у нижим разредима има више часова, а у вишима све мање. Али је непедагошки *одузимати* другим, можда много важнијим, научним предметима часове, па их трпати једноме, или преоптерећавати децу часовима.

С народно-политичне стране имало би много више да се каже. Ми смо у суседству с немштином. С једне стране јавља се јача потреба за овај језик. Али баш у тој потреби лежи и опасност за нас. Немачка је нација много образованија и њена култура силна. Она је већ претопила у се оно Срба што је остало у земљама из којих смо се, по свој прилици, и ми доселили. А њих није било само неколико хиљада, но 3—4 милиона. И образованост њина, још историја нам прича, нимало није уступала образованости немачкој; а пре хришћанства шта више, она је и превазилазила. Толиким словенским народима данас, што су под немачком силом, немачком културом и влашћу, господством и језиком, прети опасност да пропадну, да се претопе, да их кроз неколико векова нестане. Чеси, Словенци, Словаци, Хорвати, па и наши Срби с оне стране Саве и Дунава, и онај остатак Лужичких Срба од непуних сто хиљада, што

их је још заостало, не могу да се отресу немштине данас, која их све више стеже. И ми смо сада на ударцу њеном. Занате наше замењују фабрикати њени. Трговина наша све више прелази у њене руке. Поједина важнија, већа предузећа, такође. Све више се шире рукотвори њени, еспап њин, број њин, језик њин и сила њина. Наш се потискује и рукотвор и број и језик и сила. То се вели да ми *опадамо*; а они се шире, јачају. Данас је Немац у свакој вароши и варошици нашој, па да не кажемо, и у целој Србији, кад своје куће. Он не мора да учи српски, јер му сви знају немачки, готови сви с којима он има посла, сви *школовани* људи у нашој земљи. У својој пак отаџбини, они неће да знају за српски језик. Они чак захтевају да и наши трговци кореспондирају с њима на немачком. Наши трговци морају да траже агенте немачке, немачки не морају српске.

Да ли наше школе, с оволиким бројем часова, а нарочито новијом методом, по којој се језици не уче само теоријски него и *практички*, да се говори, не иду на руку овој културној навали и освајању? Да ли не би можда било у интересу нашем народно-политичном да се овај језик *са свим избрише* из програма наше средње школске наставе? И одиста, изгледа да би. Али то је претераност, која не само не би била могућна, него не би била ни нужна. По нашем мишљењу, довољно је: смањити број часова овоме предмету и довести га у сразмеру према осталим предметима, и учинити можда један одступак од новије методе изучавања живих језика, по којој се поред теорије одмах учи и говорење њиме, и изучавати га само теоријски. Ово је довољно за оне који хоће само да се служе тим језиком у науци и књижевности. Они пак, којима у животу затреба *говорни* језик немачки, нека га уче онда кад им затреба. Благодарећи старој методи, ово се тако већ и ради. Да је нова метода усвојена још онда, кад је Немачки уведен у наше средње школе, немачкој навали би можда два пут више био отворен пут у нашу земљу, но што је данас. Према овоме, све Олендорфе, Трауте, Практичне Учитеље и упутства ваљало би избацити из школа, а у њих увести научну Граматику и Синтаксу овога језика.

По данашњем наставном плану Немачкоме је, као и Францускоме, дат оволики исти простор у реалкама као и у гимназијама. И ми налазимо да је то добро. Нема никака разлога да се живим језицима даје више места у једнима него у другима.

Свршили смо са страним језицима, живим и мртвим. Сад нам остаје још наш матерњи језик и Старословенски.

Што се тиче обима и распореда њихова по гимназијама, ту готово немамо шта да кажемо. Само нам се види веома незгодно да Синтакса долази тек у IV разреду. Склапање реченица, употреба великих слова и знакова (интерпункције) нужно је и у сва три нижа разреда, а основна школа даје веома малу спрему из тога. Можда би много боље било да се Синтакса стави још у I разред. Али што се тиче обима и распореда њихова у реалкама, ту нам се чини да је спрема коју оне дају из матерњега језика и његове мајке недовољна. Зашто да свршен реалац, за тим техничар на Великој школи, и најпосле енжењер или професор те струке, да нема ни појма о облицима литерарним ни у своме рођеноме језику? Како ће им бити темељно знање свога матерњега језика без мајке његове, без Старословенскога. Њима истина није главно филолошко образовање, него више техничко, али ипак држимо да је опште образовање које реалке као средње школе ваља да даду, крње без темељнога знања свога, матерњега језика. Тим пре је ово сад могуће, кад се и гимназије и реалке пењу на 8 година.

Долазимо на Географију и Историју.

Можда нема народа на свету, међу културним народима, који је мање пажње поклонио *својој* Историји и *својој* Географији у својим школама, а овамо да се жали на слабо развијен патриотизам, на малу љубав према својој земљи и своме народу.

У целој гимназији, ни реалкама, нема нигде географије *Србије* и *српских земаља!* Узмите наставни програм и уверићете се. У I разреду наћи ћете: **„Приступ“, „Топски земљопис“**: I *Најпотребнија претходна знања, зарад находења на картама*, II *Летимички преглед површине земљине*. III *Опширнији преглед површине земљине*. У II разреду: I *Најпотребнији појмови из звездочисног земљописа*, II *Најпотребнија знања из физичког земљописа*. У трећем разреду: I *Претходна знања за политички земљопис*, II *Земљопис Јевроне*. Овде долази прво општи преглед па онда посебни. У посебном се учи: *Јужна* Јевроп а, *Средња*, *Северозападна* и *Источна*, и као *део* Јужне Јевропе долази „Балканско Полуострово: Турска, Грчка, Бугарија, Источна Румелија, а за остале државе и покрајине — каже се — *„види српске земље“*. Међу тим „српских земаља“ овамо нема ни у једном разреду гимназије. У IV разреду учи се прво земљопис *Азије*, *Африке*, *Америке и Аустралије*, па онда *Космографија*. Више Географије нема. С овим се она свршава у IV разреду. Докле она у ни-

жим разредима изгледа и сувише научна и апстрактна, дотле старији разреди, цела виша гимназија, остаје са свим без ње.

Ако се ми овде ослањамо на оно знање што га деца задобијају о Србији и српским земљама у основној школи, онда се веома варамо. Основна школа у најбољу руку не може онолико упознати децу са Србијом и српским земљама, колико ваља да знају барем образованија деца ове земље. У њој се истина учи „*Познавање домовине*“ (у II разреду), **Земљопис Србије** (у III разреду), **Српске Земље** (у IV разреду). Даље, у вишој основној школи *Општи Земљопис*: Јевроп (у V р.) и остали делови света (у VI разреду). Земљопис Србије дакле учи се само у III разреду *основне* школе а Земљопис српских земаља у IV. И то се понови у III разреду гимназије као део целе Јевропе и Балканског Полуострва. И то је **све** што српска школа чини за Географију *својих* српских земаља у **целом** нашем образовању. Залуд ћете је тражити и на Великој Школи, или у каком другом заводу. На Великој Школи, на нашем универзитету, још нема ни Географије у опште! Кућу свих наука и народа немамо никако на своме свеучилишту; а од куће народа српскога, народа нашега, по нашим основним и средњим школама подигнути су само рогови на слабом темељу. Скроман материјал „*Краљевине Србије*“ у нас је новина и за најобразованије људе наше. Оно што би ваљало да зна *свако* дете ове земље, које прође кроз основне и средње школе, на првом месту, то је данас у многоме новина и за саме преставнике те струке у нас!... Кад човек види са колико се пажње, потпуности, и педантерије, обрађује Географија *своје* отаџбине у других народа, на пример у Немаца, онда одиста, већ и у напред, може знати и признати, да смо далеко изостали иза њих и у *вољењу* своје земље и свога народа.

Ко познаје прилике у основној школи и зна колико се позитивнога знања изнесе из ње из свих предмета, па и из познавања своје шире и уже отаџбине, тај никако не може бити задовољан да се она у гимназијској настави учи само као *део* Јевропе, а још мање да се она нигде *више* и нигде *шире* не предаје. Даље, ни један педагог не може бити задовољан тиме, што се пејака деца најнижа три разреда гимназије море с оном научношћу географском, којој може бити места само у вишим разредима.

С Историјом стојимо мало боље. Тражите је у вишој основној школи — нећете је наћи. Тражите је у трогодишњој

основној школи — нећете је наћи. Тражите је у вишој основној школи — нећете ја наћи. Само ћете је наћи у четвороразредној школи с једним наставником три пута недељно, а у подељеној четири пута, у IV разреду. Где је III разред за себе, ту се Земљопис још предаје „у вези с Историјом.“ У средњим школама она се предаје само у III и IV разреду. Кад погледнемо на наставне програме из овога предмета, и тамо и тамо, ми бисмо скоро могли бити задовољни с материјалом који је унесен у њих. Даље, овај предмет видимо на Великој Школи, као и Историју опште. Остало би само питање: да ли је згодно место Историји у овим разредима, и да ли је добар правац и дух у коме се предаје. Ово је друго предмет друге студије.

Историји у гимназијама можда би, с чисто педагошке стране, много лепше место било у *вишим* разредима. Али један практички разлог, који је по свој прилици руководио творце данашње уредбе, са свим је на свом месту и може да надјачá овај педагошки. Већина ученика средњих школа и не дође у више разреде гимназије, него напушта школу и одаје се другом занимању, па би остала без ширега познавања своје Историје. Зато је она дошла у нижу гимназију. Али зато вештина наставничка у излагању и предавању овога предмета ваља да се удвоји, те да би деци ниже гимназије било јасно оно, што би јасније било младићима више гимназије.

Општа Историја је врло добро дошла у најстарије разреде. Она је предмет мало тежи за који се тражи и веће знање географско и боље разумевање социјалних односаја. Али би можда врло добро било, да и пре тога, у ком разреду ниже гимназије, дођу најинтересантније и најважније ствари из ње. То је с педагошке стране могућно, а с практичке врло добро. Ми вазда морамо имати на уму образовни значај, који школе ваља да имају у опште, а средње посебице по масу народа у коме су. У нижим основним школама, које су у велико, в њима, Историје Опште нема. Она се учи у вишој основној школи, којих има сразмерно веома мало и у њима има тек, од прилике, једна двадесетина целокупног броја ђака у основним школама. По томе велика већина оних, који свршс нижу основну школу, на не оду у вишу, него у гимназију, па онда напусте школу, из ма којега разреда ниже гимназије, изиђе у живот са свим без најосновнијега знања Светске Историје. Истина се она учи и у стручним школама, те они који оду у њих, надокнаде то тамо; али

сви други не добију ни појма о светским догађајима и великим личностима у прошлици.

Историји Општој у реалкама дато је пет часова *мање* него у гимназијама. Ако је то зато, да се да места другим реалним предметима, онда је то оправдано. Али, ако се мислило да реалцима није потребно онолико знања из Опште Историје колико га добијају гимназисте, онда је то нетачно. За опште образовање које ваља да даду средње школе, и реалкама је исто толико потребно знање развитка светскога, људскога, друштвенога, као год и гимназијама. У томе општем развитку оне могу још више да обрате пажњу на оно што је њима главни предмет. То је Историја *проналазака* појединих, којима би може бити много лепше место било у Историји Општој него с Технологијом, која је вештина за себе. Технологија учи *како* се што прави; и то ваља да иде са свим за себе. У историји је тек место да се каже *кад* је што пронађено. Иначе Технологија може да се изгуби у Историји својој, да се претопи у њу, да сам њен задатак ослаби и изгуби свој значај.

И у реалкама дакле Историја Општа ваља да буде заступљена исто толико колико и у гимназијама.

Долазимо на *математичку групу*. Аритметика, Алгебра и Геометрија су међу најстаријим наставним предметима. Њих налазимо у настави свих векова. Налазимо их подједнако и у гимназијама и у реалкама. Колико су у првима потребне за формално напредовање, за развијање логике и духа, толико су у другима потребне и за материјално. Сав се потоњи рад једнога реалца базира на Математици. Без Математике његова струка не може да постоји. И ако би се запитали: коме је потребнија Математика, гимназисти или реалцу, без свака поговора, одговор би пао на овога другога.

Данас је математика подједнако заступљена у нашим средњим школама, гимназијама и реалкама. Са свим је исти распоред по разредима и с истим бројем часова. Можда је тиме реалкама учињена мала неправда. С подизањем гимназија и реалака на 8 година биће могућно, да се у гимназијама неки предмети прошире, неки нови уведу, а у реалкама да се прошири ова струка.

Што се тиче распореда овога предмета по појединим разредима, и ту немамо шта да кажемо. Ово је логички најпростији, најелементарнији предмет, који је увек најправилније схватан и распоређиван по појединим партијама и разредима.

Прво долази Аритметика (Рачуница), па Алгебра, Геометрија (Тригонометрија, Планиметрија и Стереометрија) и виша Математика.

Долази нам *Физика и Кемија*.

Физика је названа „мајка свих наука“, а с Кемијом може се слободно назвати творцем модерне индустрије. И после Математике нема важније, простије, старије, занимљивије и корисније науке но што је Физика и њена млађа сестра Кемија. Њима се вазда поклањало одлично место у настави како по гимназијама тако и по реалкама. Првима су за више духовно образовање, другима су више корисне и потребне. Без тачнога знања физикалних и кемијских закона не може бити добар филозоф, а још мање механичар, техничар и технолог.

Како су ова два предмета заступљена у нашим гимназијама и реалкама?

Физика се учи у III, V и IV разреду гимназије и реалке; у гимназији са 9 часова, а у реалци са 10. Кемија се учи у IV и V и тамо и тамо; у гимназији са 5, а у реалци са 7 часова недељно. Је ли ово доста часова, и је ли овај распоред по разредима добар?

Физика је наука о најпростијим појавама. И ако се она само веже за те појаве, тражећи њих, или производећи их навлаш опитима (експериментима), она слободно може доћи још у ниже разреде, пре свих других сложенијих наука, на пример Астрономије, Геологије, Биологије, Географије и Историје. Шта више, она ваља и да *припреми* за ове науке. Тако исто и Кемија, нарочито неорганска. Али никако не ваља сметнути с ума, да се *без опита* и једна и друга претвара у сувопарност, која је тешка и у најстаријим разредима. Њина је сва моћ и драж у опиту, експерименту, било ономе што нам га природа сама пружа, било ономе што га ми начинимо навлаш. Налазимо дакле да није добро што су ова два предмета стављена само у више разреде и да је то рђав знак за наставу, која их је сматрала за тешке и потисла овако далеко у старије разреде.

Још нешто. Знајући колико сами опити односе времена, а колику силну област Физика данас обухвата, ми налазимо да је веома мало часова дато овоме предмету, и да се за то време не може никако свршити онако, с оном очигледношћу и интензивношћу, како је потребно да се основа свих наука пређе. За

Кемију вреди то исто. Физичке и у опште биолошке појаве су потпуно неразумљиве, често тајанствене и баснословне, без познавања кемијских појава и мена. А да Технологија, која је у модерном свету узела енормне размере, не може без Кемије, да је она управо примена њена, то је довољно признато.

Кад се наше гимназије и реалке пењу сада на 8 година, биће могућно, да се и Физици и Кемији, овима основицама свих других наука сем Математике и Логике, да више простора и времена.

Долази нам најважнија група, по којој се данас реалке највише разликују од гимназија. То је *Јестаственица*.

Сем онога што се учи из овога у нижој гимназији, те је заједничко и за реалке, то је: *Познавање човека* у I, *Ботаника* у II, *Зоологија* у III и Минералогија у IV разреду, више се ова грана у реалкама не учи. У гимназијама има *Биологије* у VI и VII разреду, *Антропологије с Хигијеном* и Геологија у VII. Реалцима не треба Биологија, не треба познавање човековога тела и Хигијена, не треба **Геологија**. Они, који то неће слушати ни на Великој Школи, не уче то ни у средњим школама. Потоњи техничари, инжињери, механичари и рудари не уче данас *Геологију* ни зарад свога општега а камо ли стручнога образовања у средњим школама. Ово је непотпуност.

Да ли је истина гимназијама потребније знање јестаственичко, него реалкама? Па нека и то буде. Но да ли је истина да реалкама није потребно знање Биологије, Антропологије, Хигијене и Геологије? По нашем мишљењу њима је то тако исто потребно као и гимназијама. Јестаственица управо и долази више у реално него у класично образовање. На што ово да пређе у гимназије, а да се истисне из реалака? Ако је то пре било због краткога времена, сада ће бити могућности да се и ова непотпуност у реалкама исправи. А хоће ли у гимназијама да остане као што је? И ако класичарима можда ово највише даје повода да вичу, да су се гимназије пореалчиле, опет паметан распоред предмета наћиће увек да је ово на своме месту и да је познавање *природе* и *природних закона* важније за опште човечанско и научно образовање од познавања старих писаца и закона ликургових и јустинијанових.

Друга је ствар да ли су поједине гране ове струке, јестаственичке, распоређене једна за другом како ваља и да ли

је обим њин, дух и метода предавања њинога на свом месту. То ћемо видети у идућем чланку. [1])

Ј. Миодраговић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Разни путеви, приповетка Милана Савића, наградила Матица Српска, у Новом Саду, српска штампарија др-а Светозара Милетића, 1885 године, прештампано из „Стражилова."

Сам наслов, који по себи ништа одређено не обележава, не би ме нагнао да се упустим у читање тога новог оригиналног забавног дела наше књижевности, да на њему писам прочитао примедбу, да га је прво српско књижевно друштво (бар по средствима којима располаже) у Аустрији, својом наградом препоручило српској читалачкој публици, и тиме изрекло повољан суд о његовој ваљаности. Верујући потпуице у објективност критичара Матице Српске, ослањајући се на њихову непристрастност у оцењивању и озбиљно поимање добрих и рђавих особина књижевних радова, спремао сам се на врло пријатно уживање, које сам мислио наћи у читању поменуте приповетке. У колико ми се нада испунила, нека читаоци суде по ономе што ћемо, у кратком прегледу овога дела, наћи.

Ну да би, ради објективније оцене, добили сталну полазну тачку, ваља, пре свега, да изнесемо у кратко читаоцима, садржину дела „Разни путеви," па тек тада да приступимо коментарисању његовом, најпре по садржини, па онда по спољном облику.

У делу „Разни путеви," коме би пре доликовало име драме у три дела него име приповетке, у првом је делу главни јунак професор *Матић*, писац драме „Мученика," коме је његов пријатељ *Милић*, уредник „Заточника," нанео тешку увреду неправедном оценом Мученика у своме листу, и та неправедна оцена, коју је на-

[1]) Кад смо мислили да завршимо овај чланак, дознали смо да је комисија, која је изабрата да ради на преуређењу средњих школа, то јест, на подели гимназија реалних од класичних, свршила свој посао и поднела га Главном Просветном Савету. Он је и отштампан за себе, и ми ћемо се у идућем чланку, на завршетку нашега овога проматрања, дотаћи и њега, и навести један општи преглед о потреби и начину преуређења наших средњих школа.

писао сам Милић, а потписао анонимном шифром, изазива најжешће негодовање код старије кћери богатог трговца Влајковића, Даринке, која, узгред буди речено, радо гледа г. Машића, и којој је овај, поверљиво прочитавао своје „Мученике," и од ње добијао, као награду за то поверење, дивљење и храбрење на даљи рад. Уредника „Заточника" гонила је на оцену „Мученика" у том правцу жеља, да Машића, као бистру и интелигентну главу, отргне од појезије, коју он као новинар, сматра као по све некорисну. (!) Стицајем разних околности излази: да Милићу његова намера не полази за руком, и он сад опет, напише сам другу оцену „Мученика," као од другог писца, која је оној првој савршено противна, т. ј. у њој се хвали дар писчев, а поред тога изражава се жеља да писац опроба своју снагу и на озбиљнијем (т. ј. политичком) пољу и т. д. Ова друга оцена учини своје. Машић се поново опријатељи с Милићем, према коме већ беше почео хладнити, а овај опет понуди Машићу уређивање подлистка (у оригиналу фељтона) у „Заточнику," јер је ону другу оцену и написао само за то, да Машића придобије за свој лист. Уз то му, као награду за тај посао, понуди плату од 600 форинти годишње, коју овај, после једногодишњег премишљања, прими. На тај начин, које од своје професорске плате које од подлистка, Машић је имао годишњег прихода хиљаду и осам стотина форинти (у оригиналу осамнаест стотина — нов начин бројења!), и тако је сад могао приступити остварењу жеље срца свога, т. ј. запросити старију кћер (ах!) богатог Влајковића за жену, коју му овај наравно, даје с благословом

Овим се свршава улога Машићева, т. ј. од тог тренутка он више није главни јунак, и кроз остале две трећине „Разних путева" пролази као прост трабант друга два јунака, које ћемо, опет у кратко, изнети читаоцима.

Други је главни јунак глуман *Дражић*. И њега је у оцени „Мученика," као приказивача главне улоге, љуто увредио уредник „Заточника." Милић, оценом, која му је на врат навукла гњев млађе Влајковићеве кћери, Драгиње, која се јако интересовала за Дражића. Но у другој оцени Милић је и према њему, као и према Машићу, погрешку поправио и с њиме се измирио. Међу тим, Дражић на једној забави случајно дозна да га Драгиња љуби, и то учини чудну промену у њему. Њему се такође допала Драгиња, и он се у њу заљуби смртно. На забави, приређеној у част глумцима, на неком салашу, Дражић се (наравно, случајно) састане са Драгињом у некој сеници, и, онако глумачки, бурним речима искаже јој љубав своју, коју је она ћутањем и стискањем руке одобравала. Он јој је

љубио руке, и т. д.... и најпосле оде са салаша не јавивши се ником, јер није могао прикривати своју велику узбуђеност, а она је, међу тим, отишла и мирно села међу своје другарице, „као да се међу тим није збило ништа, као да није била мало пре најсретнија на свету.“ (Овде Драгиња показује више глумачкога дара него глумац од заната, г. Дражић!) Сад тек долази главно. Дражић пише Влајковићу и моли га за руку његове кћери Драгиње. Влајковић изазове Драгињу из њеног друштва, преда јој Дражићево писмо, и кад га она прочита, упита је: — Шта велиш на тај безобразлук? Тај комедијаш, тај Дражић, усуђује се, да од мене тражи твоју руку. Но, што ћутиш?! Ту се Драгињине очи напуне сузама, није у стању била да проговори ни речи „већ је немо стојала пред оцем, и ни пошто се не би *била* усудила да му погледа у очи.“

— То сам ја писмо добио мало пре, настави Влајковић, и дуһан се поче окретати око мене. Од куд (!) се он смео усудити, да те проси у мене? Хоћу да ми кажеш, јер, — ти знаш, да ћу све опростити пре него кад се шкурује иза мојих леђа, и то.... али сад говори! и т. д. После ове онако „трогателне“ сцене и после неколико горких пребацивања и претње оде Влајковић, а Драгиња, кад је остала сама, клоне на столицу и покрије лице рукама; горко је плакала. Кад је опет дигла главу, сијала јој је нека одлучност из очију. Узме артију и напише Дражићу писмо пуно ватрене љубави, означи му место где ће је затећи, па да беже у свет, јер без њега није могла живети, и т. д. У означено време изврши се бегство, и, после доста срећно отклоњених романтичних препона, стигну у Клењак, одакле пређу у Шабац, а одатле оду у Београд, да моле митрополита да им да диспензацију за венчање, а овај обећа да ће им је дати, али кад прође Петров пост, јер је од прекључе наступио. (Ето ти сад!) Најпосле, писац како тако свршава са Дражићем и Драгињом, која се решила да се ода глумовању. Тиме се свршава рад Дражићев, он већ силази као главни јунак и у будуће срешћемо га тек где где као споредну личност.

На реду је трећи део приповетке, односно трећи главни јунак, новинар *Малић*. И он, као и прва двојица, има пријатељску кућу трговца Живковића, у којој га радо примају, у којој проведе по који пријатан часак, нарочито са кћерју домаћиновом, лепом и паметном Љубицом, која радо разбира за политичке ствари, разуме се у њима и почешће тражи објашњења од младога новинара. Шта више, у многим тренутцима, када би овај, заморен узалудном борбом, клонуо, она га је храбрила на даљи рад, напоминући му да је заслуга већа што је позив тежи, и да тим више вала имати издржљивости.

И Милић и Љубица праве су мудрице; у њиховим односима тешко је приметити какву нежнију жицу; њихна веза израз је простог пријатељства и сагласности у мислима. Тако мисли Милић, тако мисли и Љубица Али, које срдачни пријем, које необична искреност у опхођењу и често састајање, а понајвише младост, учинише те ту везу поче загревати нека пријатна топлина, да сам Милић и Љубица нису били на чисто са својим осећајима. За решење тога проблема потребан је неко трећи, и тај трећи нађе се у лицу неког Костића, Милићевог сарадника (у оригиналу сараденика!) у редакцији, правника који је свршио само две године права, па због сиротног стања морао школу напустити. Костић, дошавши некако у додир с Љубицом, напише јој једно писмо и изјави љубав. Љубица пак, у шали, покаже то писмо Милићу, хотећи тиме да испита његове осећаје. Сад Милић поче мислити да он нема права да се ту мења, (!) кад му је Љубица изриком казала, да се не би љутила кад би од Костића добила још које писмо. Милић се поче Љубице клонити, а она се, да би га наједила, мало више с Костићем забављала, а нарочито је то чинила на беседи омладинског скупа. Том приликом отац Љубичин изјави се о стању Костићевом и обећа да ће га годину дана о свом трошку издржавати да школу настави, но није хтео да Костић зна за његово име, но да он Милићу даје новац, а овај ће их слати Костићу. За тим је Костић отишао у Пешту да настави науку, пошто се претходно извукао из провале у коју је хтео пасти, да издаје тајне редакције „Заточника."

Овим писац свршава са Костићем, и о њему нећемо више чути ни речи. Милић пак, по одласку Костићевом, у меланхоличном расположењу, јавивши са само своме сараднику Лукићу, и умоливши га да за њ' ником не казује, оде у манастир Раваницу, где је особито уживао у природним лепотама. У самоћи је његово меланхолично расположење још више узимало маха, и ко зна докле би дошло, да га неко чобанче не наведе на практичнији пут, причајући му како је њега оставила његова дика, и како он сада мисли тражити другу дику, коју с тога што већ иначе нема куд, а које опет за то да би се осветио првој дики, која би волела да он за њом тугује. У тој причи Милић нађе и за себе самог поуке, и кад се вратио у манастир, мисли му пођу другим правцем. У том случајно дођу неки глумци у манастир, и међу њима лепа Мара Путникова. (Ето среће из ненада!) Милић се одма поче Мари очајнички удварати; она је то с почетка сматрала само као галантерију, прекраћивање дугог времена, но Милић је поче уверавати да он мисли на будућност, да у њој гледа жену а не глумицу, и т. д., на што и она

почне другчије мислити, те тако дође међу њима и до осетљивијих сцена. Међу тим је Љубицу копкало где се то Милић део, и упита Лукића (сарадника Милићевог) за њ, но кад јој он то не хтеде казати, под изговором да је то тајна његовог пријатеља, она се обрати кочијашу који је Милића одвез'о, и кога је она спазила с прозора кад је Милић пошао на пут, па га отуда и познавала. Овај јој каже где се Милић находи, и Љубица, у друштву са Даринком, Мошићем и Лукићем, оде у Раваницу, где Милића затече баш кад је хтео лепој глумици да изјави љубав. Видећи их у тако интимној близини Љубица цикне и тиме ода своју љубав према Милићу, а Милић се покаје за своје понашање према Мари Путниковој, и са стидом побегне од ње. Љубица је у срцу жалила за Милићем, но Мара дође да је тешки рекавши, да јој Милић није још ништа рекао, и да га се она за на век одриче. Сад настаје права забуна. Мара се одриче Милића, Љубица опет вели да на њ' нема никаквих права и да је он слободан, ма да га у срцу воли. Међу тим Мара се у скоро уда за неког богатог трговца, што, наравно, убрза измирење између Милића и Љубице, чему су у главноме допринели Даринка и Милић. После измирења дошло је венчање Милића с Љубицом, наравно, с благословом оца Живковића.

Ово је у главноме садржина Савићеве приповетке. Ну осим тога, Савић се, где где, дотакао и других питања, на пр. на једном месту говоре њих неколицина о социјализму, и то онако сокачки, један вели да је уверен „да су социјалистичке идеје за наш народ само спасоносне . . .“, други се опет боји „да социјалистичка струја, која је овладала у већем делу наше омладине, не омете и не заведе с правог пута рад омладинске скупштине“; а Милић, трећи главни јунак, вели: „Социјолизам је природан тренутак у развитку човечанства(!), он је конзеквенција, он је просто учинак(!) разних узрока и кад се уклоне ти узроци, престаће и социјализам.“ На то се Милићу пребацује да је и он неки радикалац, на што он одговара: „Ја и јесам, само што се не слажем у начину лечења са социјалистима.(?!) Иначе, руку на срце, они имају право.“ Као што се види, нико међу њима, па ни главни јунак (дакле ни г. Савић) не зна шта је социјализам. Милић вели да је социјализам природни тренутак у развитку човечанства, што није никаква дефиниција, јер се може везати за сваку историјску појаву, а да је „учинак“ разних узрока, то се чак не мора ни рећи, као ни то да ће га нестати чим нестане узрока који су га изазвали, јер то су општи закони, да свака појава има свој узрк, и да појаве мора нестати кад се узрок уклони. Таква дефиниција није дакле имала никаква смисла, осим

ако се хтело да се напише који ред више. Овде Мишић и Лукић изненађују читаоца ектатантним незнањем друштвених наука, што их као новинаре, врло рђаво карактерише.

Осим тога, г. Савић се овлаш дотакао једне мане која из темеља руши породични живот српских угледнијих породица у Аустрији, којом је нарочито заражен женски свет. То је фамозна игра фриште фире. Г. Савић, као моралиста, био је дужан да нападне са више сатире и хумора ту опаку страст у лицу каквог свог јунака, те би му приповетка, са те стране, имала више вредности. Но он се те мане само узгред дотиче, сигурно из галантерије према лепоме полу.

Опис омладинске скупштине, коме је посвећен читав један одељак, ни у колико не доприноси главној мисли приповеци, а међу тим испао је сакато и непотпуно, јер ко га прочита остаје у двоумици, да ли је писац хтео сатирисати или озбиљно представити омладинску скупштину. У самој приповетци он је налепак који је уметнут не зна се за што, осим ако је писац хтео дати прилику Љубици да се забавља са Костићем; но то се могло иначе много лакше и брже постићи.

Сад би ваљало приступити коментарисању личности у „Разним путевима.“ Ма да тај посао, после изложене садржине, није неопходан, ипак ћемо учинити гдекоје примедбе.

Први главни јунак, Машић, врло је сумњива, непотпуно израђена слика. Писац се из петних жила труди да докаже е је Машић бистра и интелигентна глава; но то се нигде његовим радом, његовим говором не потврђује. То се дакле писцу мора веровати на поштену реч. Међу тим, по радњи Машићевој у епоси његовог живота у „Разним путевима“, по његовом трчкарању око Даринке, читаоцу се и нехотице намеће мисао да он спада у ред оних срећних младића, што су их Французи тако згодно назвали *coureurs de dot*. Међу тим, понашање Влајковићево оном приликом, кад је Машић запросио од њега руку његове кћери, баца веома тамну сенку на карактер Машићев. Влајковићу није ни на крај памети да ће овај да му проси кћер, но мисли да је дошао да тражи новаца на зајам, и спрема се већ да отвори касу. Такав поступак Влајковићев наговештава да је Машић у такој намери још који пут к њему долазио, дакле да је човек који не води строгог рачуна о себи. Ова црта никако не иде у прилог главног јунака, а није била неопходна, дакле је могла изостати.

Карактер Дражићев још је неразумљивији, тамнији. Ма да веома одушевљено и песнички разговара с Драгињом о своме позиву, те нас тиме јако потсећа на Герика, ипак га љубавно осећање то-

лико занесе, да ради са свим противно ономе, што је Герик у једној таквој прилици учинио. Најпосле још би којекако било, да је Драгиња сирота девојка, али она је кћи богатог оца, носи десет хиљада форинти мираза, те се тиме отвара место сумњи, да му је љубав благо загревана осећањем користи. А та околност, која је могла изостати, јако доводи у сумњу идеални карактер правога глумца, који је писац хтео преставити.

Осим тога, не увиђамо ништа је Милић, уредник Заточника, у својој критици „Мученика" морао закачити и Дражића. Машића је, вели писац, за то, да би га отргао од пољезије и нагнао на политичко поље, а Дражића ваља да за то да би га отргао од позорнице? Или се зар у оцени „Мученика", поред осуде комада, није могла изрећи заслужена захвалност и признање приказивачу, него је Милић морао и њега нападати, и, без нужде, забадати три у здраву ногу? Ово је (да се послужим пиштевим изразом) неконзеквенција, којој ће узрок сам г. писац знати.

Трећа главна, готово најглавнија личност, новинар Милић, прави је Дон Кижот XIX века. Основне црте његовог карактера јесу: фразирање, ћудљивост, колебљивост, и т. д., а поред свега тога одликује се класичном мржњом поповштине. Није нам намера да тај ред у опште бранимо, али Милић, као новинар и начитан човек, ваља да зна правити разлику између источног и западног свештенства, и њему, као уреднику једног листа аустријских Срба, којима је вера једини ослонац и најјачи стуб за одржање народности — најмање лепо стоји да отворено исказује мржњу против њених иссилаца. Религиозно и народносно начело код Срба у Аустрији морају ићи руку под руку. Но даље о Милићу. Његова љубав према Љубици нејасна је, јер кад се Костић нашао између њега и Љубице, он се просто повлачи. У овој прилици љубомора би била много природнији израз његовог расположења, него она мрачна пасивност и клонулост. Његово удварање Мари Путниковој врло је слабо мотивисано (сеоским чобанчетом), а на његов карактер баца тамну сенку.

Влајковић и Живковић слични су карактери, и то тако слични, да је један од њих сувишан, и да служи као прост статиста. Међу тим, њихова слика још је понајпластичније изведена. Нарочито је леп онај моменат, кад Живковић обећава материјалну помоћ Костићу.

Женски карактери: Даринка, Драгиња и Љубица, насликани су потпуно реално, и баш та реалност чини те не могу послужити као угледи. Карактер Маре Путникове опет сувише је идеално на-

сликан, и не приказује нам истинити карактер из глумачкога света, који је и онако скроз идеалан. Ово може изгледати као противречност, за то да се тачније изразимо: Даринка, Драгиња и Љубица са свим су реални, обични типови из женског света, али такви типови, код којих не видимо никакву нарочиту црту, којом би се свака посебице одликовао, коју би престављао, и ради које би било вредно изнети га као углед. У ова сва три карактера има свега онога чиме се одликује најобичнији женски свет, много ћудљивости а мало логике у делању, више фантазије а мање разума. А то чини те поред таких слика пролазимо са свим равнодушно, и отуда оне нису у стању да изазову утисак ради кога се износе. Мара Путникова опет у целом је делу скроз идеално насликана, а свршава, као глумица, врло прозајички, удајом за богатог мужа, и напушта даске. Ово опет не иде у прилог њеног карактера, који је писац хтео што лепше и идеалније преставити. Од женских карактера лепо је насликан само карактер Драгињине мајке, која стоји као посредник измирења између строгог оца и лакоумне кћери. Но њој је писац, на жалост, у својој приповетци, досудио врло малу улогу.

Према свему што смо до сад казали, лако је увидети, да у делу „Разни путеви“ јединство радње није постигнуто, баш на против, одмах пада у очи, да су три приче невешто накалемљене једна на другу, и да свака засебно има своју периоду. Ову слабост мислио је писац ваља да да поправи насловом „Разни путеви“, но то није постигнуто. Све три фабуле у „Разним путевима“, на сваки начин, могле су се стопити у једну приповетку, али за то би веза међу њима морала бити чврста и сигурна. А овде је баш противно, јер се приче ређају једна за другом, и тек се где где овлаш одржава потребна узајмица и узрочна веза догађаја. Још би таком делу могао којекако приличити наслов „слике из живота Срба у Аустрији“, али на име приповетке, оно нема права.

А шта да се каже о стилу у „Разним путевима“? Он нас, код обичног елегантног стила Савићевог, јако изненађује. Но можда је г. Савић хтео стилом да се преетави као приповедач реалистичке школе, ма да му је садржина скроз романтична, те тако му се у овој прилици, догодио онај „малер“, који се у таквом случају мора сваком догодити, т. ј. између две столице сео је — на земљу, а од те тако неприродне мешавине изашло је *једно велико ништа*. Моје је мишљење да приповедач реалистичке школе мора садржином заступати свој правац, али да су му, за излагање његових мисли, потребне све поетске фигуре као и приповедачу романтичког правца, јер поезија је увек поезија, она је без фигура мртва, а

приповетка је појезија. Као ремек Савићевог приповедачког стила ваљало би само изнети разговор Милића са Лукићем и глумцима, после друге преставе „Мученика“, као и огромну већину дијалога, који су махом рђави, неприродни, без логичне доследности, па да се читалац у чуду запита, да ли ово заиста пише српски књижевник? На пр. на једном месту прича се, како су господа слатко ручала, и како им је то особито пријало!!! и т. д.

У композицији онажа се тромост, натегнутост и развученост, природни резултат оскудице догађаја и мисли. Заплет није никакав, а где где наговештава подражавање великим приповедачима, али подражавање које је далеко заостало иза угледа, те тако изазива баш противно дејство ономе које се жели постићи, и тако где који моменти изгледају као права пародија на ситуацију, коју је писац хтео преставити. У развоју догађаја писац се служи сувише употребљаваним и изанђалим средствима у књижевности, место да му расплет руководи природна логика догађаја. Узмимо за пример само онај случај, где се Љубица мора обраћати кочијашу да би дознала где је Милић. То је тако обично, несавремено средство у књижевности, *) а код Љубице доказује само недостатак логичног извођења закључака, те тако руши основну намеру пишчеву, који је хтео Љубицу преставити као мудру женску. Место тога, много би прилагодније било, да је Љубица вештим говором од Лукића измамила тајну. Тиме би показала више духовитости, и потпомогла би главну идеју пишчеву о њеном карактеру, а писац, наравно, мора употребити сва средства која му стоје на расположењу, мора се просто борити за своју мисао, у томе и јесте вештина правог приповедача, а не сам себи правити сметње, као оно г. Савић, кад прича како је митрополит обећао Дражићу да ће му дати „диспензацију (код Срба овамо благослов,) за венчање, само док прође Петровпост, јер је од прекјуче био наступио.“ Баш да се ово овако у истини догодило, у случају да је писац узео истиниту причу из живота, ипак му је, као приповедачу, била дужност, да ту околност уклони.

Језик у „Разним путевима“ врло је рђав, а нарочито *није приповедачки*. Употреба времена врло је чудновата, тако на пр. наћи ћете свију могућих пређашњих времена, помешаних једно до другог, што чини да вам при читању изгледа као да идете преко џомба и орања, а нигде ни трага од оног *приповедачког садашњег времена*, које приповедачки стил чини онако лаким и пријатним, а

*) Као и оно прислушкивање у Проводацијама.

читаоца чисто преноси у оно доба кад се радња врши. Поред тога има много хрватизама и застарелих речи, поред приличног броја таких, које се не одликују особитом естетичком лепотом као: гарави шегра (као сукало и букало, у преводу Фауста), бре! (узвик којим се Дражић одужује ономе момку што га је возио заједно са Драгињом у њиховом романтичном бегству), и т. д. Од хрватизама и иначе крупнијих погрешака навешћемо само оне, које су нам при прелиставању пале у очи, као: сараденик, место сарадник; учинак, м. производ; лечник, м. лекар; курисати, м. удварати се; клекао пред њом, м. клекнуо пред њу; упливишу, м. утичу; марити се [1]), м. марити за кога; сумњичити нешто, м. сумњичити о нечему; исправци м. исправке (исправак у мушком роду!); групирати м. груписати; проничен, место проникнут; хо мај, ала сте веште, м. ао, ала сте досетљиве; изненада (именица женс. рода), и. изненађене; прецептор, м. красне речи, учитељ; јовицални, м. весели (од француског jovial); критизирати, м. критиковати; телбиз (!); бити на страни садругу, м. садруга; што је била сведок *Дражићевом тријумфу*, м. Дражићевог тријумфа; саглашавати се речима свога друга, м. са речима (овде је метут 6 падеж без предлога који означава средство или оруђе, место 6 падежа с предлогом *с*, који означава заједницу или друштво); ни како, м. никако; њена цел, м. њен циљ; резервирајте м. задржите, или, у крајњем случају, резервишите; сапутани, м. спутани и т. д. Ове су погрешке нађене прелиставањем само до 67 стране а кад се узме да дело има 264 стране, онда се може замислити колико би се погрешака још могло наћи до краја.

На послетку, кад се прочита цело дело, утисак, који оно учини на читаоца, врло је немио. Мени на пр. кад сам га прочитао, изгледало је, да је писац хтео да престави како прекосавски српски народ јако цени и поштује књижевнике и уметнике, па их и у дом призива, али да ови, место да високо поштују и цене те изразе пријатељства и поштовања, уносе у породице тих својих поштоваоца бол и сузе, као Мосје Дражић, као и остали главни јунаци ове приповетке, обигравајући око домаћинове чељади као лептири. Ако је ово доиста била тенденција писчева (у што сумњамо), онда нека му је на част; али, ако се његовој приповетци случајно поткрао овакав карактер, онда је то најекслатантнији доказ његове приповедачке неспособности, јер тим би се осведочило да не уме владати пером, већ пише насумце, као човек који удари путем за који

[1]) Г. Савић би ме јако обвезао кад би ме упутио на ваљано српско дело, у коме је глагол *марити*, нашао као повратан.

не зна где ће га одвести. Таква погрешка не би се смела опростити ни обичном књижевном дилетанту, а камо ли истакнутом књижевнику и критичару, као што је г. Савић.

Из свега напред изложеног излази, *да дело, „Разни путеви" ни по садржини, ни по облику, ни по тенденцији, ни по обради ни у колико не заслужује награду, којом га је друштво Матице српске* одликовало; да је његова препорука нанела јак морални удар критичарима Матице српске, *и да оно никад не ће заузети у књижевности оно место, које су му они наменули.*

Свилајнац.

Јован В. Несторовић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Немања. Историјска Драма у пет чинова. Написао Милош Цветић.

Као о свакој виђенијој појави у јавноме животу, тако и о књижевним производима већега значаја, тешко је озбиљно и објективно говорити све донде, докле се неутиша галама, коју природно изазива сваки замашнији догађај. *Немања* био је у нашој средини, рекли би, пропраћен још већом галамом, него што се обично у таквим приликама диже. *Томе је узрок неки особити стицај напредних околности.* Подневши дело на расписани стечај позоришне управе, писац је налазио да има узрока да обиђе једну формалност прописану за поднашање, — да се не потпише на спроводном писму. Он је без сумње мислио, да то може учинити без штете за успех свога дела, и — није се преварио. Позоришни одбор, нашав да пишчево дело заслужује награду, мислио је да може, не бојећи се замерке, да жртвује једну формалност ради саме ствари и — досудио је делу награду.

Данас је и дело и име писца с најбоље стране познато и престоници нашој, по читавом низу претстава, и целом Србству, по новинарским и другим извештајима. Дискусије неизбежне у таквим случајевима, потпиривање и до крајности теране од књижевних и позоришних клакера, у неколико су се стишале, и ми мислимо да не ћемо пренаглити, ако са својом оценом дела изиђемо и у часопису, који је себи ставио за задаћу да у ре-

ферatима својим о књижевним појавама буде што је могуће објективнији.

Да посмотримо дакле какав је и шта вреди *Немања* са гледишта драмске вештине. —

И сами летимичан поглед на садржину и склоп овога комада довољан је да се види, да је писцу при изради његовој било главно да што боље, што лепше, што рељефније истакне и обради извесну политичку замисао. Та замисао, *ослобођење и уједињење свију српских земаља*, које је у XII. веку покушао и у неколико остварио *Немања*, те ударио темељ угледној српској држави средњега века, та замисао занимала је писца *Немање* у толикој мери, да је очевидно темељито проучио историју *Немањиног доба*, и својски се старао да је у својој драми што лепше и испрпије претстави. Разуме се, да је то посао врло сувремен, који је још у напред могао поуздано рачунати на признање већине јавнога мњења. Идеја ослобођења и уједињења, од чијег је остварења зависно увек политички опстанак српског народа, била је у свима временима његовог историјског живота у њега нарочито жива и силна, можда много и с тога, што је била нешто налик на Сизифов камен, који се никако није могао изгурати на брдо политичког спаса и среће. Та идеја и данас силно загрева свако српско срце, о њој мисли, и на остварењу њезином ради сваки српски патриота, она све више продире, у пречишћеном сувременом облику, у масу народну; једном речју, она је за народ српски звезда, која му осветљава стазу политичкога пута његовог, засењену мутним облацима непрекидног, ванредно бурног политичког кретања на Балкану....

И сама та, у тако великој мери сувремена политичка идеја, била би довољна да се успех, који је *Немања* постигао, протумачи. Међутим, он има и иначе доста добрих страна. Писац *Немање* је личност, која је кроз више од двадесет година на самом извору изучавала правила добре позоришне режије и драмски укус већине наше публике, и писцу се мора признати да су му резултати студије са свим правилни. У драми има доста сцена, које су у стању да већину позоришне публике просто занесу. Сам карактер драмског јунака блиста врлинама, које народ у опште највише цени, — *Немања је чудо од врлина*. Он је добар и нежан син и брат, милостив и болећив владалац, поштен, племенит, поверљив, а при свем том еминентно вешт и мудар државник. Он се, тако рећи, може сматрати као драмском вештином пурифициран и облагорођен *Краљевић Марко* на-

родних песама. Па онда, цело дело задахнуто је узвишеним патриотским жаром, неком бујном, младалачком поезијом, неком свежином и јачином осећања и мишљења, а свему том још већу драж даје врло поетски, мелодичан и гладак језик. Кад се тим врлинама дела дода још и вештачки удешен сценични склоп његов, онда постаје са свим разумљиво што је то дело било у стању да при првом појаву свом толико занесе всћину публике, да му је она, можда у првом заносу, признала и врлине, којих оно, рекли би, нема. —

Овде смо принуђени да утакнемо једну примедбу, којом желимо да објаснимо ово, што рекосмо о политичкој страни *Немање*. Какав ће се политички, социјални, или културни значај приписати каквом позоришном комаду, зависи од тога, какав се културни значај у опште придаје самом позоришту. У нас је некако у том смотрењу овладало мишљење, које се слабо слаже са мишљењем, данас владајућим у културним државама запада, — то јест, *позориште се сматра као нека врста народне школе*. Таквоме мишљењу у нас не треба се ни мало чудити, јер оно баш и показује да је у нас позориште тако скорашње, да му се културни значај још није могао правилно оценити. О томе значају доиста је лако на први мах преварити се. Седите у позоришту и гледате како публика, а нарочито она необразованија, увек живо пљеска победи сваке врлине, а осуђује порок и непоштење. Чини вам се дакле, да из тога можете с основом закључити, да позорница фактички врши неки морални утицај на публику, и следствено да треба што више морала износити на позорницу, па да се поступно образују у друштву све могуће грађанске врлине. Али посматрајте само кроз дуже време утицај позорнице на публику, па ће те се уверити да је ваш први закључак био из темеља погрешан. Видећете, да та иста публика, која пљеска победи врлине, ужива и у многом којечему, што је простачки, недостојно, неморално, и ако јој ово уживање у позоришту одречете, она ће му окренути леђа. Па онда, загледајте се само мало ближе у публику, која похађа позориште, па ћете видети како је она разнолика, и како су различити захтеви њезини. Један долази у позориште из бесиила, други из дуга времена, трећи из сујете, четврти ради какве шпекулације, пети од бриге и муке, и т. д. до у бескрајност. О томе, као и о многом којечему, врло се добро изражава стари Гете у своме „Фаусту:“

Wenn diesen Langeweile treibt,
Kommt jener fast vom übertischten Mahle,
Und, was das Allerschlimmste bleibt,
Gar mancher kommt vom Lesen der Journale.

. . . . . .

Beseht die Gönner in der Nähe!
Halb sind sie kalt, halb sind sie roh.
Der, nach dem Schauspiel, hofft ein Kartespiel,
Der eine wilde Nacht an einer Dirne Busen.

. . . . . .

А староме Гетеу заиста се не може одрећи да је добро познавао и позориште и позоришну публику. — Може ли се дакле месту, на коме се састаје публика, састављена из елемената, врло разноликих по образовању и укусу, расположењу и вештачким појмовима и захтевима, с основом придавати онај значај, што га у друштву и држави има школа? . . . . . Ми овде, разуме се, да под школом разумевамо школу у ужем, тако рећи званичном, а не књижевном смислу, у коме се под „школом“ разумева свако образовање у извесном правцу, па ма се оно и не вршило у стално одређеном облику, те тако у том смислу може бити и школе врлине, разврата, глупости и т. д. Посматрано са овог другог гледишта, позориште може донеста бити, у извесним друштвеним приликама, школа грађанских врлина; али да оно то буде, не зависи ни од његовог репертоара, ни од његове управе, него од саме публике, која позориште посећава. Репертоар и позоришна управа морају се управљати према укусу и захтевима позоришне публике — обратно не може никако да буде. И с тога дакле гледишта, позориште ни мало не личи на школу, нити имају разлога она прекори, који се у нас овда онда у јавној штампи дају управи позоришној. Она, ако није рада да глумци играју пред празним позориштем, а у позоришној каси да расте коров, мора давати комаде, које публика радо гледа, без икаквог обзира на моралну и вештачку страну тих комада.

Тако исто погрешно је мислити да маса публике тражи позоришне забаве само онда, кад је материјално и морално добро подмирена. Оно историјско „Panem et circenses“, када је гладни пролетаријат старога Рима тражио да сухи хлеб осмочи забавом у цирку, баца врло јаку светлост на основе људске природе, и показује да човек инстинктивно тражи својим живцима најјаче вештачке надражаје онда, кад су му они било услед

претераног уживања, било услед трајне физичке патње раслабљени и затупљени. Према томе треба мерити и политичку и културну моћ позорнице. Еятузијазам, који се код масе са позорнице изазове, са свим је истоветан с оним одушевљењем, које се, на прилику, вештачки изазове алкохолом. После њега следује мамурлук, а за овим клонулост, која је у толико већа, у колико је јачи био вештачки надражај. Траљава би дакле, врло траљава била она политика, која би, неспособна да створи здраве услове за успешну државну акцију, правила рачуне са вештачки произведеном, дакле илузорном, снагом народном. Ова је снага — да позајмимо један згодан израз — равна снази „*плехане пећи*“, која се брзо загреје, али брзо и охлади, и то често пута охлади баш онда, кад је топлота, односно снага, најпотребнија . . . У осталом, треба с хвалом признати да писац *Немање* има о политичкој моћи народној са свим правилне појмове. „Ако хоћеш да ти је кошница пуна меда, старај се, да свака пчела има довољно цвета“, вели он. И доиста није другаче. *Немања*, позивајући своју браћу да заједно с њим раде на делу државног јединства, обећава им, да ће им он за тај посао дати новаца и оружја, ако их они немају, а чега у њега има изобиља. Тако нам и писац *Немање* са позорнице казује да се за велика државна подузећа иште и стварна политичка моћ, а не вештачки надражаји, непоуздани и по јачини и по трајању, те тако даје једну политичку лекцију, која је у нашим данашњим приликама са свим на свом месту . . .

По нашем мишљењу и политички значај *Немање* на позорници треба мерити овим мерилом. Тако измерен, он доста знатно спада с оне висине, на коју га је тренутно расположење публике поставило. Да видимо сад још, у колико вештачка страна *Немање* оправдава то одушевљење.

Јунак драме, *Немања*, накићен је, противно свакој психолошкој верности, толико свима могућим врлинама, да више изгледа као епски, него као драмски карактер. Он је пре свега узориг, генијалан државник. Ево доказа:

После заклетвом потврђеног уговора о миру и пријатељству са грчким царем Манојлом, *Немања* предузима у земљи утврђење свију обранбених места, и наређује највећу опрезност, кад га његов учитељ, логотет *Мудрослав* пита, на што толико страховање од спољне опасности, он му одговара:

„— За сваки случај. „Чувај се Грка и кад поклоне дају!“ Зар ме ниси томе учио?“

Пошто су му Угри помогли у борби са Манојлом, он мисли да прекине с њима и да се опријатељи с Манојлом, па ту своју намеру тумачи *Мудрославу* овако:

„— Угри су ме добро послужили. Њихова помоћ у овом нашем рату беше управо накнада за оне земље, које су ограбили. Да бих постигао своју намеру, мени је за сад најпотребније пријатељство Манојлово. Угри и не слуте да ћу прекинути савез с њима. На растанку с њиховим војводама уверио сам их: да Манојлови посланици долазе само за то, да потврде моје право на средачку област и остале земље што откинух од Византије. А кад свршимо посао с Грцима, онда ће нам драги учитељу, бити лако да завадимо Грке и Угре у Босни или Хрватској, јер угарски краљ одавно жели да обе те земље отме од Манојла. Њихова завада олакшаће нам да постигнемо што смо смислили."

Немања долази на двор краља Радослава да га лично позове на веће, на коме мисли и њега и своју браћу задобити за своје политичке циљи. Краљева кћи *Деспа*, која се раније већ била у пола решила да пружи своју руку *Немањином* брату *Првошу*, видећи *Немању* први пут, налази одмах да ће с њиме, као мужем, много поузданије доћи до своје циљи, краљевске круне, окреће sans phaçon *Првошу* леђа, и преко својих родитеља, хоће тако рећи силом да се *Немањи* обеси о врат. *Немања* нема ни мало воље да постане жртва частољубивих планова *Деспиних*, тим мање што нетрено и искрено воли *Ану*, кћер хумског кнеза *Драгоша*; али бојећи се да одбијањем руке *Деспине* не изгуби помоћ краљеву у својим политичким намерама, претвара се овако:

„— Од свег срца, светли краљу. Тек витешку реч — опрости ми — не могу још заложити, барем док наше веће не проће. После сам готов на свечан и копчан договор. (Пола за се). Света циљи, опрости ми ову варку!"

Тај исти *Немања*, тај мудри, увиђавни и лукави државник, уме да буде и фантаста, и то у тренутцима, врло важним по успех његове политичке идеје. Кад му лукави *Манојло*, који је помагао браћу *Немањину*, надајући се да ће они моћи победити свога и његовог непријатеља *Немању*, дотеран у тесnац *Немањином* победом, нуди краљевску круну, и уз њу своју сестру Леониду за жену — *Немања*, једино из љубави према *Ани*, заборавља на све обзире државничке мудрости, те одбија и круну и невесту, декламујући:

„— (Узвишено). Моја је круна — љубав мога народа. — Јединство народно — венац краљевски, јунаштво и одданост мога народа — мој жезал; закон мој — мој штит — а покровитељ мој и мога народа — силни бог!"

Тај фантаста је у извесним приликама и *крајња слабићња*. — Радећи на томе да за своју политичку замисао задобије и краља Радослава и своју браћу, он не преза ни од тога да се за ту циљ послужи и својом старом, болесном мајком, е да би му она како помогла да сломије упорство браће, који из разних узрока не симпатишу ни њему ни његовом политичком раду. Мати слабо има вољу да своје старе кости креће на далеки пут; али она пристаје на *Немањин* предлог да иде у Рашку на државно веће, једно за то што и сама мисли да ће заиста својим материнским ауторитетом на старије синове потпомоћи *Немањине* планове, а друго што је *Немања* њезин љубимац, те не може ништа да му одрече. Веће је отворено. У дворани за саветовање налази се *Немања* са браћом и мајком, очекујући долазак краљев. Краљ долази и одмах му пада у очи што на јуначком и државничком збору види и једну стару, болесну жену. Мати објашњава краљу своју присутност на збору тиме, што се нада да ће бити у стању да по потреби стиша младачку бујност својих синова, и моли краља да може остати. Краљ, како тако, усваја њезине разлоге и чини јој по молби. Почиње већање. *Немања* је ентузијаста, који задивљава ширином својих политичких погледа и личним самопоуздањем, — он грми као Jupiter tonans. Краљ Радослав, по природи слаб човек, подлеже одмах моралној јачини *Немањиној*; али ватра његовог декламовања не може да загреје браћу, која су на веће и дошла с тврдом одлуком да *Немању* овако или онако сатру. Они га оптужују као издајника, који је и њих и краља продао Маноилу; почињу да падају увредљиве речи и *Немања* вади заједно с браћом мач, да се помоћу њега расправи. Једна мати покушава да стиша синове; она моли краља да јој у томе својим ауторитетом помогне; она виче у помоћ ма кога; али — ништа не помаже. У смртном страху и очајању, она полети вратима, врне се натраг, и — пада мртва на земљу. Немања тек сад опажа ужас који се са једном женом начини и прилази њезином мртвом телу; остала три сина остају на свом месту и окрећу главе од тог ужасног призора. *Немања* јадикује и грди браћу, назива их убицама своје мајке, прети им да ће им се она мртва осветити, а за издају учињену делу народном (то

јест његовој политичкој идеји), да ће им судити народ и бог! Али браћу не може да спречи у њиховој намери ни смрт мајчина, ни јадиковања и претње *Немањине*, они наређују да се *Немања* баци у бездан . . . .

Ми смо имали прилике да на позорници гледамо приличан број грозних сцена, али сличну овој не сећамо се да смо видели. Ова сцена нама је изгледала просто *гнусна*, а мислимо да таквом утиску није био узрок наше индивидуално осећање, него да су му узроци са свим објективне природе. Између призора, који јако потресају, долази без сумње онај из Шекспировог „*Отела*", кад *Отело* дави Дездемону. Сам Шекспир осећао је правилно јачину утиска, што ће га тај призор на гледаоце учинити, па је акт дављења у неколико склоњио испред очију завесама на постељи Дездемониној. Призор је тај доиста потресајући, али није одвратан, зато што је психолошки добро мотивисан; као такав он не може изгледати ни морално низак. *Дездемона* је жена у сваком погледу без прекора; ама ни *Отело* није никаква морална наказа, он је честит човек и добар муж, који, обмахнут и заслепљен страшћу, врши једно грозно злочинство. Он је човек, који греши, али је ипак *човек*. На овда, морални утисак његовог злочинства умерен је моралном блискошћу, која постоји између њега и његове жртве; само услед тога нам је могуће да жалимо и злочинца и жртву. Наше осећање од тог призора и ако је јако, ипак са свим одговара ефекту, који је писац хтео да произведе. — Са свим је другаче код призора у *Немањи*, што га мало више описасмо. Ту је жртва једна стара, немоћна *мати*, узорита у моралном погледу; а убице су њезини рођени синови. Један од њих, *Немања*, толико је низак да хоће помоћу ње да изврши у корист својих политичких планова пресију над противном му браћом; а сви заједно су толико окорели да им присутност материна ни мало не смета да се као зверови покољу, и тиме мајци смрт зададу. Шта је хтео писац са овом сценом? Да ли је хтео њоме да покаже да *Немања* стоји морално више од своје браће, да ову претстави као окореле зликовце, те да тако морално оправда победу *Немањину* и пропаст његове браће? По свему судећи рекли би да је он тако нешто мислио; али, на жалост, испало је нешто сасвим противно. По целом току ствари у *Немањи*, *кривица за смрт мајчину пада углавном на Немању*, и величину те кривице не може ни мало да умањи његова рођена осуда над браћом. Они су само саучесници у том злочинству; али главни кривац

то је, без приговора, *Немања*. Браћа имају за своје саучешће олакшавајућих околности; *Немања* их никако нема. Њиховом одупирању Немањиним политичким плановима ми разуме се, не можемо симпатисати; али ми им са гледишта њиховог личног интереса не можемо логично замерити, што своју намеру, да *Немању* ма како дохакају приликом његовог доласка на двор *Завидов*, нису напустили ни услед мајчиног доласка. Најзад они нису могли, а и нису морали ни предвидети у каквом ће се облику јавити њихов лични сукоб са *Немањом*; — *Немања* је био дужан да се из обзира према матери, коју је он на збор довео, умери и повуче онда, кад је видео шта његова браћа против њега смерају. Што он над мртвим телом мајчиним баца кривицу за убиство његово на браћу, то не само да га не оправдава, него му карактер још више у сумњу доводи. Призор овај у колико је дакле одвратан ради претеране разлике у моралу између жртве и њезиних убица, чини рђав утисак још и тиме, што се у њему одговорност за један ужасан злочин неправедно баца на мање криву, а са свим даље са више криве стране. И највећем злочинцу не сме се ни по позитивним грађанским, ни по моралним људским законима одмерити већа казна од оне, коју је заслужио; тако исто не сме се ни кривац без довољних разлога ослобођавати одговорности и заслужене казни. У противном случају увређена људска правичност природно тежи да поврати поремећену моралну равнотежу, да свакој кривој страни казну правилно одмери. Са ових разлога призор на већу у толикој је мери психолошки рђаво мотивисан, да цео карактер драмског јунака доводи у питање, а тиме врло осетно штети и добар утисак целог комада.

Немања, мудри и лукави државник, у извесном смотрењу је безгранично поверљив према својој околини. Он зна да браћа нису према њему баш најбоље расположена, али ипак трпи на свом двору човека, кога су му браћа препоручила, и ако му његов логотет претставља да је тај човек — пехарник *Мутимир* — ухода његове браће. То он чини за љубав матери и сестри, дакле, као добар син и брат. Он долази на двор краља Радослава, тамо тај наметнути му пехарник покушава, у договору са његовом браћом, да га отрује. Доза отрова, коју му пехарник у пехар вина тура случајно није довољна да проузрокује смрт, али ипак толико потресе *Немањин* организам, да би он без сумње подлегао, да *Ана* и њезина пратиља нису за времена дошле и болеснику нужну помоћ указале. Реферишући

о том свом покушају *Немањином* брату *Првошу*, који га пита, сумња ли *Немања* на кога да га је тровао, пехарник прича:

„— Ни на кога. Он и не верује да оно беше отров. Мисли да је у путу назебао, преморио се или каквим јелом се покварио; јер где год уз пут свратисмо, властела га дочекиваше и гошћаше као цара."

Ми не мислимо да је *Немања* морао бити према својој околини у оној мери неповерљив, као што су били, на прилику *Кромвел, Лудвик XI, Иван Грозни* и многи други велики политички работници; али нам је јако пала у очи, управо изгледала *неприродна*, безгранична поверљивост *Немањина* према његовој околини, и мислимо да таква црта у карактеру мора у опште изгледати неприродна код човека, који је прегао да извесни политички и социјални поредак из темеља поремети, а тим радом разуме се, повреди масу личних и политичких рачуна разне политичке и социјалне јачине. Зна се из свакидашњег живота да и најскромнији човек има непријатеља. *Немања*, велики државник, мисли да их нема. Да није зато што га је властела свуда дочекивала и гостила као цара? Може се рећи да је поверење *Немањино* према *рођеној браћи* са свим природно. То је врло суптилно психолошко питање, које ми у опште не маримо да додирујемо ни с ове ни с оне стране, али које, држимо, неће ни други моћи лако расправити. Тек свакако, *Немањи* је још пре пута његовог на Рашку (на двор брата му *Завида*) било познато незадовољство браће с њим и у неколико њихове сплетке против њега. По томе рекли би да би по самом карактеру *Немањином* изгледало много природније да је његов пад дошао услед каквог другог узрока, а не падом у клопку, која је била тако просто намештена, да би је видео и обишао и човек са свим обичне памети.

Најзад, писац *Немање* мислио је да свога јунака треба, поред узвишене политичке циљи и масе разних личних врлина, да окити још нечим, што ће свему томе бити круна — *младошћу*. *Немања* ради на својој политичкој идеји, и то пуном снагом, у годинама, у којима се осећање још није сталожило, а у обичних људи ни мишљење сазрело; те тако гледамо у овој драми *Немању* државника, и као ватреног трубадура, који свој државнички рад зачињава љубавним изјавама. Мислимо и сами да се велике замисли у великих умова у опште зачињу још у детињству; али, да им је за сазревање потребно обично толико

времена, да се у практичном раду дотичног индивидуа јављају тек у зрелијим годинама његовим. С тога би нам милије било да видимо *Немању* као зрела политичара, чије је мишљење и рад са свим усредсређен на политичкој идеји његовој. Улогу љубавника у комаду могла би узети на се и која споредна личност. Али рецимо, најзад, да је то наш лични укус, који нема никаква посла са драмеском ваљаношћу комада, о коме говоримо; допустимо да се брзини индивидуалног развића не могу никакве тачне границе обележити; да је и вредност драме и карактер драмског јунака у *Немањи* појачана тиме, што је *Немањина* радња тако разноврсна; — на погледајмо у каквом односу стоји *Немањино* ашиковање са његовим политичким радом. — Својом љубављу према *Ани*, *Немања* изазива против себе краљеву кћер *Десиу*, чијим частољубивим плановима та љубав смета; брат *Првош* нарочито је огорчен против *Немање* за то што мисли да му он смета да добије руку *Десинину*, а с том и круну краљевску; *Немањин* пехарник *Мутимир* служи убилачким плановима против *Немање* из љубави према његовој сестри *Лепој*. Тако цела драма некако добија више изглед љубавне драме, а *Немања* карактер љубавног јунака, док по самој тенденцији комада место *љубави* требало би да заузима *политика*. — На онда и Немања је у љубави више него оригиналан, да не речемо *комичан*. Он се с *Аном* састаје у врту *Завидовог* двора *непосредно пред отварање државног већа*, изјављује јој своју љубав и иште њезину, — *из виших политичких разлога*, онако са свим објективно! Немамо бог зна колико искуства у љубавним стварима, али нам *државничка* љубавна изјава *Немањина* изгледа до крајности прозајичка, и у неколико комична. „Узела си ми мир, вели Немања својој милој, врати ми га, — колико ради мог спокојства, толико и ради идеје, од које зависи будућност и срећа читавог народа“ (а на којој он ради. — Не сећамо се тачно речи овога пасажа, али за смисао јамчимо). *Ана* је врло стидљиво српско девојче; у љубави је савршен контраст *Десии*; она задржава своје бујне љубавне осећаје, више него што јој снага стиже; ти осећаји, разуме се, савлађују најзад осећање стида и — улоге су промењене; *Ана* прелази у офанзиву, и државник *Немања* има муку да стишава њезин љубавни жар... све се сретно свршује *Немањиним* речима:

„— Али сад пређи, животе мој! Света ме дужност зове — време је — *одох на збор.*“

Немања, дакле, одлази са љубавног састанка управо на државнички збор,, на коме има да се решава једно политичко питање од највеће важности по њега и земљу! — Може ова околност изгледати ситница без важности. Па добро, нека је и ситница; али, кад се та ситница дода осталим ситницама, што их више споменусмо, онда излази нешто крупније, што доста јаку сен баца на државнички карактер *Немањин* и његове менталне способности у опште; онда нам његов неуспех на већу изгледа као са свим природна последица непромишљености његове; симпатија коју би требало да имамо према њему губи се, и ми се најзад питамо за што тај човек, радећи тако, да има успеха, а други, који много паметније од њега раде, да пропадају? Да ли је томе довољан разлог што је *Немања* носилац једне велике и благодетне политичке идеје? Зар није потребно да се карактер носиоца доведе у склад са величином идеје? Зар се љубавни састанак није могао ставити на које друго место, а не баш испред државног већа, — на прилику после спасења *Немањиног* у Дукљи, од трованја? Да ли је тај састанак стављен онде где је само за то, да би се *Десна* држала колико је потребно за цељ пишчеву, у неизвесности о правом расположају *Немањином* према њој, те да она, уверивши се о правом стању ствари, утрчи у веће баш кад треба и приномогне пропаст Немањину? Тако исто могло је са свим изостати вођење мајке на државни збор и њезина грозна смрт, јер се резултат већа могао и без тога довољно немотивисаног ужаса са свим лепо постићи, а тиме би и утисак целог комада постао много потпунији и јачи. —

Ми смо, расматрајући драмске карактере у *Немањи*, ставили драмског јунака на прво место само ради положаја његовог у драми. A tout seigneur, tout honneur. Међутим, јунак драме није уједно и најинтересантнији карактер у *Немањи*. У том смотрењу прилично га надмашује краљева кћи *Десна*, која је толико активна и по карактеру тако занимљива, да може *Немањи* с основом да оспори његов положај драмског јунака. — *Десна* је даровита, охола, пуста, (како нам писац каже размажена) и частољубива кћи краљева, која је прегла да се користи слабим здрављем свога брата, за кога мисли да неће бити дуга века, те да се помоћу подесног мужа докопа круне краљевске. Њезина одлука да по што по то постигне своју цељ, тако је чврста да се она у целој својој радњи ни за часак не премишља о

сретствима, којима се за то служи. Кад је *Први* моли за њезину руку, она му говори са свим озбиљно и одлучно:

„— Још потоњу реч, жупане! (За се) *Иваниш* је слабачак; тешко ће син оца преживети. (Гласно). Имаш ли толико поуздања у себе самога, да се после смрти мога оца, кад за то буде згода, машиш руком за све српске области, па и за круну краљевску... против све браће твоје, па и против самога Мађола цара?

Кад дозна да *Немања* љуби *Ану*, она хоће ову да уклони затварањем у тамницу, и кад је *Ана* пита, шта ће јој човек, који је не љуби, она јој одговара овако:

„— Баш за то те и уклањам. Кад тебе не буде, мени ће се приволети. А зар ти мислиш да ја тражим љубави? Да ми је до тога, пошла бих за Првоша, који ме обожава. Али не! То није врхунац жеља Деспиних! — Ја хоћу са свим нешто друго, о чему твоја детињаста, луда глава и не сања! Ја хоћу круну!“

Кад је *Ана* уверава, да она неће бити *Немањина* ни по смрти њезиној, *Десиа* бесно узвикује:

„— Онда ћу вас смрвити обоје! — Пропаст и теби и њему!“ —

и наређује да се *Ана* затвори, а одмах затим трчи на збор и потпомаже да се *Немања* обори.

Шта је сад ово? Или је *Десиа* частољубива жена, која *Немању* не љуби, него с њиме као са каквом цифром рачуна; или је суетна и охола жена, која хоће да сатре и своју супарницу, и човека, кога она воли, али који за њу не мари. *Десиа* у *Немањи* није ни једно, ни друго. Она је фурија, коју мучи частољубље, и која хоће да сатре и човека, за кога не мари, само за то што не може помоћу њега да постигне своје частољубиве циљи, и женску, коју тај човек воли, и ако јој она иначе није ништа крива. Не одричемо да у људском друштву има и таквих карактера, као што је *Десиа*; али мислимо да су они врло неподесни за драму.

Десиа је пуна противности у осећању и мишљењу, а при том је у великој мери разумна женска. Пошто је помогла да *Немању* браћа савладају и баце у бездан, она се предомишља и на један мах се решава да га избави из бездана. Брату *Ивањишу*, кога повлачи за собом, да је у томе доста опасном послу помогне, она своју одлуку да *Немању* избави тумачи овако:

„— За то, што се грдно преварих! За то што ме занесе гњев, суј̏ета, а врх свега љубомора, за коју дотле не знађаше моје срце. — Што држах, да ће Првош са браћом предузети дело Немањино, а овамо он стражари овде (крај бездана, у коме је Немања) Срацимир отима земље Немањине, а Завид сави још ниже колена пред Манојлом, чију помоћ очекује, па да јурне на остале градове и покрајине Немањине — заклињући се Манојлу још на већу потчињеност и верност, у коју свом силом вуче и краља. Место да потргоше мачеве за независност и уједињење, као што Немања хтеде, они се показаше као отмичари и пузавци Манојлови, хоће то да начине и од оца нашег. Место да заблиста сјајније круна краљевска на његовој глави, они му спремају роп̏ске окове. Немања је само кадар, да изврши што беше предузео, јер кад се његова војска тако јуначки бори без њега, шта ће бити кад се он појави? За то управо и наумих да га избавим. Кад се увери да сам му ја избавитељка, придружиће се на ново нашем оцу, спојити војске, разбити непријатеља, ујединити земље, створити независну велику државу — а тад ће жељена круна сијнути на глави очевој, а после на твојој, — (у пола са се) или управо на мојој! — (Гласно). Мора ми тад пружити своју руку, а уз такога зета биће ти владалац моћан и силан!“

И мало даље:

„— Морам га спасти. То је једино јемство, којим ћу га везати за се. Избавитељци мора пружити руку. А за ту циљ и циљ његовог предузећа, вреди живот на коцку ставити, (за се) а и за то — *што га сад љубим до лудила.*

Врло добро! Обрт је ту, и сад, ако већ сирота *Ана* мора да пропада, бар *Деска* неће више гонити *Немању*, пошто га љуби. И доиста она прилази бездану да спасе *Немању*; али ту на један мах види да се неко други (Мудрослав), пре латио њезиног посла, и она му у љутини што јој се посао квари, довикује:

„— Уклон'се с тога места, или ћу заповедити да вас исеку — уже пресеку — *па нека се раздроби о стење*!“

И даље:

„— Кад не може бити мој нек' пропадне!“

Ту дува у рог, те позива *Првошеву* стражу; замеће се бој између ове и *Мудрослављевих* људи, ови побеђују и — *Немања* је спасен.

Доцније при опсади Дукље, престонице њезина оца, од *Немањине* војске, *Десна* силази на бедеме градске, с отрованом стрелом, да одатле устрели *Немању*, али њу прво погоди стрела из непријатељске војске. *Смртно* рањена она се довлачи до очева двора и — наређује да јој се изведе из тамнице *Ана*, те да је на своје очи погуби и себи тако бар пред смрт мало олакша. *Ана* је пред њом и она почиње онако *смртно* рањена, један разговор без краја, којим тумачи цело своје понашање у комаду, и који с тога морамо овде у целости исписати:

„— Докле тишина и занос за славом и господарењем владаше у моме срцу, дотле још и беше неке среће за мене. Но од како угледах тебе и Немању у врту на Рашкој, како чух ваше љубавне захтеве, и од како ми ти довикну, да Немања неће бити мој — никада — *од онда се заче љубав у моме срцу*, (доиста, чудновата љубав!) коју дотле не познавах; претвори се у љубомору, која ме заслепе, *те се при збору реших за његову пропаст — за тим одмах за спас, а данас и за његову и за твоју смрт!*“

„— За то и сиђох на бедеме са стрелом отрованом у руци — јер видех да је већ све изгубљено — те вребах *издајника* (?), знајући како се махнито залеће у непријатељске редове, да га уочим и да му *неверно срце* (?) стрелом разнесем; али накосна судба обрте се против мене, те место њега ја — погоди мене стрела из његове војске“.

Кад јој *Ана* примећује да нема право што криви *Немању*, *Десна* одговара:

„— Зар не изгубих Прворођа? А ти ми преоте Немању! Отац ми ето пропаде, а с њим и господство и све... Изгубих све — па ево и сам живот! За то те и позвах амо, да преда те исцедим препуњен пехар моје туге, бола и једа! — Да ми се потоњи пут душа наужива, наслађава, гледећи, како твоје лице бледи, како ти чело пробија смртни зној, и како ти срце пуца од страха пред извесном смрћу!“

Услед продирања Немањине војске у град, и њезине вике која се све ближе чује, *Десинини* људи, који су имали да убију *Ану* разбегну се, те *Десна* узима сама на се џелатску улогу. Наступа борба између ње и *Ане*, коју доласком својим прекида сам *Немања*, и избавља *Ану* од бесомучне *Десне*. — Ова сцена где се *смртно* рањена *Десна*, као рањени звер бори са *Аном*, прави онакав исти утисак, као и смрт *Немањине* мајке, пошто и сама није психолошки боље мотивисана. Ми разумемо *Јаковиху*,

то је жена, коју је частољубље начинило фуријом; Деспа је нешто више од фурије, она је — *бесомучница*, жена, којој су страсти толико мозак растројиле, да овај већ више не ради физиолошки нормално. Ми смо нарочито исписали све главније моменте из улоге *Деспине*, да би што очигледније показали психичка салтомортала, што их она прави. Она прво не љуби *Немању*, него најхладнокрвније рачуна с њим; кад се увери да он не мари за њу, она ради на његовој пропасти; за тим, нешто се заљуби у њега, а нешто опет почиње да рачуна с њим, па кад јој опет рачун не испада, а љубав остаје јалова, она опет хоће да га убије.... Очевидно је да се то тако могло у бесконачност мењати, да писац није морао најзад да заврши драму, и anstandshalber уморио *Деспу*, пошто то с *Немањом* апсолутно није могао да учини, једно за то што је он по формалним захтевима драмским морао да остане жив, а друго што је — као што гласи стара драмска формула — требала да буде задовољена божанска правда и морално осећање гледалаца. Невештом оку може изгледати сцена, у којој *смртно* рањена *Деспа* кидише као рањени звер на *Ану*, високо драматска; тако је та сцена већини публике изгледала; у самој пак ствари она је *до крајности вулгарна*. Неваљалих синова, који са својом мајком, у границама закона поступе онако као *Немања* и браћа му са својом, било је и има их и данас доста, и довољно; тако исто има и пуно женских, које се према својим љубавницима и супарницама понашају тако деликатно, као *Деспа* према *Немањи* и *Ани*, али такве женске обично или припадају demi-monde-у или врло изопаченим егземплариме образованијих друштвених кругова.... Драма нема никаква посла ни са таквим синовима, ни са таквим женскињем.... *Драмски ефект не прави се појединим сценама, него целом драмском радњом, која психолошки доследно расте и у извесним моментима достиже врхунац свој.* Може каква сцена у драми бити ма како грозна, узвишена, лепа, ако нема нужне логичне везе са целом драмском радњом, и не потиче доследно из карактера дејствујућих личности, може произвести утисак, са свим противан ономе, што га је писац смерао. Тако се на прилику, може десити да се публика смеје онда кад треба да сажаљева; да се гнуша онда, кад треба да саучествује, и т. д.

Ни карактери браће *Немањине* нису са свим без махна. *Немања* је њихов најмлађи брат. Управом своје жупе и својом спољном политиком он штети њихове интересе, — довољан раз-

лог да му они не симпатишу. Том разлогу придружује се код једнога брата *Првоша*, још и тај, што мисли да му *Немања* смета да добије руку *Десанку*, а с њом и круну краљевску. Ми не можемо браћи *Немањиној* симпатисати за то, што нису у стању да своје личне интересе жртвују интересима народним и државним, и да се придруже *Немањи*; Али њихово себично понашање у једном општем питању не даје нам још права да их сматрамо као окореле зликовце, као братоубице, — као што их је писац у драми представио. Бар оно што нам је писац о њима казао, не оправдава ни из далека тако грозну осуду. Старајући се да и трећег брата *Срацимира*, задобију за своје братоубилачке смерове против *Немање*, *Завид* и *Првош* говоре му овако:

„— Зар не чусте како га народ, свуда поздравља и властела дочекује! Он је већ сад свима омиљен, а шта ће бити тек онда, кад постигне што је смислио?.... Онда ће му једног дана доћи воља да нас баци с наших жупанских столица, да укине нашу власт, да приграби наше земље, и да се сам прогласи краљем и господарем свију земаља и целог народа!“

„— Одмами нам толике подложнике; привеза за се властелу велику и малу, па и црквену; — а све својим законима и својим уредбама! Зар не учини све то на штету наших жупанија и нашега угледа?! Зар не отуђи од нас и народ и властелу?“

Посетивши *Немању* у двору његовом на Расини, *Завид*, верујући одиста да *Немања* као најмлађи, тежи да задобије првенство и старешинство међу браћом, говори му притворно да је он (Завид) вољан, ако се и остала браћа сложе, да њему уступе старешинство, и ако је најмлађи међу њима. Немања то одбија од себе овим речима:

„— Далеко је од мене, драги брате, и помисао на то. Ја желим само јединство српско и величину државну. Краљево је првенствено право, а после њега твоје је (као најстаријег брата). Не пристане ли краљ и покажеш ли се ти, или који други од браће, као најспособнији у тој борби, — ја ћу сматрати за срећу, да се први поклоним и заклетву верности пред твоје ноге положим.“

Немања остаје у свакој прилици и речју и делом доследан овоме свом говору, па ипак му браћа не верују и раде му о глави. Они своје братоубилачке намере исказују и врше лакоћом, која задивљава. *Првош*, дознавши да је *Немања* сретнији

кандидат за мужа *Десанкиној*, говори онако из небуха *Мутимиру*, пехарнику Немањином.

„— Шта, зар да живи он . . . . после онога, што сад чух? Не, не! То не може бити . . . . . Разуми ме — то не сме бити!!!..

Кад *Мутимиру* не пође за руком да *Немању* отрује, *Први* га осорно напада и *тако* се љути због тог неуспеха, као да је говор о каквој кућевној штети, коју је послужитељ из непажње учинио. Доцније, пошто су *Немању*, и то по захтеву брата *Срацимира*, који једини има према брату нешто мало људског осећања, бацили у бездан, и тамо га о лебу и води држе, *Први* стражари поред бездана и у доколици прави о *Немањи* доста недотупавне досетке, које и на њега и на целу ту сцену бацају најодвратнију сен...

Не мислимо да *Немањина* браћа не треба да буду по карактеру онаква као што их је писац представио. Са свим могу. Али ми мислимо да гледаоци имају право *да виде на позорници*, којим су путем та браћа дошла до тога да према своме брату буду зверови, а не људи. То се у *Немањи* не види. Слушали смо како неки хвале ту драму, за то што у њој нема *ни једног* монолога; могуће је да је монолог застарела драмска форма, и нико не може имати ништа против тога, да се он замени нечим другим, бољим. Тек свакојако драмска радња мора се овако или онако мотивисати и објаснити гледаоцима. Иначе радња постаје бесмислена, а рад и кретање драмских личности једнако је са аутоматским кретањем дрвених лутака. Излазе две лутке и кланьају се једна другој; на један мах једна од њих потегне тојагу, коју је иза леђа држала, и одадире ону другу тако жестоко, да се ова стропоштава с позорнице; за њом се стропоштава и њезин убица. Поштована публика прати целу сцену громким смехом. За што? Да ли само за то што се ствар тиче дрвених лутака? Само у пола за то; ону другу половину треба приписати немотивисаној радњи. Унесите само мало више мотивације у радњу дрвених лутака, и ви ћете видети да се публика већ мање смеје, и то може дотле да иде да она са свим заборави да гледа дрвене лутке, и радњу њихову прати тако исто озбиљно, као и радњу живих људи; пренесите ово слободно и на радњу на позорници; не бојте се да ћете се преварити. Што је живља, природнија и психолошки боље мотивисана драмска радња, све више нестају испред очију гледалаца позоришне даске, илузија је све потпунија, на позорници се развијају стварни

људска догађаји, а врше их истински људи. Иначе, психолошке дисонанце сваки час кваре илузију гледаоца, и он једнако осећа да се пред њим — *изиграва комедија*, и то не она књижевна, него права, ординирна, глупа комедија, која прави људски живот изопачено претстављ а. — — Ми не разумемо понашање браће *Немањине* према *Немањи*, зато што нам оно није објашњено довољно снажним мотивима; — и за то нам они изгледају као најокорелији злочинци, с којима криминал треба да има посла. —

Има један карактер у *Немањи*, који је савршено накарадан. То је *Немањин* чехарник, *Мутимир*. Он страсно, „до лудила" воли *Немањину* сестру *Лепу*, која живи с мајком на двору Немањином. То је красна цура, изредна кћи и сестра. *Мутимир*, ваљада због свога ниског и зависног положаја, не мисли да може правим путем добити љубљену цуру, па за то удара странпутицом, служи *Немањиној* браћи као слепо оруђе у њиховом братоубилачком раду против *Немање*, јер су му они обећали, да ће му дати Лепу, ако им он помогне да смакну *Немању*. У њега је дакле карактер најниже врсте, налик на карактер талијанских брава зле успомене. Чудновато је, врло чудновато да човек таквог карактера уме да љуби чисто, узвишено, сасвим платонски. Ево, како он сам карактерише своју љубав. Кад му *штитоноша Немањин* у разговору напомиње да су му *Немањина* браћа за услуге, које им учини у борби са *Немањом*, обећали осим земаља *Немањиних*, и своју сестру *Лепу*, он га прекида узвикујући:

„ — Лакше! Не изговарај тако гласно то лепо име . . . кад га год изусти ко, кад само помислим о њој, — памет ми се завесе, душа ми се заталаса најбурнијим осећајем . . . заборавим и где сам и ко сам . . . Та ти не знаш, пријатељу, како ја волим ту девојку!"

Али да не би коме по овим речима љубав *Мутимирова* изгледала плотска, навешћемо друге једно место, у коме његин платонизам излази још боље на видик. *Прво*ш се уверава да се Десп: према њему врло неискрено понаша, и њега то јако љут:. *Мутимир* га са свим философски умирава:

„*Мутимир*. (Лукаво). Хе, светли господару, жене су врло превртљиве, а заљубљени су будале.

„*Прво*ш. (Оштро). Будале?!

Мутимир. (Слободно) То судим по себи, светли жупане. Ето ја не знам да кнегиња *Лепа* мене воли, не слутим ни да би ме могла волети, па сам опет готов да учиним све ради ње."

Међутим, будалаштина *Мутимирова* у љубави прелази сваку границу. Он се налази, као пехарник *Немањин*, на двору *Немањином* и у непосредној близини свога идола, и ни један једини пут не показа му ни речју ни погледом своју безграничну љубав. Нешто заиста врло оригинално. Може се мислити да му је за то недостајало куражи због његовог зависног положаја. Љубав у опште, а нарочито онаква каква је *Мутимирова* не зна за положаје, она рачуна на осећаје. *Мутимир* никако није глуп дечак, а рекли би да је био и доста угледан на очима; млада књегињица је невина девојка, чије је срце као оно каква запарложена њива, — удри плугом, па се за берићет не брини. Ама само да је тај грозни сметењак Мутимир уста отворио, или да је бар пустио малко очи да говоре, па би несумњиво избегао злу судбу, да му идол његовог срца у то исто срце нож сјури. Али он је ћутао као риба, — и очи му се цису кретале. Тек на свршетку драме, налазећи се међу опсадницима *Немањине* Расине, он почиње да увиђа своју безграничну глупост; да увиђа да се слабо што по поручици добија, а понајмање љубав младе девојке; те науми да сам покуша е да би што учинио. Али и у томе је несретне руке; пропуштена прилика неда се накнадити. Он ускаче у опсађени град, ушуња се у *Немањине* дворе, и затиче тамо *Леву* врло узнемирену опсадом града. Очевидно је то врло незгодна прилика за љубавни споразум. Томе се придружује још и крајње нетактично и глупо понашање заљубљеног брава. Он ни пет, ни шест, него позива младу књегињицу да иде с њим, на је још толико неуљудан, да јој не каже ни куда. Разуме се, да њој задаје страх такво сумануто понашање; одбија га најгрубљим речима; он све више навађује; у очајању она му зграби нож из паса; он ипак трчи к њој; она му, издигнувши отети нож, довикује да одступи; — јок; пуф! — браву се измичу пете и пада мртав не зенувши. Галерија громко пљеска: Тако! Тако! Хоћеш да дираш невиност!... И нас нешто голица на смех... Оволика глупост заиста није ништа боље ни заслужила... Млада књегињица клекне и моли се богу да јој опрости ово убиство. Долази *Штитоноша* и *Мудрослав*. Књегињица пита *Мудрослава* опрашта ли бог оваква убиства. *Мудрослав* вели да опрашта, и абсолвира је од греха. Она устаје весела, захвали се, и — ни лук јела ни лук мирисала, готова је да заигра. *Штитоноша* прави вицеве над мртвим Мутимиром. У публици весели покрет. И ми куражно пуштамо наш осмех, да се по вољи башкари....

У *Немањи* „*љубав*“ игра чудну улогу; она не распаљује само страсти, она — *залубује* у буквалном смислу те речи. Под њезиним утицајем драмски карактери врше актове, који су и са психијатричког гледишта аномални. — Види *Десу* и *Мутимира*. — Правилни су драмски карактери у *Немањи*: *Ана*, *Мудрослав* и *мати Немањина*. *Ана* је девојка пуна невиности, пуна поштења; она љуби искрено, свим срцем, без помишљања на своје *ја*. *Мудрослав* је такође поштењаковић, чијем се самопрегоревању и племенитости од свег срца дивимо; он је пристао уз човека, који је носилац једне узвишене и благодетне политичке идеје, а за кога је уверен да је способан да изврши задаћу, коју је на се узео; он служи том човеку и тој идеји потпуном одношћу, то је прави витез без страха и мане, кога уз то и намет врло добро служи. — *Мати* је узорита српска жена, којој не можемо да одречемо своје поштовање, и коју од свег срца жалимо што је тако несретна са синовима. — — —

На основу овога што рекосмо о драмском склопу и психолошкој обради карактера *Немање*, ми смо мишљења, да та драма, оваква каква је први пут изнешена на позорницу, није у стању да и у драмској књижевности задобије оно признање, које јој је, бар за сада, врло обилато дала она сила, што се зове — *јавно мњење*, која, као што се зна, сматра себе као меродавну последњу инстанцу у свима могућим питањима, која се односе на човека и његов социјални живот у опште . . . . **Ар.**

Неколико примедаба на ову критику.

Наш пошт. сурадник и ако је хтео да „посмотри шта вреди *Немања* са гледишта *драмске вештине*“ није написао позоришни реферат, него критику на *књижевно дело*, и ако то дело још није штампано да би се као такво могло већ оцењивати. Ми ћемо у неколико врста допунити тај недостатак.

Међутим у овој критици има, поред све покушане објективности и целе марљиве студије са којом је написана, многа оцена са којом се ми не можемо сложити. Поштујући свачије мишљење, ми смо је наштампали без икакве измене, јер ништа тако не мрзимо као превентивну цензуру људске мисли, али сматрамо за дужност одмах казати, за што се у многоме не слажемо са критичарем. Ову дужност осећамо прво према њему самоме, јер се бојимо да су га они људи, које он тако умесно

зове књижевним и позоришним клакерима, својом агитацијом против те драме пре представе, својом спремом да „Немању“ извижде и направе скандал на првој представи, као и својим претераним апотеозама „Немањи“ после прве представе, толико ражљутили, да је, само да би показао своју самосталност противу тако направљеног јавног мњења, ризиковао да буде неправедан само да не изгледа поводљив. А нама се чини да „Немања“, ако није заслужио галаму коју су клакери дигли, бар је заслужио праведну оцену, да нико не казни њега за то, што су га разни шпекуланти злоупотребили за *своје* цељи. Осем ових обзира према нашем сураднику, ми мислимо да нам је дужност да и као уредник таквога књижевног органа као што је „Отаџбина“ допринесемо, колико умемо, да се праведно оцени једна тако ретка аквизиција нашега позоришта и наше драмске књижевности као што је „Немања.“

Оно што критичар износи као прву махну, да Немања у овој драми „изгледа више као епски него као драмски карактер“ прво није доказано оним што се цитира у потврду тога мишљења, јер се цитирају све саме драмске *радње* а не епска *причања*, али баш и кад би било доказано, то не би била махна. *Стварање једне државе* дојиста је предмет далеко подеснији за опширни еп, него за збијени и концентрисани облик драме. Што је Цветић из тако огромне, епске грађе, умео да направи живу драму, у којој радња ни за тренут не престаје, што је умео да сконцентрише каратеристику читавог једног народа у једну личност, око које се кристалише све што тај читав народ мисли, осећа, жели, и ради, што је, упркос епскога богатства грађе, умео да сачува јединство главне личности, места и времена у коме се свршава радња, која је у ствари захватала цео народ, све српске жупе и дугачак низ година, што је дакле задовољио три главна услова за сваку добру драму — то је, по нашем мишљењу *заслуга* драматуршке способности пишчеве, а не махна његове драме.

Тако исто не можемо се сложити са критичаревом другом замерком „Немањи,“ да он као „мудри увиђавни и лукави државник уме да буде и *фантаста*, и то у тренутцима, врло важним по успех његове политичке идеје.“ По нашем мишљењу факт, да Немања одбија краљевску круну и сестру византијског императора, не само што не доказује да је Немања фантаста, него баш на против доказује да је он веома мудар државник, који рачуна са најважнијим факторима за успех његове „поли-

тичке идеје.“ Он је у јуначкој борби скрхао све жупане, све сепаратистичке тежње, али их је скрхао само помоћу одушевљења целога народа за народно јединство, а не за то да он, Немања, мете на своју главу краљевску круну, која је уз то поклон византијског императора. У тренутку своје победе над свима противницима и својим и народног уједињења, Немања се гради мањи од маковог зрна, он се, као мудар државник, задовољава да за се задржи оно што је суштаственo, он се задовољава да буде primus intra pares, а неће своје тек савладане супарнике да дражи краљевском титулом, празном спољном формом, на коју обични људи више полажу него на саму ствар, која му не би дала ни трунка више моћи, него што је фактички већ има, али која би у рукама његових побеђених, али још врло силних жупана, врло згодно послужила да покаже народу: како Немањи није било главно оно, рад чега је цео народ узаш пристао, него да на своју главу мете поклон народног непријатеља, Византије. Одбијајући круну коју му нуди император, он врло добро зна да је то увреда, коју ће морати платити крвљу, али њему тај нови рат треба, да све уврређене амбиције и сву горчину рад жртава, које је коштало народно уједињење, окрене противу *спољашњег* непријатеља; он оберучке прима тај нови рат који једино може да му помогне да консолидује мучно постигнути резултат унутрашње борбе. То није ни мало фантасто, то је мудро, државнички, достојно таквога јунака и историје и драме, као што је Немања. Што се г. Цветић умео користити овим неизбежним резонманом историјскога Немање, да при крају петога акта своје драме, када малаксава интересовање заморене публике, јер она зна, да сада још остаје да се оно двоје узме, што се кроз целу драму волело и борило; — што је при издисању драме изнео клицу нове драме, нове борбе, што се његова драма не свршава баналном свадбом, већ потрзањем свију мачева и поласком у нови рат, то је само нов доказ колико писац добро зна посао који ради.

Тако исто не стоји што наш критичар вели да „Немања, *једино из љубави према Ани*“ одбија цареву сестру Леониду „заборављајући на све обзире државничке мудрости,“ него баш напротив, чак и у томе питању срца, Немања остаје доследан себи и својој, како би се данас казало, државној мисли. Немања није толико таштa да га одмах заслепи сама титула византијске принцезе, он зна да те политичке женидбе нису спречиле ни један сукоб дотичних „опријатељених“ дворова, само ако су

интереси њихових држава дошли у сукоб, он зна како његов народ мрзи све што је туђе, и да би му та туђинка, са својом византијском свитом, обичајима, интригама и омаловажавањем свега што је српско, дакле за њу „простачко“ — брзо знатно окрњила љубав и оданост његовога народа, а Немања ни мало не „декламира“ (као што мисли критичар) кад каже „моја је круна љубав мога народа,“ то је његово убеђење, и он има са свим право у једном народу као што је српски, нарочито у ондашњем ступњу његовога развитка.

Осем тога Немања је имао међу својим супарницима и непријатељима и таквих, које није могао саломити ни пошто их је заробио. Такав је независни Кнез Хумски Драгош, који је тако поносит владалац, да још и као заробљеник импонује своме победиоцу. Баш да није Немања ни познавао Ану, он би ако му је у опште било до женидбе, као мудар државник морао распитивати, да ли тај његов непријатељ има какву кћер или рођаку, те да га бар сродством приволе на своју државну мисао. Што је г. Цветић удесио да се Немања заљуби баш у ћерку таквога несавладљивог свог непријатеља, ту се опет показао као мајстор у драми, јер чак и њен љубавни зачин, служи главној идеји целе драме. И ту дакле није Немања фантаста, а још мање „трубадур,“ а г. Цветић је поред цељи коју је тиме постигао за тројство драмског јединства, уједно учинио и лепу услугу српским историцима, који су до сада толико лупали главу „Од куда Хум у Немањиној држави?“

У томе што Немања води своју мајку на државно веће, на коме има да се реши судбина српске државне мисли, ми не само да не видимо да је Немања „крајња слаботиња“, као што вели г. критичар, него да је захвалан син, пун оваквога пијетета према својој матери, какав ми данас тешко разумемо, а какав су у патријархалном ступњу развитка сви српски синови морали осећати према својим родитељима. Та и данас је у свакој српској задрузи, па ма она бројала међу својим задругарима много већ проседих синова, доста унучади и праунучади, старешина задруге отац или мати, и без тога старешине, не предузима се ни један важнији посао задруге. Ја колико је тај одношај морао тек бити развијен у српској породици XII-ог века? Па зар код живе матере, у томе веку, да синови сами решавају такво једно крупно питање свога дома? Осем тога критичар као да није врло пажљиво проучио први акт „Немање,“ и ако би он то заслуживао већ и по томе, што је Цвет.ћ умео и

свагда досадној експозицији да даде очолико живота и радње — јер да га је пажљиво проучио, он би знао да је мисао о уједињењу свију српских жупа у једну државу зачео још отац Немањин, да је овај, остварење тог најлепшег сна у своме животу, умирући, оставио у аманет заједно с очинским ауторитетом својој жени, да је ова цео остатак свога живота посветила томе аманету свога мужа, и да је, нашавши да јој је најмлађи син најспособнији, њега нарочито васпитавала и спремала за извршиоца Градињиног политичког идеала. На државном већу које ће се држати код Радослава има да се реши оно питање, које је њу, онако болесну, уопште још држало у животу, и зар Немања, који то најбоље зна, да баш њу не поведе на то веће? Не треба она њему, као што критичар погрешно мисли да му помогне савладати упорну браћу, јер онаком бриљантном беседнику, као што се Немања показује на томе збору, неће ништа помоћи оно неколико речи што их његова тешко болесна мати може казати, али он осећа као дужност синовљег пијетета да она, која је у њему пробудила и све дотле неговала велику очину политичку замисао, буде и пре решавању, при остварењу њеном. Где је ту „крајња слаботиња?“ У осталом такве жене као што је Немањина мати, нису ни иначе реткост у *српском* државном већу, кад се решавају питања од великог замашаја. Ми потсећамо на државно веће у Душановом двору, када је Кантакузен долазио да тражи савез са српским царем. Царица не само што не мора да моли за дозволење да и она сме остати на већу, него „кира Јелена“ има том приликом пресудну реч.

Мати Немањина представљена је од прве сцене, у којој се појављује, так болесна, да је сасвим вероватно да ће сваки јачи психички потрес довести у питање и сам њен живот, и ми се бојимо за њу кад она полази онако болесна на далек пут, у толико више, што ми, гледаоци, знамо какав јој душеван бол спремају њени синови и нехотице својим раздором. Нас њена смрт у сред државног већа ожалошћава, али нас не изненађује. Живот у том трошном телу држао се још једино надом да ће дочекати успех своје најмилије идеје. Бура која се дигла у тој измученој мајчиној души, у след призора крвнички завађених синова њених, угасила је тај жижак, који је само тињао. То је по нашем мишљењу *трагично* али није *шокно* као што наш критичар налази, јер он ничим није доказао да су синови *хтели* да својом свађом *убију* своју мајку, и према томе не стоји ни мало да овде имамо ма чије намерно *злочинство*, као што он само каже. Упоређивање ове

сцене с оном, у којој полудивљи африканац Отело, због цигло једне сумње, својим сопственим шакама *дави* своју верну жену, држимо да је са свим произвољно. Изгледа да наш критичар има куражи да плива уз реку *савременога* јавног мњења, али да још није стекао куражи да се еманципује од ауторитета вековима освештаног, као што је н. пр. Шекспиров ауторитет у драми. Кад се попне и на ту висину, онда ће се он уверити да завесе на постељи Дездемониној ни мало не сметају да гледаоци *чују* сваки врисак и сваки ропац те невине жртве оног полусуманутог дивљака, онда ће рећи да је та сцена *одвратна*, па макар је сто Шекспира написало, и онда за цело неће написати да је *пусно* кад жена жртвује последњу искру свога живота за једну узвишену мисао, неће наћи да је *пусно* што је *мајци* препукло срце, када су њени рођени синови потегли мачеве један на другога, нити ће наћи да су то синови само за то учинили, да убију своју мајку, него да је то један трагичан случај, који нико није могао предвидети и спречити.

Не можемо се даље сложити ни са мишљењем да се Немањино поверење према његовој најближој околини не слаже са његовом државничком мудрошћу и „лукавством.“ Сви одиста велики људи, свагда су поверљиви и у многоме са свим *наивни* а не „лукави.“ — Лукав је само препреден човек; само покварен човек не верује никоме, ни најпоштенијем, а узвишен и моралан човек држи за сваког да је поштен, док се о противноме не увери. Човек као што је Немања, не може ни да замисли толику нискост код једнога човека, кога он хлебом храни и обасипље доброчинствима, нискост, какву показује Мутимир. Немања верује у братску љубав своје браће све донде, докле год они не потегну мачеве на њега. Какав је он разлог могао имати да не верује својој браћи кад су му препоручили Мутимира за пехарника? Његова поверљивост није дакле ни мало „неприродна“ него на против само допуњује његов конзеквентно изведен карактер.

Што се *младости* Немањине тиче, писац је одиста могао да свога јунака представи у средњим годинама, у пуној мушкој снази; тада би његова државничка мудрост била појмљивија и за масу публике, а он тиме не би ништа изгубио од своје удесности и за љубавну епизоду драме, јер као што знамо чак и у позној јесени има лепих правих летњих, па богме и пролетњих дана („бабино пролеће“) а знамо да „стари пањ“, кад се упали, дуже и силније гори. Али што је у овој драми

Немања *млад*, то јој зацело не може бити никаква мана. Принчеви у опште брзо сазревају, јер се налазе у тако повољним околностима, као цвеће у стакленој башти, у којој је и у сред леда и зиме, уметнички накнађена потребна топлота и светлост. Кад принчеви и господичићи у опште хоће да уче, на још кад имају такво домаће васпитање, како је Немања имао код онакве мајке, и онакве учитеље какав је Мудрослав — онда су они у младићским годинама већ зрели људи. У осталом то је често питање индивидуалне способности, дара. Колико је година било Питу, када је доченао думен велике Британије у своје руке? Зар је артиљеријски официр Наполеон Буонапарте био матор човек када је спасо Француску од терора и хаоса? Тај низ примера могао би се накитити још многим славним именима из историје, али доста и ова напомена да се докаже да младост Немањина бар није никаква *мана*. Што је заљубљен, то није довољно да га критичар назове трубадуром; нигде не стоји правило да велики државник не сме имати срца. Што је Немања заљубљен у Ану, Првом у Деспу а пехарник у Лепу, то ни најмање не квари драму, нити је своди на чисто „љубавну драму“ и ако би то била мања несрећа за гледаоце, него када би она била чисто политичка драма, као што би желео критичар због тенденције комада, јер „Politisch Lied ein garstig Lied“ вели чини ми се баш сам Гете, а ја се бојим да чисто политичку драму не би до краја гледао ни тако опушевљен политичар, као што је наш критичар. Што Немања изјављује своју љубав Ани пред сами полазак на државно веће и „из виших политичких разлога“, то нама ни мало не изгледа комично. Напротив та је сцена једна од најнежнијих, од најлепших у драми.

Не мислимо да је критичар био сретнији ни са оценом других карактера у овој драми. Он је много труда положио да докаже да карактер Деспин није природно и логично изведен, али све што је из драме цитирао у потврду свога мишљења све је то баш напротив доказало да је та частољубива мушкобања са свима њеним „салтоморталима“ из љубави у мржњу и обратно, тако верно нацртана, као да је писац имао пред собом жив модел, са кога је снимао слику, а да таквих жена *има* на свету, то и сам критичар мора да призна, а тиме је, по нашем схватању, признао и право писаца, да у највернијој слици живота, у *драми*, износе и такве карактере. У осталом ми не делимо мишљење да „Деспа може да оспори Немањи место драмског јунака“ с тога се нећемо на њеној одбрани ни задржати

као код Немање, јер да доказујемо да жена као што је Деспа не мора ео ipso бити из „демимонда“ нити припадати „врло изображеним егземплариma образованијих виших кругова“ — мислимо да је излишно за сваког, који је гледао Немању.

Ми нисмо нашли да су Немањина браћа у овој драми представљена „као окорели зликовци као братоубице“ они просто бране од Немање своје личне и *политичке* интересе. Што они у политичкој борби терају тако далеко, да их критичар зове „зверовима а не људима“ то бар њега не би требало да изненади, јер он као политичар најбоље зна, да је *политичка борба* и отимање о власт, у свију народа и у свима вековима била, и да ће довека остати: најдивљачнија, најстрашнија, или да се његовим изразом послужим „најзверскија“ форма *борбе за опстанак*, у којој често није ништа свето, ни најнежније и најискреније пријатељство међу људима који су друговали по 20—30 година, ни везе крвнога сродства, ни отаџбина! Узмите историју кога хоћете народа, узмите српску, па ћете видети да ни рад чега није толико крвничке заваде и злочинстава било међу најближим сродницима, као због политичке борбе. Колико има само примера да брат устаје противу рођеног брата, син против оца, и да се та борба свршује оделењавањем или убиством онога што је, и што би требало да је, човеку најдраже . . . . Али зар ми, који смо преживели последњих шест година у Србији треба да идемо чак у стару историју за доказе овој тези? Зар политичка партизанска борба, коју ми водимо, није дала и сувише доказа како политика може од питомих често врло образованих људи да направи нешто врло налик на „зверове.“ И то, ми се не бијемо као браћа Немањина за своја владалачка права, него за расклиматане и мољчаве министарске фотеље, на којима људи седе као на жеравици, и са којих се строноштавају ако само покушају и најмањи самостални покрет. Понашање браће Немањине тако је јако психолошки мотивисано, да ми потпуно разумемо сваку њихову радњу, и само жалимо што су њихови лични и политички интереси толико противни остварењу Немањине државне мисли, која је нама тако драга, да морамо желити њихов неуспех. Ми никада не би тако живе „истинске“ људе могли упоредити са дрвеним луткама, нити њихову трагичну борбу са „изигравањем комедије.“

Што се Мутимира тиче — он је зликовац најниже сорте. Из чега је наш критичар извео да Мутимир *платонски* воли Лепу, не знам, из његових речи које цитира, то се ни најмање не

види. То је *сензуална* љубав најниже сорте, која тражи физичког задовољења. Мутимир зна да га Лепа не воли он „и не слути да би га она могла волети“, па ипак је готов да учини све само да је *добије*. И он дојиста врши најгаднија злочинства, и кад му она казује колико га презире, он опет хоће да је *силом* присвоји — какав је то наопак платонизам? Он и у љубави није отишао даље од нагона. Све што он ради то је доследно његовом целом карактеру, са свим *животињски*. Онај смех са галерије, који се осуо када такав зликовац пада мртав, није због „јок“ и „пуф,“ него што данас и публика треће галерије далеко више стоји у моралном погледу него тај нехарник, то је сатисфакција што се најзад уклања са света једна тако *опасна животиња*. Што је критичар пустио том приликом и свој „смех да се башкари“ то је ствар укуса. Ми не верујемо да се од срца смејао.

Оволико о замеркама које је критичар учинио „Немањи“ односно психолошке мотивације појединих карактера у драми. Ми жалимо што се наш критичар толико уморио критишући оно што држи да не ваља у Немањи, да је морао са 2—3 речи прећи све оно у драми, што се и њему допало. Ми у овим примедбама на критику наравно не можемо улазити у нашу оцену саме драме. У осталом то није ни нужно. Данас је већ за сваког објективног пријатеља српске књижевности и српскога позоришта изван сваке сумње: да је Цветићев „Немања“ једна од најбољих српских оригиналних историјских драма, а што се целокупног ефекта са позорнице тиче, безусловно најбоља. Цветић се у тој драми није документирао као песник „по Божијој милости“, али је опширним студијама и трудом успео, да са својим првим делом одмах, првим кораком, стане у редове првих српских књижевника. Ми му од срца честитамо и уверени смо, да ће он и својим даљим радовима на драмској књижевности одржати се на тој висини.

Остаје нам да кажемо неколико речи о самој представи „Немање“ у нар. позоришту. Она је, са малим изузетцима била у сваком погледу *сјајна*. Управа позоришна, режија, глумци и глумице, декоратори и гардеробари, све се то надметало ко ће више да допринесе да прва представа ове, прве у Београду наградом увенчане драме, испадне што бриљантнија. Чак и капелник г. Чижек компоновао је за ову прилику нарочиту композицију „Немањино коло.“ Узевши у обзир да је за целокупну ту спрему било на расположењу само месец дана, мора се при-

знати да је све испало како се само пожелити могло. За одело, оружје, за декорације, грађене су формалне студије; управа позоришта утрошила је, као што чујемо, на ту спрему до пет хиљада динара, али доиста све беше ту, и византијске дворане са патосом од мозаика, и дворови из XII-ог века, и владалачко одело, како је насликано на задужбинама владалаца из старе српске државе, и крсташки мачеви и остало оружје онога доба, све што беше нужно да помогне драми створити потпуну илузију, пренети гледаоце у све одношаје народнога живота пре седам векова. Чак ни златна преслица за Краљицу није фалила, и саме столице и чираци беху „у духу“ онога времена које се представљало. Изврсна режија учинила је да је цела радња (осем сцене са чекрком) ишла као сахат, није било муцања ни изгледања на помоћ иначе несносног шаптача, чак и они глумци, који сваку реч протежу по неколико минута, само да чују од суфлера следећу, чак и они су овога пута знали своју улогу. Разни „грчеви“ у мишићима за говор, којима се раније извињавало гдекоје незнање улоге, беху као неком чаролијом излечени. Г. Тоша Јовановић као Немања био је изврстан. Тако исто г-ђа Гргурева у улози матере, нарочито у главној сцени, у већу. Добро су играли г-ђа Јовановићка, г-ђа Мара Ђорђевићка, г-ђице Нигринова и Поповићева, господа: Рајковић, Гавриловић, Станојевић, и Милосављевић. Са самопрегорењем је играо (т. ј. уздржао се од лакрдијања за свој рачун) г. Динуловић, докле год је трајала представа, само кад се појавио Цветић као писац, није могао јуначко срце да стегне, него је изашао на бину — да га пољуби. Врло су слаби били, управо кварили су цео ефект представе она два господина што су играли вођа Краљеве страже и Краљевића Иваниша. Али и од њих горе, управо скандалозно је приказан поносити и независни кнез Хума и Требиња, једна од најлепших епизодних рола у драми. Ту је уложицу упропастио својим играњем — шта мислите ко? Слављеник тога вечера, сам писац драме г. Цветић. Играо је и маскирао се испод сваке критике. То није Драгош, већ каракатура једног Митрополита; срећа по њега, што је тога вечера постао књижевник првог ранга, иначе би по онаквом игрању, његова уметничка репутација љуто страдала, макар да је после неколико дана добио орден св. Саве за заслуге „на *уметничком* пољу“, који је орден он као *књижевник*, потпунце заслужио. Једино што га може извинити то је колосално узбуђење у коме се писац „Немање“ тога вечера *морао* налазити.

ЧИЈА ЈЕ КЋИ БИЛА ЈЕРИНА ЂУРЂЕВИЋА?

Ово питање још није код нас пречишћено.

И ма да би на овлашни поглед изгледало, да оно и није Бог зна колико важно, опет зато кад се објасни и дозна, наћи ће се, да није у нашој историји без утицаја.

У главном постоје два различна мишљења.

Једно је, што Мавро Орбини, а по њему и Диканж веле, да је Јерина била кћи Матије *Кантакузина*, од 1353 цара уз оца му Јована; а

друго је, што Рајић по Бранковићу каже, да је била сестра царева византијских Јована и Константина, дакле кћи Мануила *Палеолога*.

Рајић се ослања на казивање Бранковићево, и бранећи га доказује канонима црквенским, пошто вели (опет по Бранковићу) да је Јеринин син Гргур имао за жену Теодору, кћер Матије Кантакузина, па неби по канонима могло бити, да отац и син имају две рођене сестре.

То, до душе, и неби могло бити, па није ни било.

Али, по канонима неби могло бити ни оно, што Рајић тврди да јесте било. Неби могло бити да отац има за жену сестру, а син му кћер једног истог човека, т. ј. неби канони дозволили да когод узме своју сестру од рођеног ујака, — брата материног.

А Рајић ово тврди, кад вели, да је Лазар, најмлађи син Јеринин, имао за жену Јелену, кћер Томе Палеолога, дакле по његовоме рођеног брата Јерининог.

Лазар и јесте имао кћер Томину; ал Ђурђе није имао сестру Томину.

Но да разгледамо, да ли би и Гргур *могао* имати кћер Матијину као што Бранковић, а по њему и Рајић суди.

Матија Кантакузин, оженио се Јерином, ћерком Димитрија Палеолога у новембру 1339 (тако по самом Кантакузину lib. II. cap. 38; а Hopf вели у фебруару 1340. — незнам по ком извору).

Без обзира на то, што је он крајем 1355 имао два сина и три кћери (по сведочби самог оца његовог), па необзирући се ни на то, што је он и *после* тога времена могао добити коју кћер, — ја узимам на око само то, да је Матија умро 1383.

Ми знамо (наш нам летописац каже) да је Ђурђу Јерина доведена 1413 (а Рајић узима 1415).

Према овоме Гргур ако је био *прво* дете, могао се родити *најраније* 1414.

Дакле *тада*, кад се Гргур родио, т. ј. 1414, најмлађој (замишљеној) кћери Матијиној било би већ 31 година. Ако се Гргур женио од 20 година, онда би њој тада било преко 50.

Иде ли то?

А ако би Гргурова *Теодора* била заиста *Матијина* кћи Теодора (пошто се *прво* дете Матијино заиста звало Теодора) онда је она тада, кад се Гргур *родио*, имала више од 70 година! а о његовој женидби преко 90!

Дакле Гргур Ђурђев *није могао* имати за жену кћер Матије Кантакузина. —

Ми имамо поглавито два *спомена*, да је Јерина била од лозе Кантакузина.

Један је већ то, што наши летописци Катарину старију кћер Ђурђеву (дакле и Јеринину) зову „*Катакузина*.“

Ово је био обичај у оно време, да се дете зове и по материном презимену, ако је то племе положајем (или иначе) чувено и уважено. Тако се Синиша Дечанског син звао *Палеолог* по матери; тако се Константин XI. звао *Драгаш*, такође по матери; па се тако и Катарина Ђурђева, удата „на Угре“ звала *Кантакузина* наравно по матери.

Можда би когод рекао, да ова Катарина није била Јеринина кћи. Таквог мишљења мислим и има већ.

Па добро, онда да видимо на други начин, да ли је она Јеринина.

Узимајући је као *прво* дете, што нам је најприродније, а за доказ горњег мишљења најпогодније, — Катарина се могла родити *најраније* 1414. Пошто се удала за Улриха Цељског 1430, то ће рећи од 16 година.

Дакле управ за онда најобичније године (у Цариграду најобичнија тада 14 година).

Кад она неби била кћи Јеринина, онда, пошто се Јерина довела 1413, она би се морала родити *најкашње* 1412 године. Истина, као девојка од 18 година по *данашњем* изгледало би да је још *млада* за удају, али онда би била већ прешла *обичне* године. А при женидби очевој са Јерином она би била мало дете од године тек.

Према овоме нема вероватности, да је Катарина била од *раније* жене.

Други спомен, да је Јерина из дома Кантакузинова још је јачи, и несумњиви.

Тодор Спандугино, који је био један потомак исте породице Кантакузина, а писао је на 100 година после Јерине, пише (у Сансовину), да је Јерина рођена сестра Ђорђу Кантакузину, прозваном Сакетај (овако се био звао Демир, иначе познат под погрешним именом Тимур и Тамерлан место Демир и Демир-Хан).

Према овоме не може бити сумње да је Јерина била Кантакузинова.

Ал, — чија кћи?

И Диканж (по Орбину), па и остали писци веле, да је Јерина била кћи *Матије* Кантакузина, дакле унука цара Јована Кантакузина.

Да видимо, може ли то бити.

У борби између тутора Јована Кантакузина, и пупиле му Јована Палеолога, сам тај Јован Кантакузин, отац Ма-

тијин, каже, да је Матија крајем 1355 имао два сина и *три* кћери.

Орбино, а по њему Диканж, по овоме пак остали, веле два сина и *две* кћери, јер — они су превидели клаузулу у којој је споменута трећа кћи. Јер тамо пише, кад је Палеолог освојио Дидимотиху, он је ту заробио жену Матијину са два сина и толико кћери (јер Теодора, старија кћи била је у Цариграду код бабе на васпитању). У латинском преводу дакле: Irenem, Matthei uxorem, cum duobus filiis, totidemque filiabus (Theodora enim, senior filia, apud aviam paternam Eugeniam Byzantii educabatur).

Превидевши дакле ову трећу кћер, Диканж за синове вели, да су то били *Јован* (име му дедино по оцу) и *Димитрије*, (име му дедино по матери); а кћери *Јелена* удата за Давида трапезунтског, и *Јерина* удата за Ђурђа Бранковића. Овако Орбини и Диканж.

Но из овога излазило би, да је Јерина била већ рођена 1355, дакле можда 1354. Како се она пак удала за Ђурђа 1413, онда би јој о удаји било 60 година!

Ко може веровати, да је Ђурђе оженио се невестом 60 година старом?

Дакле од ових Матијиних кћери, које се спомињу 1355, није ни једна била Јерина Ђурђевица.

Узмемо ли, да је Матија имао какву кћер *после* овога времена, онда, пошто је он умро 1383, она би се морала родити *најкашње* те године. У том случају о удаји, дакле 1413 било би јој 30 година.

Мисли ли ко, да би девојка из овако отмене куће (царске) остала, неудата 30 година?

И дакле Јерина Ђурђевица није *могла* бити кћи *Матије* Кантакузина, унука Јованова.

Мавро Орбини, по коме се и Диканж повео, ослонио се био на Левенклава, јер исти Левенклав на једном месту вели, како Спандугино добро каже, да је Јерина била од царске лозе Кантакузина, сестра Ђорђу Кантакузину.

Но исти Левенклав говори даље, да је тај „Ђорђе („што Спандугино не додаје," — quod Spandugino non addidit) био унук грчком цару Јовану Кантакузину, рођен од сина му Матије, кнеза арванитског."

Ове речи биле су основ и Орбину и Диканжу.

Ал то говори Левенклав, не Спандугино. Спандугино не вели за Ђорђа чији је био син. То допуњује сам Левенклав, али — погрешно.

Да Левенклав погреши, њега су навеле речи, да је Ђорђе од племенита рода (la gentilezza di sangue, di cui egli era nato), и осим тога даље, да је Ђорђе био nipote de Giovanni Cantacusino.

Ово је био камен спотицања.

Али реч nipote незначи само *унук*, како је Левенклав узео, него значи и *Синовац*.

Франца, суврсменик и писац хисторије Цариграда у *ово* доба, спомиње на више места једног *Јована Кантакузина*, кога је Константин XI у години 1446 поставио господаром од Коринта, а 1449, кад је царем постао, повео са собом у свити у Цариград.

То је дакле тај Јован Кантакузин, о коме Спандугино вели, да је њему Ђорђе Сакетај био nipote. Али Спандугино не вели за Јована да је био цар, него „најчувенији војвода, међу свима другима у оно време."

Левенклав је дакле овога Јована узео за Јована цара, а Орбини и Диканж, незавирујући ни у Франца ни у Сансовина, узели за готово и даље пронели.

И Ђорђе дакле није био *унук* цара Јована Кантакузина, нити син сина му Матије, који је такођер 4 године био уз оца цар, него је тај Ђорђе, рођени *брат Јеринин*, био *Синовац* оном *војводи* Јовану Кантакузину.

Но и сам Ђорђе овај бијаше веома уважен човек. Спандугино вели: „у овом веку држаше га за врло великог кнеза (principe) и због јунаштва, и због гласа, који имађаше код

Грка, и других врлина, које имађаше у себи, и племенитошћу крви, од које бијаше рођен."

Овим пак хоће се, другим речма да каже, да је међу свима Кантакузинима у *ово* време, Ђорђе, дакле и сестра му Јерина, од најславније линије ове лозе.

Да се потрудимо те да потражимо, *кога* је Кантакузина, Јерина могла бити кћи.

У Јеринино време ми налазимо само ове Кантакузине:

У години 1420 Мануило Протостратор.

У години 1422 Димитрије, кога цар шиљаше као посланика к султану Мурату, — и

У години 1440 напред споменуте Ђорђа и Јована.

Пре свега Ђорђа, као *брата* Јеринина, и Јована, као *стрица* њеног изузимамо.

Остају нам Мануило и Димитрије.

Мануило је био у години 1420 протостратор. Али, пошто његовог имена касније неналазимо, а у години 1430 има други протостратор, Марко Палеолог Јагрус, међу тим у години 1452 видимо неку Кантакузину Протостраторицу, која је Мануилу Палеологу Јагрусу тетка (matertera, мајчина сестра) он пак њој ανεψιος (овде сестрић), и коју Протостраторицу цар Константин много уважава и поштује, — то излази као под извесно, да је овај Мануило Кантакузин протостратор био њен муж, ал је пре 1452 умро, пошто се у тој години неспоминье.

Кад неби било нечега, што би нам бранило да будемо необазриви, ми би могли помислити па и узети, да је Јерина била кћи овога Мануила.

До душе Хопф, а по њему и Херцберг, данас најчувенији писац византинске хисторије они су — незнам због чега и узели тако; али ми несмемо то да учинимо.

Године 1451 кад се оно Константин XI хтео и по трећи пут да жени (било му тад 47 година), и то жељаше да проси Муратову удовицу Мару, *Јеринину кћер*, он је то

хтео да учини, како је сам Франца говорио, по жељи и на наваљивање протостраторице Кантакузине.

И ако неби ништа чудновато било, да *баба* нуди своју *унуку*, то опет ми неможемо поуздано рећи па узети, да је овој протостраторици Мара била унука, дакле Јерина кћи, јер би то Франца *морао* казати.

Године 1449, дакле исте, кад је Константин сео на царски престо, исти Франца, као ваздашњи повереник Константинов, ишао је у Иберију (азијску), да тамо разгледа, па и испроси за Константина кћер цара Иберског. И Франца отишав тамо са големом свитом и помпом, са даровима и музиком, био је већ што-но реч и обележио невесту. Но од истог Иберског господара чује, да је Мурат умро, а његовој удовици Мари нови султан Мохамед дозволио да може свом оцу отићи. Константин морао је такође Франци о овоме јавити, па му и наговестити, да би удова султаница за њега била красна прилика. Франца, који се овамо бавио више од две године, морао је бити наравно противан тој нагери Константиновој, те му у писму врло опширно разлагаше против те женидбе. Говорио му

1. да је Мара била за Турчином,

2. да је нижег рода него он.

3. да би црква бранила због сродства, и

4. да је у годинама, а нероткиња

Истина (жели сервилан министар да опозицију своју ублажи —):

Уз 1., И Евдокија твога деде била је за Турчином, и то владаоцем незнатним, — па му и деце рађала; а ова је била за владаоцем много већим, била је Султаница, и — како се говори — ille corpus eius non tetigit, те му ни деце није родила;

Уз 2., Што се рода тиче, она ни чим не уступа роду твоје матере, (која је била кћи деспота српског Драгаша).

Уз З., Али би црква бранила, нити би упутно било у ово време заподирати по канонима такво тугаљиво питање.*)

Што се тиче четвртог мотива, Мара је жена већ у година, па како није рађала, ако зачеди — тек јој Бог може помоћи!

Овако је од прилике гласило то Францино писмо.

Али је Конштантин међу тим већ послао био проспоце у Смедерево, Мануила Палеолога Јагруса, и Јована Евдемона, и ако су и у Цариграду, они, што цару уз колено седе, противни били тој женидби, јер (прича Константин Франци, кад се овај с пута вратио) велики доместик „мрзи женидбу српску" и у свему се „придружио Јовану Кантакузину."

Ђурђе и Јерина небише противни томе, али Мара одбије, јер се она још за живота Муратова „Богу заветовала, ако је кадгод избави из руку овог поганика она ће цео потоњи живот посветити само Богу", (каже Франца).

И Франци, који је од Иберског цара донео многе дарове и за Константина и за себе, врло је по вољи било то, и веселим је срцем написао по заповести цара свога Хрисовуљ, којим се Иберска принцеза оглашује за будућу царицу грчку. —

Да је дакле Јерина била кћи Кантакузине протостраторице, то би Франца *морао* нарочито напоменути. На против он просто вели, да је она, протостраторица, Ђурђу само cognata. Cognata је само *својта*, а не *ташта* socrus.

Хопф, да би истерао, да Јерина буде кћи Мануила Кантакузина протостратора, а да уједно буде Nipote Јовану Кантакузину, узео је, да *син* Матије Кантакузина *Јован* (који је по свему морао још неженьен умрети) има сина *Тодора*, и то оног, који се у споменицима и хисторији спомиње, а *овај*, да је имао сина *оног Мануила*, чија бајаги кћи бијаше Јерина.

*) Ово „сродство" ево како је било. Лазар *Марин брат* имао је за жену кћер *Томе брата* Константиновог. Било би:

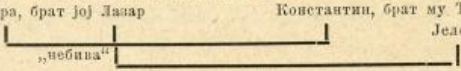

Њега је на ову комбинацију навело ово двоје:

1. Што у Левенклаву стоји, да је Јерина (због брата јој Ђорђа) била *nipote Јовану Кантакузину*, разумевајући и он реч nipote као *унуку* место *синовицу*. Но, пошто је ваљда видео, да није могуће према годинама, као што горе израчунасмо, да Јерина (односно Ђорђе) буде унука *цара* Јована Кантакузина, онда се он присетио да узме, да тај „дед" Јеринин буде *Матијин син* Јован, дакле да остане од управне царске линије.

2. Што у хроники (Chroniques gréco-romanes) коју је у Неапољској (где ли) библиотеци он нашао, па 1873 печатао, пише за цара Јована Кантакузина: Perché li morse il *figliolo* suo Matteo, et era *restato* **a Jiovanni Catacusino** un altro figlio nominato Thedoro creato Despoto d' età d'anni sedici — страна 321. У овоме је Хопф узео, да је *њему* т. ј. цару Јовану остао **од** Јована Кантакузина (дакле Матијиног сина) још онај Тодор, игнорирајући то, што тамо пише да је остао *син*, а требало би казати *унук*. Али ја узимам, да овде ваља разумети, да је остао још син Тодор *од њега* т. ј. од *Матије*. Ово је мени у толико лакше могло пасти у очи (пошто талијански ја не знам боље од Хопфа) што ја имам *исту* кронику, али печатану управ 300 година *раније* од Хопфове (у Сансовину) па ваљда и са *преписа старијег*, и у њој онај пасус овако гласи:

Percioche quivi si mori il suo figliuolo Matteo, et *gliene* era rimasto solamente uno, il quale nominato Thedoro, fu fatto despoto — essendo in età di quindici anni — страна 185 rev.

Овде се, као што се види, *јасно* каже, да је по смрти Матијиној остао *од њега* само још син Тодор, по чему је дакле Тодор *Матијин* син.

А да је поред тога Хопфова кроника и *доцнији* препис, види се и из језика, јер је ту употребљена реч figliolo, новија, а овде figliuolo старија. То важи и за речи restato,

која је новија, место старијег rimasto, а можда је и percichè старије од Perchè.

Но баш кад би и пристали, да је та генеалогија, коју је Хопф комбинирао, добра, по свему осталом, ми то не смемо да учинимо, јер — *немогућа* је.

А ево зашто.

Спандугино изреком вели, да је Тодору (ма чији био) о смрти Матијиној (1383)*) било 15 (по Хопфу 16 година. Нека је 16. Онда се Тодор родио 1367. Ако се женио (најраније) од 20 година, онда је то 1387. Нека му је Мануило *прво* дете, дакле већ рођен 1389. Ако се Мануило женио од 20 година, онда је то 1689. И нек му је Јерина *прво* дете, онда би се она родила 1410, а — већ се удаје 1413 дакле од 3 године! Може ли то бити?!

Можда је и Хопф приметио то, па, да би ову немогућност избегао, а опет остао при својој скали, он прави другу погрешку. Он узима, да се Јерина удаје 1435! А ово је година удаје Јеринине већ кћери *Маре* (за Мурата), дакле опет не може да опстане.

Најпосле хајде да узмемо и то, (што на никоји начин не може се узети); и онда би *њен* син био само *Лазор*, остала деца Ђурђева *не*.

Ми о Гргуру и Стевану знамо кад су се родили, јер у хисторији пише, да је једном било 16, другом 15 година кад се Мара удавала, што ће рећи, да је Гргур рођен 1419, а Стеван 1420.

За Лазара немамо године споменуте, осим, да је он био *најмлађе* дете.

Ал знамо, да се женио 1446. Ваљда се није женио млађи од 20 година, а по томе би се родио 1426, — дакле

*) По *хроници жорџској*, а коју се оснива Muralt, Матија умро године 1380 а по *сиеву* епирском, на који се оснива Хопф, умро је 1383 на Видовдан. Ако би ми узели време из *хронике*, што би имали право да учинимо, онда би рачун још јаче обарао Хопфову генеалогију; али ми овде узимамо то време из *сиева*, као и Хопф, те до се види, да и *овај* он погрешно рачуна.

према горњем и Лазар неби био Јеринин син. Или, ако би морали бар њега за њено дете узети, онда би му невеста Јелена, кћи Томе Палеолога, *доведена била*, кад је њему 10 година. Којешта!

Дакле то, што Хопф вели, није добро; и Јерина није била кћи Мануила Кантикузина Протостратора.

Други је Кантакузин у ово време Димитрије.

И овај је био нешто велико у Цариграду, и као јунак погинуо је при одбрани Цариграда 1353.

Да је дакле Јерина била његова кћи, то би Франца исто тако *морао* споменути, и још *пре* него протостраторицу, јер је Socer ближи род од Cognatae.

На дакле чија је кћи била Јерина?

Због тога, што је њен рођени брат Ђорђе био од *племените крви*, што се о *другим* Кантакузинима *некаже*, онда је наравно да помислимо, да је Ђорђе, дакле и Јерина, од *управне* а не споредне линије цара Јована Кантакузина.

Ми знамо, да је тај цар Јован имао *два* сина: Матију и Мануила. (Старији син Лидроник умро је још као дете). Матија је неко време био и цар, (касније кнез од Арванције), а Мануило деспот од Пелопонеса.

За Мануила, који је деспот био (но не титулиран, већ владалац) ми знамо (ожењен Даницом ћерком српског великаша Оливера) да је умро (1380) без деце.

Онда нам остаје да разберемо о потомству Матијином.

Матија је у Октобру 1355 имао два сина:

Јована (деспота, — титула првенца царевог), који је раније умро, и

Димитрија (севастократора, — обична титула за „девтеротока", „секундогенита", *другог* сина царевог), који је по смрти без деце умрлог му стрица Мануила, постао господар од Морије, ал 1384 већ у Спарти умро.

Године пак 1383 (Јуни, у очи Петрова дана) кад је и Матија умро, Спандугино нам каже, да је по себи оставио *једног јединог* сина *Тодора*, од 15 година.

Пошто су остали Кантакузини, који се у ово време спомињу, не од праве линије цара Јована, већ од његовог брата (Никифора), то се *мора* узети, да је Ђорђе Кантакузин Сакетај (дакле и сестра му Јерина), за кога се *једино* вели, да је од племенита рода, био син овога Тодора.

Овај дакле Тодор, мезимац син Матијин, унук Јованов, био је отац Јеринин.

Јерина је имала рођену *сестру* Јелену, удату за цара Транезунтског по сведочби Спандугиновој, што су усвојили и даље пронели и Мавро Орбини и Диканж; и имала је *брата* Ђорђа, о коме до сад говорасмо (по сведочби истог Спандугина); али је имала и *брата* **Тому**, како *наш* летописац каже. Јер у најстаријем нашем (сеченичком) летопису (по свој прилици *сувремен* са Спандугином) стоји:

Кь лѣто 1457 конча се господа Єрина од Роудникоу Маа 3 вторник, и ту ноѣь отбеже оть Роудника кь цару на портоу Гргурь царица Мара и Ѳома их оуѧць.

И на другом месту:

Кь лѣто 1464 престави се Ѳома шоура деспоту Гіоургиоу.

Но да неби и ми, као често до сада други, пали у исту погрешку, у коју они, да видимо из ближе, да ли је све ово и у колико можно.

Кад је Тодор о смрти очевој 1383 (по сведочби Хопфа, јер на једном месту ја нађох годину смрти Матијине 1380) — имао 15 година (како вели Спандугино) онда се исти Тодор родио 1368.

Узмимо, да се женио од 20 или 22 године, то значи 1390.

Да неби мимо општег статистичког искуства радили, репимо, да је *прво* дете било женско, дакле Јелена рођена 1391
затим Ђорђе 1393
после Тома 1395
онда Јерина 1397

Ми знамо (из нашег Летописа), да се Јерина довела 1413, дакле јој било 16 година, што је и најобичније доба за удају (12, 14, 16 година) и ово је сасвим *вероватно*.

Тодора, Јерининог оца, шиљао је цар Манојло у Француску краљу Карлу VI године 1397. Тада му је дакле било 29 година, дакле опет *вероватно*.

Ђорђе је (по сведочби Спандугина) био *већ* прослављен и чувен *војвода* 1449, кад је у свити цара Константина из Пелопониса ишао у Цариград, па после даље у Трапезунт сестри Јелени, и по том у Смедерево сестри Јерини. Тада је њему било 56 година, дакле опет *вероватно*.

Али Ђорђе тај морао је на скоро иза тога и умрети, јер даље о њему више нема спомена, па ни међу онима чувеницима, који бране Цариград од Турака 1453, а, да је био жив, он би *морао* бити ту.

Његов и Јеринин брат *Тома*, рођен 1395, био је већ 62 године стар, кад је по смрти Јерининој још исте ноћи побегао с Маром и Гргуром, којима је био „ујац," — што је *вероватно*, и године 1464 умро, било му је 69 година, опет *вероватно*.

Јерина, рођена 1397, удала се од 16 година. Кад је умрла (сином отрована?) 1457 било јој је већ 60 година, са сним *вероватно*.

Дакле:

1. Јерина Ђурђевица *није* била Палеологина, као што по Бранковићу узима и доказује Рајић.
2. Јерина Ђурђевица *јесте* била Кантакузина, као што вели Спандугино, па по њему и Левенклав, и Орбино, и Диканж; ал *није* била кћи Матијина, унука цара Јована, као што по лошем схватању Левенклавовом тврдиње Орбино и Диканж.
3. Јерина Ђурђевица *није* била кћи Мануила Кантакузина, у години 1420 Протостратора, као што је узео Хопф а по њему и Херцберг.
4. **Јерина Ђурђевица била је** *праунука* (не унука) цара Јована Кантакузина, *унука* (не кћи) цара и деспота Матије Кантакузина, **кћи Тодора Кантакузина сина Ма-**

тијиног, *сестра* Ђорђа Кантакузина Сакетаја, *синовица* (у споредној линији) *војводи* Јовану Кантакузину.

Београд 1882.

Драгашевић

ПРВИ ДАН
СРПСКО-БУГАРСКОГ РАТА 1885.

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

1-ог Новембра 1885 у 5 сах. и 45 минута у вече телеграфисао је пуковник Топаловић из Калне министру војном у Ниш депешу, у којој јавља да је истога часа примио од команданта I-ог активног пука телеграм, послан са Власине у 11½ сах. пре подне, по коме:

Јутрос 1-ог о. м. у 7½ сати отпочели су Бугари борбу, која још траје но без топова, а на раскршћу и линији између Панчинога гроба, Букове главе и ђумрука.

Данас око подне чуле су наше са Калне страже пуцањ у правцу Власине, услед чега је дивизијар послао коњичку патролу на Преслап да се извести, а и командиру батерије, која је јутрос са Калне кренула за Власину, послао је одмах налог, ако је тај пуцањ услед борбе на Власини, да иде управо на Власину а не у Црну Траву, где је имао конаковати. Ова батерија има уза се пола чете као заштиту. Што му буде даље јављено, одмах ће известити. На овој страни све је мирно. Батаљон другог позива кренуо се данас у 1 сахат по подне из Врање.

Чим је оваква депеша примљена у Нишу, прича, се да су Министри, па и они, које разни укази у званичним новинама *изненађују* — одмах позвати у министарску седницу, која је имала да „реши," хоће ли бити рата или не.... Што су ти формалности!

Док су наши Министри у Нишу ту „ситну ствар испилили" ми смо у Пироту — nichts Böses ahnend — седели

у малој соби Рабенове кавране, у којој беше наш Monte Carlo За једним већим столом беше велики дуел картаџијских џинова, на фарблу, а за другим, мањим, играла се једна врло мирољубива партија преферанса.

За сваким столом беше поред играча и пуно „кибица“ који су се о туђем трошку забављали досађујући играчима својим нетраженим саветима и својим „баксузлуком“ који им редовно пребацују они што губе на картама.

Међу кибицама беху и ђенерал Милутин и пуковник Бинички, многи други виши официри, па и моја маленкост. Ја сам многе другове нудио да играмо „џандара“ али они с презрењем одбише мој предлог да се игра тако „рабаџијска“ игра. Да играм фарбла или преферанса сви би ме радо у друштво примили, али ево бруке да ја то нисам могао научити, и ако сам толике године провео по ађутантским собама, у којима је сваки, који поле има дара за високу уметност картања, могао је и научити. Моји другови који су носили карте у ледункама нису жалили труда да ме посвете у тајне „фарбла“, али најзад морадоше дићи руке од мене, јер се уверише да сам ја „сувише глуп за тако фину игру“, јер ја за цело то време не бејах научио ништа друго до то, да се „може плашити на четири фарбе“ што сам и онако знао, јер је то главна форса извесне наше политике....

Ето за што сам ја тога вечера само „кибицовао“ и то код преферанса.

У сред врло занимљивог разговора који се састојао из одломака „А, сад“ — „е нема тамо никога“ — „молимо за једнога херца“ — „Слабо Бога ми“ — „Каже госпоја Станка“ — „Ја, кува, слатко од вишње, има лепу ћерку, Бог да је поживи, наше дете“ „хајде тако право“ — „Изволте и други пут“ итд. нисмо ни приметили кад је у собу ушао наш лепи телеграфиста Радојловић са читавом гомилицом депеша Хм, што ли се он то *лично* утрудио да разноси депеше? Радозналост бар није његова махна. То канда неће бити депеше „све исправно, ново нема ништа“.

И пуковник Бинички доби једну прилично дебелу. Кад је отворио он се мало намршти и прогунђа „наздравље вечера, сад ће ваљати до по ноћи дешифрирати“, па онда одгурну мало своју столицу од стола, извади речник за тајну кореспонденцију из џепа и стаде поредити поједине групе шифара са речником. Једва ако је на тај начин разумео прву врсту депеше, он стрпа и њу и речник у џеп, примаче ближе своју столицу и стаде опет гледати најближем играчу у карте. Ма колико да се очевидно трудио да изгледа равнодушан, за мене беше јасно по његовом изразу лица, по његовом укоченом погледу, по грчевитом добошарењу прстима на столу, да је депеша необично важна. Очевидно би он волео да може одмах отићи, али сигурно неће да његов одлазак падне у очи. Али изгледа да је морао и то ризиковати, јер није седео три минута четири, па устаде и стаде се праштати.

— Ама куда ћеш Стево, још је рано? —

— Како рано — показа он сахат — ево већ девет — а и нешто сам врло сањив вечерас. Лаку ноћ господо! —

— Лаку ноћ, г. пуковниче! —

Док је облачно шињел ја га погледах тако да је одмах разумео моје немушто питање.

Он само спусти горње трепавице и лако климну главом.

Очевидно то значи „јесте,“ али да ли је он баш разумео моје питање очима?

Бинички оде.

У исти мах потпуковник Радомир Путник, шеф штаба дунавске дивизије, приђе са једном депешом у руци ђенералу Милутину и пришану му нешто. Овај одмах устаде и стаде тражити капу. Његов шеф штаба пришану му опет нешто.

— Јок — рече ђенерал — хајдемо горе у моју собу! —

Ми устасмо сви на ноге.

— Молим, молим господо — говораше ђенерал салутирајући — немојте се узнемиравати. Лаку ноћ, фала на друштву! —

Када беше близу мене ја му рекох:

— Побратиме, јел онако као у Пешици, „штабови бдију“? —

— Тако нешто, побратиме — рече ђенерал и необично ми стиште руку.

Кад он изађе ми седосмо опет.

Док тек један:

— Ама, људи, што су се нешто устумарали ови дивизијари? —

— Сигурно су нам Бугари опет здипили неку патролу на граници, па се пооштрава „опрезност“ и „непрекидна приправност.“ Каро! —

— Наполеон бесер — зачу се са другога стола — Коме је по вољи може и златну меџидију приложити. Ја ћу дати кусур! —

— Море много је двадесет динара. Бог ти судио, јесмо почели са пола динара визу? —

— Код мене нема јефтиније. Ако нећеш, пољуби па остави! —

Ја сам седео још мало, али као на трњу. Најзад устадох па право преко сокака и ону нову кућу, која је на једном прозору имала прилепљену хартију са натписом „оперативно одељење врховне команде“ и ако ова званично још не постоји.

— Где су господа официри? — упитах посилног у ходнику, који ми прихвати шињел.

— Ево у овој соби, г. пуковник. Баш сад су вечерали! —

Операционци су се хранили од неколико дана у својој „менажи.“ Сада беху при чаши вина. Одмах наредише да се и за мене опере једна чаша, јер у походним менажама нема никад више ни чаша ни тањира, него што апсолутно треба. Вино им беше одлично, али разговор не беше оно што сам ја очекивао. Шале се и смеју се као да она два команданта дивизије нису никакву депешу добили...

Користећи се једним општим смехом, који овлада целим столом, ја пришапух потпуковнику Атанацковићу:

— По неким извесним знацима као да је оглас рата већ ту. Зар твоје одељење није вечерас добило никакву депешу? —

Намрштенко се само јаче намршти, па тако исто тихо рече:

— Ја нисам добио, али можда је однесена Драгашевићу у квартир. Чекај да пошљем некога — па онда додаде гласно — капетан Симоновић! —

— Заповедајте г. потпуковник! —

— Молим вас пошљите једног војника г. пуковниковој кући да упита, да ли ће г. пуковник вечерас још долазити у канцеларију или неће? —

— Разумем — рече капетан и оде да изда заповест, али се брзо врати и рече

— Г. пуковник Драгашевић баш сада уђе!

Ми сви устадосмо од стола.

— Ја сам баш хтео да пошљем војника к вама — рече Атанацковић — да питам да нема штогод вечерас?

Пуковник Драгашевић само нас прегледа редом па рече:

— Добро је те сте сви ту. Пошљите да зову и остале начелнике одељења!

Један официр оде да изда заповест, Драгашевић извади из мундира једну депешу па рече:

— *Ноћас ће се послати Бугарској оглас рата!*

— Срећно да Бог да! — оте нам се свима усклик, и ми пружисмо један другом руке.

Пуковник Драгашевић настави како:

Његово Величанство Краљ од сутра прима врховну команду. Указ о саставу врховне команде саопштиће нам се нарочитом депешом.

Врховни командант Краљ долази сутра, 2-ог т. мес. у Пирот, и у штабу врховне команде имају га дочекати: команданти дивизија и командант коњичке бригаде, који су у Пироту. Они треба да чекају Краља у Његовом квартиру, у 7 сати ујутро.

Саопштавајући нам ово, г. министар наређује:

Да командант Тимочке војске отпочне извршење свог задатка, *ако је спреман*, још сутра, иначе, што пре, но да о свом решењу извести врховну команду.

Командант Моравске дивизије да сутра отпочне наступање *к Трну* и исти по могућству заузме. Њему се обраћа пажња на његов десни бок. Даље од Трна да се не упушта докле не добије везу са трупама, које ће од Пирота к Трну наступати.

Команданти дивизија и командант коњичке бригаде, који су у Пироту, нека своје трупе држе у приправности од 7 сати изјутра тако, да одмах могу одмаршировати куд се нареди.

Кад се пређе граница, са становницима треба човечно поступати, али према онима, који би се према војсци непријатељски понашали, најстрожије поступати и *ништа не штедити*.

Односно вршења задатка, команданти сами, а и потчињени команданти треба да буду у предузећима обазриви, али оно што предузму, да са највећом енергијом извршују. Врло је важно да се при првом судару успех осигура.

Бугари су у опште дрски и безобразни, но без јуначтва. Према овоме својству треба и поступак удешавати. — —

Драгашевић ућута. Хтео сам да га упитам да ли је он казујући „својим речима“ смисао заповести министрове сам додао ону фразу „Бугари су дрски и безобразни но без јуначтва“ или је она дојиста написана у министровој наредби, али нисам имао каде да га то упитам, јер сада се осу овакав разговор:

— Хвала Богу те престаде један пут ова ужасна неизвесност!

— Сад, на посао господо!

— Пре свега ваља да напишемо диспозицију за ове трупе које су овде, да тачно пропишемо за свакога команданта место, сахат и правац прелаза преко границе!

— Јок, то ми не можемо, зар не видиш да ће Њ. В. Краљ сутра у 7 сахата држати ратни савет са главним командантима?

— Тако је, куд ми можемо без начелника штаба врховне команде издавати диспозицију?

— Знам, али пошто је нама познат ратни план, и пошто се он у сутрашњем ратном савету неће мењати, бар ни у чем суштаственом, ми бар можемо спремити диспозицију за прелаз границе, да је сутра све готово за потпис.

— А ја опет мислим да све то *после* долази на ред, да пре свега треба послати депешу г. министру војном, управо начелнику врховног штаба, да је ова наредба у толико сати и толико минута исправно примљена.

Ова дебата о томе *шта треба прво радити* у оперативном одељењу врховне команде кад се огласи рат, трајала је прилично, али ја је нисам слушао, јер ја сам одмах сео за први празни сто, и већ сам писао указе и депеше које сам имао одмах експедовати мојим трупама и заводима, чим стигне Краљ и начелник штаба.

Међу тим млађи официри оперативног одељења стадоше журно „паковати“ акта, карте, дурбине, компасе, блокове, пуно некаквих справа, које ја дотле нисам ни видео, цео алат ђенералштабног заната. По некога тек зовну да препише врло хитну депешу која се не може поверити обичним преписничицима штаба.

Али колико су ноћас штабови „бдили“, толико ни телеграфским станицама није било ласно. Пиротска је већ имала да куца одговоре „о пријему“ судбоносне депеше. Дивизијари јављаху просто да су ту депешу примили у девет сахата. Само коњички бригадир уз то јављање додаваше молбу да г. министар изволи наредити да из начелства пиротског прими педесет хиљада динара, јер су му преко потребни.

Нишка телеграфска штација у томе тренутку „давала“ је већ Софији своју — *последњу депешу*.

Она је била адресована на г. Рангабе (управо Рангависа) дипломатског агента и ђенералног конзула Грчке у Софији, и гласила је, по новинама, овако:

„Командант првога пука и пограничне власти јављају једновремено да су бугарске трупе данас у 7½ сати напале на положај, који заузима један батаљон првог пешадијског пука на српском земљишту код Власине.

„Краљевска влада види у овом неоснованом нападу отпас рата.

„Молим вас, господине агенте, да саопштите министру спољних послова господину Цанову, да Србија сматра, примајући последице овога напада, да се од суботе 2-ог Новембра у 6 сахата изјутра, налази у ратном стању са Бугарском.

Гарашанин."

Док је нишки телеграфиста ово куцао, дотле се у једној соби Рабенове гостионице у Пироту писала дунавска дивизијска наредба за први дан рата, у којој се јавља трупама, да ће се „ноћас" огласити рат Бугарској, да дивизија има сутра да заузме Цариброд и да форсира теснац Драгомански, те да за то има сутра до 7 сати изјутра бити спремна за марш. У след тога дивизијар између осталога наређује шта има да се изврши до 7 сати у јутру.

1, IX-ти пук пешадије и XIX-ти гард. батаљон да се искупе у Чиноглави, спремни за наступање кад се нареди. Батаљон, који је сада у Чиноглави задржаће заузете положаје до даљег наређења.

2, VII-ми пук да се искупи од ове стране Суковог моста, лево од насипа, а са првим батаљоном да промарширa кроз Срећковац и построји се испод виса Костреша.

3, XV-ти пук да се построји у смакнутом строју спрам мал. Јовановца а између овог села и софијског друма.

4, Дунавски артиљеријски пук да се построји иза XV. пука у дивизиону колону.

5, Коњички ескадрон одлази одмах у Чиноглавце и ставља се под команду команданта IX пука.

6, Пионирска чета а тако исто и болничарска, одашиљу по један вод у Чиноглавце а по један команданту VII-ог пука на Суковски мост, а остале шаљу команданту XV пука у М.

Јовановац где остају позади артиљеријског пука и то пионири напред, а болничари за њима.

7, Инжињерски депо одлази у М. Јовановац и стаје позади болничара.

8, Муниционa колона одлази путем за Крупац и стаје спрам Бериловице.

9, Возарски пук маршира до спрам Сопота и ту остаје до даље наредбе но тако да буде са свим слободан. (Сигурно пут?)

10, Пољске болнице остају у месту где су до даље наредбе, но спремне за марш.

11, Као што је напред речено, све ове трупе постројиће се на означеним местима до 7 сах. изјутра, изузев муницину колону и возарски пук, који на означеним местима имају бити тек у 12 сати у подне, и према томе из својих кантонмана имају да пођу тек у 8 сах. изјутра.

12, Штабна комора свију пукова и осталих одељења, изузев муницину колону и возарски пук, да буде у 9 сах. пре подне код Крупца, а стројна комора код Бериловице, тако, да пут остане са свим слободан, но команданти ће је најпре упутити да изузме храну из магацина Пиротског.

13, На означеним местима прикупљене трупе очекиваће даљу заповест.

14, Са својим штабом налазиће се дивизијар у први мах у Пироту, доцније код Суковског моста.

15, Командант IX-ог пука да саопшти ову заповест одмах XIX-ом гардијском батаљону, и пионирској чети. — —

Каква прецизност у наређивању! Свакој и најмањој чињеници у дивизији прописано је до у најситније детаље, на сахат и на минут шта има да ради. Просто дивота! Само ако ову заповест сваки командант на време добије, ова ће дивизија да ради као сахат....

Али не само да се ове ноћи овако пријежно радило у Пироту, него и тамо горе на високој Кални. Тамо је одмах послат налог команданту I-ог акт. пука, у коме му дивизијар

јавља да ће се *ноћас* огласити рат Бугарској итд. да ће он са трупама, које има на Кални, сутра рано наступати к Трну који ће гледати да по могућству и заузме. Ако не може и он (командант I-ог пука) офанзивно да дејствује(?) противу бугарских трупа, које су према њему, а он бар да прикупи што више своје трупе, да заузме најзгоднији централни положај, и држи противника у шаху, *а са шест батаљона и брдском батеријом*, држи, да ће моћи успешно то чинити, чак ако би противник био и јачи од њега, међутим добро да мотри на њега и његове покрете, и чим би приметио повлачење његових трупа, одмах да га нападне и следује му; нарочито сутра нека гледа да га забавља и да спречава одашиљање бугарских трупа к Трну.

Команданту XIV-ог актив. пука достављено је да ће се ноћас огласити рат Бугарској, даље шта је задатак моравске дивизије и наређено му је: да са XIV-им пуком, III-ом пољском и II-ом брдском батеријом, као и с активним ескадроном, сутра зором заузме доминирајуће висове над Дешчаним Кладенцем а у правцу према Трну. Овај напад да се изврши опрезно и изненадно тим пре, што је ово могуће, јер је противник врло слаб на овом положају. Све ове трупе имају да формирају авангарду којом ће командовати командант XIV-ог пука. Кад заузме означени положај, има да чека даљи налог.

Команданту II-ог активног пука и осталим подкомандантима наређено је да се са Калнског хана из логора крену у $6^1/_2$ сахата изјутра према Дешчаном кладенцу по нарочитом маршевом реду, који им је саопштен.

Како је командант моравске дивизије, као што се из горњег види, оставио команданту I-ог пука на вољу да ли ће наступати офанзивно, или ће само забављати противника пред собом бар сутра, да не може слати помоћ Трну, то је интересантно одмах овде забележити, да је командант I-ог пука *изгубио цео други Новембар* због — неспоразумљења, које се види из једне његове депеше, у којој пита, шта се разуме

под „ноћас“ да ли прошла или *идућа* (!!) ноћ, да ли 2-ги или 3-ћи Новембар?

Наравно да је одговор дивизијарев на ово питање могао стићи тек 2-ог Новембра после подне, те тако су ових пет батаљона само пуцкарали цео први дан рата, па и то с тога, што су Бугари опет отворили пальбу. Срећа те у овом пуцкарању без смисла није бар ни један наш војник убијен ни рањен.

ПИРОТ, 2 ог Новембра 1885

И ако сам после пола ноћи легао, опет сам пре 7 сати био на улици.

Али тек што изађох из куће, видим поручика Мандукића, где из врбака под Сарлаком јури на коњу у варош, и разумедох да је Краљ већ близу. Опучих трчећим кораком у „конак“, и тек што опасах шарфе и стадох на своје место међу официрима врховнога штаба, а Краљева каруца стадоше пред капију.

Упратњи беху само ађутанти, ординанси, министар војни и аустријски војни аташе, потпуковник Херман Пинтер.

Док се Краљ с нама здравио, стигоше и они команданти који се беху задоцнили, и Господар оде с њима у кућу.

Док се унутра држао први ратни савет, ми смо у авлији здравили се и разговарали са господом од Краљеве свите.

— Сервус Herr von Pinter —

— Ама што ти мени све немецки говориш — рече г. Пинтер са свим добро српски — зар ти не знаш да сам ја из границе, коју ни Бахов систем није могао да понемчи? Здраво, и нека је са срећом! —

Он се рукова са свима.

— Да Бог да! —

— А, та већ је било крајње време. Бугари су сваки дан постајали безобразнији! —

— Сад ће им то пресести! —

— Шта ви мислите, г. Пинтере, какве су војничке шансе? —

— Ваша је војска — рече аустријски војни аташе — данас толико одмакла од онога, што је до пре неколико година била, да сам ја тврдо уверен да ће она поправити погрешку, коју је ваша политика учинила, што је до данас чекала! Ова ратна прокламација требала је изаћи пре 15 дана.

— Ах, имаш ли је? Молим те, ми још ни један нисмо је видели! —

Он нам је пружи, један је на глас читао, а ми смо пажљиво слушали.

Ево текста те прокламације:

„Народу српском

Веран традиционалној политици Обреновића за одбрану узвишених интереса отаџбине, Ја сам, уз припомоћ верног Представништва драгога Ми народа, предузео све нужне мере, изазване од стране кнежевине Бугарске, насилним рушењем берлинског уговора, те да гласно и јасно покажем, да Србија не може бити равнодушна према промени равнотеже снаге народа на Балканском полуострву, нарочито кад то бива у искључну корист једне државе, која је сваки тренутак своје слободе употребила само на то, да Србији докаже да је рђав сусед, и да неће да поштује њена права, па чак ни њено земљиште.

Ничим неоправдане царинске мере, које је кнежевина Бугарска предузела према Србији, и којима је уништила сваки трговачки промет између обеју земаља, имале су за једину и искључиву циљ да засведоче непријатељско расположење кнежевине Бугарске, од самог постанка њеног, према Србији.

Насилно и противправно отимање Брегова, повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима, управљеним противу унутрашњег реда Краљевине, све сам отрпео, желећи дати доказа онаквога стрпљења, какво доликује држави, која је своју слободу сопственом крвљу откупила, која је уз симпатије Европе напре-

довала, и на сваком кораку свога напредовања чувала и поштовала свачије право, као своје сопствено.

Но навалично злостављање наших поданика у Бугарској, затварање границе, нагомилавање недисциплинованих маса добровољачких на самим границама Србије, њихово оружано нападање на погранично становништво, па за тим и на војску нашу, којој је поверена одбрана српскога земљишта, све то ствара хотимично изазивање, које Ја не могу равнодушно да подносим, ни у име узвишених интереса земље, ни у име достојанства народа, нити у име части Српскога оружја.

И са тих сам разлога примио стање отвореног непријатељства, које је влада бугарска отворила, и наредио мојој верној и јуначкој војсци да пређе границу кнежевине Бугарске.

Праведна ствар Србије поверена је решењу оружја, јунаштву војске, и моћној заштити Божијој.

Објављујући ово Моме драгом Народу, Ја, у овим озбиљним тренутцима, с поуздањем рачунам на његову љубав према Отаџбини, и на његову оданост светој српској ствари.

У Нишу 2. Новембра 1885.

М и л а н.

(Доцније додато у дневник)

„Све што је наведено противу Бугарске у прокламацији Краља Милана — вели *Св. Гопчевић* *) — све, осем онога места, где се говори о нападу бугарских добровољаца на погранично становништво [1]), мора се признати да је истина, све је основано, али све то не беше довољно да оправда тако тежак и судбоносан корак као што је оглас рата. Ово нас је у толико више изненадило, што се бесмо ослонили на изјаву Србије, да ће чекати решење цариградске конференције.

„Каравелов је добио ову вест ноћу између 1-ог и 2-ог Новембра, у 2 сахата после по ноћи, и одмах је наредио, да пробуде г. Хуна [2]) и мене.

*) l. c. стр. 410.

[1]) Ја бугарски напад на Власину?

[2]) Кореспондента „Келнских новина“ и кнежевог личног пријатеља.

„Кад сам дошао у конак, нашао сам Каравелова бледа као мртваца, где у нервозној раздражености ходa. Тутењи, пружи ми депеше које беху стигле, а тако исто потписа и одобрење, да се моја депеша „Берлинском дневнику“ може пропустити и не прочитавши је, а дотле је сваку проучавао, пре него што је одобри. Каравелов не беше у стању да формира себи једну једину јасну мисао, и једине речи, које сам могао из њега ишчупати беху ове:

„Ех, да је само Катарина (његова жена) овде у Пловдиву.“

„Из тога сам увидео, да је Каравелов са свим изгубио присуство духа и да не зна, шта ће без својег оракула Катарине да почне.

„Кад сам видео, да се с њиме не може ништа учинити, пођем, и на вратима се сукобим са кнезом, који беше пошао Каравелову. И кнез Александар беше блед и утучен (niedergeschlagen). Још је највише хладнокрвности сачувао Dr. *Странски*. Он беше једини, који беше сачувао још једну искру наде. Он је и кнежеву прокламацију саставио. Да би могао бити први, који ће је телеграфисати у стране новине, ја одох у штампарију и узех први егземплар од ње. Ево текста њеног.—“

Пре, него што наведем текст те прокламације, хоћу да забележим из књиге једног прајског официра *) да је кнез Александар још исте ноћи наредио своме ђенерал-штабу, да *целу* бугарско-румелијску војску превуче на западну границу, а војсци је издао овакву наредбу:

„Наша српска браћа оглашују нам рат; у место да нам помогну, они хоће да нам отаџбину упропасте. Војници! Покажите да имате храбрости, браните ваше жене (?!) и ваша огњишта (?) гоните непријатеља, који нас *подло и издајнички (!)* напада, *докле га са свим неуништите*. Нека нам Бог победу подари!“

А сад, после овог цинизма, ево Батенбергове прокламације:

*) Der serbisch-bulgarische Krieg, стр. 33.

„Ми, Александер, по милости божијој и по вољи народној

Кнез од Бугарске

Влада суседног нам српског народа, руковођена личним и саможивим побудама, а испуњена жељом да осујети свето дело бугарског уједињења, без икаквог легалног и праведног узрока, објавила је Бугарској рат, и наредила је српској војсци, да уђе у нашу земљу.

Са дубоком тугом сазнали смо за ову одлуку, јер ми не би никада ни помислили, да ће наша браћа по пореклу (?) и вери почети братоубилачки рат и то у време тако озбиљно за мале државе на балканском полуострову, да ће тако неразложно и нечовечно (?) поступати према суседима, који им нису никад ништа на жао учинили (?!), који раде, и који су се прихватили оружја за једну свету ствар, која је племенита, праведна и највише хвале достојна.

Остављајући Србима и њиховој влади одговорност за рат између два братска народа, и за кобне последице које он може имати за обе државе, оглашујемо Нашем драгом народу да смо, примивши рат, који нам је Србија огласила, издали заповест нашој храброј и јуначкој војсци да отпочне операције противу непријатеља, да брани отаџбину, њену земљу њену част и независност.

Наша је ствар света, за то се надамо да ће је Бог узети под своју заштиту, и да ће нам помоћи да победимо наше непријатеље. Чврсто уверен, да ће наш драги народ похитати да нам помогне у тешкој али светој одбрани отаџбине, и да ће сви Бугари, који могу понети оружје, похитати под заставе да се боре за своју земљу и слободу, молимо се Богу Свемогућему да заштити Бугарску и да нам у овом тешком времену, које је отаџбини досуђено, помогне.

Нека би нас Свемогући под Своје окриље узео!

Дано у Пловдиву 2-ог Новембра 1885.

Александер.“

„После ове прокламације и молебствија у цркви, кнез Батенберг отпутовао је за Софију и не ставши нигде, стигао је сутра дан у 10 сах. пре подне у Софију."

Али осем Бога, кога у својој прокламацији призива, позвао је Батенберг још и некога ближег у помоћ, и то баш онога, противу кога је до тога тренутка био концентрисао целу своју војску, јер му беше преко ноћ украо читаву једну провинцију, позвао је у помоћ Турскога Султана....

Кнез бугарски, који дотле у свима својим јавним енунцијацијама говорио о „независности Бугарске" на један пут се радо сећа да је он управо вазал Падишин, да је његова држава само саставни део отоманске царевине, да управо он и није никакав владалац, већ Турски мушир...

У депеши коју је кнез Александар 2-ог Новембра 1885 отправио из Пловдива султану Абдул-Хамиду, јавља му да су Срби упали у територију књежевине, да је он бугарским *трупама* наредио да напад одбију, али уједно пита Султана:

„Шта он, *као Господар земље*, мисли предузети *за одбрану интегритета османске царевине?*"

Да Султан Абдул-Хамид зна бугарски, он би му за цело одговорио:

„Сједињење-то прави сила-та".

Овако, није му одговорио ништа.

Ратни савет у Краљевом конаку у Пироту није дуго трајао.

Команданти дивизија и командант коњичке бригаде журно одоше својим трупама.

Оперативно одељење врховне команде радило је, како би Жил Верн рекао, са десет атмосфера, и око десет сахата пре подне већ су имали у рукама надлежни команданти и треће чедо оперативне канцеларије.

То беше *Диспозиција за коњичку бригаду, дунавску, шумадијску и дринску активну дивизију, за 2-ги Новембар 1885.*

По њој: Моравска дивизија прећиће границу са задатком да заузме Трн, и да отвори везу са шумадијском активном дивизијом на путу Трн - Пирот. Тимочка војска извршиће данас концентрацију у намери да сутра предузме офанзиву према Видину.

Коњичка бригада, дунавска, шумадијска и дринска активна дивизија предузеће данас, *што пре*, офанзиву ка Драгоману и Трну и то:

Коњичка бригада са првим пуком, три ескадрона другог пука, XIX-им гардијским батаљоном и IV-ом батеријом шумадијског артиљериског пука, прећи ће границу код Одоровца, и наступаће ка Станьанцима тако, да довече заузме линију Станьанци-Извор. У наступању своме одржаваће везу са трупама дунавске дивизије, које ће заузимати Цариброд и даље наступати до села Калотине и Вишње. Тако исто одржаваће везу и са батаљоном другог позива (XV-ог пука) који ће по могућству осматрати пут од Ржане до Комштице. По потреби бригада ће потпомагати дунавску дивизију у извршењу њеног задатка.

Дунавска дивизија прећи ће границу код Милојковца, и Гојиног дола, заузеће Цариброд и трудиће се да до вече дође до линије Вишањ-Калотина, те тако да овлада улазом у Драгомански теснац. У наступању свом одржаваће везу лево са коњичком бригадом а десно са шумадијском дивизијом.

Шумадијска дивизија прећи ће границу код Планинице и Горње Држине, заузеће вис „Куклу“ код Баньског дола, и трудиће се да до мрака досне до Белог Камена, и отвори везу са моравском дивизијом путем к Трну. У наступању своме дивизија ће одржавати везу са дунавском д. Шумадијској дивизији придаје се један ескадрон другог пука коњичке бригаде.

Дринска дивизија биће данас у резерви, и као таква концентрисаће се до 4 сах. по подне код Суковог моста. По потреби ова ће дивизија испунити празнину, *ако би је*

било[1]) између шумадијске и дунавске дивизије, једним својим одредом.

Нужни део возова привући ће команданти дивизија и коњичке бригаде својим трупама, остале возове држаће у позадности, у нужном удаљењу.

Врховни Командант биће до 12 сати у Пироту, а после код Суковог моста (ћумрука) куда треба слати и све извештаје.

Командант коњичке бригаде упутиће *одмах* један ескадрон другог пука команданту шумадијске дивизије у село Суково. Ескадрон тај остаће код шумадијске дивизије до даље наредбе. — —

Да пођемо за дивизијарима, бар оних двеју дивизија, које су данас имале прећи преко границе, те да видимо шта су они наредили према горњој диспозицији врховне команде.

Пуковник Бинички, чим је примио усмене заповести Њ. В. Краља у Пироту, кренуо се одмах својој трупи, која беше прикупљена код Суковог моста, над Манастиром Суковом и на Планиници, и кад је тамо стигао, издао је наређење за прелаз шумадијске дивизије преко границе, по коме:

У предводницу улази X-ти активни пук, ескадрон коњице, једна пољска батерија, чета пионирска, два вода санитетске чете и најнужнији бојни возови.

Командант предводнице, г. Лаза Павловић, има да се крене у $1^1/_2$ сахат по подне од Планинице, и у бојноме поретку да наступа преко границе Трнским путем, да противника напада и из положаја његових избије, ако је слабији, иначе да се држи до придоласка главне трупе, и не упуштајући се у одсудну борбу.

Главна трупа, XI-ти и XII-ти активни пук, три пољске батерије и остале ситне „части“ са бојним возовима, да наступа за предводницом, према приликама, на одстојању од две хиљаде метара.

[1]) а читава Лукавичка долина? Ах Намрштенко!...

II-ги батаљон XII-ог пука, под командом капетана Радуловића упућен је уз реку Нишаву преко села Сукова с тим да обиђе село Власе и изиђе на друм, одржавајући непрестано везу са главном трупом. — —

За прелаз Дунавске дивизије преко границе поделио је ђенерал Милутин Јовановић своје трупе у две колоне: *Левокрилна* колона, којом је командовао потпуковник *Станојло Стокић*, имала је од трупа: три батаљона деветог пука, једну батерију, вод болничара, вод пионира, и XIX гардијски батаљон[1]) а као задатак одређено јој је ово: да се искупи у Чиноглави, за тим да заузме вис Нешковац, и одавде да дејствује непосредно против Цариброда и утврђења непријатељевих у долини Нишаве. У наступању своме имала је ова лева колона да тежи да непријатељу пресече одступницу за Драгоман, а у исто време да једним батаљоном заузме положај спрам Петролаза и да чува својој колони позадину против оног непријатељског батаљона, који се у то време тамо налазио.

Деснокрилном колоном командовао је мајор *Јован Ваклић*. Он је имао три батаљона седмог пука, један вод болничара, један вод пионира. Задатак му је био: да се искупи у селу Срећковцу и одавде, наступајући преко кôса ка селу Жељуши, да нападне непријатељске опкопе с бокова и с леђа. Ова, десна колона, имала је, по утврђеноме плану, да одпочне наступање *пре* леве колоне, да на себе привуче пажњу непријатељеву те да олакша левој колони заузимање Нешковца, продирање у позадину Цариброда, и опкољавање непријатеља.

Резервом дунавске дивизије имао је да командује потпуковник *Мијаило Срећковић*, под непосредном управом дивизијаревом. Он је имао три батаљона свога XV-ог акт. пука и остатак болничара и пионира. Он је имао да се искупи на друму спрам Срећковца и да служи као резерва.

[1]) У пркос јасне наредбе врховне команде да се тај батаљон има одмах послати коњичкој бригади?..

Најзад, три батерије акт. пука имале су да заузму положај испред села Срећковца, на самој граници, и ватром да дејствују у долини Нишаве, да олакшају наступање нападних колона, и да непријатеља у његовом опкопу задрже.

Као што се види основа овоме плану била је та: да се непријатељ, који је много слабији, држи ватром с фронта, а да се његови бокови и позадина изненада нападну надмоћном снагом, обиђу, и да се непријатељ тако принуди на предају.

Разуме се да је за успех оваког плана требало: најпре да се све колоне искупе на своја збориштa ноћу, или пред зору, те да их непријатељ, који је имао слободан преглед чак до Пирота, не опази; даље, да се прва кретања такође отпочну пре зоре, те да колоне пре сванућа допру до оних тачака, одакле би сигурно опкољавање извршити могле, и онда када би их непријатељ опазио. Ово је лако било извршити нарочито с тога, што непријатељ ове тачке није био посео, те су се могле заузети без икакве препоне.

Али *о извршењу* овога лепог плана, као и о извршењу свију *дивних* наредаба, које су данас издавате, мало доцније.

Да видимо шта ради коњички бригадир, од како је изашао из ратног савета, скочио својој хали на леђа, и одгалопирао из Пирота својој трупи, где је стигао у 10 сах. пре подне.

Он је од 10 сах. пре до 2 сахата по подне, дакле *пуна четири сахата* чекао на XIX-ти гардијски батаљон и на IV-ту батерију шумадијског артиљеријског пука, које су му не само обећали у ратном савету, него које су му трупе стављене на расположење и диспозицијом врховне команде за данашњи дан.

Али до два сахата по подне дође само батерија, а батаљона нема те нема!... Да му је бар Дунавски дивизијар јавио да му за данас не може послати XIX-ти гард. батаљон, јер га је, противно наредби врховне команде, придао

својој левокрилној колони, па да коњичка бригада не чека за бадава...

Али ђенерал нити му шаље батаљон, нити му што јавља...

Не могући даље чекати, јер иначе не би могао извршити данашњи задатак, баш и кад не би нигде наишао на непријатеља, пуковник Прапорчетовић реши се, да и без пешадије, пређе границу са својих седам ескадрона (осми под командом *Љубомира Н. Христића* беше већ послат по наредби врховне команде шумадијској дивизији) и са батеријом.

У предводницу путем Берковачким буде одређен први ескадрон првог пука, а за овим одмах је одређен IV-ти ескадрон другог пука са задатком да наступа путем Крупац-Петерлаз и даље, косом између Берковачког пута и Калотинске реке, преко села Радејне ка Извору и Берендеру, ради одржавања везе са дунавском дивизијом.

За предводницом ишла су три ескадрона првог пука, па батерија, па остала два ескадрона другог пука.

На овакав ред маршеве колоне упутила је пуковника Прапорчетовића природа терена, близкост границе, и противник, јер се знало (?) да се код села Смиловца и Одоровца находи једна бугарска дружина, један ескадрон и четири брдска топа.

Збиља, колико је свега бугарских трупа било 2 ог Новембра 1885 спрам наше војске, која се спремала да пређе границу, и колико их је на коме месту било?

На ово питање нема тачног одговора ни у књизи *Луновој*, ни у оној „једног прајског официра," па чак ни у *Гоичевића*. Једини који је до сада публиковао податке о томе, то је потпуковник *Хунербилер*, командант 27-ог пешадијског пука швајцарске војске, у своме рапорту о швајцарској мисији на српско-бугарском војишту.[1])

[1]) Die schweizerische Militärmission nach dem serbisch-bulgarischen Kriegsschauplatze. Aus dem Berichte an den schweizerischen Bundesrath, von H. Hungerbüller, Oberstlieutenant und Kommandant des 27. Infanterie-Regiments. Mit einer Uebersichtskarte des Kriegsschauplatzes, fünf Plänen von Gefechtsfeldern, Zwei Tafeln Befestigungdetails und anderen Beilagen. Frauenfeld, Verlag von J. Huber, 1886

Ево шта он вели на стр. 107 своје књиге:

„Овим српским инвазионским колонама изашла су на сусрет бугарска одељења за чување границе, која су на западном фронту била овако распоређена:

Код *Цариброда* је стајала једна дружина четвртога пука и две чете добровољаца.

При *уласку у Драгоманску клисуру* беше једна дружина четвртога пука.

Код Трна, Банке, Ловнице и Врапче, дакле на сливу изворних потока реке Сукове, за одбрану Брезничког пута, беше распоређено: *пет и по дружина пешадије* и то:

2 дружине III-ег пука
1 дружина V-ог „
1 „ IV-ог „
1 „ II-ог „
2 чете добровољаца.

Са том пешадијом било је 8 пољских топова (10,5 см.), четири брдска топа (3 pounds) и један ескадрон коњаничких жандара.

Калумница била је поседнута једном дружином II-ог пука.

У Ћустендилу беху три дружине другога пука.

Најзад у Дубници беху две дружине III-ег пука.

Друм који води од Гинаца на српску границу поред Ђурђеве главе, беше поседнут добровољцима. Колико их је било, не знам тачно. Срби тврде да су на том друму наишли на 2 батаљона и једну батерију. Ово последње изгледа ми сумњиво.

Све ове трупе стајале су под командом мајора *Гуцева* и звале су се западни кор.

На Врапчи командовао је капетан *Маринов*. Виша команда над свима трупама у Врапчи, Банки, Ловници и Трну, била је у рукама капетана *Генева*.

У Видину беше под командом капетана *Узунова*: три дружине стојаће војске и цело видинско ополчење, т. ј. свега 6—7000 људи са 25 топова.

Мања одељења беху истакнута у Брегову, Кули и Белградчику.

У Лом-Паланци беше један резервни деташман као једина веза између Видина и Софије.

Код Цариброда, Врапче, Трна и Калумнице, као и на уласку и изласку Драгоманског теснаца, беху од чести важна пољска утврђења направљена. Она у Врапчи и у Трну беху срачуната за далеко веће посаде него што их је сада било на расположењу.

Код Цариброда беху десно и лево од пиротског друма подигнути стрељачки ровови, да бране прелаз преко Лукавице.

При уласку у Драгомански кланац, онде где Калотинска река утиче у Нишаву, бранаше улазак један редут за пешадију. Пењањем из узане долине на највишу тачку теснаца код села Драгомана, владаху стрељачки ровови, којих беше повише подигнуто с обе стране друма.

Особито силна утврђења беху израђена код Врапче и Трна, јер ова имађаху да бране друм Брезнички, који води позади Сливнице, а у бок Софији. Та је утврђења израдио поручик *Матеов*.

И она дружина код Калумнице беше заштићена лаким шанчевима, који затвараху прелаз границе од Власине."

Кад сумирамо ове податке које је п-пуковник Хунгербилер забележио, онда излази да су Бугари 2-ог Новембра на српској граници, не рачунајући одреде у Кули, Брегову, Белоградчику и Лому, као и не рачунајући добровољце на путу за Гинце, којих се број не зна, имали:

21 батаљон пешадије (и то 16 батаљона стајаће војске, 4 народне војске и 1 формираних добровољаца) *1 ескадрон и 37 разних топова.*

Око једанаест сахата пре подне покупасмо из „Костурнице" где смо на врат на нос нешто мало јели, и повикасмо:

„Коње!"

Имали смо т. ј. заповест да ми, начелници одељења врховне команде, измарширамо из Пирота пре подне и да идемо право к Суковом мосту, док не дођемо до извесног раскршћа, где смо имали да чекамо на Краља.

Ово је сигурно за то тако наређено, што је Краљ имао одвести се на каруцама до Суковог моста, где су њега и његову свиту чекали јахаћи коњи, па се сигурно с правом претпостављало, да ми не би издржали у непрекидном касу од Пирота до Суковског моста, и то уз Краљева каруца, која „лете.“

Овако смо јахали мало ходом мало касом, шалили се и разговарали, док смо стигли на обележено раскршће главнога друма са некаквим сеоским путевима.

Уз пут стигосмо један дрински пук, који се десно од друма одмарао на маршу. Његов командант, подпуковник Љубомир Остојић седи на извици од јендека па се одмара. Поздрависмо се с њиме, довикнувши му неколико команада на турском језику, које он радо имитира у шали, и одосмо даље.

И ако распоред маршевих колона беше удешен, као што је горе испричано, тако целисходно, да друм остане слободан, опет смо целим путем сустизали и престизали један безброј најразличнијих возова.

Све се то ваљало ка Суковом мосту.

Ми смо подуже чекали на поменутом раскршћу док се отуд од Пирота указа низ Краљевских екипажа.

Постројисмо се у фронт, поздрависмо Господара док његова каруца пројурише, па онда — мамузу.

Срећа те се касало по другу равном као длан, иначе да је пошло низ брдо у таквом темпу, мој би коњанички реноме дошао у сумњу.

Што смо се више приближавали Суковском мосту и ћумручкој згради с оне стране моста, све живље постајаше десно и лево од друма, све већа одељења војске у смакнутом строју; најзад кад стигосмо пред ћумрук бесмо у сред огромног логора.

Пред ћумруком нађосмо цео штаб дунавске дивизије. То ме мало изненади, јер сад већ беше прошло два сахата по подне.

— Зар ваше трупе још нису прешле границу? — упитах једног познаника из дунавског штаба, предајући свога коња једном гардисти.

— Море брука, — рече он полако.

— Што?

— Ванлијић који је требао први да пређе, пре левокрилне колоне, да овој олакша заузети Нешковац, још није стигао....

— А Стокић?

— Он стоји још од 8 сати јутрос на своме месту и чека.

— Ама мени се чини да у ноћашној наредби ђенераловој изрично стоји да све дунавске трупе морају бити на самој граници јутрос *пре 7 сати?*

— Тако је наређено, али!...

У том тренутку чух Краљев глас.

Он беше подалеко од нас са ђенералом Милутином и неколико виших официра. Очевидно Господар беше нешто љут, судећи по изразу ђенераловог лица, јер се од Краљевих речи до нас само ово чуло:

— Са таквом заповешћу не шиље се ма какав редов коњаник, већ официр, а?

Мало доцније у једној групи официра, која тихим гласом, али живо дебатоваше, чуо сам шта је у ствари.

— Брате, депеша министрова да ће се пропле ноћи огласити рат примљена је у 9 сати ноћу. У њој се само говори о спреми, а не и о кретању и концентрисању трупа, а наше, дунавске трупе, заузимаху до синоћ са својим кантонманима простор од 30 километара. Ваљало је пре свега да се сва три дивизијара, који беху у Пироту, споразуму с оперативним оделењем. Тек по утврђеном споразуму и ускоро за тим добивеној заповести за кретање, могли смо приступити

издавању заповести за концентрацију трупа дунавске дивизије.

— То је било после пола ноћи?

— Јесте, по поноћи је жандар-ордонанс однео заповести да разнесе.

— Шта, зар један за све, па и то жандарм?

Онај само слеже раменима.

— Е онда ми је све јасно. Вапљићеве трупе беху дисциплиране где?

— У Пироту, Градешници и Ниншору.

— На кад су оне добиле заповест да дођу у Срећковац?

— *Јутрос у 8 сахата.*

— Онда наравно нису могле пре 7 сати бити на месту. Онда се ни мало не чудим што Вапљић још није стигао са својом колоном. Е, то се зове којешта, слати такву заповест по жандарму. *То значи изгубити цео један дан за акцију.*

— А кад су стигле остале трупе?

— Срећковић са XV пуком и Хорстиг с артиљеријским пуком из Темске стигли су овде, *усиљеним маршем*, око 11 сати пре подне.

— То сте се ви концентрисали у по бела дана, на очима непријатеља, кога хоћете да одсечете и да заробите? Слабо Бога ми! —

— На хајде де, учињена је погрешка, задоцнили се, али шта сад чекају? Зар на место Вапљића није могао узети Срећковић улогу десне колоне, па да се пређе граница бар у 11 сах. пре подне?

— Знам, а ко би остао у резерви дивизије? —

— Чудна ми чуда, остао би Вапљић кад стигне, а дотле, хвала Богу, ево овде читаве дринске дивизије, армијске резерве! — *)

*) Осем овог разговора да запишем још неколико врста о истој ствари из једног рукописа, који сам после рата видео:

„Али сада долази трећа небрежљивост дивизијскога штаба. У место да се овакве важне наредбе разашљу по официрима, оне су послате некима

Краљ уђе са операционцима и шефом штаба у једну собу ћумручке зграде.

Ми смо гледали трупе шумадијске дивизије како промичу уз брдо десно, путем ка Трну.

Не потраја дуго, Краљ изађе из собе, ађутанти и ордонанси се растрчаше, нарочито дунавски, а мало доцније викну и командант гарде :

— Коње !

Потрчасмо да сваки нађе свога коња, и за тили часак, врховна команда беше у седлу.

Краљ, окружен својом свитом и целим врховним штабом, а праћен и једним водом гардијским, окрете свога вранца десно уз брдо, најпре трнским путем, па онда остависмо пут и ударисмо лево, те с брежуљка на брежуљак, попесмо се на један прилично велики вис, са кога се врло лепо видела цела долина Нишаве до онога места где Лукавица у њу утиче, и сви околни висови.

Доле, код Суковског ћумрука наста неко комешање међу дунавским трупама.

Колона пиуковника Стокића пређе границу....

Очевидно беше заповеђено да се више не чека на деснокрилну колону.

У осталом и она је стигла око 4 сахата по подне на своје место.

Тек што се штаб зауставио на својој данашњој опсервационој тачки, угледасмо једнога коњаника где јури оздо уз брдо право нама.

То беше први рапорт који стиже.

по ордонасима коњаницима. У след тога ордонанс-коњаник, који је носио ову наредбу Команданту VII акт. пука залутао је и напао пуковског команданта тек око 7 сати, дакле скоро онда кад је требало прећи границу. Ово је неопростив грех дивизијског штаба, јер би по овој придици дунавска дивизија још 2-ог заузела поред Цариброда и Драгомански теснац. Оваква радња још је већма увећала штетан утисак на потчињене команданте, који је направио хаос у комори при поласку из Ниша и распоред за кантоновање око Пирота "

Један Ађутант узе писамце из руку коњаника и предаде га Господару.

— Од коњичке бригаде, а? — рече Краљ шефу штаба отварајући куверт — Јесте.

Извешће беше кратко. Краљ га прочита и пружи Јоци.

У колико сам доцније могао сазнати у томе рапорту стајаше како је коњица на Тепошу, како је већ три сахата по подне а батерија још не може да се испење, и како пешадије још никако нема да дође. Он ће, вели, покушати да сам (т. ј. без пешадије, са 7 ескадрона и једном батеријом) прође кроз Одоровце ако могне, и докле дође, јавиће.

Докле врховни штаб стоји на своме вису са напереним биноклима, проучавајући пред собом кретање наших трупа, и очекујући да види где ће да се појави први плави облачак дима, и одакле ће да се зачује први пуцањ, да пођемо у мислима дуж целога нашега фронта од Тепоша до Калне те да видимо, како се где шта догађа.

Коњица је, као што смо видели, не дочекавши одређен јој батаљон пешадије кренула у два сахата по подне. И ако је пут био тежак за коњицу, јер је терен сам камен, а код Тепоша је велика узбрдица, опет је она добро одмицала, али за артиљерију насташе на Тепошу врло велике тешкоће. Тек после грдног напрезања, удвајањем запреге и гурањем топова, а нарочито муниционих кара, *јер су у њима много слабији коњи упрегнути били*, за које су гурање војници позадних ескадрона морали сјашити, успело се, да се цела колона до 4 сах. по подне на Тепош испење и у напред крене.

И дотле пешадије још нема.

После неког времена, када је већ и сутон наступати почела, предводничке патроле наиђу на противничку предстражу, која их дочека ватром из пушака. Земљиште на томе месту беше тако испресецано вртачама и ћувицима, а при том сам камен, да коњичко дејствовање, по мишљењу бригадира, не беше могућно — само се путем могло ићи колоном по два — то је командант наредио да предводнички еска-

дрон сјаши и драгунском борбом непријатељске предстраже сузбије. Како је отпор био мало јачи, то је бригадир наредио да још два ескадрона сјаше и у борбу ступе. Непријатељ је ту имао и пешадије и коњице, која се пешачки борила — то је доцније причао један од двојице заробљених пешака, који је био учитељ из Софије — и борио се са висова при излазу пута Берковачког у долиницу Одоровачку. Чак постаде потребно да и два наша топа изађу на ивицу седла, преко кога Берковачки пут у долиницу силази те да потпомогне наше драгуне, који сада успеше да отерају противника!

Сада је цела колона сишла у долиницу. Први ескадрон првог пука буде упућен према селу Одоровцу, трећи ескадрон истог пука према селу Смиловцу и утврђењу које су Бугари имали на једном пупку десно од пута, а други ескадрон његов буде послан на висове Петрлашке, који се у тој долини сврставају, да упоредо с онима наступа утврђењу и селу Смиловцу, куда су се противничке предстраже повукле, и одакле су Бугари *топовима пуцали*. Цела наша батерија изашла је из теснаца и сишла на страну седла према долини Одоровачкој и одатле је почела дејствовати. Међутим већ је била наступила и ноћ, *и сва кретања буду обустављена*. За то време I-ви ескадрон ушао је био у село Одоровце и у село Гуленовце. III-ћи ескадрон дошао је до близу Смиловца и његовог утврђења, а други ескадрон у истој висини, но мало у назад. Сва три ескадрона добише заповест да на тим местима остану и у предстражни се положај разместе, очекујући заповест за сутра. Остале трупе *повраће се натраг*, позади ивице изнад долине (?) одоровачке, која „*врло добар положај дваше за случај одбране*“.

Паметан Командант и у продирању увек мисли на одбрану....

Шта је међутим радио четврти ескадрон који је био упућен десно према селу Петрлажу?

Њега су пред тим селом дочекали Бугари из заседе *плотунима из једнога шанца* тако, да се тај ескадрон *по-*

вукао, да би непријатеља *обишао* могао, а кад је доцније с друге стране (?) до тога места дошао, видео је да су Бугари одступили и *шанац* празан оставили. Ескадрон се зауставио пред селом Петрлажем и ухватио је десно везу са IX-им пуком дунавске дивизије.

Командант бригаде послао је у вече рапорт врховној команди у коме вели: да је са својом бригадом преко Тепоша прешао границу код села Одоровца, ту наишао на *положај* непријатељски, поседнут од прилике *једним батаљоном*. Противника је потиснуо од Одоровца и заузео, већ под ноћ, предстражни положај *испред* села Одоровца. XIX-ти батаљон *који је диспозицијом придат коњичкој бригади*, није данас дошао, ни јавио се команданту бригаде, те *стога* сама коњица није ни могла даље доспети, и ако се *борбом успела да наступање даље продужи*. Даље јавља да је се *непријатељ* повукао ка селу Смиљевцу где му је и положај утврђен, а *има и артиљерије 3—4 топа*. Бригадир држи да ће сутра *мучно* моћи даље наступати, ако му се не прида један батаљон пешака, и моли да му се сутра зором један батаљон упути.

Ако овај рапорт коњичког бригадира у чему год диферира од горњег описа коњичког рада 2-ог Новембра, ја нисам ни мало крив, јер су сви податци и они горе и овај рапорт из једног истог врло поузданог, најнадлежнијег извора.

У след овог рапорта одмах је из врховне команде наређено Команданту Дунавске дивизије да сутра зором упути XIX гардијски батаљон у Одоровце.

Хајдемо даље десно, IX-ом активном пуку, са којим је, као што видесмо, четврти ескадрон I пука коњичке бригаде ухватио везу.

Потпуковник Стокић добио је, чим је Краљ стигао на Суковски мост, наредбу да више не чека долазак деснокрилне колоне, него нека прелази границу.

Он је одмах своју колону овако распоредио:

2-ги и 3-ћи батаљон IX-ог пука и XIX-и гардијски батаљон у први борни ред, и то: 2-ги и гардијски батаљон десно и у свези, а 3-ћи батаљон лево, више као деташиран. У други борни ред ставио је први батаљон свога пука, а између овога и гардијског батаљона — беше батерија. Дивизијска коњица беше на левом крилу првог борног реда за одржавање везе са коњичком бригадом.

Овако распоређена колона наступала је преко висова на десној обали Нишаве.

Сва три батаљона првог борног реда поделила су се у: ланац, потпоре и батаљонске резерве, и тако је цео борни поредак наступао. Противник је имао пола батаљона и нешто милиције спрам левог крила ове колоне. На одстојању од 1500 метара *отпочела је борба*.

Противник је одмах *одступио*, и тако је цео борни поредак дунавске левокрилне колоне непрестано наступао и пуцао.

Око $4^1/_2$ сах. по подне *ушли су у Цариброд*: XIX-ти гардијски батаљон и 2-ги батаљон IX-ог пука, а трећи батаљон, што је био на левом крилу у првом борном реду, остао је на коси, десно од Нишаве.

Сва три ова батаљона одмах су образовали предстраже дунавској дивизији и то гардијски батаљон десно, на левој обали Нишаве, други батаљон на десној обали, а трећи даље у лево на коси. Још даље у лево беше ескадрон, а 1-ви батаљон и батерија смештени су у Цариброду.

Међу тим је XV-ти пук с артиљеријом наступао насипом.

Деснокрилна колона дунавске дивизије прешла је границу у четири сахата, и наступајући врлетним косама десно од онога виса на коме је Врховни штаб посматрао операције, наишла је на врло слабе „групе“ непријатељеве, растерала их, и по издатој заповести, зауставила се у селу Лукавици.

Док се на десном и левом крилу дунавске дивизије продужавала пушчана борба, и ми са наше опсервационе тачке, по диму који се све више удаљаваше ка Цариброду, могасмо

пратити наступање дунавских трупа, на један пут, са насипа у долини, артиљерија која је била са средњом колоном, опали неколико топовских метака на бугарска утврђења, која беху у долини, десно и лево од друма.

Ово неколико метака, за које смо ми горе мислили, да само „траже одстојање“ беху са свим довољни да сврше Царибродску чарку, јер одмах могасмо на бинокле јасно видети како опсада оних бугарских утврђења прну на све стране по равници, као неко велико јато чворака.

Општи смеј код нас горе на вису.

— А где, — рече неко који не скидаше бинокла с очију — шта је оно, каква је оно дугачка црна колона на друму?

Сви погледасмо.

— Оно не може бити XV пук. Колона се сувише брзо креће за пешадију!

— Оно је, господо, артиљеријски пук, који каријером јури у Цариброд!

— Но, и то још нисам чуо, да у место коњице артиљерија предузима гоњење непријатеља!

— Е баш је враг тај Хорстиг!

— Ein schneidiger Officier! — рече неко немачки.

— Е, брате, није ни чудо. Прајз је то.

Када та колона замаче иза онога виса, иза кога је сама варошица, Краљ спусти бинокл и рече:

— Цариброд је у нашим рукама. — За тим се окрете једном од Својих ординанс-официра: — Узми неколико гардиста, па иди у Цариброд да ми донесеш рапорт од ђенерала. А ти — окрете се другом ординансу — узми такође неколико гардиста па одјури трнским путем док не стигнеш пуковника Биничког, да видимо шта је било код Шумадинаца, јер из ове кратке артиљеријске борбе, коју смо чули са те стране, не може се ништа закључити!

Краљеви ординанси салутоваху док им је издавана заповест, па онда ободоше своје коње, и сваки са по неколико гардиста, одјури на своју страну.

Краљ са свитом и штабом сиђе опет пред ћумрук, јер већ беше мрак.

Ту је примио први рапорт од оног одељења које је било на Ржани. Командант XV пука *другог позива*, који се са *једним* својим батаљоном налазио на граници, према Славињу, јављаше да је прешао границу код Славиња, путем Славиње — Комштица, но одмах код Славиња наишао на противника, преко једног батаљона јаког, *и потиснув га одатле, није могао даље наступати*, пошто се тад већ и смркло, но је остао пред Славињем на предстражи. Тражи да му се ставе на расположење још две чете од оног батаљона другог позива, што је у Пироту, *иначе сумња да ће сутра моћи даље напредовати*.

Мајор Марко Милошевић као да се договарао са пуковником Прапорчетовићем, тако им први рапорти беху слични.... Само што нису обојица постигли да добију „помоћ“ — јер док је наређено да се коњичкој бригади пошље тражени батаљон, Марку није упућено ништа.

Командант дунавске дивизије својом првом цедуљом из блока јављаше: да је потиснуо непријатеља са границе, и положаја око Цариброда, где је противник имао око *два батаљона*. Заробио је 31-ог бугарског војника, заузео варошицу Цариброд, а за сутра наредио наступање даље ка Драгоману, и то IX-ом пуку са једном батеријом и активним ескадроном да наступи десном и левом обалом Калотинске реке (северозападна страна драгоманског теснаца), а седми пук са једном батеријом да наступа косом између лукавичке реке и драгоманског теснаца.

Природно је да овај први извештај, експедиран на брзу руку, није могао бити потпун. Из доцнијих се видело, да је у овој чарпи с наше стране погинуо један војник, да их је

рањено 5, да је бугарских војника заробљено не 31, већ 248 пешака и 2 коњаника.

Врховни штаб кренуо се по мраку са Суковског моста натраг у Пирот на преноћиште.

Док он јури пиротским друмом да видимо шта је било код Шумадијске дивизије.

Шеф штаба те дивизије, мајор *Ст. Грујић*, чија казивања треба бележити са највећом резервом [1]) прича у своме мемоару [2]) да му је пуковник Бинички на путу из Пирота к Сукову причао: како је био у двору, како је говорио с Краљем и осталом господом, како се ни са једним од њих није могао сложити у питању о операцијама, и како је на послетку рекао, да се за то није могао с њима сложити, што је све лудо, почевши од највећег па до најмањег чина који је ту био."

„Бинички је био раздражен — прича мајор Грујић даље — од Пирота до Суковског моста често је цвркутао коњака из флашице свога ордонанс-официра Љубе Лешјанина. Кад је дошао пред искупљену дивизију на граници, поздравио је трупу једном беседом у којој је напоменуо да је рат оглашен, да се иде противу Бугара, „мекушаца и баштованџија," да се нико ничега у опште не страши, јер „ко од страха умире томе се за душу....."

После те беседе прошла је шумадијска дивизија границу, по оном распореду који сам горе забележио.

По казивањима самог дивизијара ево шта је данас дивизија урадила:

Предводница је напредовала гонећи пред собом *малобројног* противника, чаркајући се са њим непрестанце, без да се исти на целој линији задржавао и упорно бранио. На овоме маршу рањена су 2 војника X-ог актив. пука. Међу тим *утрошено је при томе пуку тога дана 6978 ме-*

[1]) Јер га је командант дивизије у једној од доцнијих битака отерао из свога штаба.

[2]) Који је доцније, после рата, поднео ратоме суду, који га је судио.

така (!!!!) Батерија у предводници утрошила је свега 26 метака, искључно противу пешадије, пошто противник артиљерије није имао. Заробљена су 3 бугарска стајаћа војника и њих 30 од милиције. Трупе су заноћиле прикупљене у истом реду у коме су маршировале, са потребним опрезама, и то: главна трупа код Бањског дола, а предводница над селом Боровом.

А шта урадише Моравци данас?

Ево нека прича њихов опширни извештај:

Са сванућем 2-ога Новембра отпочеле су и операције, и како је XIV пук био на граници, то је он први предузео извршивање стављеног му задатка овако:

У четири сахата у јутру прешао је границу први батаљон са два брдска топа и напредовао је овако: пола чете у у стрељачком ланцу, пола у потпори, остале три чете са два топа II-ге брдске батерије, заштићене јаким бочним патролама, маршовале су Уз савлађивање по све тешких теренских препона и помрчине, изашле су у $5^1/_4$ на Вучији дол који је покривен шумом, где је бојница наишла на противничку стражу и са овом се отпочела пушкарати. После кратког пушкарања бугарска је стража отступила, и марш је у истом реду продужен.

У исто време наступио је прелаз преко границе на свима местима сем што је једна чета III-ег батаљона XIV пука, била раније прешла и заузела Црквиште, караулу бугарску и пут водећи за Трн. И на осталим тачкама дале су бугарске страже слаб, готово никакав отпор, и све су се разбегле.

У $5^3/_4$ сати стигао је први батаљон на вис Ракиту, где је се заустављо да се прикупи и одмори. Јаче патроле изаслао је напред ради осматрања положаја противниковог. Оне су наишле на непријатеља у 6 сах. и 10 мин. када је пушкарање опет отпочело.

Чим су се патроле сукобиле, беше јасно, да су и положаји противнички близу, што је доиста и било, јер Бугари, са положаја утврђеног стрељачким опкопима на Вучијем долу

дочекају наше, и борба отпочне развијањем батаљона и наступањем напред. И два брдска топа заузму положај, и у $6^1/_2$ сати отпочну дејствовати.

Кад се борба на Вучијем долу развила, командант XIV пука упутио је једну чету II-ог батаљона са задатком да поткрепи десно крило, а једну чету ставио је на расположење команданту I-ог батаљона.

Кад је она чета, што је у десно послата, дошла на место и отворила паљбу, и кад је она друга приспела команданту I-ог бат. и овај је упутио у леви бок противниковог положаја, па кад је ово одељење стигло где треба и отворило ватру, *предузет је јуриш*, и противник је отеран са положаја у $7^1/_2$ сати, одступив поред Руја, у правцу главног бугарског положаја пред Трном.

Одступајући противник гоњен је и плотунском и артиљеријском ватром, али га је земљиште брзо заклонило. За њим су послате патроле да његово одступање прате, а остатак трупа задржао се на положају Вучијем долу и ту очекивао даљи налог. Обе чете II-ог батаљона враћене су у своју команду на зеленградском вису.

У овој борби на Вучијем долу било је око 80—90 војника бугарске милиције под командом поручика *Чорбаџије*, који је, напустив положај, одступио главном бугар. положају на Рују.

Губитци наши: погинуло 2, а рањено 8 редова. Губитци непријатељски непознати, осем што су два мртва нађена. Заробљених: један жандарм и 12 војника од милиције.

Муниције утрошено 12,500 метака (!!!)

II-га брдска батерија утрошила је 46 метака. Губитака није имала никаквих.

Док је XIV пук ово извршио, главнина дивизије маширала је према Дејчаном кладенцу, и прешла је границу у 9 сати.

Али како долину Јерме-Нишаве и цело Знепоље беше покрила *густа магла*, то се није могло кретати, за то су

све трупе задржане и наређено је, да се прикупе, како би се одмах покрет предузео, чим се магла дигне, јер по магли није се могло ићи, пошто се знало да Бугари имају утврђени положај, који се са врха Руја спушта до на сами Бабин мост.

У циљи осигуравања могућег напада, а да би им се осујетио и покушај узнемиравања трупа према Трну, наредио је дивизијар око 11 сати пре подне, те је III-ћи батаљон другог пука, под командом г. капетана *Јована Ерића* заузео положај на Штрбом камену са задатком: да штити бок и позадину трупа ове дивизије од бугарских трупа, које беху око Клисуре и Равне Шибе, а према којима беше I-ви активни пук.

Са трупама ове дивизије и у оваквом положају чекао је дивизијар све до 2 сата, док се густа магла бар толико разбије, да би се могло кретати напред напред; и тек у ово доба магла се диже; одмах се наредило продужење наступања у истом маршевом реду.

Пошто се магла толико разбила да се кроз њу може да види, спустио је трупе до под само село Журеновце и Зелени град. Коњица је истакнута напред и обишла је села Мирославце и Зелени град, где се сукобила са противничким патролама и отерала их. Даље се није наступало, једно што се не би могло да дође до Трна, а друго, и кад би даље наступао, морао би заноћити са једним делом трупа у долини, леђима окренут Клисури и Власини, од куда се *чујаше пуцњава* *).

При покрету трупа наређено је, те је командант XIV пука послао свој I-ви батаљон са два топа у лево поред Руја са задатком: да овај претходно извиди и помогућству заузме и објавницу истури, која би пазила на кретање противника а и одржавала овај батаљон у истој висини са наступајућим трупама. Овај батаљон пренокио је на месту, које се зове Качанска масина са два топа брдске батерије.

*) Која није значила ништа озбиљније, јер командант I пука, не знајући још шта је „ноћас", ограничавао се на обично пуцкарање на предстражама.

При наступању једна чета II-ог батаљона посела је градишки вис изнад Зеленог града, а мало доцније упућене су на тај вис и остале три чете тога батаљона са два брдска топа, где су и преноћили.

III-ћи батаљон са пуковским штабом спустио је се позади Градишког виса и ту преноћио.

I и II батаљон II-ог пука приближи се месту, које се зове Дренов хан, а III-ћи остане на подножју Штрбог камена, и ту преноће.

Од артиљерије обе батерије, III-ћа пољска и I-ва „позадипуњена се" заноће код Дреновог хана на путу у маршевој колони, а два топа II-ге брдске батерије, под командом поручика *Г-р. Симића*, истакну се на положај пред Зеленим градом.

Пионири су пратили I-ву „озад пуњену се" батерију која се споро креташе у след по све рђавог пута.

У овом положају остале су трупе ноћу између 2-ог и 3-ег Новембра.

Штаб дивизијски био је ове ноћи у Дренов хану. . . .

Да упоредимо оно, што је постигнуто првог дана у рату са Бугарском, и оно, што је диспозицијом врхов. команде за данас наређено било.

Наређено је било, да моравска дивизија узме Три и да отвори везу са шумадијском дивизијом.

То не само да није учињено, него је управо само једна трећина дивизије ушла у акцију (XIV пук), и са губитком од 10 људи и 12,500 бојевих метака отерала је поручика Чорбаџију са његових 80—90 милиционера из једног стрељачког рова. То је све. Друга трећина дивизије само је маширала. Трећи део дивизије није ни то урадио, него је чекао на објашњење речи „ноћас" и пуцкарао на предстражама.

Диспозиција је захтевала и наређивала да коњичка бригада данас у вече заузме линију *Стањанци—Извор*. У место тога она је само прешла преко онога седла на граници, потисла бугарске предстраже, заузела је села Одоровце и Гулиновце, које није нико бранио, и зауставила се пред селом

Смиловцем, јер ту беху — „утврђења“, а она, у пркос изричне наредбе у диспозицији, још не беше добила одређени јој батаљон пешадије. И тој бригади требао је цео дан да уђе неколико километара у Бугарску, и ако пред њоме беху сами бугарски добровољци и некаква 3—4 врло проблематична топа, који се данас нису дали чути. О тражењу везе са батаљоном Марка Милошевића, о потпомагању дунавске дивизије у извршењу њеног задатка, о свима тим лепим стварима, које је данашња диспозиција тражила од коњичке бригаде — ни речи.

Дунавској дивизији је наређено, да заузме не само Цариброд, већ да до мрака дође на линију Вишањ—Калотина. Она беше тако срећна, што је узела Цариброд са својих девет батаљона против бугарска два, да није ни мислила да иде даље до линије, коју је диспозиција врховне команде тражила. И ова је дивизија одмакла од границе мал те не 7 километара. Да тражи везу са шумадијском дивизијом као што јој беше наређено, није јој пало ни на памет.

Диспозиција је наређивала, да Шумадинци продру бар до Белог камена и да отворе везу са моравском дивизијом. Они нису учинили ни једно ни друго, утрошили су трдну муницију против „малобројног“ непријатеља, који се нигде није зауставио да даде озбиљнији отпор, и заноћили код Бањског дола и Борова.

Дакле осем тимочке војске, која је имала да се данас само спрема за напад, и осем дринске дивизије, која је имала да се концентрише код Суковског моста, *нико није урадио оно и онако, како је то врховна команда наредила била за данас.*

Да ли је диспозиција била рђава, те је тражила оно, што је немогућно, према нашим и противничким силама, и на оном терену постићи за један дан, *или није ваљало извршење* на целој линији од Ржане до Власине?

Нека пресуде стручњаци.

Међу тим су Бугари данашњи дан *сјајно* употребили. Њихова мала одељења на граници задржавала су целу нашу војску тако, да нису више изгубили него 5—7—10 километара, а бугарски и румелијски пукови прешли су за тај дан 60 односно 70 километара од Пловдива идући Сливници....

И ако би какав латински историк овог нашег рата могао са мирном савешћу за данашњи дан нашег ратовања казати „Diem perdidi", опет смо ми у Пироту били весели, како само може бити. Ја сам у Рабеновој кафани гледао Краљевског ордонанса, који се вратио из Цариброда, као неко чудо, и нисам могао да се наслушам његове приче „како потпуковник Драгољуб са дугачким чибуком у руци шета по једној кафани у Цариброду, просто као какав паша."

Најзад што сам се ја радовао, није никакво чудо, али изгледа да је и оперативно одељење, које је писало ону неизвршену диспозицију, било врло задовољно са резултатима првога дана. Јер оно је у својим депешама те ноћи, које је разаслало разним командантима врло задовољно. Да запишемо неколико речи из њих. Тако оно јавља команданту *коњичке бригаде*, да је дунавска дивизија сузбила *на целој линији* бугарске предње трупе и ушла у Цариброд. *Она продужује сутра наступање к Софији.* Шумадијска дивизија *извршила је такође свој данашњи задатак.* Моравска је дивизија *напредовала* према задатку. Ово му се јавља ради знања, а од њега се очекује извештај о његовој данашњој радњи

У једној доцнијој депеши истоме команданту стоји да је дунавска дивизија вечерас заузела Цариброд. Сутра све дивизије крећу се напред ради извршења задатка по *данашњој* диспозицији[1]). Коњичка бригада такође продужиће сутра извршење задатка по *данашњој* диспозицији. XIX-ти батаљон упутиће му се у јутру рано из Цариброда. —

[1]) Како то кад се из прве депеше види да је данашњи задатак махом извршен?

Команданту *шумадијске* дивизије отправљене су такође наредбе, у којима се најпре прича како је дунавска дивизија, после слабог отпора на *целој линији*, потиснула бугарска предња одељења и ушла у Цариброд. Она сутра продужује *друмом* софијским[1]) према данашњој диспозицији. Има налог да с њиме везу одржава, а он и треба то да чини. Дринска је дивизија за сад код Суковог моста. Јављa му се да ће врховни командант сутра бити код дринске дивизије[2]) која ће вероватно такође наступати. Извештај да шаље ва Суков мост. О резултату наступања моравске дивизије још нема извештаја, али из тога што је телеграфску штацију из Калне преместио на Дешчани Кладенац закључује се, да је напредовао[3]) Рачуна се да ће и он сутра продужити свој задатак. Моравска је дивизија вечерас непосредно пред Трном; сутра напашће на непријатељски положај око Трна, и стараће се да добије везу са шумадијском дивизијом. — — —

Добивши ове налоге из врховне команде, командант шумадијске дивизије издао је ноћас наредбу за сутрашњи дан, у којој између осталог вели: Сутра следује продужење марша и даље извршење задатка. Према томе кретање почеће код свију делова сутра тачно у 6 часова, путем Трнским, са оном поступношћу и опрезом, као и данас. Има да напомене старешинама у војсци, *да се у могућим сутрашњим сукобима са Бугарима не пуца онако у ветар и не троши муниција узалуд*, него да се одмах прекида ватра чим противника нестане са домашаја. Део санитетске чете нека буде сутра у 6 сати са свима потребама код предводнице. Ради осигурања возова и ради одржања[4]) везе са дунавском дивизијом, командант XII-ог пука оставиће свој трећи батаљон поред пута, у висини села Борова све дотле док се не сазна исход напредовања нашега ка Трну, и док се исти батаљон не позове —

[1]) Не пада јој ни на ум да иде *друмом*.

[2]) И то није била истина.

[3]) Као да је Дешчани Кладенац у Бугарској!

[4]) Какво одржање везе кад она још није ни ухваћена?

У исто доба издавали су и остали дивизијари своје диспозиције за сутрашњи дан.

Да забележимо нешто од онога што је наредио командант дунавске дивизије 2-ог Нов. у 9 сати у вече :

По добивеним извештајима једно слабије одељење непријатељево, са нешто артиљерије, налази се на положају код Карауле, на друму за Драгоман.

Дунавска дивизија продужиће сутра наступање ка караули у две колоне :

1. *Десна* (главна) *колона*: VII и XV пук пешадије, три батерије, по три вода болничара и пионира искупља се сутра 9 сати пре подне[1]) на вис „Прокоп", и полази у 10 сати, гребеном између Нишаве и Лукавичке реке у правцу на караулу.

VII пук пешадије одаслаће у десно једну чету, која ће као побочница наступати десном обалом Лукавичке реке и одржавати везу са главном колоном.

Главна колона стајаће непосредно под дивизијаревим налозима, и за време марша он ће се налазити код ње.

2. *Лева колона*, IX-ти пук пешадије, 3 вода коњице, једна батерија, по један вод пионира и болничара. Командант потпуковник Станојло Стокић.

Ова колона искупиће се сутра у 10 сати пре подне на друму, на источном изласку из Цариброда и одатле наступиће *у 10 сати и 30 минута* (?) друмом ка Караули. Две чете одаслаће преко реке у лево, које ће као лева побочница њена наступати гребеном дуж реке а у правцу ка караули. Овој побочници даће се вод артиљерије, вод пионира и сразмеран део болничара.

3. Штабна комора долази у Цариброд, стројна у Жељушу, и обе остају ту до даље наредбе.

4. Половина кола пешачке и артиљеријске муниционе колоне долази у Цариброд на његов источни излазак и ту очекује даљу заповест. Остали део муниције колоне долази у Жељушу.

[1]) За што тако доцкан Бого благи?..

5. Возарски пук долази до Суковског моста и ту остаје до даље наредбе.

6. Прва пољска болница долази у Цариброд, друга остаје у Суковском ћумруку.

7. Попунити муницију трупну и храну.

8. Возарском пуку ставља се у дужност да хлебац у количини 10.000, доноси у Суково, овде да образује магацин, одакле ће трупна комора узимати и трупи односити.

9. За пријем заповести упутити ађутанте и одређена лица у 5 сахата по подне.

Ова дивизијарева наредба резултат је ратног савета који је држат у Цариброду код ђенерала Милутина, и у коме је нарочито начелник артиљерије навалњивао да десна, главна колона дивизије, иде венцем висова. Када је Командант дунавске дивизије изјавио бојазан, да се туда не могу извући топови, његов начелник артиљерије одговорио је са свим одсечно да *може*.

Видећемо сутра....

Заповест коју је вечерас издао командант моравске дивизије, пуковник Топаловић, нема претензија на формалну, подробну диспозицију, она је „кратка јасна и разговетна“: у њој се каже да:

Сутра у $6\frac{1}{2}$ сати у јутру отпочеће кретање трупа ка Трну.

Авангарду ће образовати XIV пук, II-га брдска батерија, III-ћа пољска батерија и ескадрон, и наступаће према Трну. Главнину образује II-ги пук, прва озадња батерија, пионирска и санитетска чета. Комора ће се кренути тек пошто све трупе сиђу у долину Јерме-Нишаве.

У колико буде нужно, сутра ће се још назначити правци кретања појединим деловима. —

Али у колико је моравски дивизијар био кратак, у толико је опширнији био његов поткомандант, који беше деташиран на Власини, Потпуковник *Гашовић* издао је за своје трупе (три батаљона I-ог акт. пука, два батаљона другог позива врањског, и једна брдска батерија) формалну диспозицију за 3-ћи Новембар, из које ми наравно можемо забележити

само нешто: тако командант *другог* батаљона капетан *Грубић* кренуће се са својим батаљоном тачно у 6 сати са Панчиног гроба и стараће се да ухвати косу између Коломице и Букове главе, која води Цветковом гробу; једна чета I батаљона другог позива остаје на Панчином гробу као резерва, а једна поседа Ровине.

Командант *првог* батаљона, капетан *Лазар Чизмић* са три чете свога батаљона и са две чете I-ог батаљона другог позива кренуће се, према наступању г. Грубића у цељи да се Цветков гроб заузме.

Прва и трећа чета III-ег батаљона, које се налазе испод Букове главе, а на Лазином риду, ступају у колону г. капетана Грубића.

Друга и четврта чета III-ег акт. батаљона остају као резерва команданту пука на Буковој глави, где имају пред зору доћи.

Брдска батерија постројиће се на Буковој глави.

Четврта чета I-ог батаљона и три вода IV-те чете II-ог батаљона II-ог позива остају на ћумруку, да га бране до крајности, као крајњу тачку левог крила, а по могућности и да потпомогну напад на Цветков гроб.

Општи напад зависиће од напредовања другог активног батаљона ка Цветковом гробу.

Превијалиште биће у Стојковићевој махали (где је сада штаб III-ег батаљона) где ће се дати рањеницима прва помоћ а одатле шиљати у Сурдулицу.

Сва комора штабна има сутра зором бити спремна и очекивати даљу заповест, а збор целе коморе биће испод Букове главе код штабне коморе.

Муниционна колона налазиће се у Дамњанићевој махали куда батаљонски команданти имају по потреби шиљати за муницију.

На случај да се Цветков гроб заузме, ставља се у дужност командантима првог и другог активног батаљона да по могућству одмах и Равну Шибу заузму и ту се утврде.

На случај неуспеха, трупе се враћају на своје положаје, које ће, за случај напада, до крајности бранити.

Остале три чете II-ог батаљона другог позива остају на својим местима, и браниће своје положаје од сваког напада.

Командант пука са лицима која припадају пуковскоме штабу, биће на Буковој глави, куда му се извешћа имају слати.

Узрок оваквој диспозицији — вели г. Гаиновић [1]) — за напад био је тај, што је Цветков гроб био главни положај непријатељев, утврђен добрим стрељачким рововима, што би непосредни напад Цветковог гроба, са главног положаја подручних му трупа, био скопчан са несразмерно великим жртвама, па би тиме добар успех дошао у питање, те му је служило као меродавно мерило по створу земљишта, да непријатељеву снагу натера на развијање и да је веже нападом капетана Грубића на коси између Колонице и Букове главе, и кад непријатељ буде принуђен овим дејством да своју снагу потпуно развије, онда да га са одељењем капетана Чизмића одсудно нападне с десног бока и с леђа, са за то врло згодних положаја, и тако да га *уништи*. Резерва на Буковој Глави и стално постављање посаде на Панчином гробу, суседној ровини, на раскршћу и ћумруку, служиле би као стожер за сваки непредвиђен случај, те да првобитно стање поврати, или неповољан ток борбе у повољан обрате! —

Ово је досад први командант који спремајући се за борбу помишља и на могућност неуспеха, који у напред предузима мере и за такав случај. Како околности, одговорност самосталне, деташиране моманде направе и од пешачког официра доброг ђенералштабнога! Само, само, да није било оне филолошке сумње о значењу речи „синоћ" те да ових 5 батаљона није изгубило цео један дан!..

После пола ноћи добио је командант Власинскога одреда депешу од свога дивизијара у којој му овај јавља да је вечерас сам са својим трупама под самим селом Миро-

[1]) Између осталог у свом извешћу од 19-ог Децембра 1885.

славцем и Зеленградом. Даље није могао наступати због густе магле. Сутра ће наступати даље к Трну. Нека јави како стоји, и нек има једнако на уму да је његово садејство, или бар држање бугарских трупа у шаху, за дивизијско кретање од врло великог значаја.

Најзад око једног сахата после пола ноћи, легоше и штабови, који су дотле бдили да се одморе бар три четири сахата.

Три српске дивизије и коњичка бригада заспаше на бугарској земљи пред непријатељем.

Само су истакнуте предстраже држале пушке „на руке" и раширеним зеницама гледале пред собом у густи мрак...

Патроле их обилазе и шапуће се одзив и лозинка.

Први дан српско-бугарског рата беше свршен.

Владан Ђорђевић

ОТМИЦА

ШАЛА С ПЕСМАМА У ЈЕДНОМ ЧИНУ

од **ДРАГУТИНА Ј. ИЛИЈЋА**

ЛИЦА:

Радоје, гардист редов — *Милић Павлов*, сељак
Станојка, сестра његова — *Милица*, другарица Станојкина
Баба-Аница, тетка њихова — *Новак*, њен отац

Четири момка, свати, чауш, краљице. — Догађа се у Рогановцима, селу среза левачког округа јагодинског.

(Сцена представља брдовиту околину, већином шумом обраслу. Где где види се на каквом избрешку по која кућа. На сцени, с лева, кућа са доксатом, иза које се види шљивик. Пред кућом баштица са разним цвећем. Са сокака ограда).

Појава I.

Станојка (бере цвеће и плете га у киту, пева):

Подунуше тихи ветри
Из баштице, са ружице,
Под ружицом мома мила.

Над њом санак шири крила,
Њу ми драги из сна буди.
Међ очи је њене љуби:

„Устај, устај, девојчице,
Хоће сунце да огране,
Твоје лице да преплане!
Но погледај у висине
Како голуб шири крила
А са њиме ено леће
Голубица, бела, мила.
Е, тако ћеш и ти душо
Оставити дворе своје,
Као гњездо голубица,
И у дворе доћи моје."

Још овај каранфил, што тако лепо мирише. Гле, гле! па и овај пупољак руже! Како је лепо промолио своју главицу, као да хоће да ми каже: „узбери и мене!" Хоћу, хоћу, ружо моја! Узабраћу те да тобом накитим мога брата Радоја. На његовим грудима мирисаћи, у пркос онима, који му завиде што се у њега загледала лепа Милица. Само нека он доведе њу у кућу, па ето и мени просилаца. Ето мога драгана, мога Милоја, да ме испроси! И синоћ ми је казао: „видиш, Станојка, оно имаде још девојака у селу; ама као ти, никако! Оно — вели — и оне су могу допасти, ама ти лежиш, ето, овде! Баш овде! (покаже руком на срце и смеје се весело): ха, ха, ха! Он мене воли! Баш ме воли! И на прелу, кад се ми, девојке, у вече, искупимо, да предемо, а он ми истргне из руку преслицу па утекне у мрак. Забадава ја њега довикујем: „море Милоје, дај ми преслицу, хоће тетка да се кара!" — Лок! — вели — доћи ми 'вамо па да ти је дам. И у колу је уза ме. А игра, игра, као вијор: па кад почне да преплиће, све везе. Баш нема никога момка ни на крај света. А добар је! Само ме но мало једи. Али сам му синоћ, за то добро платила! Ударила сам га песницом у леђа да је звекнуло! Ала се, од радости смејао! Све се тресо. Ах, да ми је да га видим сад! Али чек, голубе, ако си ту, домамићу ја тебе песмицом! (пева):

Ој ветрићу, шири крила
Лагана,
Па одлети до мог милог
Драгана,
Однеси му са срдашца
Вељи јад:
У градини, кажи, да га
Чекам сад.

Ој, ветрићу, кад раширши
Крила лет
Однеси му мирисљави
Овај цвет.
Ко што вене цветак овај,
Нека зна,
Тамо њега чекајући
Венем ја.

Појава II.

Анђа. (која је за време песме изашла на доксат, па се наслонила да слуша).

Баш његову песму певаш, ха? Да га не мамиш, голубице моја?

Станојка. Ах, то си ти тетка Анђо! Ја онако тек.... није, да кажеш, због њега.... ја само.... (збуњено чупка цвет).

Анђа. Ништа, ништа злато моје! Та ја знам да ти немариш за Милоја (враголасто) а што си тако поруменила?

Станојка. Врућина.

Анђа. (онако исто). За цело јака врућина! Тако је и мени било, кад сам била девојка за удају. Увек врућина кад ми когод спомене мога Филипа.

Станојка. Ала си и ти, тетка Анђо; Све ме дираш за њега; а није, Бога ми; ја сам само тек онако певала. Берем цвеће да брата окитим. Ха, ево и њега. (бере и даље).

Анђа. Гле ти ње, побраће све цвеће; а за Милоја неће остати ни ружице. (иза бине чује се песма).

Песма:

Кад ми срце туга сплада,
Да олакшам јаду свом,
Ја га онда брзо носим
На виданье злату мом.
Њене очи видају га,
Тако им је силна моћ:
Трепте зраком, као сунца,
Бију мраком као ноћ!
Ах, те очи, црне очи,
Што ми срце маме њој,
Ко таласи црног мора
Поплавише живот мој.

Појава III.

(Радоје, одевен као гардијски редов, долази).

Радоје. (одпасујући сабљу) О, Станојка!

Станојка. Ево ме, бато! (истрчи на сокак).

Радоје. Прихвати ми сабљу. Охо, колико си цвећа набрала. Да га немислиш коме?

Станојка. Хоћу да тебе накитим. Зар незнаш да су данас Св. Тројице, и до који час доћи ће краљице и пред

нашу куку да игром и певањем поздраве празник. Чула сам их већ где певају пред Милићевом кућом. Збиља, па ти и незнаш да је ове године Милица краљичица? Ето за то и хоћу да те накитим.

Радоје. (осмејкујући се). Е, виш ти ње, тетка Анђо, како се она брине за мене! А Бога ти, зар ти баш тако волеш ону Милицу?

Станојка. Бог с тобом, бато! А како је не бих волела кад се нас две пазимо у селу, ка сестре. Нити ће она што без мене, ни ја што без ње учинити.

Радоје. А шта ћеш радити ако се она уда па оде у друго село?

Стона. Неће, Бога ми, она никуда: Вели: или ће за онога кога она воли, или ни за кога. Ето, ономад кад си прошао покрај њеног шљивика....

Радоје. (мене јој руку на уста) Де, де! Зар невидиш тетку?

Стана. (отима се) Их, какав је! Све ми цвеће покида. Ала си чудан! (кити га цвећем за прса). Па тетка Анђа зна да Милица тебе воле.

Анђа. Те још како Радоје. Него похитајде ти што пре са сватовима, јер ти може голубица лако одлетети. А оно знаш, канда се и нашој Станојци не чека; хтела бя и она да се удаје.

Радоје. Е баш, кад и ти велиш тако, неби згорег било. Ама се плашим да ће нас њени одбити. Није шале, оно је задружна кућа, а ми? Ми, саморани; ни оца ни мајке у кући, осим тебе, тетка Анђо, која си нам све. Оно, Богу хвала, и у нас је доста мала, ама нема раденика; а њихова пуна раденика! Па навалио отац зорли да је уда за Милића Павловог; јер је и Милићева кућа ка њина задружна. (Срдито) Ух! Чисто ми село омрзне кад на тога Милића помислим. Ето, то ти је!

Анђа. А какав си ми ти то јунак? Ако они нехтедну дати девојку на лепо, а ти се договори са њоме па нека ти ускочи. За десет дана излазиш из војске, а за двадесет можемо и сватове правити. Та шта је фалило мени што сам моме Филипу ускочила?

Станојка. Она те тако воле, а ти се устежеш! И синоћ ме питала, што си се расрдио те са њоме не разговараш, него све ћутиш у колу. Вели, кад би знала да је од истине волеш, нако, ка што воле она тебе, учинила би све како ти наредиш.

Радоје. Ама, очију ти, тако ти рече?

Станојка. Очију ми Радоје! Ево и јабуку ти послала. (вади из недара јабуку и даје му је). Ето, она је јабуку својим зубима загризла. То су њени зуби. Па ми још каже: „О Станојка: Подај му, среће ти, ал нека је он сам поједе!"

Анђа. Злато моје, како се то она за мојим Радојем занела! Баш као (Станојка је са прекором погледа). Де, де, не срди се; за тебе и Милоја нећу да кажем.

Станојка (да забашури). Ево долазе краљице, брзо у кућу да их дочекамо. (Унесе сабљу у кућу).

Анђа. Сад се покажи! Да видим може ли, краљев гардиста цуру победити. (Оду обоје у кућу; хор иза бине).

Хор:

Домаћине, устај горе,
Устај горе,
Отвор дворе!
Из далека гости ходе
Краљичицу теби воде.
У краљице
Светло лице,
Ко у звезде преходнице;
На челу јој сунце сија,
У очима нојца тија
Она теби поздрав носи
Леног Љела

И Пољела:
Нек те свуда радост прати
Дворе твоје да позлати!

Појава IV.

Улази *Милоје*, као *краљичића*. Преко прсију има као ленту везен пешкир, у коси паунова пера, а у руци го јатаган; балчак јатагана увијен је у везен јаглук. Косе су јој низ плећа, у кућуцима, сплетене, а низ леђа пантлике. Уз њу иду *две дворкиње*, које имају само пантлике без паунових пера и пешкира. Оне носе у рукама црвене барјачиће. За њима иду *остале девојке*, које певају, а за овима *Милић*, *Милоје* и остали *момци*. Чим дођу пред кућу, Радоје на глас песме изнесе троногу столичицу на којој је јастуче, на које краљичица седне, а дворкиње се руком на њено раме наслоне.

Остале девојке певају:

Песма хора девојачког:

Служио Радоје,
У краљевој војсци, Љељо,
За девет година.

Свем измена дође
Радоју не дође, Љељо,
Радоју не дође!

Хајд Радоје дома,
Хоће да те жене, Љељо,
Хоће да те жене!

Танком подунавком,
Танком подунавком, Љељо,
Белом подунавком!

(Чим испевају песму, момци и девојке хватају се у коло. О кестар свира игру „Сибијанку," коло игра).

Милоје (као коловођа пева):

Хеј, свадила се Сава и Морава,
Хеј, свадила се Сава и Морава;

Сви прачи:

Ој, Јованко, Србијанко, Сава и Морава
Ој, Јованко, Србијанко, Сава и Морава.
Милоје. Хеј, Савом плови момче прекоморче,
Хеј, Савом плови момче прекоморче;
Сви. Ој, Јованко, Србијанко, момче прекоморче
Ој, Јованко, и т. д
Милоје. Хеј, а Моравом танка иоморавка
Хеј, а Моравом танка поморавка;
Сви. Ој, Јованко Србијанко, танка поморавка,
Ој, Јованко, и т. д

Анђа (која држи чутуру чим коло престане нуди момке) Окусте, врагови, овогодишње је! А гле, па овде је и Мара и још дворкињица? Гле, гле, хоће већ да се удаје! Ха?

Станојка (Милици). Миљо изађи мало. Радоје те чека код бреста.

Милица, Је си му дала јабуку?

Станојка. Дала сам; само похитај; хоће да ти нешто каже.

Милица. Како ми лупа у недрима. О, Станчице, стид ме да га погледам.

Станојка. Лудо једна! Та он те тако воле.

Милица. Хајдмо заједно; ја несмем сама.

Станојка. Е па хајдмо. (Оду обадве Радоју, који у дну бине код бреста чека).

Радоје. Миљо!

Милица. Ето ме, ти си ме звао.

Радоје. Звао те, знаш; ама немо се, вере ти, жалостити. Знаш.... ето, ја сам у кући сам. Па хтедох да те припитам за нешто.

Анђа. О, Стано, где си?

Станојка. Ево, ево! (Милици) Сад ћу се вратити. (Оде Анђи).

Милић. Ама шта ли они оно говоре?

Милоје. А што питаш?

Милић. Недам ја, да се она са другим разговара. Јок вала. Ја хоћу да узмем њу. (Разговара са даље).

Радоје (снебивајући се). Хтедох, знаш..... онако тек.... Хо! Како да ти то кажем..... на прилику..... Шта ту, ваздан! (Одрешито) Хоћеш се удавати?

Милица (застиђена, чупка пешкир) Па, Раде, како бабо и наја нареде.

Раде, Кажи ми, славе ти, је си ли већ бегенисала кога?

Милица, (збуњено). Не знам.... Јесам.....

Раде, Ама, велиш ли?.... Онда, онда..... Знаш, Миљо, волем те, ка да си ми рођена. Ето, овде си ми (покаже срце) прирасла, па све на тебе мислим.

Милица (онако исто). Знала сам ја то.

Раде, Их, болан, па како си могла да гледаш ове муке? Што ми не рече да ме волиш?

Милица, Како да ти кажем кад ме ниси ни питао.

Раде, Оно тако је! Па хоћеш ли поћи за мене?

Милица, (стидно) Раде!

Раде, Ето, ако хоћеш а ти ми кажи.

Милић, (Милоју с ким је дотле разговарао и који га задржава) Ама недам ја, да он мени онолико имање испред носа однесе. Јок! Пусти ме!

Милић, Је си ли луд? (Задржава га).

Милица (Радоју) Чуће нас.... не смем! Ено Милића где мотри. После, после, Радоје, кад се растуре кућице, ја ћу сама онда овуда проћи, а ти ме чекај ту код бреста. (Оде у гомилу, а Радоје другом страном.)

Милић, (Милици), Дакле, тако! Шта си ти имала тамо са Радојем?

Милица, А што питаш? Ти ми ниси ни брат ни отац, да се теби исповедам.

Милић, А ха, тако ли је! А знаш ли ти Миљо, да ја тебе ка зеницу гледам. Нећу ја да твоје њиве... да ти, онај, са другим, на прилику, говориш. Твој отац бегенисао је мене, и ти мораш моја бити. А ти, ето, са другим разговараш. Санћим је Радоје бољи од мене. Кућа му празна, без игде икога; и ти се загледала у њега! А шта ми је, опет, он? Као да ми незнамо, како му сестра — онај — по ваздан блеји у оног Милоја Јовиног, ка да му је, Боже прости, круна на глави!

Милица, Је си ли чуо? Не дирај ми у другарицу! Ако она воле Милоја, а он је ваљан на очима, и није тако опак као ти.

Милић, Ко опак? Зар ја? Ја, који сам први газда у селу. Нећеш вала ти поћи за Радоја, па макар ја главом платио. (Пева):

Обрвице твоје красне,
Лепе очи, звезде јасне,
И то бело грло твоје
Однесоше срце моје.

Милица, Неволем те, не марим те,
Другоме сам срце дала.

Милић, О, незбори, Миљо, тако!
Не мори ми срце јако!
Милица, Не волем те, кад ти кажем!
Милица, Али мало, мало само.
Милица, Баш ни мало, кад ти кажем!
Не ближи се мени амо.

ОБОЈЕ:

Милић, Ја те љубим
Милић, Као зору
Милић, Ала су ти лепе очи!
Милић, Баш никако.

Милица, Не љубим те,
Милица, Баш никако,
Милица, Не волем те никако!
Милица, Никако!

Милић, Е, баш ћемо видети Не био вала, ја Милић Павлов, него црни циганин, ако ти пођеш за другога а не за мене!

Милица, Пре ћу се удавити, него да за тебе пођем.

Милић, Море да те, под венцем, одведу у кућу, па ћу те отети. Па мораш, мораш, моја бити; јер знаш да те је твој отац мени обећао. А ја нисам нако тек, да се са мном ко шали (махне значајно главом) Хе!

Анђа (прилази им) А шта се ви децо ту разговарате?

Милић, А што се тебе тиче?

Милица, Неда ми мира. Ка да није човек, него Турчин. Буди Бог с нама!

Анђа, Е, гледај ти њега, како он не зна шта је добро.

Милић, Али, ја ћу волем.

Анђа. Ама истина? — А она тебе?

Милић. Мораће. Њезин је отац дао реч моме оцу.

Анђа. Али, кад ето неће девојка. Бадава, Милићу, ти си лен, па има још у селу женског света. Оно имаде, које ће као и Милица изнети из задруге, материну особину, па што си се навезо ње? Ако баш хоћеш да се жениш са имањем, оно ево узми мене. Баш си ми се допао.

Милић. Не прави шале, баба Анђо!

Анђа. Ето ти га сад. Ја му велим да га волем, а он не верује.

Милић. (Милици). Добро, добро, кајаћеш се ти за ово Од кад је Радоје дошао, ти си са свим друга постала. (оде у гомилу).

Анђа: А што га трпиш да ти само досађује? Ето, мој Радоје, каже: „волем је тетка Анђо, волем, па незнам већ шта ћу!“

Милица: Ах, тетка Анђо, да знаш само како га волем. Ето и не спавам од јада кад га не видим. Јуче сам и плакала кад ми Наја рече, да жели да се за оног Милића Павловог удам. А ја јој кажем: „Најо, најо! Боље ме уби него ли за њега да пођем. Оно није човек, оно је Турчин!“

Анђа: Но плаши се дете, све ће добро бити; ако је твој бабо и бегенисао Милића он ваљда неће силом да те уда. Хајде, хајд у коло! (окреће се хору).

А што се коло ућутало? Зашто не певате? Ви мислите да је у кући само момак на женидбу, а ја имам и удавачу; камо њојзи песма?

Хор:

Скакутала сеничица
Од колена, до колена,
Од очина до мајчина!
То не била сеничица,
Већ то била девојчица.
Станчице,
Девојчице
Је л откана танка свила?
Је си л даре опремила?
Соко лети преко гора,
Иду проси преко мора
У сокола златна пера.
Њега мами девојчица,
Девојчица, лепотица:
„Хајд соколе, лети, лети,
На скутове моје слети!
Злаћено је перје твоје
Њим да китим косе моје;
А када ми дођу свати
Лепо ћу их даривати:
Кабаницу куму своме,
А сокола вољу моме!

(певајући одлазе сви. Стана и Анђа улазе у кућу. *Милоје* остаје сам на сцени и гледа за Станојком).

Појава V.

Милоје (сам): Баш ни да ме погледа. А овамо сам једнако махао главом на њу. Ама шта ли јој је? Да је не кара Радоје? (Пева):

Ој, девојко, душо моја,
Што су мед'а уста твоја,
Још су лепша недра твоја!

Да је мени само знати
Чиме ли те паше мати,
По том твоме струку милом,
Да ли коцем ибришимом?

Ја бих конац покидао,
Лепше бих те опасао:
Са ружицом неувелом
И деспицом мојом белом.

Ој, девојко, душо моја,
Чим те купа мајка твоја?
Ја бих росно цвеће брао,
Њиме бих те окупао,
А пољупцем са усана
Лице бих ти утирао!

Аха, ево је! Баш нећу да је погледам; нека зна, како је то кад ме расрди.

Појава. VI

(Станојка и Милоје).

Станојка: Милоје!

Милоје: (који се на страну окренуо; за се): Јок, ја!

Станојка: О, Милоје!

Милоје: (за се) Ух! Да л да се осврнем?

Станојка: (хвата га за рукав и дрма) Бог с тобом, Милоје, шта ти је?

Милоје: Остави ме сад!

Станојка: (срдито) А зашто?

Милоје: Јер се љутим.

Станојка: На мене?

Милоје: Јесте!

Станојка: За што?

Милоје: То ја знам!

Станојка: Е па лепо! Ја одох у кућу, а ти ми јави кад се одљутиш. (пође)

Милоје: (ухвати је) Де, де, лудо једна! Ја се шалим; хоћу само да те наједим.

Станојка: Да ме наједиш? А за што?

Милоје: Јер ниси хтела да се разговарамо кад сам те очима звао.

Станојка: Ала си чудан; као да сам смела од Радоја.

Милоје: Ама сунца ти, срди ли се Раде што се нас двоје гледамо?

Станојка: Тетка Ања вели да се не срди, него, каже, од наше прошевине не може бити ништа, докле он себи не доведе девојку.

Милоје: Их, болан, да хоће што скорије! Баш ми додија вако чекајући.

Станојка: А зар је мени лакше?

Појава VII

(РАДОЈЕ И МИЛИЦА ДОЛАЗЕ У ДНУ СЦЕНЕ).

Милоје. Ево некога, склонимо се! (Заклоне се).

Радоје. Хоћеш ли дакле да будеш моја?

Милица. Хоћу.

Радоје. Ако те отац неда мени?

Милица. Онда ћу ти добећи.

Радоје. Пристајеш, дакле?

Милица. Пристајем.

Радоје. Онда нека је сретно! Узми ова 4 дуката, као обележје да сам те испросио. (Пева):

Нашто сунце трепти сјајно,
Сјајније су очи твоје,
Од пламена њиног мила
Запали се срце моје!

Милица. Кад уза те стојим драги,
Мојој срећи краја нема;
Кад од мене одеш дико
На срцу се туга спрема.

Радоје. Ја те љубим, душо мила!

Милица. Ја сам увек твоја била!

Радоје. Голубице, моја красна!

Милица. Мој, Радоје, звездо јасна!

Обоје. Нек нас љубав вечно прати,
Као данак сунце јасно,
Срећу нашу да позлати.
Ко зорино лице красно!

Милица. А гле, одкуда ти ова кита?

Радоје. Сестра ми дала. Него на твојим недрима биће јој милије. (Кити је и пољуби).

Милоје. Они су се верили. Сад је време да му искажем.

Станојка. Не, не! Страх ме, да се не расрди што!

Милоје. Шта, расрди! Нећу да чекам (иде) Радоје, славе ти, хоћу да те припитам нешто. Ето, ти си у кући старешина, а ми се, онај . . . . као другови лепо живимо.... па хтедох . . . . овај . . . .

Радоје. Е, баш ми је мило; а знам шта хоћеш. Него да припитамо прво Станојку, па ако она хоће.

Милоје. Ено ти је, вала, па је питај.

Раде. О Станојка, оди де амо!

Станојка. (која је због њена на сред сцене стајала, прилази плашљиво). Ево ме, бато!

Радоје. А волеш ли ти Милоја?

Станојка. Је л' ја?

Радоје. Ти, ти!

Станојка, (снебива се). Па . . . . .

Радоје. Кажи, сејо! Ето, он те иште у мене; а ја га волем, па ако хоћеш.

Станојка (у место одговора, прилази Радоју руци; а за тим полети Милици и са узвиком загрли је): Милице!

Милица (такође): Станојка, ми смо сретне!

Појава VIII

(Милић и чича Новак долазе)

Милић (брзо): Ево их на окупу. Љубе се! Гледај, чича Новаче, твоју бруку.

Милица (уплашено): Тешко мени, мој отац!

Новак. Ту ли смо, ћери! Ја мислим, ти си у послу, а оно са момком у селу, аџикујеш.

Милица. Бабо! . . . . . .

Новак. Тут! (Радоју). Шта ти мислиш са овом девојком, кад је мамиш?

Радоје. Прости ми, чича Новаче, ама ја без ње не могу, па то ти је! Ако хоћеш, дај ми је на лепо! Не ћеш ли . . . . Бога ми . . .

Новак. Шта, још претиш? Место да молиш!

Радоје. Бојим, нећеш ми је дати, јер сам сиромах.

Новак. А ко ти је то казао? Само то није ред, да ми кришом заводиш девојку. Дођи, па проси, а не да ми образ кваљате.

Радоје. Е, чича Новаче, овако ти хвала (скида калпак и љуби га у руку) само кад се не срдиш, а ето мојих сутра до тебе, да је просе!

Новак. Тако, то ми је мило! А сад, Миљо, кући. Треба да се срдим, ал кад већ не може друкче бити, онда праштам. Пољуби руку. (Милица га пољуби у руку).

Милић. Шта је ово сад? Зар ти, чича Новаче, обрече девојку мени, па сад другоме.

Новак. Ја ти је нисам обрекô, него сам казао, кад девојка приспе за удају, а ти дођи, па је проси. А ето, она воле Радоја, па ја не могу силом.

Милић (пева): Куд с' окренем, куд погледам,
Несрећа ме гони свуд,
Па и овај чича Новак
Као да је доста луд!

Радоје. Хоћеш да ми отмеш моју
Сад си видо свему крај.

Милица. Ти си до сад за мном трчо
А сад више нећеш знај.

Милић. Боже благи, зар да тако
Мојих нада проће сан,
А на њу сам помишљао
Сваке ноћи, сваки дан,

Радоје и Милоје. Док си читав, иди одавде!

Станојка и Милица. Свршио си посо свој!

Милић. Освета ми још остаје!

Радоје и Милоје. Ил ћеш добит грдан бој.

Милић. Платиће те за то мени!

Сви. Ил ћеш добит грдан бој!
(гурају га, он диго песницу)
Напоље! Напоље!

Чича Новак. Ха, ха, ха!

(Завеса).

Промена

(Сцена као и пре Иза бине чује се глас Милојев: „Нећеш ми утећи!")

Појава I

(Станојка смејући се бега преко бине и носи сито пуно жита и шећерлема, а врз свега кита цвећа. За њом утрчи Милоје вијајући је.)

Станојка (бежећи). Милоје, пусти ме!

Милоје. Чек, чек, док те ухватим! (ухвати је)

Станојка. Бежи, видеће тетка!

Милоје. Па нека види; ти си ми дужна (силно је пољуби).

Станојка (бије га). Ево, ево, ево!

Милоје, (поново је загрли и љуби). Ево, ево, ево!

Станојка (отимајући се). Ама, пусти ме, Бог с тобом! просућу шећерлеме!

Милоје (држи је око паса пева):

Твоје лице — Сад мирније
Девојчице, — Срце бије,
Ко зорица мени сја: — Кад пољубих тебе ја!

Станојка. Тужићу те тетка Ањи
И Радоју брату мом!

Милоје. Ала дивно пољуб личи
На руменом лицу твом.
(Хоће да је пољуби. Она се отима).

Станојка. Недирај ме, је сил чуо?

Милоје. Један пољуб само дај!

Станојка. Тетка Ањо, глед Милоја (удара га опет)
Хоћеш пољуб, ето, ај.

Милоје. Тако, да знаш! Ниси хтела на лепо да те једаред само пољубим; на ето ти сад.

Станојка. Ко је још видео да се девојка љуби на сред друма?

Милоје (раздражено). Ти ниси више девојка!

Станојка Да шта сам!?

Милоје. Ти си моја вереница!

Станојка. Све једно.

Појава II

(Анђа излази пред кућу).

Анђа. А шта ви ту радите? Свати тек што нису довели девојку, а они се свађају. Обешењаци једни, да се нисте пољубили опет?

Станојка. Па Милоје.....

Милоје. Није ја него она!

Анђа. Шта, она тебе пољубила? Куку, мени! и ти јој ниси вратио?

Станојка. Ја идем из сватова братиних, а он ме окупио вијати!

Анђа. А што ти ниси њега вијала, враже један. (уђу Стана и Милоје у кућу).

Појава III

Анђа (сама). Још који часак, па ће и свати из девојачке куће доћи. Благо мени! Сад ћу добити одмену. Ала се љутио Милић, ала је претио кад је чуо да девојка за Радоја полази. — Али ко је оно што се овуда прикрада? Боже мој, Милић! Шта ли ће он сад, па још са читавом гомилом? (прикрије се).

Појава IV

(Долази *Милић* са неколицином момака. Сви су наоружани пиштољима и јатаганима).

Милић. Дакле чујте ме сад. Чим уђе невеста са сватима у кућу да вечерају, а оно четворица нека се у вајат прикраду, па кад она уђе у вајат, а ви пешкир у уста, па у гору с њоме.

Сви Пристајемо!

Милић (пажљиво). Само паметно! Кад ја са осталима дођем под овај брест а ви онда изведите невесту. А сад да се растуримо да нас не осете! (Растуре се и оду, осим Милића).

Појава V

Милић (сам). Вала Радоје, нећеш ти своје невесте пре мене пољубити. Јок, Бога ми! Нисам, онај, ни ја нако тек. . Причаће се по беломе свету како је Милић Павлов из села Драгоцвета, среза леваčког, отео невесту. (Пева).

Чарна горо, чарна горо,
Међ грмове старе твоје
Од сада ће Милић Павлов
Проводити дане своје.

Ал ћу љубит очи њене
Грлиће је моје руке,
Зарад оних обрвица:
Одметох се у хајдуке!

Гора ће нам кућа бити
А постеља, мека трава,
На десници оружаној
Нека моје Милче спава. (Оде)

Појава VI

(Анђа излази из заклона)

Анђа. Ао, кукавче један! Глед ти како се момчић похасно; хоће у хајдуке. Е чек, чек деране, заједно ћемо у гору. (Загледа се). Ех, та да сам бар за 20 година млађа. (Иза бине чује се сватовска музика).

Анђа. Децо, брже овамо, ево сватова!

Појава VII

Истрчи Милоје, са ситом, које даје баба Анђи; Станојка са две флаше вина и два леба под пазухом. Два момка износе пред капију корито с водом и њим препрече улазак. (Иза бине уз музику хор сватова пева).

Хор: Одби се, бисер грана, од јоргована
И лепа Миља од своје мајке.
Врати се, лепа Миљо, мајка те зове;
Мајка те зове, кошуљу даје!
И око и чело,
Све нам здраво, весело,
Весело! (Чауш ујујуче).

Анђа. Пази, Станчице, да узме леб прво испод десног пазуха, па онда испод левога.

Станојка. Казаћу јој! Гле, гле, како се смеје на мене.

Хор (пева)

Жалосни свекре, шта си чинио,
Те си толике новце трошио,
Новце трошио, свате морио,
Свате морио, снају довео?

Чим у кућу дође
Жарач тражит пође,
Па окупи свекрвицу
Око куће кукавицу:
„Јеси л, море, ураниља,
Јеси л воде донијела?“
Ја сам нова млада
Сад је моја влада!

Појава VIII.

(При крају песме улазе сватн. Напред чауш, који ујујуче. Он је сав цвећем претрпан. Забадио кутуру са пешкирима за леђа. За њим гајдаш и музиканти, па Милица невестинска окићена; њу води девер, а око њих енђебуле. За њима остали сватн са младожењом, који има преко прсију пешкир везен као ленту.)

Чауш, Дувај, гајдашу, умуко да Бог да! Дувај или нећеш ни капи вина добити!

Аиђа. Добро ми дошли, мили сватн! Јесте ли уморни? Добро ми дошла невестице и сретно нека је! (пружа јој сито и столичицу на коју се она попне и из сита баца на сватe жито и шећерлеме. (Сватн хватају).

Чауш, Овамо, нево, овамо! Нека и мене беријет обасне!

(Милица пошто је тако неколико пути шаком бацила по сватима жито и шећерлеме, узима киту цвећа и тражи очима младожењу на кога баци цвеће.)

Аиђа. Младожењо приђи и скини невесту.

Радоје (прилази, обухвати је око паса и кад је скиде са столице он је пољуби): Буди ми добра и сретна!

(Милица дође до уласка; ту јој предаду мушко детенце од две до три године, које она три пут у вис подигне и три пут пољуби).

Аиђа. А сад хајд у кућу ћери! Унеси нам срећу и напредак!

(Милица прима од Станојке хлебове; меће их под мишку себи: узима вино и са девером Аиђом и енђебулама улази у кућу.)

Чауш (стане пред корито и меша штапом по води).

Ајде, сватн, превозите се! Ама платите возарину. (Сватн прелазе и сваки баца у корито по крајцару).

Хор пева:

Полетео соко сиви
Преко гора и планина,
За њим бела голубица
Подигла се из долина.
То небио сиви соко,
Нити бела голубица,
Него момче црнооко,
А са њиме невестица.
Невестици момче збори:
„За мном, за мном душо моја!
Ја ћу тебе миловати;
У дворима мојим белим
Лепо ћемо живовати!“

(За то време из куће излази Милица са девером и ђевојкама. У авлији хвата се коло и игра. Музика свира сремачко коло. У сред кола игра чауш сам.)

Чауш (играјући броји поскочицу)

Она, иуца,
Свати скупа,
Од девојке
До девојке,
Од лепојке,
До лепојке,
Што погледа тако хоро
Да поиграм с њоме коло.
У девојке лепо лице.
Ко у наше невестице!
Сунце сјаје,
Звезда сјаје,

Али њено лице бело
Хоће сунце да надсјаје!
Ују, ју, ју, ју!

Сват (прихвата поскочицу)

Доцкан стиже по девојку!
Ко тичица,
Препелица,
Одлетела девојчица!
Преко села,
Света бела;
Преко поља,
Равних дола
Преко оне чарне горе
У драгове беле дворе.

Чауш Ују, ју, ју, ју!

Свати (певају).

Хајде коло,
Наоколо,
У дворе се песма вије,
Ту се рујно вино пије.
У дворови пауница,
Наша лепа невестица,
Поносито шири крила
И алаћена пера своја;
Младожења за њом ходи
А она га мами мила:
„Мени, мени, мој драгане!
Ја за тебе још од лане
Ширим сјајна крила своја,
Златна пера сад су твоја!“

Чауш:

Хајд у дворе мили свати,
Време нам је вечерати;

Анђа: Изволте, изволте! Већ је постављено! А лако ћемо весеље продужити. (Сви, осим Радоја, Милице, Милоја и Станојке улазе).

Појава IX.

(Радоје, Милоје, Милица и Станојка).

Милоје, Е, Радоје и ти се већ окући. Баш нако... што но веле, на јуриш; ха?

Радоје, Ја шта знадо друкчије. Оно, чича Новак бегениса мене, ама опет као да му беше жао Милића, коме је пре две године обећао девојку. И није шале, Милић би је, зорли, одвео, како је кидисао. Баш добро те се „*ова моја*“ присети, па рече: „ја л за Радоја, ја ли ни за кога!“

Милоје, Е, е, баш добро рече! (Околишећи). Ама вере ти, Радоје, баш као велим, кад ми да правимо сватове са Станојком?

Радоје, А ја велим, тамо после десет недеља.

Милоје. Ух, по Богу, ко ће то жив сачекати?

Радоје. Не може се раније.

Милоје. Немо, вере ти! Баш не могу тако дуго. (Пева):

Нису дани кратки више,
Ко некада што су били,
Чини ми се, дани су се
У године продужили.

Радоје: Притрпи се, није дуго,
Пролетеће и то време;
Што сам реко, непорекох,
Мирно сноси тешко бреме.

Милица: Стрпите се, почекајте,
Што сте тако захукгали?

Станојка: Е, па што сте онда, снајо,
Ти и бата похитали.

Радоје и Милица: Али ми смо нешто друго

Милоје и Станојка: Ми не ћемо бо'ме дуго

Сви: Љубав мила, силно гони
А хитар је њезин лет;
Похитајмо, узберимо,
Њен мирисни лепи цвет!

Радоје. Е, па кад је тако, онда ето ти Станојке, а кроз три недеље биће и сватови. Дај руку! (Рукују се и пољубе); а сад хајмо да неопазе свати, да нас нема! (Оду, а изнутра чује се песма хора).

Хор:

Пијмо, пијмо, рујно вино,
Невеста нам точи сад;
Сваки до дна нек испије,
Ко је њеној срећи рад.
Пиј, друже, пиј,
Ал се не опи,
Пиј, друже, пиј,
Ал се не опи!
Испиј, попиј на дну чаше,
Бисерна су зрна три;
Ко ће бисер да покупи
Тај нек пије као ми!
Пиј, друже, пиј,
Ал се не опи!
Пиј, друже, пиј,
Ал се не опи!

Појава X

Улазе четири друга Милићева, (прикрадајући се)

ПЕСМА:

I. Момак. Ноћ је тамна, над селом се
Обавија густи мрак
Ни месеца, ни звездица
Не трепери бледи зрак.
II момак. Похитајмо, невеста је
У вајату ваљда сад....
III момак. Аџе, напред.
IV момак. Аџе напред!
III и IV момак. Свршићемо сретно рад.
Сви: Весели се младожењо,

Са сватима вино пиј;
А с невестом твојом лепом
Певаћемо само ми!

I момак. Само полако! Да видим, је ли невеста у ва-јату, (прикрада се и на доксат долази, па отуда завирује на прозор од вајата).

Остали: Је л' тамо?

I момак (меће прст на уста). Пст! Чини ми се, да је видим. Јес, јес, ено јој на глави венца. Она је сама. Ула-зите брзо, а ја ћу чувати стражу. Ха, ето и Милића? (II, III и IV момак уђу у кућу).

Појава XI

(КОД БРЕСТА ДОЛАЗИ МИЛИЋ СА НЕКОЛИЦИНОМ).

Милић. (даје I момку знак). Шта је?

I момак (њему) пст! (Из куће чује се кумова здравица).

Кумова здравица: За сретнога дана, од Бога дара: сретних младића! Што су кум и старојко машили руком нека је светло и честито. Нека Бог да младенцима дуг век и леп живот: да се омразе кад со и хлеб, као сунце и месец! Нека им Бог дâ ована и новаца, синова и кћери, среће и на-претка: што од Бога желели, Бог им поклонио; што се ми овде сетили и не сетили, Бог се сетио, па младићима подарио све што је добро, а нама да Бог дâ кумство да тежи као дуњов корен, као винова лоза! — Здрав да си ми стари свате!

Хор сватова:

Ком с' у здравље рујно вино пије,
Све му здраво и весело било!
Од куда му краве доходиле
На ногу му злата доносиле;
А од куд му пчеле долетале
Одонуд му сунце замрежиле;
По брду му полегла шеница,
А по кући ходила дечица!
Здрав да си ми, који пијеш вино
А и свима наздравље нам било!

Појава XII

(При свршетку песме излазе из куће II, III и IV момак вукући за собом баба Ању, која је са свим као млада невеста обучена. Лице су јој пешкиром покрили тако, да се готово не види).

I момак. Јесте ли ?

II момак. Брзо, помози !

I момак (притрчи и вуче баба Ању). Не плаши се Милице; ми те водимо Милићу.

Милић, (који је дотрчао пред капију). Хајде лепо, Милице, или ћу те силом одвести. (Како је обухватио око паса, он је љуби).

Баба Ања (променила глас). Слатки Милићу, твоја сам ! Не дај ме оном Радоју. Мене су натерали да пођем за њега.

Милић. Јесте ли чули сад ? Њу су преморали !

Баба Ања. А ја тебе само волем. Само ћу твоја бити!

Милић. Моја, само моја ! Дед, да те за то пољубим.

Баба Ања, (љубећи га) Како си ми леп ! како те волем !

I момак. Бежимо сад ; док нас не спазе. (Сви полазе).

Милић. Испалите пиштољ, нека зна село да смо девојку одвели.

(I момак испали пиштољ ; пођу да бегају. Свати, сем невесте, истрче на поље). Шта је то ? Шта је ?

Милић. Недам је ! Невеста је моја ! И ко дође да ми је отме скупо ће га стати ! (Сви са Милићем поваде ножеве).

Радоје. Каква невеста Милићу ?

Милић. Даље ! не ближи се ! Она је сама рекла да ме воле и хоће моја да буде.

Свати. Држ' те га ! Дрште га !

Баба Ања (загрли Милића и заклони га). Одлазите свати, срам вас било ! Нас двоје се волемо и ја хоћу да будем његова само !

Милић. Јесте, само моја ! Нас двоје се волемо !

Баба Ања, Већ 20 година сам без мужа, па сад када га стекох.....

Радоје (зачуђено). Та ово је тетка Анђа !

Сви (изненађено). Баба Анђа ? Ха, ха, ха !

Милић (одскочи усплахирено). Баба Анђа ?

Анђа (токорсем срдито). Баба Анђа, баба Анђа ! Па шта хоћете? Он мене више воле него све девојке у селу и ми ће мо се узети. Ето вам ! За то сам и обукла невестинско руво. — (Милићу са љубавним смешним заносом). Хајдемо драгане! Хајдмо да се венчамо !

Милић (отисне је). Проклета бабо ! Ух, сад би се од бруке убио !

I Сват. Е, кад се тако волете онда нека је сретно и дуговечно. Е, сретно баба Анђо и дуго поживела са твојим Милићем.

Сви. Сретно ! Сретно !

Баба Анђа. Фала вам сватови ! (Милићу смешном нежношћу). Ајдемо одавде, ајдмо !

Милић. Одлази од мене куго матора ! (Замахне руком) Или ћу те сад !

Анђа. Шта ти је ? Та ниси ли ме силом из вајата украо ? Па зар ме ниси пред овим момцима овде толико љубио и реко, да ћу на веки твоја бити ?

Радоје. Е кад је тако Милићу онда буди сретан ! Ја ти дајем моју тетку, бабу Анђу !

Милић (очајно). Ух ! Та полудећу !

Пева :

Ах, да могу да побегнем
И од самог себе сада
У проклето село ово,
Да недођем ја никада !

Сватн :

Сретно, сретно, младожењо !
Баба Анђа лоша није
А када је тебе мила
Ни сватима криво није.

Чауш

Сватовца ! Сватовца !

Сви певају :

Одби се грана од сува бора
И Баба Анђа од свога двора
Терај куме логова
Преко тога корова

Баба Анђу повезосмо
Милићу је доведосмо
Невеста је она сад
Нек је љуби док је млад !

КАКАВ УСТАВ ТРЕБА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ?

(Свршетак)

VIII. О министрима.

Чл. 87.

Нико не може бити министар, који није српски грађанин, било по рођењу, било да је прирођен.

Чл. 88.

Ни један члан владајућег дома у Србији не може бити министар.

Чл. 89.

Министри имају решавајућег гласа у Народном Представништву само онда, кад су у исто време и чланови било Народне Скупштине било Сената, и то у оном дому, кога су чланови.

Министри имају приступ у Народном Представништву и морају бити саслушани, кад год то затраже. И један и други дом могу тражити да су министри присутни у њиховој средини.

Чл. 90.

Писмен или усмен налог Краљев ни у каквом случају не може заклонити министра од одговорности.

Чл. 91.

Краљ, Народна Скупштина и Сенат, сваки за се, имају право да оптуже министре и да их спроведу Касационом суду, који једини има право да их суди у општој седници.

Стављање министра под суд не може се изрећи без две трећине гласова присутних чланова онога дома, који их оптужује.

Нарочитим законом определиће се случаји министарске одговорности, казни, које се имају применити и поступак при суђењу, било да министре оптужује Народно Представништво или Краљ, било да су оптужени од приватне повређене стране.

Кад који дом оптужује министра, онда је он сам и тужилац пред судом.

Кад Краљ оптужује министре, државни тужилац подноси тужбу и подржава је пред судом.

Чл. 92.

Докле год не буде издат закон, који ће определити случаје министарске одговорности, који се спомиње у претходном члану, Касационом суду даје се право и да означи дело, и да определи и примени казну.

Но ни у каквом случају казна не може бити већа од затвора, ако нису случаји које предвиђа кривични закон.

Касациони суд кад суди министре, суди и по делу и по праву.

Чл. 93.

Краљ не може ни опростити ни умалити казну, на коју су министри осуђени, сем случаја, кад то захте онај дом, који их је оптужио.

IX. О Државном Савету.

Чл. 94.

Државном Савету је задатак:

1. Да, на позив владе, израђује и испитује законске предлоге или нацрте административних наредаба од општега значаја;

2. Да даје своје мишљење о законским предлозима који би предложени били иницијативом Народног Представништва, и који би од Народног Представништва Државном Савету упућени били;

3. Да даје влади своје мишљење о предметима које би му она предложила;

4. Да разматра и решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима.

5. Да решава сукобе између административних власти;

6. Да одобрава ступање у грађанство српско;

7. Да одобрава поправљања која би се по државне интересе као пробитачна показала;

8. Да решава има ли по закону места заузимању непокретних добара за општенародну потребу;

9. Да одобрава приватнима да могу код суда подизати тужбе против државних и општинских званичника (члан 24 овога Устава);

10. Да врши послове, који би му разним законима земаљским били одређени.

Чл. 95.

Државни Савет има петнаест чланова. Њихова је служба бесплатна. Чланове као и председника и потпредседника поставља Краљ на десет година.

Чл. 96.

За члана Државног Савета може бити постављен: који је навршии четрдесет година живота; који је свршио какав факултет; који је у служби државној најмање до начелника дотерао.

Пословни ред Државнога Савета определиће се особеним законом.

X. О судској власти.

Чл. 97.

Никакав суд не може бити установљен без закона.

Не могу бити ни у каквом случају установљене нити комисије за суђење, нити ванредни судови, ма под којим именом то било.

За целу Србију постоји само један Касациони суд, који не суди по делу, сем случаја кад суди министрима.

Нарочити закон определьује устројство и надлежности првостепених и трговачких судова, Касационог суда, и апеционих судова.

Чл. 98.

Седнице у судовима јавне су, сем случаја, кад би јавност била опасна за ред или морал.

Само судским решењем може се огласити седница за тајну.

У питањима кривичним политичне природе и у питањима кривица штампом учињених, може суд решити да буде седница тајна само онда, ако све судије (једногласно) за тајност дају свој глас.

Чл. 99.

Свака судска пресуда и решење морају бити снабдевени побудама, с позивом на закон, и изречени у јавној седници.

Чл. 100.

Судије првостепених судова и државне судије трговачких судова именовава Краљ непосредно.

Председнике првостепених и трговачких судова, председнике апелационих судова и судије апелационих судова, именовава Краљ по двема листама, на којима су предложена по два лица, и од којих једну предлаже Касациони суд, а једну апелациони надлежни суд.

Судије Касационог суда и председника Касационог суда именовава Краљ по једној листи, коју предлаже Касациони суд, и на којој су предложена два лица.

Кандидати предложени на једној листи, могу бити у исто време предложени и на другој листи.

Чл. 101.

Судије су у својим звањима стални.

Судија не може бити лишен свога места, ни уклоњен од дужности, без пресуде редовних судова.

Судија не може бити стављен у пензију, сем случаја кад је навршио шездесет година, или због телесне и душевне неспособности, и то по решењу Касационог Суда.

Судија не може бити премештен, ако сам на то не пристане, и то само услед новог именовања.

Судија не може бити узимат на одговор, ни тужен без одобрења Касационог Суда за дела свог судског рада.

Чл. 102.

Плата се судијама одређује законом.

Чл. 103.

Судија не може примити од владе никакву плаћену службу, али може примити бесплатно вршење какве службе, ако то није изречним законом закрањено.

Чл. 104.

Нарочити закон одредиће устројство војених судова, њихову надлежност, права и дужности чланова тих судова, и време за које су чланови.

Чл. 105.

Судови примењују општа наређења власти, наређења обласна и општинска само у толико, у колико су ова законом саобразна.

Чл. 106

Касациони суд решава о сукобима власти по прописима закона.

XI. О уређењу области и општина

Чл. 107.

Нарочитим законом определиће се устројство области и општина на следећим начелима:

1. Да се одбори обласни и општински бирају непосредно

2. Да се круг надлежности области и општина распростре на све што спада у искључне интересе обласне и општинске.

3. Да седнице одбора обласних и општинских буду јавне.

4. Да се буџет и обласни и општински као и сви рачуни предају јавности.

5. Да Краљ и Народно Представништво може утицати у рад одбора обласних и општинских само у тој цељи, да стану на пут сваком иступању одбора из границе своје надлежности, а на штету општих интереса државе.

Чл. 108.

Вођење протокола о грађанском стању припада искључно општинским властима.

Како ће ти протоколи бити вођени, и где ће и на који начин бити храњени, као и друга наређења у односу тога, одредиће нарочити закон.

Док овај закон не ступи у живот, протоколи о грађанском стању водиће се по досадањем начину.

XII. О финансијама.

Чл. 109.

Данак се плаћа по имућности.

Чл. 110.

Никакав данак нити прирез у корист државе не може бити установљен без закона.

Никакав данак нити прирез обласни или општински не може бити установљен без одобрења одбора обласних или општинских.

За данке обласне и општинске за које искуство покаже да су неопходни, закон одређује изузеће од горњега правила.

Данци, које установљавају одбори обласни и општински, подлеже одобрењу законодавне власти.

Чл. 111.

Нико се не може ослободити од плаћања данка, ван случаја које је закон предвидео.

Краљ и престолонаследник не плаћају држави данак.

Чл. 112.

Никаква пензија, никаква милостиња на терет државне касе, не може се дати без закона.

Чл. 113.

Сваке године Народна Скупштина и Сенат решавају о закључењу прошлогодишњих рачуна, и решавају буџет. Сви приходи и расходи државни и сви рачуни морају ући у буџет.

Буџет се мора подносити Народном Представништву у самом почетку његовог рада, а рачунска година почињаће од 1 Јануара сваке године.

Ако буџет не би био решен за времена, извршна власт служиће се буџетом од прошле године за подмиривање др-

жавних потреба, али ни у каквом случају не може се послужити овим буџетом више од једне године, поред оне за коју је усвојен био.

Чл. 114.

Коначно уређење рачуна подноси се Народном Представништву најдаље у року од две године, рачунећи од закључења сваке буџетске године.

Чл. 115.

Чланове Главне Контроле именовава Сенат за време које буде законом одређено (види уређење).

Чл. 116.

Главној Контроли припада прегледање и ликвидирање рачуна опште администрације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да не буде прекорачен ни један издатак по буџету и да се не догоди никако пренашање сума од једног издатка на други. Она закључује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи рачун државе подноси се Народном Представништву с примедбама Главне Контроле.

Чл. 117.

Различити фондови, који произлазе из особених каса, и којима држава располаже, биће увођени у општи буџет државних прихода.

XIII. О војеној снази.

Чл. 118.

Сваки српски грађанин припада било сталном кадру, било резерви.

Закон одређује изузећа због неспособности.

Чл. 119.

Начин уписивања у војску одређује закон. Закон одређује и начин унапређивања у војсци, као и права и дужности војника.

Чл. 120.

Војници могу бити лишени својих чинова, одличија и пензије само пресудом судском у случајима које је закон предвидео.

Чл. 121.

Колико ће се војника уписивати у стални кадар, одређује се законом за сваку годину посебице.

Чл. 122.

Војска у Србији не може се ни укинути ни на мање свести. Закон одређује њену организацију.

Чл. 123.

Никакав део стране војене силе не може бити примљен у државну службу, нити може заузети земљиште српске области или преко истог прећи, без одобрења закона.

XIV. Општа наређења

Чл. 124.

Српски је грб двоглави бели орао. Боје су заставе: црвена, плава и бела.

Чл. 125.

У престоници се састаје Народно Представништво.

Чл. 126.

Никаква заклетва не може бити наложена без наредбе закона, који садржину исте одређује.

Чл. 127.

Никакав закон, никаква наредба, било државне, било обласне, било општинске управе, нема обавезну силу, док се не објави на начин који је закон прописао.

XV. О измени устава.

Чл. 128.

Законодавна власт има право изјавити да има места да се измене извесна наређења Устава, која она означи.

После ове изјаве оба су дома распуштена по самом праву. Избори за ново Народно Представништво наређују се за два месеца, а састанак Народног Представништва за три месеца.

Народни Сабор новоизабратог Народног Представништва у договору с Краљем, решава о тачкама Устава, које су за измену означене.

Закључење Сабора важи у овоме случају, ако су две трећине гласова сваког дома присутне и ако измену усвоје две трећине присутних чланова Сабора.

XVI. Прелазна наређења.

Чл. 129.

Од дана кад овај устав ступи у живот, губе важност Устав од 1869-те године и сви закони, укази и наредбе и друга акта, која би му, и у колико би му противна била.

Чл. 130.

Сви постојећи закони биће прегледани и доведени у сагласност с овим Уставом.

Чл. 131.

Устав овај ступа у живот кад га Краљ потпише.

Ето како је први кабинет из напредне странке озбиљно схватио прву и главну тачку свога партијског програма. Што је овај устав остао неизвршени пројекат — криви су избори „који су показали да *народ* не жели промену устава.“ Истина, има и таквих луди, који тврде, да је овај пројекат остао мртво слово за то, што се надлежнима учинио сувише *црвењачки*, али ми осем црвеног мастила, којим је пројекат хектографисан, не налазимо ништа црвењачко у њему. Лакше би се могло доказати да је он скроз љубичасте, а местимице модре боје. У осталом ми нећемо да хитамо са нашом, некомпетентном, оценом овога пројекта. Ми смо га изнели на ширу јавност само за то, да се отвори јавна дискусија о томе, *како* треба мењати наш устав, јер да га у опште треба поправљати, у

томе је данас цео свет у Србији сложан. Ми се надамо да ће у овој ђенералној *академској* дебати о једном тако крупном питању државних наука, први узети реч, наш најнадлежнији стручњак у овим питањима г. проф. Гершић — и ако није указни академик.

ПОСЛАНИЦА ПРИЈАТЕЉУ

I

Има дана и часова кад те ништа не весели,
Кад ти срце и не жали, и не љуби, и не жели,
Кад овлада мрачна пустош у дубини твојих груди,
Кад ти поглед бесмислено у далеке рâвни блуди —
А тежак се отме уздах, и твоје се чело смрачи,
И ти не знаш у том часу ни одкуд је? ни шта значи?

Пријатељу! тако исто мојим груд'ма пустош влада,
И на моје бледо чело хладна нека сенка пада.
Ја у вече дижем пехар и наздрављам њиме зори,
Дах студени да одагнам, дах који ми душу мори,
Испред кога светла радост и небеска гине нада,
Као цвеће, које вене кад студена јесен влада.

Да, јесен се приближује . . . На вртове мојих дана,
Маглуштина тихо пада, јер долази јесен рана.
Овај хладни, чудни ветар, што ми душу провејава,
То је весник, који јавља да долази јесен права.
Па зар тако?.... брзо тако? Зар баш никад неће доћи
Оне ведре, мајске зоре, и звездане летње ноћи?

2.

К'о огромни морски вали, од векова растурене,
Рудничке се горе дижу и губе се око мене.
Са рушина старих двора, где дубока прошлост спава,
Крик јенне, кћери мрака, нёму пустош оглашава.
Разорене стоје куле над гомилом од камења,
Као хладни споменици изумрлих покољења.

Тако гине све и пада у векове и времена,
Тако смрт уништава силна царства и племена!
Ах! какве-ли беху страсти, какве борбе, каква мњења,
На којима сад почива дух суморног разорења —
И у хладу рушевина, као цвеће заборава,
Маховина мирно расте, и висока густа трава!

Али један стари гавран, над кулама што шестари,
Причао ми о тим људ'ма занимљиве неке ствари.
Кад једаред буде докон и пребрино своје бриге,
Он ће све то да прикупи и одштампа у три књиге.
Првој биће наслов: прошлост, а већ другој док се сети,
Ал' ће трећу своју књигу тиранима да посвети. —

3.

У њојзи ће доказати: да садашњост *служи* њима,
Ал' будућност само *суди*, јер припада народима, ..
О, ала ће многе тице да подигну силну грају,
Кад набаве ову књигу и када је прочитају!
То је, збиља, мало тешко, што ће књиге бити скупе,
Ал' орлови пристали су да претплату они купе.

То ће бити у пролеће, кад се врате силни ждрали,
Кад процвета росно цвеће и зашуме бистри вали.
Кад престане хладна зима, што нас тако дуго мори,
И одјекне слатка песма у слободној српској гори.
Кад прохладни, благи ветрић са топлије дуне стране,
И весело пиркајући залелују густе гране.

Али тада, пријатељу, биће седе наши власи,
Наш ће живот бити пламен, полагано што се гаси.
Но у празник обновљења ако смрт хтедне доћи,
Ми ћемо се загрлити на дверима вечне ноћи:
И последња песма наша нек' слободу оглашава,
Што свечано, као феникс, из пепела васкршава!

31 Јануар 1887 год.
Горњи Милановац.

Војислав

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕСАНДРА МАНЦОНА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 61-ВЕ)

ДВАДЕСЕТ СЕДМА ГЛАВА

Већ смо неколико пута помињали рат, који је тада беснио поради наследства у државама дуке Винченца Гонсаге, другога тога имена; али то беше увек у великој журби, тако, да смо то тек узгред могли поменути. Али сад се ради разумевања наше приповести управо иште да се што подробније о томе рекне. Онај који историју зна, мора знати и неке ствари, али судећи по себи, морамо претпоставити, да ће ову књигу читати само људи незналице, зато неће бити згорег ако овде о томе толико кажемо, колико је потребно да се ко треба обавести.

Рекосмо, да је по смрти овога дуке први који је по наследству на то позват био, Карло Гонсага, глава од млађе гране пресађене у Француску, где је држао војеводства Невер и Ретел, да је рекосмо, заузео Мантову; а сад додајемо и Монферато, јер нам ово у журби остаде у перу. Мадритски двор, који је, као што већ рекосмо, којим тим начином хтео да искључи новога владаоца из ова два феуда, те на ту циљ потребовао ма какав разлог (јер ратови без разлога били би неправедни), стане уз страну другог једног Гонсаге, Феранта, господара од Гвастале, који је искао Мантову; Карла Емануела, дуке од Савоје, и Маргарите Гонсаге, удове херцегиње од Лорене, који су искали Монферато. Дон Гонсало, који је био од рода великога војводе и по њему се призивао, те је већ ратовао у Фландрији, особито каил на рат у Италији, можда је баш онај био, који је највише подбадао, да се тај рат огласи; а међутим према намерама реченога двора и у напред извршујући наредбе његове, он је са савојским дуком закључио уговор за нападање и деобу Монферата: па је од конда дуке лако добио потврду тог уговора, уверавајући га да се посве лако може да добије Казале, које је било по-

најтврђе место од дела намењенога шпањолскоме краљу. Али у име краљево увераваше, да неће земљу заузимати иначе, но само као оставу, докле ћесар не изрекне пресуду; а ћесар, нешто туђим подбадањем, нешто својим побуђењем, није међутим хтео да даде потврду новоме дуки, но га је позвао, да спорне земље њему преда у управу, па кад буде преслушао стране, даће их ономе, ко на њих буде имао право. Али Невер није хтео на то да пристане.

И он је имао важне пријатеље: кардинала Ришлија, млетачку господу и папу, који је био, као што рекосмо, Урбан VIII. Али први могаше давати само обећања, јер је тада имао посла с опсадом Рошеле и ратом са Енглеском, уз то сметаше му страна краљице матере, Марије Медичи, која је због неких разлога била противна дому Неверском. Млечићи не хоћаху кретати се, нити изјаснити се, докле год не буде у Италију дошла француска војска, па помажући дуки испод руке, у колико су могли, предаваше међутим мадритскоме двору и миланском губернатору протесте, предлоге, опомене благе или оштре, како су већ прилике биле; папа препоручиваше Невера пријатељима, посредоваше у његову корист код противника, прављаше предлоге за поравнање; али да и војску покрене, то ни чути не хоћаше.

На тај начин могаху оба за нападање удружена савезника тим слободније приступити к своме намерењу. Дука од Савоје, од своје стране, уђе у Монферато, а дон Гонсага са великом ревношћу приступи опсади Казала, али у томе не нађе све оно задовољство, коме се надао; јер не ваља мислити, да у рату иде све као намазано. Двор га не помагаше према његовој жељи, шта више, остављаше га и без најпотребнијих средстава; зато га је савезник и сувише помагао, хоћу рећи, кад је свој део узео, а он стаде помало примати и онај који је намењен био шпањолскоме краљу. Ово је дон Гонсала једило да се не да описати, али бојећи се ако буде грају дигао, да ће Карло Емануеле, тако исто окретан у пословима и несталан у уговорима, као и мудар у ратовању,

уз Француску пристати, зато мораде једно око зажмурити па га пустити и ћутати. А с опсадом је трајало ишло, отезала се, кадкад је ишла и у натраг, нешто због сталности, опрезности и одважности опседнутих, а нешто, јер је имао мало војника, па како гдекоји историци веле, јер је многе погрешке правио. Са те стране нећемо истину истраживати, сувише, ако би ствар баш тако стојала, нама би она посве повољна била, ако би то био разлог, да је у овој прилици остало мање људи мртвих, осакаћених и убогаљених, а *цетерис парибус*, да су у толико и казалски кровови мање оштећени. У овим неприликама доби вест о устанку у Милану, те лично тамо похита.

Ту му сад дадоше опширан извештај, у коме беше реч и о Ренцову бегству, које је причинило толику забуну и грају, као и о правим и претпостављаним поводима за његов затвор, па му знадоше још и то казати, да је он умакнуо у бергамску област. Ова околност обрати пажњу дон Гонсала. Он је с друге стране знао, да је млечићима порасла креста, кад су чули за миланski покрет; да су они у први мах мислили, да ће он бити приморан да се остави опсаде казалске и да и сад мисле, да је он још збуњен и врло брижан, тим пре, што је одмах после ове пригоде дошао глас, да се Рошела предала, што су ова господа једва чекала, а чега се он бојао. А како га је и као човека и као политика веома пекло, да ова господа имају таква појма о њему, то је вардао сваку прилику, како ће им показати, да он ништа није изгубио од свог старог поуздања, јер да им је попреко био рекао: не бојим се! било би толико, као да ништа није казао. Добро је средство градити се уврећен, шалити се, искати накнаду; зато кад му је дошао млетачки заступник да му честита и уједно да му на лицу и држању чита, како му је на срцу (ваља да знате, да је то све она стара фина политика) дон Гонсало говораше о гунгули онако узгред и као човек, који је већ све довео у ред, па онда дође на Ренца, као што већ знате, а знате већ, какве су томе биле последице. А за-

тим не занимаше се више таквом ситницом, која је, што се њега тиче, већ свршена; па кад је мало касније добио одговор у табору испред Казала, куда се вратио и где му је сасвим нешто друго било на уму, диже главу и стаде је окретати, као оно свилена буба кад тражи лист, за часак остаде, као да би да се сети на нешто, што је већ скоро био заборавио, онда се опомену, летимично и нејасно паде му на ум личност, пређе на друге ствари, а на то више и не мишљаше.

Али из онога мало, што је Ренцо могао да дозна, морао је он претпостављати свашто пре, него ли тако милостивни немар, зато неко време не имађаше друге помисли, или боље рећи друге тежње, но да скровито живи. Можете мислити, како је желио да за себе јави женскадији, као да и он од њих чује што; ма ту су биле две велике тегобе. Једна, што би се и он морао поверити каквом писару, јер сиромах није знао писати, па ни читати, кад се ова реч узме у ширем смислу; јер ако је, као што ћете се можда сећати, о томе запитан одговорио доктору Заметкавзи, да уме читати, то није рекао, што се хвалисао и разметао, него је он заиста умео да чита штампано, кад би се мало помучио; али што се писма тиче, ту је што друго било. Дакле био би приморан да трећем лицу повери своје послове, тајну тако тугаљиве природе; да човек, који би умео владати пером и коме би се когод могао поверити, није се тако лако налазио у оно време, тим мање у крају, где човек није имао никаква стара познанства. Друга је незгода била наћи писмоношу, човека, који би баш онамо пошао и примио на се писмо и старање да га достави коме треба — све су то ствари биле, које је мучно наћи у једном човеку.

Најзад, тражећи и опет тражећи, нађе ко ће да му напише писмо. Али не знајући, да ли су женске још у Монци или где, држаше да ће добро бити, ако буде писмо за Ањезу турио у друго писмо управљено на фра Кристофора. Писар и то узе на се, да писмо отпреми; он га предаде једноме, који ће проћи близу Пескареника; овај га остави са многом

препоруком у једној крчми на друму, на месту посве блиску. Како се тицало писма за клоштар, то стиже онамо; али шта је после с њиме било, то се никад није дознало. Кад Ренцо виде, да нема одговора, даде написати друго писмо, од прилике онако као и прво, па га метну у друго а за свога пријатеља неког у Леку, или рођака. Он потражи другог књигоношу и нађе га. Овај пар писмо је дошло коме је требало. Ањеза оде у Мацанико, тамо јој га прочита и протумачи њен рођак онај Алесијо, она с њиме удеси одговор, који овај метне на хартију, нађе се и начин да се пошље Антонију Риволти у место његова пребивања; али све то није тако брзо ишло, као што ми казујемо. Ренцо доби одговор и опет даде писати. Једном речи, међу обе стране удеси се преписка ни брза ни редовна, тек продужавана, ако и са скоковима и претрзавањем.

Али да би људи могли знати, како је ишло са том преписком, ваљало би да мало знају, како су такви послови тада текли, па како и сад теку; јер што се тога тиче, мислим, да промене мало или никако нема.

Сељак, који не зна да пише, а потреба му је писати, обрати се коме, који је тој мајсторији вешт, а у колико може бира га међу људима свога реда, јер од кога другога стиди се, или не верује му сасвим. Он га извести о претходившем са више или са мање разговетности, па му на исти начин разложи оно што треба да се пише. Писар нешто добро разуме, а нешто криво, он даде какав савет, предложи какву промену, рекне: пусти ти само мене! дохвати перо, стави у писмену форму туђе мисли како може, дотерује их, поправља их, онде појача израз, или избрише, нешто изостави, како му се већ чини да ће бити боље; јер ту нема лека: ко више зна од другога, неће да буде голо оруђе у туђој руци; па кад има посла са туђим стварима, он би да их на свој начин у неколико дотерује. Крај свега тога реченоме писменом човеку не пође увек за руком да оно каже што би хтео; катkад бива да нешто сасвим друго каже; то хоће да се деси

и нама, који пишемо за штампу. Кад овако сачињено писмо доспе у руке коме је намењено, који такође не познаје абецеду, он га однесе ученјаку од исте багре, који му га прочита и протумачи. Сад се породе питања, како треба да се разуме; јер кога се писмо тиче, тај знајући што је претходило, вели да неке речи хоће то и то да значе; а чатац држи се онога, како се писма пишу, па вели, да се у писму хоће нешто друго да каже. Најзад онај који не зна преда се ономе који зна и повери њему задатак да одговори; а одговор се сачини на начин као и прво писмо, па се подвргне истоме тумачењу. Сад ако је предмет писма мало тугаљивији; ако се тиче тајне, коју не би хтели да и трећи разуме, за случај да се писмо изгуби; ако се због тога баш навалице ишло на то, да се ствар сасвим јасно некаже: онда ако преписка и не траје дуго, обе стране с тиме свршe, да се међу собом споразумеју, као оно некад сколастици, који су се четири сата препирали о ентелекији, да не тражим налнкости у садашњим стварима, где не би прошло без неколико бубатака.

Елем управо тако, како рекосмо, било је с оба наша кореспондента. У првом писму писаноме у Ренцово име било је различних ствари. Прво, осим причања о бегству, много краћега, ала и заплетнијега но што сте ви читали, казивање о његовим данашњим приликама, из кога ни Ањеза, ни њен тердоман никако не могоше да дођу до јасна и потпуна појма; те тајна опомена, те промењено име, те сигуран, ма мора да се крије — све ствари, које по себи нису особито блиске њиховом разумевању, а у писму још су речене биле некако тајанствено. Онда су ту била страшљива, страсна питања за Лучију, са нејасним и болним наговешћивањем због гласова, који су о томе до Ренца стигли. Најпосле биле су ту нејасне наде и далеке, планови предузети за будућност, а међутим обећања и молбе за држање дате речи, за негубљење стрпељивости и срчаности, за чекање бољих прилика.

После кратка времена нађе Ањеза поуздану прилику, да пошље Ренцу одговор са педесет шкуда, које му је Лучија одредила. Кад Ренцо виде толико злато, не знаде шта да мисли, те са душом узбуђеном дивљењем и неизвесношћу, тако да није имао кад да се радује, похита да нађе писара, да му протумачи писмо, те да добије кључ за тако необичну тајну.

Ањезин писар, пошто се неколико шалио на недовољну јасност његовога писма, пређе у свом писму, од прилике с истом јасношћу, на опис ужасна збитија оне личности (тако се он изражаваше); онда рече, откуда су педесет шкуда; онда пређе да говори о завету, али умотаним речима, а доладе простим и разговетнијим речима савет, да у души буде спокојан и да на то више не мисли.

Мало што није Ренцо скочио на чатца тумача; он дркташе, грозијаше се, долазаше у јарост на оно што је разумео и на оно што није разумео. Три и четири пута рече да му се прочита страшно писмо и час му се чињаше да га боље разуме, час му долазаше тамно, што му се у први мах чињаше јасно. Па у тој страсној грозници хоћаше да писар одмах дохвати перо и да одговори. Пошто је најјачим изразима, што их може бити, дао израза сажаљењу и грози због Лучијиних збитија, настави казивати у перо:

„Пишите, да ми душа није спокојна, нити ће игда бити спокојна; да се такви савети не дају момку, као ја што сам; да ја у новац нећу дирнути, него ћу га оставити на страну и чувати да буде мираз девојци; да већ девојка мора бити моја; да ја не знам ни за какав завет; да сам ја увек слушао да говоре, како мајка божја помаже тужнима и даје им своје милости, а нисам никад чуо, да она чини зло и да не држи реч; да то не може тако остати; да с овим новцем можемо овде да се окућимо; а ако сам сада мало у неприлици, то је кратка олујина, која ће брзо прећи.“

И још више тога рода.

За тим доби Ањеза ово писмо и даде му одговор писати, и тако се преписка настави на начин, као што смо рекли.

Кад је мати Лучији могла, не знам којом приликом, да поручи, да је тај и тај жив и на сигурну месту и да је добио извештаја, Лучија осети велику олакшицу и не жељаше више, но да је он заборави, или да ствар рекнемо као што је управо, да гледа да је заборави. Од своје стране она би по сто пута на дан подобно у себи доконала у погледу на њега и још би све чинила, да то и изврши. У послу беше прилежна, гледаше да се само њиме занима; кад би јој слика Ренцова дошла пред душу, она би у себи говорила или појала молитве. Али ова слика, баш као у пркос, није више долазила онако отворено; она се шуњаше кришом иза других, тако да је душа и не узимаше на ум, него тек кад би код ње неко време била. Често би Лучијине мисли биле код матере; и како не би? а замишљавани Ренцо тек би полако дошао као трећи у друштву, онако како је на јави чинио толико пута. Тако би се он помешао у све личности, у сва места, у све успомене из прошлости. А кад би се сиротица каткад дала у мисли о својој будућности, он би и ту дошао, ако ништо, а оно да каже: и ту неће бити без мене. Ако је и било од ње очајно предузеће да не мисли нањ, бар да нањ мање и не тако силно мисли, као што би срце хтело, ипак је Лучија у томе донекле успела; а би и боље успела, да је само она ту била са том својом вољом. Али ту беше дона Праседа, која сва обузета својом намером, да њега из њезина срца ишчупа, не знађаше друга начина, но да га често помиње.

„Дакле," говорила би, „мислимо ли још на њега?"

„Не мислим ја ни на кога," одговорила би Лучија.

Дона Праседа не задовољаваше се оваквим одговором; она би на то рекла, да се ту хоће дела, а не речи; она би ваздан развела о навадама девојачким, те би говорила:

„Је ли се девојкама у срце увукао какав лола (а оне на то имају увек наклоности), онда га се више не остављају. Тиче ли се човека поштена, разборита, ваљана, уредна, па да им се каквим случајем разбије угодба, оне ће се одмах

задовољити; али тиче ли се каквог ломиврата, е ту је рана неисцељива."

Па би она почела похвалну песну сиромаху одсутноме, оном лупежу, који је дошао у Милан да отима и да убија, те би искала од Лучије, да јој исповеди, каква је неваљала дела он починио и у своме завичају.

Гласом, који је дрктао од стида, бола и од онога негодовања, које могаше имати места у њеној благој души и у њеном ниском положају, Лучија би уверавала и доказивала, да у њеном завичају никад се није о том сиромаху инако говорило, него добро; рекла би, како би желила да има ту кога из њенога села, који би то посведочио. Па га бранаше и за догађаје у Милану, за које није добро извештена била, јер га је знала и његово владање од детињства. Она га бранаше, или држаше да га брани једино по дужности милосрђа, по љубави к истини, и да употребимо праву реч, којом је своје чуство сама себи тумачила, бранила га је као искрњега свога. Али из те одбране узимала је дона Праседа нове разлоге да уверава Лучију, да јој срце њено још не одступа од њега. И заиста, у таквим приликама ја не бих знао рећи, како је управо с тиме стојало. Недостојна слика, коју би старица изводила о сиромаху, будила би у пркос у души девојачкој живљу и јаснију но икад замисао, која се тамо створила код тако дуге навике; успомене силом угушене дизале би се гомилама; мржња и презирање изазиваше толике старе поводе поштовању; а са овим чуствима ко зна да ли је могло бити или не бити и онога чуства, које тако лако хоће да се увуче у срца с њима заједно; замислимо само, шта чини оно тамо, где хоће силом да га изгоне. Било сад како му драго, овакав разговор никад се не продужаваше много од Лучијине стране, јер њене речи брзо би се завршиле плачем.

Да је каква давнашња мржња подбадала дону Праседу, да тако с њом поступа, можда би је ове сузе и дирнуле, те би се и оставила; али говорећи она у најбољој намери, само

њаше напред, нити се даваше умекшати; тако и уздаси и молећи јауци могу да задрже непријатељско оружје, али не и нож видарев. Али кад је за овај пар како треба учинила своју дужност, остаји се пребацивања и укоравања и пређе на опомене и савете, зачињене још са похвалама, како би горчину ублажила слашћу и тим бољи успех постигла, поступајући код њене душе на све начине. Толико стоји, да од ових сукоба, који су увек имали од прилике исти почетак, средину и крај, не остајаше код добре Лучије управо никаква срчба на горку предикаторку, која је иначе с њом врло благо поступала; а и у овоме виђаше се само њена добра намера. Само би јој мисли и чуства остала узбуђена и узрујана, те би јој требало доста времена и труда, да се врати свом пређашњем спокојству.

Срећа њена, што она није сама била, којој је дона Праседа имала да добро чини, те тако ови сукоби нису могли бити тако чести. Осим остале чељади, све саме главе, које је мање више ваљало управљати и руководити; осим свију других прилика да исту службу од своје воље чини многима, код којих ничим није обвезана била, прилика, које је сама тражила, ако јој нису по себи дошле; осим свега тога имађаше још и пет кћери, ни једну код куће, али које јој више бриге даваше, но да су ту биле. Три беху удате, а две удате, те тако дона Праседа, наравно, имађаше три клоштра и две куће да над неким води надзор, а то беше задатак велик и заплетен и тим мучнији, што оба мужа, уз потпору отаца, матера и браће, и три удате, потпомагате другим достојанствима и многим удатама, никако не хоћаху пристати на њезин врховни надзор. Беше то рат, управо пет ратова, испотајних, у неком смислу племенитих, али жестоких и без примирја; у свима овим местима владаше непрестана опрезност, како ће избегнути њену услужност, како ће затворити приступ њеним саветима, како ће јој изиграти распитивање како ће је, у колико је можно било, у мраку оставити код сваке ствари. Не помињем отпор и тегобе, што их је нала-

зила у другим још туђинским пословима; та то се већ зна, да у највише прилика ваља људима чинити добро силом. Где је своју ревност могла слободно да упражњава, то беше у својој кући: ту беше њеној власти подвргнут у свему и свачему сватко, изузимајући дон Феранта, са којим је посао ишао у неком смислу својим особитим путем.

Човек од науке будући, не мараше ни да заповеда, ни му се заповеда. Право му беше, да госпођа супруга буде у свима кућевним пословима господар; али никако не хте да јој он буде роб. А ако би умољен приликом послужио је својим пером, то беше, јер је он у томе био јак; иначе би и у томе знао рећи нећу, кад не би био уверен о ономе, што би она искала, да он пише.

„Потруди се," рекао би јој у таквој прилици; „напиши сама, кад ти је ствар тако јасна."

Пошто би неко време залуду покушавала да га превуче на своју страну, дона Праседа чисто беше приморана да гуњђа противу њега, да га назове мекушцем, човеком који се зарио у своје мисли, једним књижевником, а у тој титули, уз срчбу, беше и нешто благовољења.

Већину свога времена провођаше дон Феранте у својој писаћој соби, где имађаше знамениту збирку од књига, нешто мање од три стотине свезака, све одабрана роба, све дела најуваженија о разним предметима, у којима свима он је мање или више био познат. У астрологији држали су га, и то са разлогом, за више но за љубитеља; јер ту није имао тек само општа знања и онај обични речник од утицаја, аспекта иконјункција; него је знао говорити умесно и као са катедре о дванаест кућа небеских, о највећим круговима, о степенима светлим и мрачним, о егзалтацији и дејекцији, о пролазима и револуцијама, једном речи, о најизвеснијим и најскривенијим начелима ове науке. И биће томе неких двадесет година, кад је он у честим и дугим препиркама заступао домификацију Кардана противу другога ученјака, који се упорно држао домификације Алкабизија, је-

дино за инат, како говораше дон Феранте, који ако и јесте радо признавао надмоћност древнима, ипак не могаше подносити да се не да за право данашњима, нарочито тамо, где је ствар тако јасна, да је то свако могао видети. Он је више но у средњу руку знао историју ове науке; знао је до потребе навести најславнија испуњена пророчанства, те оштроумно и учено говорити о другима славним пророчанствима, која су на јалово прошла, како би доказао, да није кривице до науке, но да онога, који није знао да је како треба примењује.

Од старе философије научио је, колико је могло бити доста, а читајући Диогена Лаерција све се више у томе усавршавао. Али како сви ови системати, колико су красни, ипак се не могу сви усвојити, а ко хоће да је философ, тај ваља да одабере једнога писца: то је дон Феранте одабрао Аристотела, који, како он говораше, нити је древни, нити нови, него је философ. Имао је и разна дела његових најученијих и најоштроумнијих привржених међу новијима; дела његових противника никад није хтео да чита, како рече, да не би губио новац. Али по изузетку даде места у својој књижници оним славним двадесет књигама *Де сублимитате*, као и некојим антиперипатетичким делима Кардановим за љубав његовој вредности у астрологији; јер, говораше, ко је могао да напише расправу *Де реституционе темиорум ет мотуум целестиум* и књигу *Дуодецим генитурарум*, тај заслужује да га чујемо и онда кад бенета: а велика мана овога човека била је, што је био врло оштроуман; а нико не може казати, докле би био и у философији дотерао, да је увек остао на праву путу. У осталом, ако су ученьаци и држали дон Феранта за савршена перипатетика, ипак се њему чињаше, да још не зна довољно, и не један пут рекао је са великом скромношћу, да суштина, општност, душа васелене и природа ствари нису тако јасне ствари, као што би се могло мислити.

Са природном философијом више се бавио, него ли ради саме науке; и сама Аристотелова дела о томе, као и Плини-

јева више је читао, него ли проучавао; ипак с овим читањем, са знањем набављеним узгредно у расправама о општој философији, са летимичним читањем Портине *Магије натуралне*, са Кардановим трима историјама *лапидум*, *анималиум*, *плантарум*, са расправом Алберта Мачна о биљкама, травама и животињама, са другим којим делом мањега реда, знађаше он у згодни час водити разговор, мудрујући о дивној сили и необичним својствима многих лекова; описујући потанко изглед и наваде сирена и једнога финика; тумачећи, како дуждевњак стоји у ватри, а не изгоре; како уставица, та мала риба, има ту силу и вештину да на пучини заустави ма коју велику лађу; како од капљица росиних постане бисер у шкољкама; како се камелеон храни ваздухом; како се од леда, који се полако стврдне, у току векова начини кристал — и многе друге дивне тајне природине.

Још више је продрьо у тајне мађије и вражања, јер, као што вели наш безименак, ту се тиче далеко омиљеније и потребне науке, у којој су чињенице много важније, а могу много лакше да се овере. Није потребно рећи, да учећи то није никад имао други циљ него да скроз позна гадне вештине врачарске, како би се могао од њих чувати и бранити. А држећи се особито великога Мартина Делрија (врло учена човека), могао је да учено расправља о љубавној вражбини, о спавачивој вражбини, о душманској вражбини и о небројеним другима, које, како безимени вели, врло често виђамо у животу сваки дан, како у ова три главна рода од вражбина причињавају тако жалосне последице. Исто тако пространо и основно било је знање дон Феранта у историји, нарочито у општој, у којој су његови писци били: Таркањота, Долче, Бугати, Кампана, Гуацо, једном речи, најуваженији.

Али, често би рекао дон Феранте, шта је историја без политике? То је воћа, који иде, иде, а никога нема да за њим иде, дакле му је залуду сав ход; као што и политика без историје човек је, који иде без воће. И тако у његовим рафовима била је једна полица одређена за државнике, где

уз многе нижега реда и мање чувене падаше у очи Бодино, Кавалканти, Сансовино, Парута и Бокалини. Али две књиге дон Феранте је далеко претпостављао свима осталима од ове струке, две, које је до некога времена обично називао првима, не могући никако да се реши, којој од њих јединствено припада првенство; једна, *Принчипе и Дискорси* славнога флорентинскога секретара, варалице, истина, рекао би дон Феранте, ма дубокоумнога; друга, *Раџон ди стато* не мање славнога Џована Ботера, поштена човека, истина, рекао би, ма оштра. Али мало пред време, кад је описана наша приповест, изађе књига, која довршн питање о првенству, надмашивши, како вељаше дон Феранте, и сама дела оба ова матадора — књига, у којој се налазе као пречишћене све лукавштине, да их човек може познати, и све врлине, да их може упражњавати — мала књижица, ма сва златна, једном речи *Статиста ређанте* дон Валеријана Кастиљона, тога славнога човека, за кога се може рећи, да су се највећи писци надметали, ко ће да га хвали, а највеће личности отимаше се о њега; човека, кога је папа Урбан VIII, као што је познато, почаствовао великом похвалом; кога кардинал Боргезе и вице-краљ неапољски, дон Пјетро ди Толедо, молише да опише, први дела папе Павла V, а други ратове католичанскога краља у Италији, али и један и други залуду; онога човека, кога је француски краљ Лудовик XIII. на препоруку кардинала Ришеља наименовао својим историјописцем; коме је дука Карло Емануеле од Савоје поверио исти задатак; коме у похвалу, да минемо друга славна сведочанства, кнегиња Кристина кћи најкршћанскијега краља Енрика IV, могаше у једној повељи, уз многе друге титуле, додати „извесност славе, коју је он у Италији добио, као први писац нашега времена.“

Али ако се дон Феранте у свима овим наукама могао назвати учен, у једној је заслуживао и уживао титулу професора: у науци о витештву. Не само што је о њој говорио са пуним познавањем, но често позиват на посредовање у по-

словима од части, он би увек изрекао какву пресуду. У својој књижници, а може се рећи у глави, дела најславнијих писаца о овој ствари: Парида од Поца, Фауста од Лонцана, Уреје, Муција, Ромеја, Албергата, прву и другу *Пеђ* Торквата Таса, а од овога имао је у приправности и до потребе умео је на памет да наведе сва места из *Ослобођеног Јерусалима*, као и из *Освојеног*, која би могла послужити у доказ у пословима витешким. Али по његом мишљењу, био је писац над писцима наш славни Франческо Бираго, с којим би се не један пут састајао, да изрекну суд у пословима од части, а овај је опет од своје стране говорио о дон Феранту у изразима особита уважења. А кад од овога одличнога писца изађоше *Дискорзи кавалересци*, дон Феранте без оклевања прорече, да је ово дело побило важност Олевану и да ће заједно с осталим племенитим сусестрицама остати код потомства као кодик прве важности, а то пророчанство, како вели безимени, сваки може видети, како се испунило.

Одатле онда прелази на лепу књижевност, али ми већ почињемо двоумити, да ли читатељ заиста има особиту вољу да иде с њим у овом прегледу, сувише и бојати се, да смо задобили титулу ропског преписивача и досадна човека, заједно са поменутим безименим, што смо га у безазлености пратили довде, а у ствари, која се не тиче славне приповести, и о којој не би толико развезао, него је хтео да се хваста својом ученошћу и да покаже, како није изостао за својим столећем. Зато ћемо оставити што је писао да је писао, да не бисмо само трошили труд, па ћемо остало изоставити и кренути се даље, и то тим пре, што имамо да пређемо добар комад пута, а нећемо наићи ни на једно од наших лица, а још већи комад, пре но што наиђемо на оне, за које се читалац зацело јаче интересује, ако се то јест и колико за све интересује.

Све до јесени идуће 1629 године остадоше сви, неко од своје воље, неко што је морао, у стању у коме смо их оставили, а ни једноме не догоди се, нити које могаше што

учинити, што би вредно било помињати. Дође јесен, на коју су Ањеза и Лучија рачунале да ће се опет састати; али им овај рачун поремети велика једна јавна пригода, а то је овој зацело била једна од најмањих последица. Онда дођоше други велики догађаји, али ови не причинише никакву знамениту промену у стању наших људи. Најзад нови догађаји, општији, јачи, ванреднији допреше до њих, и до најнижих међу њима према лествици светској, као оно вихор силан, помаман, који јурећи ломи дрва и чупа их, кида кровове, откида звонике, руши зидове и баца комађе тамо и амо, па и сламчице скривене у трави подиже и истражује по кутовима сухо и лако лишће, које је мањи ветар тамо однео, па их у вртлогу носи као свој плен.

Елем да би се приватне ствари, које имамо још да причамо, могле разумети, морамо неопходно најпре казивати причу од јавних догађаја, а ту нама ваља мало издаље почети. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ФИЗИЈОЛОГИЈА СТИДА

Наш народ каже да нема ништа лепше од стидљиве девојке; такву једну стидљиву девојку представио је народ у оној песми где се вели: како игра коло девојака, међу њима Милица девојка, која, на замерку другарица, што се прави мудра или луда, те неће да гледа небу под облаке, одговара, да нити је луда нит одвише мудра, нит је вила да гледа небу под облаке, већ девојка да гледа преда се. До душе данашњи модерни свет осудио би такву женску да је глупа и проста, а нарочито ону која би могла рећи човеку:

„Стид је мене у те погледати
А камо ли с' тобом беседити.“

Као о свему тако и о стиду појмови су релативни, и данас се најчешће има прилика да позна истинитост оне народне пословице: од чега се паметан стиди, с тим се луд

поноси. Само је једно остало исто, она физиолошка радња која производи стид. Сваки је, нема сумње, био у оном стању кад дисање постане брже, срце закуца јаче, очи гледају доле, језик се завеже па ни речца не може да се прозбори, крв на један мах појури у главу, а лице се зајапури, — то стање назива се *стид*. Хумориста *Хиел* вели: да је после ручарњег и вечерњег руменила, руменило стида најлепше на свету. Питеас ћерка Аристотелова сматра руменило стида за најлепшу боју на лицу. Песници опет веле да је стид божански поклон човеку, који га је тиме одликовао од животиње. Природњаци као нпр. физиолог *Пфлигер* доказују да је реална цељ стида, осигурање плођења и облагорођење вида. Философ *Хартман* сматра стид као репулзивни инстинкт, који се односи искључиво на генитални сферу, и најразвијенији је — вели — код женскиња, изазивајући код њих дефанзивно држање. Осећање стидљивости потиче из унутрашњег бића душе, и оно се развија упоредо са телесним развићем пубертета. За пример навађа Хартман једну глуво-нему, која је до 17 године живела тако јадно као свака животиња, али кад је ступила у 17 годину, наједанпут је наступила код ње велика промена, она је од једном постала пажљива на одело и понашање, баш као и остале девојке њеноga доба.

Нема се зајиста порећи да је стидљивост једна особина која разликује човека од животиње, и она је општа код свију људских раса, па и сами Црници — опажено је — кад се застиде, опажа им се румен на лицу. Особина је стида да увек изазива руменило лица, ма да та румен може долазити од стра, љубави, саучешћа, невиности, кривице, љутине итд. У обичном говору каже се за онога који се застиди „поцрвени до ушију“, лекари тврде да има случајева, да кад се женска застиди, може поцрвенити до прсију. Такав један случај саопштио је Дарвину један сликар, који је као „модел“ имао врло стидљиву девојку, која је требала да има прса сасвим отворена.

У осталом та врста стидљивости у данашњем модерном добу, кад су деколтиране хаљине најлепша и најелегантнија балска хаљина, — постала је врло ретка, ваљда да се и нехотице покаже како је у том погледу врло мала разлика између цивилизоване Европејке и дивље Аустралке. Путници и географи причају да у Аустралији код неких дивљих племена, своје извесне делове тела више покривају људи но жене а код неких девојке не покривају ни чим и никако. Но из тога још не следује да је „стидње момче но девојче."

Познато је да има и животиња које кад се раздраже или кад су у невољи, оне тада мењају боју тако нпр. мајмуни кад се раздраже они поцрвене, то исто могу и неке рибе, као: морска мрена (mullus barbatus) била је позната још Римљанима због мењања своје боје при изумирању. Од мекушаца што у мору живе, Цефалоподе, нарочито Sepia officinalis, која је сликарима позната због своје боје „сепије". Код Цефалопода то променљивање боје изазивају хроматофоре, то су ћелије испуњене пигментом, на чијој су опни утврђени као зраци многобројни мискулни кончићи који кад се контрахирају ћелије тада праве звездаста продужења, у којима је она бојна материја периферички подељена. При напону мускулном ћелије се опет скупљају у првашњи кугласти облик, и боја се концентрише на мали простор. Тих хроматофора има две врсте, које леже једна преко друге и једна поред друге. Овим хромотофорама — што зависе од инервацијоног центрума оптичне ганглије, — и које проузрокују брзу промену од плаве, црвене, жуте, и тавне боје, долази још и слој малих сјајних пљокица, чијој интерференцбоји кожа има да захвали своју црвенкасту и сребрнасту сјајност. Но од свију животиња најпознатија је са своје промене боја *хамелеон*, премда ту особину имају и остали гуштери. Код хамелеона су доказане две врсте пигмента: један црни који је покретан, а други светао и који је непокретан. Променљивање боје бива пењањем и спуштањем тамног пигмента чему су узрок зраци сунчеви. Што су јачи зраци сунчеви

који дејствују на хамелеона, то ће боја код њега бити тамнија. По испитивању *Бедријаге* и гуштери су тако исто изложени томе утицају, само је код њих то мењање боје врло споро.

Код човека нису нужни сунчеви зраци па да се изазове руменило, тај појетичан појав, као што га један природњак назива, или ружичан украс младости, као што други вели, — једна реч и један поглед довољни су, па да крв јурне у образе. Постајање тога појава бива на овај начин. Сваки душевни потрес утиче јако на срце, тако, да се оно с правом сматра као станиште сваке страсти, љубави и мржње. Храброст и чежња шире срце, брига и очекивање чине те брже куца, страх стеже га, а уплашеност укочи. Између срца које нам својом снагом растурује крв по телу, и плућа на која дишемо, где се крв мешајући се са ваздухом пречишћава, постоји нека веза, а ту везу између срца и плућа врши један живац, који из здужене мождине долази, и кога у науци зову vagus, или успоравајући живац срца. Он узбуђује и производи осећаје где их нема, утишава где их је сувише, с тога се он сматра за стишавајући живац нашега срца. Он држи у својој власти и оне жилице, што су танке као коса на глави, и које доводе крв и у оне делове тела, где је то већим крвним судовима не могућно. Зато у оном тренутку, кад се застидимо, онај живац што управља радњом нашега срца, пренебрегне своју радњу, а срце се тада осети слободно и без контроле, па почне да куца јаче и слободније, крвни судови и они косасти у образима напуне се крвљу, и нас тада облије румен у образима. Атропин и Никотин, који су познати као врло јаки отрови, они тај вагус живац ослабљавају, за то се при тровању са тим отровима гледа, да се тај живац раздражи, да би се радња срца убрзала. А то је се успело са Амилнитритом, који у исто време може да изазове и сав онај процес што га и стид изазива, и који може врло лепо да послужи за произвођење вештачког стида. Амилнитрит — којег лекари препоручују као важно средство про-

тиву трованја са хлороформом, јер ако хлороформисани само мало удише амилнитрита, он се одма буди из сановног стања, а он се употребљује још за мигрену и друге нервне болести. Амилнитрит изгледа је жутог и миришљав је, њега је изнашао *Балард* 1844 год., а први је *Гитрје* 1859 год. приметно да, кад се ма и најмање од њега удише, одмах се лице зажари, и срце почне да куца јаче. *Дарвин* вели да та навала крви има неке сличности са природним стидом. И Др. *Филене* тврди да се црвенило, произведено амилнитритом, у ствари ни најмање не разликује од црвенила произведеног стидом; црвенило, светле очи, душевна смутња, брзо дисање, јаче лупање срца, једном речју бива све оно што и код правог стида. *Батман* о његовом дејству вели још и ово: после удисаја од три капље, пулс се убрзава, лице се зацрвени, а пупиле с рашире, и то траје свега четири минута.

Ужице 1887.

Доброслав М. Ружић.

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 60-ТЕ)

То вече дође Краљица Валпурзи па јој рече

— Ја се нећу с тобом опраштати. О твоме одласку ништа да не говоримо. Само ти хтедох рећи: од срца ти хвала на љубави, коју си мени и моме детету учинила! —

— О Краљице, како ви можете менида благодарите? То зацело нећу никоме на свету причати да се Краљица мени захвалила! — викну Валпурга — Није то, него ви сте добра душа, па хоћете да учините само да ми буде лакше; а верујте ми, сваку кап крви у мени, све би дала за вас и наше дете. Их, Боже, наше дете! Ја то већ не смем више рећи, сутра већ не смем, ја морам да идем, али нека, код моје је куће моје рођено дете.

— Тако је, Валпурга, и то је што сам ти хтела рећи. Веруј ми, најбоље што може човек имати овога света, то је да буде дома, а толико си ваљда већ увидела да је све једно да ли је човек дома у дворцу или у колеби! —

— Ту опет ви имате право, госпођо Краљице, нико не може више јести и спавати него док се наједе и наспава. Сутра рано доћиће мој Ханс. Смем ли га довести Краљици и Краљу да се захвали, и осталој доброј Госпоштини? —

— Махни то, Валпурга, то није нужно. Оно управо лекар ми је забранио да се нарочито праштам с тобом, али може бити да ћу ти сутра још једном рећи збогом! Веруј ми, и мени је жао што ти идеш!

— Ако само хоће госпођа Краљица, ја ћу остати, па ће доћи и мој муж и све што је моје.

— Нека, боље је да се ти вратиш кућици својој. Ако ме кадгод нанесе пут у твој крај, ето ме к теби у походе; а ја ћу већ моме сину казати колико си га ти волела; неће ти он то никада заборавити.

Валпурга беше спустила дете у колевку па сада викну

— Гледајте и оно се плете у разговор, и оно хоће нешто да каже. Ми одрасни људи не разумемо шта тако мала деца говоре, али она нас врло добро разуму! — За тим је се хвалила како ју је принц пољубио, па га стаде наговарати да и мајку пољуби. Али дете не хтеде.

— Госпођо Краљице — рече Валпурга — имам још једно добро да вам оставим, које сам за вас нашла! — Њени образи беху зажарени, а Краљица упита:

— Шта то? —

— Госпођо Краљице, нашла сам за вас пријатељицу, и то најбољу, Госпођу Гунтеровицу, и она уме као ви да чита свакоме човеку што му на дну срца пише, па опет са свим другаче. Ја к'о велим да би ту госпођу требало чешће да походите, јер и вама ће чинити добро да по који пут одете на разговор код добре комшинице! —

Валпурга је била врло ревносна у доказивању каква је то срећа кад жена има добру комшиницу. Краљица се само осмејкивала видећи како Валпурга још никако не зна за услове дворскога живота. Она јој одговори да се она може дружити само с онима, који у двор долазе. Валпурзи беше много жао што пре поласка није могла да састави те две добре жене. Краљица оде.

— Ето, она оде — рече Валпурга — а ја јој нисам ништа казала, а мени је к'о да би имала још пуно којешта да јој кажем. — Чинило јој се да она не сме никако оставити Краљицу, јер само јој је она једна искрена, и може јој бити на помоћи, ако би јој људи хтели да напакосте ма у чему.

Беше се сетила оног тренутка када је Краљица њу пољубила. Боже како је то давно било, шта га су оне од онда преживеле! Може ли то бити да од онда нема још ни пуна година?

Она седе крај колевке па је дуго шћућурена седела, док тек поче из тиха да лева.

„Моје срце носи тешке ланце, којима си га ти оковао, откладила би се у живот, да нико тежих ланаца понео није".

Глас јој данас дрхташе. Дете је спавало. Она устаде па рече госпођици Крамеровој да хоће да обиђе све дворане, те да се са свима опрости. Крамерова је световаше да то не чини. Валпурга оде само грофици Ирми, али је не затече у дворцу; она беше на некаквом весељу у кући њеног брата. Валпурга рече собарици да ће сутра отпутовати и да ће јој бити жао ако доброј грофици не могне рећи збогом; за сада се опростила са собарицом и препоручила јој је да гледа добру грофицу што може боље, те да буде увек здрава.

Валпурга пружи собарици руку, али ју је морала одмах вратити, јер собарица држаше обе своје руке у џеповима своје свилене кецеље, и само јој се пола подругљиво поклони.

— Што отменији човек, то је бољи — рече Валпурга кад се у своју собу вратила — Краљица је највећа госпођа за то је и најбоља!

Валпургу зовнуше првој дворској госпођи. Ова стајаше онако исто и на истоме месту, као и пре скоро годину дана, када ју је први пут видела. Она је ту строгу госпођу виђала из дана у дан; никада она не постаде поверљивија, али је свагда била подједнако благонаклона. Изгледаше да јој то беше у нарави, а можда и у службеној дужности, да Валпургу и отпусти по свима прописима.

— Ти си се добро владала — рече графица Бринкенштајновица са једним пријатељским покретом руке. — Највиша госпоштина задовољна је с тобом. А сад пођи с Богом и остај свагда поштена! —

Она не устаде нити пружи руку; само је климнула главом и Валпруга оде.

Овај отпуст за цело није био срдачан, али је Валпрузи опет добро чинио; изгледало јој је као да је добила поштен отпуст из војске. Прва дворска госпођа и била је одиста војнички строга, али и војнички једнако одмерена у свему. Ова сталност утицала је с правом на Валпургину душу.

У Валпургиној соби стајаху два велика ковчега пуна набијена ствари и хаљина па затворена. Она је за ту непуну годину добила толико поклона у стварима и у новцу, да би за то могла купити прилично сељачко имање. Она час седне на један час на други сандук, па и кад се најзад решила да легне, још непрестано је пиљила у њих. Као духови штолутају, тако се разиђоше Валпургине мисли по собама дворца, па онда к њеној колеби, кроз башту, преко брда, док је некакав детињи врисак не трже из сна; она у први мах није знала да ли то њено дете плаче или неко туђе; она је брзо умирила принца, али оста седећи крај његове колевке.

„Ни један тренут који нам је још остао да заједно проведемо, неће ми више сан отети“ рече му полако.

Свањивало је. Валпурга имађаше дете последњи пут на својим грудима. Једна суза кану му на главицу; оно диже главицу те је погледа. За тим је опет заспало на њеном срцу

а она је држала његову леву ручицу крај својих уста, и непрекидно му нешто шапуташе у ручицу.

Најзад спустила је дете у колевку, погледа га још једним тешким погледом, па онда обиђе колевку три пут окрећући јој леђа. За тим рече госпођици Крамеровој:

— Ја одох. Сад је време!

Дођоше слуге те однесе ковчеге. Валпурга сада беше тако добра срца да је чак и Францускињи пружила руку. Она се није више осврнула да погледа у колевку, него сиђе те нареди да се њени сандуци однесу у неку механу близу двора, у коју је поручила и Хансу да дође. Он би управо могао бити већ ту, јер она му је тачно означила сахат у који ће је ту наћи. Али Ханс још не беше дошао.

У тој механи било је живо и тако рано, јер су у њу долазиле и дворске слуге. Ту се већ пило у велике, а неке ливрејсане слуге грдиле су своје госе, што су ноћас на забави код грофа Вилденортског пустили слуге у трему и кочијаше на колима да дрежде преко три сахата. Причаху како је гроф Вилденортски добио дозволу да у својој кући заведе коцкање на рулети, да су се господа коцкала у велике новце, да је и краљ био међу њима, али да краљица није хтела доћи.

Валпурга је седела на једном своме сандуку у газдаричиној прегради. Она изађе пред кућу да види е да ли Ханса од куда; али њега још нема. Баум јој донесе поруку да оде до грофице Ирме, али тек око девет сати. Валпурга пође по вароши као да је залутала; ето, трче људи један мимо другог, не знајући један за другога, немајући времена ни да се упитају. У то доба не види се на улицама ни један округао шешир, све саме капе. Хлебарски и месарски момци звуждућући разносе хлеб и месо, на свима ћошковима стоје слушкиње купујући млеко, а пиљарице из околине јуре са својим котарицама или колицима на пијацу, да заузму своја места.

— Сутра ће то бити тако исто, а тебе неће бити овде; па и данас те се не тиче ништа, — рече Валпурга бленући у тај вашар. У том тренутку отворише капке на излогу јед-

ног књижарског дућана. Ето, на излогу је њена слика, али шта јој то помаже? Нико не пита како јој је срцу.

„Па и сутра ће висити ту слика, а са свим је све једно јеси ли ти ту или ниси; са свим је све једно да ли си ти била на овоме свету или ниси.“ Тако заврши Валпурга баш у тренутку када наиђоше мртвачка кола, и када нико не упита: кога ли то сарањују? Свако ти то гледа своја посла, свако иде својим путем.

У тешким мислима пође Валпурга даље, а све је нешто чупка и вуче у двор — детету. Она оде пред ону варошку капију, на коју је Ханс морао доћи. Нема га још.

Ја шта ћемо ако он никако и не дође, ако је дете дома болесно, ако је умрло, ако — Валпурга премре од страха замишљајући шта све може бити. Она седе на једну клупу у шетници пред капијом; коњаници јуре поред ње, а један слеп инвалид свира некакав весео валцер на својој оргуљи...

Изби девет сати. Валпурга пође натраг у варош, дворцу. На капији стоји Ханс и његова прва реч беше.

— Помоз' Бог Валпурга! Где си за толико? Има два пуна сахата како те тражим! —

— Оди вамо — рече Валпурга и уведе Ханса у један покривен ходник — овде се тако не виче када се говори!

Сад тек изађе да му је она у последњем писму поручила да дође у двор а не у ону механу; одмах га је молила да опрости, али је, вели, била збуњена када је писала. За тим она рече „А сад, добро дошао, оди да те пољубим. Хвала Богу да сте сви на дому здраво. Мени ће од сада требати пуно ваше милоште“

Пред Ирминим собама замолила га је да причека, па уђе. Ирма је још била у кревету, али чим је познала Валпургин глас, заповедила је да је пусте к њој. Грофица је лепо изгледала у своме белом оделу, али беше врло бледа и њена распуштена коса лежаше у дивљем нереду по белом узглављу.

— Хтела сам да ти дадем штогод за спомен — рече Ирма подигнувши се — али чини ми се за те ће опет боље бити новац. Ено узми оно тамо. Све, узми, све! Ја нећу ништа да задржим од тога новца! Узми, не бој се, то је право злато, добивено у поштеној игри. Ја увек добијам, увек!... Извади мараму па вежи све! —

Тако је викала Ирма промуклим гласом. У соби беше тако сумрачно да се Валпурга страшљиво осврtала као да је у очараној соби, а знала је добро и девојку, и столове и столице и папагаја у споредној соби. Па и ако је све добро знала, опет није могла да се отресе помисли да нису чиста посла с оноликим златом; она га брзо прекрсти па га стрпа у свој грдан џеп.

— А сад због — рече Ирма — Буди срећна, по хиљаду пута срећна! Ти си срећнија но ми сви. Ако дотерам у животу дотле, да немам где склонити главу, доћићу теби. Је ли да ћеш ме ти примити и склонити на какво местанце за фуруном? А сад иди, иди! Ја морам још да спавам. Због Валпурга, и немој ме заборавити. Немој да ми благодариш, немој ништа да говориш. Ја ћу скоро доћи к теби, па ћемо онда опет певати, да; певати, а сад збогом! —

— Приклињем те пусти ме да говорим, само једну реч да ти кажем — викну Валпурга и склопи руке — Ми не знамо које ће пре умрети, па онда могло би бити доцкан! —

Ирма покри очи руком, а главом климну. Валпурга настави.

— Ја не знам шта је теби; теби није добро, а може ти бити још горе; теби често образи гору а руке су ти хладне. Онда, други дан по моме доласку, учинила сам ти неправду, опрости ми. Од сада те ни у мислима нећу увредити, и тешко ономе ко што предамном ружно о теби рекне, али, молим ти се, гледај да изађеш из овога двора. Хајде и ти своме дому!...

— Доста, доста! — бранила се Ирма. Она се била покрила обема рукама као да јој Валпурга у место речи баца

камење у лице. — Доста! — Заврши она — Збогом и не заборави ме! —

Она јој пружи руку коју је Валпурга пољубила; та рука беше врела као у грозници.

Валпурга оде. У предсобљу викну панагај тако изненада његово:

— Збогом Ирма! — да се Валпурга престравила, и побеже као да је неко јури.

17.

Кад је Валпурга изашла Ханс је упита.

— Треба ли сад ја да ућем с тобом?

— Јок, готови смо! —

— Ама ја к'о велим да одем до Краља и до Краљице, знаш, имао би пуно којешта да им кажем.

— Аја, то не бива! —

— А што? Умем ја с њима беседити! —

Он је толико пута понављао у себи како ће с Краљем и с Краљицом да говори, па како ће им казати да је он још нешто особито заслужио, што им је тако дуго своју жену дао.

Муку је имала Валпурга да му протумачи како се то не може силом; Ханс неће да зна; како ће он од срамоте признати куму механцији да не само није седео за Краљевском совром, него да није ни видео ни Краља ни Краљицу.

Валпурга, којој је самој требало да је неко подржи, морала је упети сву своју снагу да умири ражљућеног Ханса.

— Али ваљаде ћу смети видети твога принца. Ваљда ту имаш још толико силе и власти да ме к њему уведеш? — упита Ханс.

— Да, да, — одговори Валпурга — то ћемо моћи. — И њој самој беше мило да још једном види дете, и сада имађаше добар изговор. Шта мари ако се гђица Крамерова, госпођа Герлофовица и Францускиња подругну са њеним Хансом? Прексутра нити се ти што тичеш свију ових људи, ни они тебе! Брзо јурну она с Хансом ка принчевим одајама тако, да се сва зајаприла. На вратима срете је госпођица Крамерова, која јој, чувши шта жели, рече

— То не иде. Ти не смеш више унутра. Ту је лични лекар. Дете плаче и вришти страшно. Иди ти у име Божје, иди! —

Госпођице Крамерове нестаде иза врата. Валпурга је слушала како дете вришти, па опет не сме унутра да му помогне. Она беше избачена, прогната. Стид од Ханса и гњев противу тих неблагодарних људи без срца, борише се у њој, док најзад рече

— Хајдемо Хансе; нико не треба сам да се понижава!

— Тако је — рече Ханс — видим ја какви су они, кад им човек више не треба!

— Ни они нама више не требају. Хвала Богу, што је све прошло! — заврши Валпурга.

Она са горчином у срцу остави дворац, а Ханс је непрекидно нешто за се гунђао, као да ће поштено излемати првога који му пут пређе.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАРОД И НАПРЕДЊАЦИ

политичка студија проф. М. Миловановића

(НАСТАВАК ИЗ СВ 61-ВЕ)

Са свим је обично и са свим природно да власна партија, стварајући земаљске установе, пружи награду онима који је у томе помажу, или за које се држи да ће је помагати у другом чему. То чине све власне партије на свету, па није могућно било да на ту партиску аксиому забораве наши напредњаци реорганишући судове и полицију. А из те опет природне неодољивости излази друга једна по све неизбежна појава, која је с првом тесно везана, — излази то, да се при реорганизовању и пречишћању обично избацује оно што се са партиског гледишта сматра као куколь у шеници. То је факат тако јасан и тако разумљив, да га могу и мала деца појмити, па ипак се тобож промућурни напредњаци

чисто буде кад о њему говоре! За што? Хоће партија да се покаже непартајична! Све за народ, а ништа за партију! Каква умна особитост и партиска неискреност!

После судске независности, која је уређена — како рекоше напредњаци — за одбрану народну *од самовоље власничке*, напредњаци опасују своје позиције другим једним још тврђим бедемом, који се назива слобода говора и писања. Том приликом напредњаци довикују своје противнике *) и позивају их да виде колико је разлике међу њиховим и либералским слободама, па и ако их либерали крсте „конзервативцима.“ По том се напредњаци хвалишу што је њихов предлог о слободи штампе усвојила скупштина једногласно називајући га својим мезимчетом. А по себи се разуме да су они нашли за потребно да то своје мезимче препоруче свима и свакоме: интелигенцији, потоњим поколењима па и самим власницима, преклињући их, да га неповређеног сачувају. Но по несрећи ови тако брижни родитељи ту су жалост доживели, да им се мезимче са свим раскалаши, те су га на послетку сами морали сахранити! Какав кобан удес! Све се истура под руком напредњачком!

То најмилије напредњачко мезимче, тај свети аманет, који напредњаци препоручиваше потоњим поколењима, једва што угледа света, једва што изађе из повоја, а већ се са свим душмански окрену против својих родитеља. У место синовљег пијетета и захвалности, то распуштено мезимче осу картечом на своје родитеље! Сувишно је и напоминьати колико је напредњаке морало заболети, кад им се та несрећа догодила. Изневерени од савезника, нападани од рођених дела руку својих, напредњаци су се, хтели не хтели, морали побркати, морали су нешто изгубити од свога политичког такта, и падати све више и више у неку врсту политичке хистерије. Али ипак они су се показали истрајни и нису хтели уступити ни једну стопу од својих омиљених власничких по-

*) 23. број „Видела“ од 1881 године.

зиција. Они су хтели да буду јунаци до краја и трудили се да мирно испију чашу чемера коју су сами себи приправили.

Но чаша се ова није могла испунити докле није томе допринела слобода збора и договора. Па при свем томе, установу ову наглашавају напредњаци као последњи бедем којим ће се „народни“ положај учврстити; јер јој је задаћа „да се људи могу да удруже, да могу да се састану и обавесте. А ово значи предлог иде да оствари то: да међ нама нестане раскомаданости, поцепаности, и необавештења.“ Даље нам напредњаци о слободи збора и договора овако философишу: „Удружење се већ само каже шта је. Оно доноси снагу. Оно чини да смо јачи. А ако икада данас је време, да и најмањи прутић унесемо у сноп, да се заједнички приберемо и одупремо разним навалама....“

Прекрасна и прекорисна философија, само је по несрећи морала изгубити сав свој значај чим је њено остварење допало шака оних људи, који су били у свему несрећни. Слобода збора и договора, онако исто као и слобода штампе, један је од битних делова самог бића човековог и друштвеног, али по несрећи напредњаци су о свему томе друге појмове имали. Они су те слободе држали као своје тековине, којима су, само они и нико више, могли народ српски усрећити. И та несрећна заблуда толико је завела плитку памет напредњачку, те су појмили да су они најзаслужнији људи на свету. Отуда је, по свој прилици, она нечувена напредњачка дрскост, што су они били уобразили да су само они кадри урадити нешто од вредности; да су само они мудри и паметни; да су само они родољуби, а сви остали издајице итд. Отуда је оно што они, на врат на нос, приступају решењу најсудбоноснијих финансијских и економских питања, која ће за стотине година народ обвезати и земљу задужити. Фатално по сваку земљу жељезничко питање решавало се и решено не узајамним договором међу напредњацима и опозицијом, но пуним узајамним неповерењем, које је било прешло све границе могућности. Сугласности било је само у томе

да ваља жељезницу градити, јер се, тобож, на то земља била раније обвезала, но то је био само изговор, и то изговор за сажаљење, а са свим је био други узрок што су се све партије у томе слагале, не само да треба градити у Србији жељезницу, но шта више да се она мора градити. За нашу расправу није потребна она меркантилна претпоставка на којој партијаши заснивају издају својих противника и продају земље туђинима, па да тиме објаснимо журбу у решавању тако судбоносних питања. Не, то ми остављамо партијашима, а за нашу потребу са свим је довољна та прилика, што је тада манија усрећавања по новим калупима била овладала целокупним нашим друштвом. Жељезница је морала бити јер „*крпежа и трпежа*“, који у истини кућу држи, нису хтели ни напредњаци, ни радикали, ни либерали. Сви су хтели да Србија постане земља господска и да у њој иде све „*као по лоју.*“

У том фаталном жељезничком питању избиле су на површину све сићушности нашег партиског и сталешког карактера, све заблуде наше по моди утегнуте интелигенције, и све наказности чисто имитативног живота. У том се питању јавило у нас све оно што показује малодушност, у се непоузданост, неистрајност, бојажљивост итд. итд. — све оно што карактерише убожничку сићушност, која је сваког презрења достојна. Неповажење туђег рада, туђих напора за интересе отаџбине, и свађивање својих погрешака на другога, ту је избило на површину у свој светлости својој. У најцрњим бојама јавила се та црта нашег сталешког и власничког карактера у оном тренутку, кад се у нас решавало жељезничко питање. Ту се доказивало да је земља у очајном положају у који су је, тобож, бацили либерали крагујевачком конвенцијом од 1878 године. И „у таком положају — вели напредњаци — шта очајнику остаје друго, но да прими чашицу чемера, на крагујевачком послужавнику, да му не дође чаша отрова“ !? Дакле по мишљењу напредњачком ваљало је бирати српском народу односно жељезничког питања, или чашу

чемера или чашу отрова, и напредњаци су, као што је познато, изабрали једно, и то мање, од два зла.

Сувишно је и напоминњати да је жељезничко питање, ма у ком облику било, врло судбоносно, кад овако о њему говоре напредњачке делије, који су се решили да без страха загледају у очи свима тешкоћама и споља и изнутра. То је факат, који се не сме порицати, али је ипак за непартајичног посматрача, то са свим непојаман факат. Непојамно је за што су се напредњаци били упели, из све снаге, да на врат на нос, скину то питање с дневног реда, нарочито онда, кад половина земље, кроз уста својих представника, захтева да се питање одложи. Непојамно је за што су напредњаци по сву цену свога партиског угледа и своје популарности хтели да се то питања одмах разреши. И најобичнија мудрост и најмања обазривост захтевала је од њих, бар најмање, да се така питања, која непосредним чиниоцима, обично доносе имена Бранковића, — реше не већином, но узајамним договором. Да се голема одговорност судбоносних земаљских питања бар подели на све државне и народне факторе, то је захтевао и чист егоизам, па ипак и то нису напредњаци учинили! Чиме и како да се објасни толика неувиђавност партије која се својом мудрошћу непрекидно разметала?

Напредњаци онога доба као да нису овака питања никако ни постављали, и као да су били тврдо уверени да су неки миропомазаници, који су добили месиску палицу да народ српски и против народне воље усрећавају. Отуда је она нечувеност њихова, што они престављају при дебати о железници и најмогућније ствари као немогуће, и што најобичније ствари свакидашње практике оглашују као непрактичне. Опозиција је захтевала да се распише конкурс и да се решење одложи док се не добију најповољније понуде, а напредњаци не примају ни једно ни друго, но хоће по што по то да се ствар одмах пречисти. Истина и сами напредњаци, као да нису могли одбити са свим попреко тако обичне

и корисне захтеве опозиције, јер су и сами признали да то бар не би било згорега. Али им, тобож, „кобни трећи Јуни корача наглим корацима на сусрет; иде као бритка сабља. Ко га сме дочекати без жељезнице? Ко ће одрећи да нам се неће моћи казати бар оно што се каже кад се реч не одржи. Има их истина — веле даље напредњаци — који кажу да то ништа не кошта, али ми знамо да Србија мора да буде светла образа, да је цењена и уважена, нарочито сада кад се улази у коло независних образованих држава."

Нема сумње да је овако појимање части и образа народног за свакога непојамно, осим, може бити за напредњаке. Кад је од народа насилнички изнуђен пристанак — не гледајући на облик изнуде — да гради жељезницу, која ће га ако не упропастити оно бар најмање оназадити за стотине година, — онда је светао народни образ захтевао пре свега да се тај насилнички и изнудни уговор никако не изврши, бар све дотле докле не би дошла и за то изнуда, и то изнуда, која би могла загрозити државном опстанку нашем. То би по свачијем схватању — осим схватања занешених партијаша — захтевао образ слободног и независног народа; то би захтевао понос народног представништва и умне класе његове. Тако је! Али „кобни трећи Јуни — веле напредњаци — иде као бритка сабља.*) За што ли то? Зар је једна Аустро-Угарска била кадра да збрише независну једну државу само с тога, што та држава не испуњава одмах насилан један уговор на велику штету своју?! Не, то ни деца не би могла веровати, а камо ли напредњачки политичари. Факат овај признали су и сами напредњаци у неколико, кад су рекли да би се бар најмање рекло Србији оно што се обично каже ономе који реч не одржи. Дакле, рекло би се да се земља не држи задате речи, што напредњаци као каваљери политички не би могли понети, с тога су се по сваку цену трудили да народу образ осветљају!

* 34 број „Видела" од 1881 год.

Ето нам спољне формалне исповести напредњачке, односно журбе за грађење жељезнице. Она је сасвим довољна карактеристика големе неспособности оних, који је исказују, за све напоре, који у истини народни образ осветљавају.

То је факт за све непартајичне посматраче, па ипак су у великом усхићењу узвикнули тада напредњаци: „Србија је одржала своју реч!“ „... После тешког умора народна скупштина са великом већином од 97 против 57 гласова — 5 се уздржало — решила је: да се предлог владин о уговору за жељезницу прими.“ Дакле напредњаци су однели победу са већином од 40 гласова, али кад се из тога броја изузме, са свим на чисто, 34 гласа владиних посланика, онда остаје, њихова „велика већина“ од 6 гласова, па кад се и ових шест доведе у свезу са оних 5 неутралних гласова, — онда би чиста напредњачка „велика већина“ била само једна чиста јединица! Ето с таком су већином решили напредњаци фатално жељезничко питање! Половина земље рекла је да, а половина не, па ипак напредњаци налазе ту „велику већину!“ Ово је истина било каваљерство спрам Аустро-Угарске, али је било у исто доба некаваљерство спрам обичајних уставних права земаљских, и правне свести у народу у опште.

И кад је то тако, зар је могло друкчије бити но да то нечувено напредњачко ритерство изазове *највећи* ступањ огорчења у јавном мишљењу, које напредњаци у овој пруличи називају сокачким расположењем *). Озлојеђени јавним мишљењем — или како да се изразимо по напредњачки — „сокачким расположењем“ напредњаци бацају на њ анатем и називају га непријатељем уставности. Јер „влада која-хоће путем реформа да створи у Србији *прави уставни живот*, која хоће *истински* да осигура народу *праве у ставне слободе*, та влада мора у Србији изазивати огорчење противника.“ *) После овога напредњаци нам, као *ис-*

*) 31 број „Видела“ од 1881 год.

*) Исти, број 37.

тински уставовци веле даље, како осим њих и нема више уставног елемента у Србији, јер су либерали реакционари, а радикали опет не могу да развију своју делателност на уставном земљишту. Завршујући своје анатеме, напредњаци нам веле, како ће они крупним словима прибележити потомцима своје уверење: да Србија, да српски народ и његова будућност неће пропасти од последица скупштинских решења о жељезници.

И доиста, у овом екстремном случају напредњаци су говорили истину, а са свим је друго питање, колико је народ тим уговором оназађен. Ту је могло бити у питању, спрам гледишта партијске опозиције 20—30 милиона динара, а спрам непартајичног гледишта прекомерно задужење народно за стотине година, — а никако пропаст народна. То је факат са свим истинит, а напредњаци у том екстремном случају нису говорили неистину. И као што ћемо доцније видети у тих 20—30 милијуна нису ни најмање греси напредњачки, па шта више њихови греси нису ни у томе што се народ прекомерно задужио за векове; јер би се то задужење и без напредњака извршило, по што је потреба жељезнице била мезимче опште маније наших горњих слојева, који нису никако хтели „*криежа и триежа.*“ Не, у томе није њихова кривица, па ипак су напредњаци велики грешници. Њихови су греси многи и разнолики, једни су чисто партиског, а други народног и човечанског карактера. Од партиских овом приликом напомињемо то, што су непрестано апеловали на уставност, а сва им дела била противна уставности, а народни и човечански греси напредњачки безбројни су од којих за сад помињемо само један о средње важности; а то је, што су на другога бацали сву одговорност за фаталне резултате од грађења жељезнице. *)

Но, у ово последње као да нису ни они сами веровали, јер и по њиховом мњењу „у економским интересима играју

* На завршетку, у кратком прегледу, изређаће се сви греси напредњачки у свима нијансима.

велику улогу три чиниоца: капитал, жељезница и стручно знање. У овоме троме нашли би се без сумње узроци, из којих Србија није могла досад развити своју домаћу индустрију, о којој се одавно много декламовало и мало радило.“ Исповест је ова једна од највећих заблуда модерних реформатора, који мађиским начином хоће да стварају срећу и благостање, међу које с правом можемо и напредњаке уврстити, јер и они хоће све за час да реформишу, све да ослободе, да обогате; да уврсте у коло самосталних цивилизованих народа и т. д. и т. д.! Са свим је појамно, да је обилата привреда и раскошна индустрија творац раскошних саобраћајних средстава међу којима жељезница прво место заузима. То је са свим природан поредак појава, па ипак нам мудри напредњаци проповедају да жељезница игра главну улогу у индустриском развићу! Но они нису само ово наопачке појмили, но су те среће, као што ће се видети, били у свему и свачему. Они су све ствари видели извртуто, налазећи части и и достојанства у ономе, у чему се може видети унижења и ништа више. Један пример довољан је да ствар ову илуструје.

Неки бечки листови — веле нам напредњаци у 42-ом броју „*Видела*“ од 1881. год. — подругљиво су говорили: „да би српска скупштина морала бити састављена не само од изванредних капацитета у законодавним пословима, него да би сваки српски скупштинар морао имати необичну енергију и дурашност, па да се у сесији српског парламента савлада толика маса послова, коју не би могла савладати ни много старија европска законодавна тела, у којима већа најјача интелигентна снага старих културних држава.“ Напредњаци, истина и сами веле, да се и они нису надали, да ће моћи скупштина да у једној *сесији* посвршава толике тешке послове али је инак — веле они — све посвршавано. Тако је! Напредњаци су све посвршавали што су год хтели, само у једној скупштинској *сесији*, али како? Пустимо нек на ово питање одговоре сама дела напредњачка, која су тако

јуначки посвршавана, да се и они сами томе нису надали, а камо ли „неки бечки листови.“

Са свим заборавив на оно, што су напред казали, да је жељезница за Србију чаша чемера, напредњаци нису могли да се нахвале тога највећега дела свога, нису могли да се нахвале жељезнице и њених благодети. „Србија ће — веле они — добивши жељезницу, ући у ред културних и образованих народа; српска индустрија, трговина и радиност добиће живљи полет, а војена снага наше земље постаће јача и силнија . . . ! “ Тако се напредњаци размећу својом жељезницом, но ипак као да их је та народна срећа нешто тиштала, као да и сами нису својим речима веровали, с тога своме хвалисању истичу као приступ: како је „берлинским конгресом упућена Србија да гради жељезницу, а познатом конвенцијом са Аустро-Угарском примила је на се обвезу: да је за три године доврши“. *) Непартајичном је посматрачу непојамно, за што напредњаци овај увод истичу свуда, где су год говорили о жељезници, те тиме бацају сенку на највеће дело своје, којим су народ српски усрећили за стотине година. Јер ако жељезница доиста доноси толико благодети, колико веле напредњаци, онда на што то вечно позивање на крагујевачку конвенцију као на чашу чемера, а сад опет и на берлински конгрес ? !

На што толика опрезност и толико врдање у људи, који располажу са „великом већином“, чија су дела на послетку крунисана предлогом за промену устава ? Пустимо, нек на ово питање одговоре сами напредњаци, а ми ћемо поћи даље и поступно износити слику, коју су сами напредњаци у част своју насликали. „Ко је год пажљиво пратио и ладном памећу оцењивао — веле напредњаци — наше држање наспрам владе и опозиције, мора признати, да првој нисмо ласкали, а према другој нисмо били неправедни, илити охоли. Ми смо се чували, да не пођемо трагом „листа“, који је до пре шест месеци из дана у дан обасипао хвалом владу,

*) 43 број Видела од 1881 год.

а опозицију сокачки нападао и грдио. Ми смо оцењивали дела, а не личности. Имена министара наше странке ретко су кад фигурисала у чланцима *Видела*, можда и ређе, но што би то они заслуживали. На кратко, ми смо се бринули о вршењу програма напредне странке, а не о имену и гласу оних, којима је у део пало да га остваре". *) Ето, како се напредњаци сами хвалишу, кад други нико неће да их похвали!

Да се свему овоме поверује, ваљало би имати велику дозу умног ништавила, али ипак правда захтева, да се каже, како су напредњаци били у овом времену о коме говоре, бар обични партијаши, да су се држали обичне партијске уљудности, да нису по све и са свим обасипали, бар главну опозицију, радикалну странку, сокачким грдњама. У томе они доиста могу првих дана свога живота заслужити име обичне политичке партије. Али по несрећи, као што ће се доцније видети, то је било само донде, докле радикали нису са свим озбиљно загрозили њиховој партијској надмоћности, а чим је то било, напредњаци не само да нису вршили дужности обичне политичке партије, но шта више, постали су јединствена и нечувена политичка корпорација са свима злим, а без и једне добре партијске особине, бар са партијског гледишта. С прва су истина, штедили нешто радикале, али су на либерале насртали са свом жестином екстремне партијске раздражености. За владе либерала — веле напредњаци — било се дотле дотерало, да се „друг друга, пријатељ пријатеља, брат брата клонио. Нико ни у коме није имао вере. Сваки је само ћутао и сам у себи промишљао: кад ће сванути дан, који би са српског народа скинуо мору, која га је притисла."

Ето како нам напредњаци сликају либерале, а није им тада ни на ум пало да је то истинска слика сваке политичке партије, чим науми да се лукавством и физичком силом одржи на површини. Како је жалосна судба човекова!

*) 49 број Видела од 1881 год.

Сликајући либерале, напредњаци су са свим несвесно и са свим нехотично насликали потоњу слику партиске своје битности!

Једна сенка од те потоње црне слике напредњачке налази се већ у 55 броју *Видела*. Ту су се напредњаци окомили на либерале, што им ударају на њихове установе па им овако довикују: „Али не можемо дозволити да реформе, које је земља поздравила с радошћу и одушевљењем назива „половним“ и „усиљеним“. За што ли то напредњаци нису могли дозволити? Да ли нису били толико наивни да верују да може икакво људско дело прећи у истини значај половности; или да ли нису држали да је грешно у уставној земљи истицати мане државних установа, па ма их не само сав савцит народ, но и сав свет „с радошћу поздравио“(?) Не, ми не мислимо да су напредњаци били толико наивни, они су били свесни све некоректности свога пребацивања, али, нису могли отрпети да не покажу једну црту деспотске и власничке природе своје, — да не метну једну сенку на потоњу слику своју. А по себи се разуме да су они са свим лагано, али са свим постојано додавали тој потоњој својој фотографији. Тако правдајући своје поступке што су осудили на нерад неке чиновнике либералне партије и народ српски на кулучење да те нераднике за бадава храни — или да се изразимо партиским политичким језиком — што су неке либерале ставили у пензију, напредњаци називају те чиновнике „*сатрапима*“, доказујући да је то пензионовање логичка последица новога правца у унутарњој политици. Даље су доказивали како су ти „*сатрапи*“ били несавесни и неискрени, и како се земља морала поступно чистити од тих либералских *сатрапа*, јер се хоће да се утврди у земљи правда и законитост. Дакле све у име правде и законитости! А по себи се разуме да су то напредњаци све искрено говорили.

Нема ни једног питања у партиским уставним државама, које би било од несрећнијих последица као што је пи-

тање о партиском „пречишћању“ персонала државне управе. И не гледајући на то, питање ово као да је истоветно са питањем о битности партиске владавине. За све оне, који и како допуштају партиску превласт и чисто партијску владавину неизбежно је, да допусте и партиско „врбовање“ партиско примамљивање и нагонење појединаца у партиску заједницу. А по што се и то допусти онда нема никаквог смисла не допустити да партије свака на свој начин примамљује и нагони појединце да ступе у њихову партиску средину. На кратко, допустити партиску владавину, која по неопходности нема нити може имати никакве заједнице са интересима целине, а не допустити да власна партија повери вршење својих партиских послова својим партизанима — нешто је по све немогућно. И ко не допушта то, тај пориче из основа партиску владавину. Дакле са свим је логичка последица партиске владавине да све партије под образином правде и законитости пречишћају државне органе на рачун својих партиских интереса. Факт је овај толико истинит да у њ могу посумњати само слепи и занесени партијаши, а чин пречишћања као да је толико неопходан по партиски живот и опстанак, да се партиски организам не може без њега ни замислити, онако исто као ни физички организам без физичког пречишћања материје, која је у саставу организма. Кобан је, дакле, и несрећан удес који нагони партије на партиско пречишћање!

Тако нам факта говоре о партиском пречишћању. Оно је несрећа која по неопходности станује у партиском организму. Ко признаје партијама право на живот тај им мора признати и право на средства да тај живот одрже, а међу тим средствима прво место заузима партиско пречишћање, које са непартиског гледишта не значи ништа друго но вечна неправда, вечна саблазан, вечна супротност свакој здравој политици, која би одговарала интересима целине. Јер у партиском моралном кодексу има само једна једина реч, а то је *привржености* и то слепа неразложна привржености, *привржености партиској*, која заузима место свих људских вр-

лина. Отуда је оно што се у партиском животу све врсте људских недела сматрају као нешто сасвим оправдано; отуда је оно што се неспособност, неугледност итд. блистају на површини партиској, као звезде прве величине. То је закон бића партиског, свих партија без изузетка, а сва је разлика у томе, што су неке партије више а неке мање доследне законима бића свога; или другим речма, сва је разлика међу партијама што се једна политичка група држи више, а друга мање својих партиских интереса, — што је, дакле једна више а друга мање партија у истини. Ето какве нам благодети по неопходности доноси партиско политичко усрећавање, више мање, у свима уставним земљама, а нарочито у младих народа са великим напорима засебних оделитих интереса. Све су наше партије пречишћавале и пречишћавале, па се ипак нашло да је све нечисто, чим је друга партија избила на површину. Отуда је напослетку онај нетрећни чин што напред поменуше сами напредњаци: да је било времена, кад се у нас клонио друг од друга, пријатељ од пријатеља, брат од брата, и да нико никоме није веровао. Сувишно је и помињати да је то што напредњаци рекоше верна слика данашњих наших прилика.

Имајући пред нама ово фатално питање партиског живота, ову мору свега онога што је узвишено у јавном и државном животу, ваља нам се запитати, не би ли се могло покушати да се потражи ма каквог лека против тога зла, које је веће од свих других у људском животу. Питање је, дакле, не би ли могућно било, без штете по интерес целине једном за свагда прекратити партиско пречишћање ма под којим изговором? Не би ли могућно било узаконити да се нико не може пензионовати, осим у случају кад га болест или дубока старост или други какав случај за рад онеспособе? Питање је ово, нема сумње од највећег политичког значаја, па ипак, колико нам је познато, није га до сад ни једна партија истицала на решење. За што је то, врло је лако погодити. Ни једној партијској владавини не би годило

да чиновништво буде неутрално, јер би се тиме, бар најмање једном за свагда поткопао темељ партискоj владавини. Јер без нових слепих приврженика у државној управи престале би једном за свагда све мађије којима се служе партиски политичари у остваривању политичких својих авантура. А тако исто престала би и партиска деспотија, бар у данашњем облику.

Ми држимо да би то не само било могућно, но шта више и неопходно нужно, где би власна партија имала толико поштења да се строго придржава уставних и законских наређења. Но на супрот овоме мишљењу могло би се истаћи друго, да би у том случају имала држава толико самовољника колико је вршилаца законских на свима областима, и да тада власна партија не би имала над њима никакве власти. Дакле у место самовоље партиске, друштво би добило самовољу неутралну, која би била тим несноснија што би била постојанија и непроменљивија. Нема сумње да овај приговор није са свим без значаја, али се он може тако исто применити и на партиску владавину. Јер у истини и партиска владавина има толико исто неограничених власника — односно мирних грађана из средње класе и масе популарне — колико има вршилаца закона, пошто су само ти власници одговорни на оној страни, којом су окренути министрима. На кад је тако под партијском владавином где власници имају бар с једне стране да се прибојавају, шта би било — може се рећи — кад би тога нестало? Да не би тада настала нечувена самовоља без сваког излаза?

Не, за сваку самовољу, за свако безакоње могла би се тада тражити задовољења код суда. Тако је! Али како ћемо да изиђемо на крај са оним што народ вели, да „врана врани очи не вади?“ Са овим питањем опет смо се вратили на оно исто место, са кога смо пошли, и на место министарске непогрешности признали смо другу, — само смо дакле променили име господара и ништа више! И доиста тако ствар стоји у својој основи; али ипак не би смо се дуго премишљали које би од та два зла изабрали, и чију непо-

грешност пре усвојили. Ми бисмо на сваки начин од две невоље мању изабрали и по сто пута судску власт претпоставили власти министарској; јер би уставна права и грађанске слободе стајале тада на нешто сигурнијим основима.

И кад би се ово остварило, од партиских вршилаца закона створила би се, више мање, једна неутрална маса, истина ипак самовољна и деспотична, али много подеснија за ваљано вршење земаљских закона, бар онолико, колико је икако могућно да те ваљаности има у људским делима. На овај начин гажење уставних права и извртање изречних законских наређења, било би онолико колико је то зло неизбежно скопчано са слабошћу човекове природе, нарочито онда, кад би и министри пред таким једним судом одговарали нпр. пред државним саветом, где би седело све што је најученије, најваљаније и најпоштеније у народу. Истина је да би се овом неутрализацијом чиновништва, као што смо напред поменули, изрекла смртна пресуда данашњим политичким партијама, али се тиме још не тврди да би се на тај начин поништило партизанство у свима облицима. Не, партизанства ће бити све дотле докле је човештва ма у ком облику. С те се стране не би ништа добило. Неправде, самоволје и насиља биће довека у човештву, под свима могућним на ма и комунским владавинама. То је факт за свакога, осим каквог занесеног партијаша, који почини у своме слепилу стотину зала да би тиме учинио једно добро по партиском начину О томе не може бити никаквог спора, али ако је то неизбежно, и ако се зла не могу из света протерати, пошто су нераздвојни од њега, — опет се у том погледу може нешто учинити. Може се тиранија добро регулисати, и само воља добро контролисати. Може се учинити то да у политици и вршењу закона нестане власничке анархије, која је највећи непријатељ свакога напретка. Тиме би се зло потисло у природне своје границе и партизанство се јавило у сталним утврђеним облицима, на сталним утврђеним основима, било умним или материјалним.

Дакле партизанства и то јединог оправданог и у неку руку природног и неодољивог, могло би бити и без пречишћања, а без пензионовања, и без осуђивања народа да храни као „кљасте и слијепе“ оне људе, који би могли сами себи леба зарађивати. Партије би и даље остале, али би се морале друкчије груписати. Партизанства би и даље било, али у њему не би могли имати никакве улоге, мањ као служитељи, они елементи који су на саблазан свега што је човечанско, а међу тим често се и готово по правилу до највећих места пробију. Све би дакле остало истоветно, само би се у једноме добило, и то једно веома је важно како за саме партије тако и за сигурност грађанску. Добило би се у томе што би се партиска политика морала слагати са просечним правним и моралним народним појмовима, или другим речма што би се партиска тиранија — као што већ рекосмо — тим појмовима добро регулисала и добро контролисала. Добило би се у томе што у састав партиски не би могли ући умни и морални пролетари који су најизврсније оруђе данашњег парнеког деспотизма. А из свега тога изишло би да партије бар најмање не би могле са свим отворено газити оно што чини понос и достојанство народно.

Ми дакле не мислимо да би се неутрализацијом чиновништва могла каква чуда починити и створити земаљско блаженство. Но и то није све. Ми чак и то не држимо да би се свима уставима и законима могла потпуно извести та неутрализација и обуздати власничка самовоља, — не, то се никад не може потпуно извести, па ма какав се државни систем замислио; али ипак велимо да би се томе злу могло у велико доскочити добрим законским уредбама. А за тако уређење и систем бирократски и самоуправни не би био неподесан, шта више са гледишта нашег народног развитка можда би бирократија одржала превагу над самоуправом; но ми ипак држимо да би интерес наше отаџбине захтевао да се оба система комбинишу, како би се тиме задовољила и централистичка потреба данашњег времена и децентралистичка

будућности и садашњости у исто време. И као увод у ту комбинацију могла би се узети поменута неутрализација државних органа чије би способности оцењивала стручна комисија, министар их постављао и према закону награду одређивао, а само их суд по ма чијој тужби узимао на одговор, изрицао пресуду над њиховим кривицама, и звања их лишавао. Такав систем не би био ни нешто ново ни нешто необично, јер у самој ствари модерна уставност није ништа друго но такав један компромис међу апсолутизмом и народном сувереношћу.

Ето у неколико речи лека којим би се, у главноме, стало на пут једном од највећих зала у нашем народу — нагомилавању класе пензионашке и осуђивању на нерад и пролетарство оних људи који су се више од половине века за неки рад спремали. Овај би се рецепат, нема сумње допао данас свима умњавијим људма и партијашима и непартајичнима. Шта више и сами радикали пригрлили би оберучке ово просто и подесно уређење. На ученим је, дакле, људима да се не баве партиским интригама, но да стану у средину међу партије, које у нас стоје у оном истом односу у ком су негда стајала закрвљена наша племена. На њима је да устану против крвне освете међу нашим партијама, и да их натерају да се по могућству зближе и измире*). Но о овом биће говора и на другом месту, а сад да се вратимо излагању дела напредњачких; о чему смо почели говорити.

(Наставиће се)

*) На велику жалост нашег народа наша учена класа слепо се приљубљује час за ову час за ону партију, и тиме но све лишава земљу оног неутралног и самосталног елемента, који јој је неопходан. Сиљушно партиско властољубље својина је и те као год и свих других класа — жалосно сведочанство за модерну умност и научност.

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

од

СРЕТ. М. АЦИЋА

ПРВО ПИСМО

ШКОЛА И УЧИТЕЉ

Драги синовче, Пре свега да ти кажем, да ме твоја писма јако интересују. Лепо је од тебе, што ми пишеш опширно о својој школи. И ја ћу ти опширно одговарати. Једном младом учитељу, као што си ти, неће овака преписка бити никад од штете. Ја ћу пак моја писма подешавати тако, да ћеш их слободно моћи дати на читање и *сваком другом*, који се разбира за школу, и који се од ње нада добру.

Учитељска је служба заиста веома тешка, као што и сам велиш. Слободно се сме рећи, да је једна од *најтежих*. Али је опет за то, синовче, и једна од *најсветијих*. Вели се: „*Школа је најсветији храм среће народне.*“ Тако и јесте у данашњем времену; ту је изреку створило садашње доба. Али онда, зар нису и свештеници тога храма, *учитељи*, најсветије слуге среће народне? — Велики Бизмарк вели, да *јесу*. Он је тај, који је после победе над Аустријанцима (1866) изговорио оне значајне речи: *Код Кениграца је победио немачки* **учитељ!**“ И немачки народ вели, да *јесу*. Четири године доцније поновио је горње речи цео немачки народ: „*Француску је победио немачки* **учитељ!**“. О, синовче; да знаш колико тежине лежи у овим речима!

Хтео сам само, да ти напоменем, од колике су важности школа и учитељ. Обоје је много и много важније, но што се то обично узима. И онога је народа сигурнија будућност, који има боље *школе* и боље *учитеље*. Ово је једна огромна истина. Њу су једни паметни људи увидели и изрекли; а други су је појмили и усвојили. (А верујем, синовче, да не треба ни мало мање памети, да се оно, што је добро, *појми и усвоји*, но што је треба, да се оно *проналаже и искаже*.) — И данас се свуда у великим и силним државама троши грдан новац на школе. Ал само тамо нико не каже, да се тај новац *троши*, но веле, да га *позајмљују* омладини. Кажу, да *за њ купују бољу и срећнију* **будућност** *својој деци*.

А тако и јесте! — — — — Буди здрав твоме

Стрицу.

ДРУГО ПИСМО

УМНИ И ТЕЛЕСНИ РАД. — ЈЕДНОСТРАНОСТ ШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА.

Драги синовче, Јадаш ми се, како је основна школа претрпана силним предметима, а дато јој мало времена. Уз то јављаш, како би неки хтели, да се још и *ручни рад* унесе у њу, а тужиш се, како ће се тиме учинити још већа збрка и претрпаност, и како ће се само шкодити правој настави. Па онда завршујеш: „Ручни рад може се завести у школу само на два начина: или као играчка или као занат. Ако као *играчка*, онда му није место у школи — школа не сме имати играчке међу предметима. Ако као *занат*, онда опет није за школу — школа се не сме претворити у занатлиску радионицу. А после, шта је и настава друго, до опет *рад*? Рад *умни*, који је куд и камо претежнији, и племенитији но *телесни рад*!"

Жао ми је, синовче, што ти морам одмах рећи, да су ти мисли *једностране*. Али та ме *твоја* једностраност само још више утврђује у убеђењу, да нам је *школовање* једностано, и да нашим школама треба важних поправака. Те поправке пак треба отпочети баш са *увођењем ручнога рада*. И то морамо учинити што пре, ако оћемо да водимо рачуна о будућности.

Ја ћу ти писати опширније о овој ствари, и стараћу се, да ти је разложим, што је могуће очитије. А тада надам се, да ћеш је и сам заволети и запоштовати, и срцем и душом, и да ћеш се шта више чак и заузети, да је и други заволе.

Сад, да пређемо одмах на ствар.

Ти имаш потпуно право што велиш, да настава није ништа друго но *рад*. И јесте рад, и то врло тежак и врло важан умни рад. Али немаш право кад кажеш, да је умни рад *куд и камо претежнији и племенитији од телесног рада*.

Има, синовче, људи који тврде, да је ручни рад важнији шта више и од умнога. Они веле: Све што имамо, све, што је год *начињено* на овом великом свету, све је то створевина *руке*, и ручног рада. И кад би људи имали још десет пута већи ум, а место руку ноге, и на њима папоњке, опет би човек остао животиња, као и све остале животиње. — Као што видиш, ово нису разлози без значаја. — Други опет веле: Ум царује, а снага кладе ваља. Без ума човек не би био човек. Све што човек данас има, што је год *начињено* на овом великом свету, све је то творевина човечег *разума*, и умног рада. Мајмуни имају четири руке, па опет нису ништа више но мајмуни. Па и човек, кад би имао и још десет руку, опет би без

разума остао животиња, као и све остале животиње. — И ово су, као што видиш, разлози од великог значаја.

Па, шта мислиш, који имају право?

Ни једни ни други — узев свако за себе. *Истина је у средини.* Или, боље речено: истина је у обојима, кад се узму у један мах, *заједно.* Руке без разума не би много вредиле. Али ни разум без руку не би био од бог зна какве важности. Разум је као вода, а руке су као воденица. Вода без воденице не може сама да меље брашно. Али не може ни воденица без воде. А које је важније? Ни једно, ни друго. *Обоје је подједнако важно.* Тек обоје *заједно* мељу брашно. Тако је исто и са руком и мозгом, и са умним радом и телесним. *Мозак и рука* **заједно** *чине човека човеком.* А то ће рећи *ум и уметност.*

Но људи се синовче не рађају ни са развијеним умом, ни са вештим рукама. Обоје се доцније задобива васпитањем. Човек се васпитава и учи док је жив. Но опет главни део васпитања врши се за младости. А особито је ово случај са *телесним* васпитањем; јер човече тело расте само 20 година. На човека утичу васпитно: породица, друштво, и природа. Школа је преставник друштва и породице, а у неким случајима заменик природин. Школин је задатак, да васпитање *ускори* и да му да добар правац, њен је задатак да својим васпитницима да здраву и снажну *основу* за даље развијање и усавршавање, до *потпуне* цела човека.

А да ли то чини школа?

Ти си сам потврдио, да *не чини.* Ти велиш, да у школи није место телесном раду; она има наставу, *умни рад.*

Јесте, синовче. Не само наша, но и грдна већина других школа у свету, пригрлиле су само умни рад, а телесни рад су занемариле. Узеле су да негују само *мозак*, а његове сестре *руке*, предале су забораву. А тиме су запале у грдну погрешну, у једностраност. На тај начин школа врши само *пола* свога задатка А другу полу јој врше добровољно: авлија, улица и њива. Тамо деца, остављена сама себи, теку *целу једну полутку* свог васпитања. Тамо се она сама васпитавају *телесно.* Тамо она прибављају окретност и итрину своме *телу*, и уметност и вештину својим *рукама.* — Синовче, није ли ово срамота за мушку школу? За женску се школу то већ не сме рећи. Она има ручнога рада.

Или, ваљда нећеш одрицати равноправност телесног васпитања са умним! „Без здравог тела нема ни здравог духа“ — говорили још стари Латини. Ја бих још додао! „*а без окретности телесне нема ни духовне окретности*“. Са неспретношћу и тромошћу телесном иде упоредо и неспретност и тромост духовна.

Али тек највећа је штета у томе, што остаје најизвеђан, како би требало да је према његовој важности, онај најважнији орган човечији, што се зове **рука.** *Рука* — та „алатка, што гради алатке, справа, што гради справе“, машина, што гради све остале машине! А то је заиста огромна штета; она се не да ничим надокнадити.

По закону деца су дужна, да иду у школу од 7—13 године. То је најважније време у човечем развоју. То је време клијања и пуштања корена у детињој души. Од тога доба понајвише зависи, ће л' доцније у чијој души бити коров или цвеће, злато или ђубре; ће ли од кога постати добар или рђав, *вредан* или *лењ* члан друштва. А шта ради школа за то време? Она пуни главу детињу свакојаким сувопарним знањем: о врстама, родовима, и класама; о Финичанима, Индијанцима, Мисирцима; о чудесима Мојсејевим и путовању Израиљаца, које води облак; о екваторима половима, меридијанима; итд. итд. — а **рука**, *тај творац и ранитељ, остаје занемарена!* Та иста школа, која се није постарала за вежбу руке, и у опште природну вежбу тела — та иста школа смеће често дечу чак и да се *сама* у томе вежбају. Тако се нпр. врло често забрањује ђацима, да граде змајеве, пуцаљке, колица, да се купају и тоциљају, да се играју, да трче и скачу, итд.; већ им се непрестано прича, како добра деца треба једнако само да читају и пишу, да иду полагано и мирно, и — да се не чују да су жива! — Тако се ради и у школи и у *породици*, па чак и у самим најобразованијим кућама, и то у већим варошима више но у маљим. А нико при том и не помишља, каква се грдна зла чине детету на тај начин.

На овакав исти погрешан начин продужава се васпитавање и у *средњим* заводима.

Синовче, ово не сме да остане овако и даље.

Школа одузме деци најбоље време за науку у *техничком* знању а не да им ни чега у замену за тај огромни губитак. А она *треба* да им га да! — Кад дечак сврши основну школу, онда му је 13 пуних година, и тада је већ обично доцкан, да се иде у шегрте. Или, ако се и оде, оно се иде нерадо, и првом се приликом бежи од газде, т. ј. од — *рада!...* Године пролазе брзо; време не чека никога. И такав један дечак обретне се за час у 15 и 16 години, кад већ почињу и науснице, а с њима и други осећаји, и друге тежње и мисли. А он, несретник! још није ништа озбиљно отпочео. Што и отпочне, не иде му од руке — јер их и нема! Оне су му, кукавцу, закржљале. Мисирци и Финичани и не помичу се, да му притеку у помоћ, а тако исто ни све шупље класе ни родови из сва три „природна царства“ — што је у школи учио. И онда ни-

какво чудо, што од таквога младића наскоро постаје битанга, штрангов, варалица, кајишар, готован, и све што не ваља. Он је можда имао у почетку најбољи дар за корисан рад, и да је био на добро упућен, чинио би нечувене напретке у каквом корисном занимању. Овако сад примењује он свој дар оштроумља на то, да чини нечувена бездеља.

Синовче, *не заборави, да сваке године иљадама оваковиx младића ступа у круг јавног живота.*

Ова је школска мана била још пре неколико стотина година осетна — онда, кад се није ни сањало о обавезној настави. И паметни су људи још тада много говорили и писали о томе. Златне су биле њихове речи! Али и опет је требало да прође толико грдно времена, док је свет увидео важност њихових мисли, и отпочео их остваривати. Тек у најновије време, *од пре 20 година*, отпочето је по великим земљама да се на све стране заводе *школске радионице, школска игралишта, и школске баште*, те тиме да се доскаче злу. И резултати су се свуда показали невероватно повољни.

О томе ћу ти писати други пут, а сад буди здраво твоме

(НАСТАВИЋЕ СЕ) Стрицу.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Сувремени роман

приликом срп. превода Шпилхагеновог романа „*Проблематичан свет*“.

У подлиску *Српских Новина* поодавно је почео излазити превод овог романа Шпилхагеновог; данас он лежи у засебној књизи пред српском публиком. Име Шпилхагново које је најчувеније међу именима модерних романиста немачких, и сам роман који спада међу најбоље романе истога писца, дају нам довољно права да читаоце *Отаџбине* задржимо неколико тренутака на овом новом преводу наше књижевносги. Оно, да је којом срећом њено оригинално врело силније и обилније, ја бих доиста више волео разговарати са својим читаоцима о свом дому и својим стварима, но о пословима комшијским. Али овако, слегнимо раменима, па се задовољимо оним што имамо. Ипак је бољи при комад но празна торба.

Роман овај није тако важан да је за оцену његову потребно писати прави литерарни есеј; међутим, питања која око њега потичу нису довољно ситна да би се опет могла изнети и решити у

простом реферату; зато ћемо ја и ви, читаоци моји, пошто имамо на расположењу неколико часова, удесити један разговор око и поводом овога романа, у коме ћемо, као госпођа де Севиње, пустити перу на вољу да, *la bride sur le cou*, пуштених узда, иде по вољи своје фантазије прво овамо, па после онамо, не губећи, разуме се, мете из вида. Како ово не треба да буде педантна студија са ужасно много научна баласта, читаоци ми моји не ће замерити што у овим врстама не ће наићи на оне учене, шестаром мерене фразе и периоде, које су можда страшно озбиљне, али ван сваке сумње и страшно сувопарне. А да се „науке жедни“ не би овде расрдили, рећи ћу им одмах да ћемо ми у лаком разговору и тону неважнога причања, готово играјући се, додирнути можда, додирнути зацело, више ствари, но што то на први поглед изгледа.

Друга корист од тога што ћемо прошарати и лево и десно и слободније разговарати о понеким стварима, то је што ћемо у свом путовању распранити неке општије ствари, тако да се доцније, кад дође реч на оно што је лично Шпилхагиново, не ћемо морати бунити, скачући са специалних питања на општа, мешајући у критику Шпилхагнова манира и технике општа разматрања о духу и особинама модерпога романа. Осим тога, излазићемо на стазу по којој ћемо доцније лакше моћи корачати; јер је, колико се мени чини, лакше ићи по утрвеној стази но кроз замршену клупчад жилавих лиана и јогунастог трња.

* * *

Кад се осврнемо па погледамо око себе, по новијој светској белетристичној литератури, опазићемо одмах да је поетска форма *par excellence*, поетска форма која се највише обрађује, у коју се највише снаге уноси и највише труда улаже — роман. Епа је готово сасвим нестало; лирска песма се јавља с времена на време, спорадично и чисто несигурно; драме има, јер има позоришта. Да њега нема, данас нико не би бирао драмску форму за своје песничке елукубрације; доказ вам је то што се данас не пишу више драме као *Фауст*, *Манфред*, *Каин*, *Месинска невеста*, *Андрија дел Сарто*. Роман је, међутим, сигуран да ће, чим изиђе, имати гомиле читалаца. И, као лернејска хидра, којој су за сваку одсечену главу две друге ницале, тако се и данашњи роман плоди и множи све више што га читалачки свет све више гута. Данас приповедача и романиста има толико много, да немачка реч *Dichterwald* престаје бити слика и кад се употреби само за романисте.

Што је роман данас главна поетска форма, то има свога разлога. Један од првих закона у историји литературе је да се литерарне форме прилагођавају укусу и потребама свога времена. Једно време створи или изабере једну форму, друго другу; чим настане промена укуса, настаје одмах и промена књижевних форама.

Ове су књижевне форме свакад стајале у тесној вези са духом времена. Почев од јелинскога рапсода који је, уз окићен „кратер“ и пуне пехаре медљана вина, у тучној, златом и сребром искићеној дворани Алкиноjевој, ударајући у звучну китару, свечано певао знамениту распру између Ахила и Одисија; од гелског барда који је уз пехар мета, „у крваво златним дворанама севера“, сетно у лаку арфу ударајући, славио дела краља Фингала, — па до веселих трубадура који су живо и топло, нежно и лупко, веселијим слушаоцима певали о веселијим стварима: сви су се они подједнако и по нужности служили књижевном формом свога времена, сви су подједнако били у очараном кругу у који их је њихово доба било шчарало. Овако је и са садашњим песницима. Откуда је то тако, то се питање расправља у специалним учбеницима историје књижевности; за нас је овде доста да констатујемо факат. Дакле је роман нама оно, што је старом и средњем веку била епопеја. У бескрајни низ барда, аеда, рапсода, трубадура, китара, лира, форминга, ушли су данас романисти са својим фотографским апаратом и скалпелом анатома. Роман, у форми коју смо му данас дали, захвата и слика цео наш живот. Он је литерарна врста у којој поетични постају и пероред и цигара, и телеграф и локомотива, који су се досад рђаво слагали са интонацијом, метром и сликом наших стихова, као што питорично вели један талијански кроничар. Међутим роман као литерарна врста, није почикао тек у најновије време. Романа има откад приче има. Генеалошко дрво његово почиње врло дубоко. Фамилија његова броји одличне чланове у свима вековима: у шеснаестом *Дона Кихота*, у четрнаестом и тринаестом романе о *Ружи и Лисици*, у дванаестом труверске романе, у првом, за време. Нерона, Петронијев роман *Libri Satiricôn*, па најзад у сивој давнини *Одисеју* која је такође роман, правилан роман са правилном експозицијом, потребним перипетијама и правом драмском катастрофом. Па ипак данашњи роман, као и цела модерна књижевност, толико се разликују од старијега, да ћете у обома наћи врло мало тачака додира.

Карло Хилебранд вели на једном месту: „Можете о овом факту мислити како хоћете, пореди га не ћете моћи никако: целокупну западну лепу књижевност од Омира до Гета раздваја дубока про-

валија од новије књижевности, чији продукти, покрај све међусобне различности, носе на себи фрапантан породични тип; другим речима људи су (и аутори и читаоци) досад, то јест три хиљаде година, разумевали задатак лепе књижевности друкчије, но ми за ових последњих сто година". Ово што је Хилебранд рекао за целу лепу књижевност у опште, то вреди, као што рекох, и за роман посебице. Између Додеова *Набоба* и Дефоова *Робинсона*, које раздваја отприлике век и по, већи је процеп но између Дефоова Робинсона и Омирове *Одисије*, које раздваја отприлике двадесет и седам векова. Кад би се на једном општем банкету нашли романисти свију народа и свију векова, романисти осамнаестога века, Филдинг, Смолет, Голдсмит и други, сели би ближе Омиру и Сервантесу, но Золи и Џорџу Елиоту.

Остављајући на страну разлагање и објашњавање узрока ове големе разлике, којима би било места у каквој расправи о историјском развијању романа, ја ћу овде саму разлику обележити у њеним главним тачкама.

* * *

Прво, што нам пада у очи код модернога романа, то је његова развијена техника. Док су прећашњи писци гомилали без реда, преко реда, догађаје на догађаје, авантуре на авантуре, доводили личности на сцену кад им је воља била, на првом, петнаестом, педесетом фолианту (види *Амадиса Галског*), уживали у епизодама од којих је свака за себе могла бити роман, градили перипетије без мотива и излагали мотиве без перипетија, унашали у једном тренутку читаве народе у причу, да их у другом шчисте до последњега човека, ломили и упредали личности на хиљаду начина, претварајући у дванаестом часу, на задовољство своје и своје публике, окореле зликовце у невину јагњад, и чедне голубове у гује присојкиње, јурећи у напред, само у напред, распуштено, разуздано, занесени без сумње осећањем да читав један свет лежи у њиховим рукама, да су они његови апсолутни господари, да од њих зависи да ли ће Санчо Панса добити своје жељено острво и витез Ивајн своју Лаудину, да као Јупитер Олимпијски могу делити срећу и блаженство, коб и несрећу; док је све то тако у старијим романима, дотле је у модернима све одмерено, јасно се види тежња писчева да одбаци све оно, што је сувишно, непотребно, да најмању ситницу строго мотивише, да личности одржи хомогене од краја до конца. Ова тежња к усавршавању технике опажа се данас код свију поетских форама, нарочито код романа и драме, која је од вајкада била предмет живих теоријских дискусија, у Француској тако живих и

темељитих, као да се тицало каквог строго научног питања. Отуда се у Паризу, где париска публика, као некада атинска, познаје драму и њене пружине као ретко који немачки *Literarhistoriker*, савршенство драмске технике попело до рафинираности. То, у осталом, доказује и та околност, што је данас француска, то јест парц ска драма, најбоља у свему позоришном свету данашњем.

Што се данас толико пази на технику у драми и роману, то је отуда, што се у опште данас при песничким продукцијама више ради мозгом но срцем.[1]) Данас аритметика ради у роману упоредо са фантазијом: сваки романист рачуна пре но што почиње писати. Израђује план, сабира, одузима, тражи тежиште, поставља стубове, склапа костур, па тек после реси и кити фронт кариатидама. Осећање правилне форме је данас јако развијено; треба га задовољити. Све и кад је јака и оригинална, фантазија више није довољна. У опште су данас и публика и литература трезвенији, прозаичнији, оно што немци кажу *nüchterner* постали. Као што сам казао, више се ради мозгом но срцем, а радња мозга суши срце као што радња нерава суши мишиће (? Ур.) Више рачуна, а мање поезије, вели се. Цвеће, пој тица, жубор поточића, пролетњи лахори — оставите ви то идилама. „Ми тражимо факта. Учите ову децу само фактима; само су факта потребна у животу. Не усађујте у њих ништа друго; ишчупајте из њих све друго. Само фактима можете образовати духове умних створења; никад им ништа друго не ће моћи бити од користи. У овом нам животу само факта требају, само факта. Држите се факата, господине!" говори Тома Градгринд у Дикенсовом роману *Hard Times*[2]), чијим речима ја за цело не бих развлачио ове ретке своје, да оне овако ванредно вешто не казују осећање и мишљење нашега века. Овако исто јогунасто, досадно, тврдоглаво немилосрдно, као у ово неколико редака, пробија вам данас и у животу и уши и срце ова хладна реч: факта!

Не мислим ја тиме рећи да је то несрећа; далеко од тога и напротив! Само сам хтео рећи да данас није довољно, да данас за успех треба још нешто више но запалити фантазију и загрејати срце. —

Ово нас је довело на другу главну особину модерног романа, на *позитивност* његову.

[1]) Ово *сит grano salis*. Уредништво

[2]) *Тешка времена*.

Фикција се сишла из облака на земљу, и очаране палате и шуме опустеше. Цео онај поетски свет бајака расу се у маглу. Виле и чаробници, којима је место горе, у облацима, и остадоше горе; са очараним палатама нестаде ритера и принцеса; јадни сатири и фауни сакрише се кад секира дрвосечина стаде обарати једно по једно дрво њихових чаробних шума; виле бродарице уклонише се са језера, а нимфе и најаде потонуше у кристалну палату, у којој су некад онако сјајно пировале. Све опусте, и гора, и шума, и палата и језеро, све. Данас од свега тога шареница и сјаја, тишине и поезије нема ничега више. Модерни је роман послушао Гета, па је захватио свој предмет из средине људскога живота. Човек обичан, са свим обичан, замењо је поетске апстракције и идеалне замишљаје старих песника. Све се са земљом сравнило. Данашњи човек у роману нема више од пет и по стопа. Хладан и оштар ваздух живота обавио је и зањихао се над личностима романским као што обавија и бадри и личности реалне. И опора нека свежина потече по жилама старога романа. Ако игде, овде се може рећи да је црвена крв заменила плаву, и да бог поможе!

Да ми је да могу што јаче ударити гласом на ову промену предмета у модерном роману. То је најважнији моменат у реформи његовој, који је својим утицајем повукао за собом и све друге моменте, рачунајући ту још и два последња: моменат *научни* и моменат *морални*.

Од онога тренутка, кад је роман постао огледалом друштвенога живота, друштвени је живот ушао као слика у њега. Сви растурени зраци његови, састајали су се у роману као у својој жижи. Тиме што се за предмет изабрало друштво, обично данашње прозаично друштво, изгубила се она поезија, у којој је лежао цео интерес старога романа, па је сад ваљало на другој страни наћи замене ономе што се изгубило. Једно то, а друго с тога, што је она сила, која је од авантурнога романа начинила друштвени, и даље радила, то јест наклоност као позитивности, жудњу за реалнијим, тачнијим, *научнијим* представљањем ствари, даље развијала, интерес се појави на новој тачци једној. Модерном роману није било довољно изнети пред нас људе као у огледалу, показати какви су, шта раде и како се крећу, он је пошао и даље. Пошто им је сазнао покрете, трудно се да нађе узроке тим покретима, покушао је да изнесе на светлост оно, што им је лежало на дну душе њихове, њихове мисли и њихове жеље, цео онај психички процес који се врши пре, и при радњама њиховим. Роман се од фотографа учини анатомом, а од анатома физиологом и психологом. Тако *друштвени* роман постаде и

психолошким романом. И то вам је *научни* моменат у модерној романистици.

Све ове особине модерногa романа сматрам ја као врлине. Ма да још има људи, који су му непријатељи, ипак он продире све више и више у све литературе. Разуме се, да ће требати времена док се усталасана површина не умири, док се сви елементи модерногa романа не доведу у равнотежу. Као свуда, где је полет био жесток, и овде се прешла баријера. Цела школа натуралистичка, под предводништвом Золиним — нека читаоци, који ове ствари знају, опросте за овај додатак, па нека преко њега прескоче одмах на друге ствари — под водништвом Золиним, дакле, цела натуралистичка школа тврди, да добар роман и не мора имати поезије и управљати се по естетичким правилима, да је његов прави задатак бити „документат", историјски и научни документат, који ће историји и науци у опште, послужити као градиво за њихова испитивања. Отуда се немојте зачудити, кад у Золином *Assommoir*-у наиђете на дугачак опис delirium tremens-a, пијаничког беснила, онакав какав бисте нашли у најопширнијој патолошкој монографији ове болести. Ништа вам Зола није опростио, све је испричао: чудне обмане, дрктање чланова, халуцинације, у којима се човеку привиђају мишеви, борбу болесникову са њима или с другим непријатељима, све, до последње ситнице. Такви болесници, вели, немају сна, зноје се, очни су им капци црвени, усне и зуби суви, болесници су час раздражени час мирни, и тако даље: то причање траје неколико листи. Док му болесник не умре пред очима (што значи и пред нашим очима, јер Зола који се „weisem Verschweigen" није никада учио, не уме ништа прећутати и не изнети), дотле га не пушта из очију, а кад умре, онда му иде на пратњу, водећи и нас са собом, да нас том приликом поучи још ком медицинском детаљу.

У *La joie de vivre* је још црње и горе. Предавања на клиници не могу бити подробнија и опширнија од ових у роману. На после што је лепо, то је што су болести врло разнолике, и што их доста има. Паулина, јунакиња романа, болује од опасне једне болести у грлу, од ретрофарингеалног апсцеса. Зола је ову болест са свима њеним мукама и детаљима потанко, медицински описао. Лазар, опет личност у роману, пати од оног нервозног страховања које ноћу спопада нервозну децу и младе људе. Госпођа Шанто која се с пута вратила, тужи се како је ноге, боле. И она и ви мислите да је ту само ципела нажуљила ногу и да ће то проћи брзо и лако. На несрећу, после три дана њене ноге здраво отекну. И сад вам Зола прича развијање болести Болест није била у ногама но у

срцу, и то врло опасна. Последица њена била је водена болест. Одмах се затим и мозак афицирао, па тако, кроз разне степене и нијансе ове мучне болке, дотера госпођа Шанто до лудила. У том умире старо кућње псето. Опис ове смрти треба прочитати на знати шта је то детаљ. Тек што је псето умрло, наступа Луизин пороћај. Луизино дете дошло је месец дана пре на свет — Зола овај пороћај описује грозно, страшно; човеку се кожа јежи док га чита. Па је још изабрао пороћај после осам месеци, дакле најтежи пороћај; разуме се, да би било страшније. И на т› је потрошен читав курс бабичлука, тако специјалан и опширан, да ни лекару не би више требало.

Али све ово није ништа према опису подагре који ћете наћи у овом роману. Одмах у почетку имате шест страна описа ове болести каква је у том тренутку била код кмета Шанто. Један човек урла кроз цео роман „као вепар под ножем касапиновим", као што каже Зола. На свакој страни нам после прича напредовање болести. Постепено се, вели, у свима зглавцима наслагала креда. Грозни израштаји поникоше и испробијаше кожу беличастим крастама у фигури биљке. Ноге које се нису виделе, јер су биле завучене у велику меку обућу, искривиле су се биле као канџе у болесне птице; али се на рукама видео цео страховити гад. На сваком чланку видели су се отоци са црвеним и светлим чворовима, прсти одебљаше толико да је сва рука стајала рашчепљена; осим тога руке су биле искривљене наопако, нарочито лева која је грозно изгледала са својим израштајем у величини мањег јајета. На левом лакту множина слојева начинила је читав оток. Укоченост је била потпуна: ни руке ни ноге нису више могле што радити, а оно мало зглавака који су се још нешто могли кретати клепетали су клопарајући као кад звецкате кесицом пиљака. И тако даље, јер још има.

Ове су ствари врло карактеристичне за модерни роман. Истина остали модерни романи не терају тако у крајност као Зола, али по речи Хилебрандовој, сви они имају један породични тип. Балзак се на пример не ће упуштати у оваква научна разлагања и описе, али је и код њега тежиште у патолошко психолошком цртању страсти. У *Оцу Горио* слика једнога оца, који има две кћери које воли као што ниједан отац није волео своју децу. Ова необична, болесна љубав очинска предмет је целога романа, и психолошка је анализа тако силна, да ви за све време док роман читате не осећате да је Балзак, занесен грандиозношћу и дубином саме теме, прешао границе могућности и природности. У *Евгенији Гранде* имате слику једног тврдице, али тврдице, према коме Молиеров *Тар-*

лица изгледа прави расницкња. И овде, као и у Оцу Горио, анализа је прогутала цео роман: очевидно је роман само зато ту да послужи као кадар студији једне страсти ради ње саме. Тако у *Достојевскога Преступу и Казни* имате више патолошке психологије но у Моделијевој *Патологији духа*, а у Дикенсовом *Мартину Чузлевиту* вам се чини да је Јонаса Чузлевита замислио и израдио човек, који је по професији лекар за душевне болести, а не романист.

* * *

Други моменат је у модерном роману моменат морални.

Откад је роман постао верним огледалом живота, од то доба је из њега ишчезла стара веселост његова: живот није весео. Роман је наш постао онакав какви смо и ми. Песимизам, зловоља и незадовољство са светом осећају се на сваком листу његовом. Стара болест племенитога кнеза Шакиа-Муни кронична је. И опет се појавила и као гуја присојкиња увила човеку око срца као да би му, без ње, у животу сувише топло било. На роман је пала као нека тешка, мутна и мрачна маглуштина, у којој нема ни сунца ни ведра дана.

Каква разлика између Золина *Жерминала* и Сервантесова *Дона Кихота*, Золинога *La joie de vivre* и Раблеовога *Гаргантуе!* Какав је стари роман, какав нови! У Раблеа се са свију страна разлежу кикот и шала; са мушким осећањем своје снаге и крепкости, са суверене висине правога филозофа, гледа он на овај свет, час весело, час подругљиво, час слежући раменима, час се грохотом смејући будалаштинама његовим. У њима за њега није било разлога болу и тузи. Знао је он и понављао и сам оно, што је његов морални рођак, стари Логау, завађујући весело своју шубару и задовољно ударајући длаком о длан певушио:

Die Welt ist rund und dreht sich 'rum,
Drum sind die Menschen schwindeldumm.

Па добри и племенити дон Кихот, коме није ни падало на памет да мисли о том да ли смо ми „од исте материје, од које и снови", који није имао кад расправљати питање *to be or not to be*, и занимати се својом личношћу поред свог доброг срца и толиких невољника, које је сретао на сваком свом кораку; па јовијални Жил Блас, који би се за цело био згрануо да га је на његовом путу срео који пут туробни Теогнис, ćетан, суморан, и издекламовао му свој морални символ:

„Никако и не бити, било би за синове прашине најбоље,
И никад не видети Илијев врели зрак;
Али кад су рођени, да се брзо уклоне на адска врата
И мирно леже с гомилом тешке прашине на себи.“

Па Филдинг, па Смолет, па Стерне, па са њима још читав низ других већих и мањих писаца, како је све то било здраво и весело! А данас, отворите већину данашњих романа, осетићете одмах да сте у другом, озбиљнијем, жалоснијем свету, свету који не зна за шалу и весеље, који се давно одвикао од свака смеха осим иронична, и сваке песме осим блесфемне. Тургењев је скроз и скроз невесео, суморан; ако се насмеје, теже ће вам пасти тај смех но обична суморност његова. Зола је црн; као мора вас дави читање његових романа. Џорџ Елиот, у пркос томе што је жена, исто је тако туробна и мрачна. Па како је најзад жалостан роман мис Појнтерове *Among the Hills!*

Али оно што се очувало од старе сурове снаге у крви данашњих људи, то одржава баланс, то подиже све што је клонуло и увело. Још има крви Раблеове у француској литератури, и Чосерове у Енглеској. Крепки и снажни сокови таје се у корену. Старо здравље, она сурова стара снага, подстичу живот као ветар ватру. Опора свежина је увек лековита. Античка једрина и њен модерни антагонист, осетљивост, то јест саучешће ближњега према ближњем, решиће песимистичке и Weltschmerz-дисонанце у мек и звучан, пријатан и хармоничан акорд. Труда и рада ће стати, и времена ће проћи, — али су труд и рад божанствене благодати, а време је царски лекар. Боре ће се незадовољства изгладити, срце ће симпатичније заиграти, душе ће топлије запојати. Људи не ће више носити црнину; белој се одећи, одећи мира и чедности, иде. Преко пурпурних ће се плаштова прећи, то је истина; али пут преко њих води од црнине белој хаљини.

Но препреке!

Нека препрека! „Таласи срца не би тако лепо пенушали да им она стара, нема стена, судбина, не стоји на путу.“ Одмор је тек по умору право уживање. Тешко ономе који над речју господњом: у зноју лица свога јешћеш хлеб свој, јауче! Тешко њему лењу и невољалу! У свакој муци има сласти, у овој троструке. Ако је борба тешка, она не умара, она даје снаге. На мекој постељи се снага не развија. Преведите принцип природни у јаснији израз, па ћете видети да борба за живот значи: у борби је живот. Раме уз раме дакле, руку у руку. Начините ланац од мишица, снажан, велики. Не плашите се тога ланца. Други су ланци опасни, овај је спа-

соносан. Подуприте јачи слабије, помозите млађи старије. Који падне, довек ће живети, јер је у смрти клица ускрсу: у гроб само сруши кости, стресеш пепео који ти смета али ти духу нема гроба; вечна си зубља вечне помрчине, нити догориш нити светлост губиш, — ако ми допустите да се послужим речима наша два највећа песника. Уклањајте се дакле, ви који сте безкорисни, да се свежој снази учини места на вечитоме разбојишту живота!

А дотле, чекајући, уживај у животу. Пробиј, продери тешке облачине сумње и бола, вини се у светле висине праве филозофије, па чиста срца и чиста ока гледај на овај свет, као што је на њега велики Гете гледао. Не гневи се: гневити се значи казнити себе за туђе погрешке. На путу свом кроз овај земаљски врт пази на цвеће, па бери њега. Али ниједном цветку не пружтај, јер је кратак пут и много путника, а цвећа овде доле мало има. Једанпут се живи, давно је рекла мудрост народна. Ако ћеш непрестано мислити о том како су људи као травке у пољу које се мало зелене па после увену, како је дан смрти бољи од дана рођења, — и туговати што је људски живот ништиван као сенка тице у лету, онда си безумник. Раби Акиба, славни Јеврејин, законодавац Талмуда, видевши једном лепу жену римскога великаша Турна Руфа, бризнуо је у плач. Кад га упиташе што му је те плаче, узвикнуо је: „Плачем што ће оваква лепота једном у гробу и прашина трунути.“ Ово је просто глупо и комично. Овакве болести, не смети из страха уживати и кукати са будуће несреће, вићају се само код душевно оболелих који умиру од глади зато што се отрова боје, или код оних војника који се у рату убијају из страха да у ланцу не погину. Ја знам да ће честит човек, у искушењима ове плачне долине, писнути који пут заједно са оним филозофом: — Књиго морала, твоје је име лаж! Али нека то буде тренутно, нека то буде као плаха бура после које је небо ведрије, живот здравији.

Проучавајте дакле Епикура, ако сте досад проучавали Сенеку, и Анакреона, ако Буду знате. Сви ћете, као мисирски краљ у битки на Кадешу, наићи на свога бога Амона и бити спасени, ма и у последњем часу. И тако мудри мисирски јероглифи имају и овде, као и увек, право, кад, саставив своје незгранне чланове у гинки и ритмичан говор песме, закличу:

„Тела се губе од памтивека и млађи долазе на њихова места. У јутру се сунце рађа, а вечерње сунце залази. Људи замењу, жене рађају, и све живо дише у јутру — али сви који су рођени одлазе на место које им је одређено.

„Ти буди всесо!

„Нека се крај тебе просипају мириси и мирисава уља, и нају венци лотова цвећа за тело твоје сестре [1]) коју волиш, која крај тебе седи.

„Нека се пред твојим лицем оре песма и свирка, а бриге завитлај на страну на мисли на весеље, док не дође дан да приспеш у земљу тишине и ћутања!“ (Свршиће се).

Богдан Поповић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Господин Министар. Комедија у пет чинова, од Жила Кларсија, превео Ђ. С. Симић.

(ПРЕСТАВЉЕНО 24. ЈАНУАРА О. Г.)

Наш позоришни репертоар нема ни у новије доба много ваљане приновe у преводима. Он се са малим изнимком храни и данас оним истим комадима, који су преведени пре толико година. Превода истина имаде, а и сваким се даном множе, али су ти преводи ефемерне природе. Они се обично појаве једном или два пута на позорници, па се после заборављају. Истина овај случај није код свију, али је бар код већине. Узрок је томе слабо пољављање пажње избору за превод. Чини нам се збиља, да су ранији преводиоци више на то пазили. Доказ је, што заиста има ваљаних превода од пре толико година, који и данас још пуне кућу.

Тешкоћа створена народном позоришту да као једино, угоди разноврсним захтевима појединих делова гледалаца и рецензената, да опет с друге стране удари патент на укус преводилаца и оригиналних писаца, а и да имаде „новитета“, у многоме је узрок овоме хаосу преведених комада, од којих се тек један мали део на позорници одржава. Признавајући тешкоћу положаја, ипак се у томе погледу до сад са прилично успеха гредило.

У најновије време укус за модерном француском драмом и комедијом код нас је као и на осталим европским позорницама отео маха. Париз се не задовољава што диктира светском модом, већ се ево жури да и свој позоришни укус натовари другима.

Да видимо у колико је то оправдано? Окарактерисаћемо у кратко правац савремене француске драме.

Правац савремене француске драме није лако обележити. У Паризу има око тридесет позоришта; свако од њих престављ известан род драмских производа. Могло би се слободно рећи да ополико праваца има колико и позоришта.

Али кад се уочи оно што је главно онда није богзна како тешко окарактерисати данашњу француску драму, нарочито комедију.

За драму у опште може се рећи да се дели у два правца: на драму озбиљну, у којој сама драма, сам догађај, тенденција, привлачи на себе, по својој важности, највише пажње, и на драму у којој све друго, пре саме ствари, тенденције, заинтересује гледаоца: музика, декорације, костими, балет, буфонерија итд.

[1]) Мисирска поезија као и јеврејска назива *сестром* драгану.

Ова последња да се лако разумети. Хвала Богу и наш позоришни репертоар није са њоме оскудан.

О првој ћу рећи само неколико речи.

У „Позоришту Француском“ (Théatre français) игра се пре свега класична драма, затим оно што се рачуна у класичну драму (то су писци првих десетина овога века) и на послетку неколико привилегисаних модерних писаца, као што је Дима син итд.

У позоришту „Гимназији“ (Gymnase) даје се обично ова комедија о којој је реч и каква се у нас у најновије доба преводи. Ту је и Дима син, и Фељe и Ожје и Сарду. Они су и преставници новије француске комедије, поред осталих, наравно у првом реду.

О комедији да речем две три речи. Њена је задаћа јасна, или бар треба да је. Често је мешају са лакрдијом, те писци њене тачно одређене међе прелазе, залазећи у Лабишеву градину. Међутим њен је положај јасан и разбистрен.

Данашња комедија тежи да оствари идеал драме. Она узима реални живот и износи га без промене на позорницу, (једине концесије у том погледу чини она неизбежној театралној конвенцији), даље, данашња комедија износи догађаје драмске, пуне радње, пуне живости, јаке конфликте, жестоке судare: личности карактерише тачно, готово педантно; на психологију пази онолико колико је и Шекспир пазио; диалог је жив, интересантан, и опет увек погодан, подесан ситуацијама и личностима; сценична вештина јака и управљена на ефекат — једном речју тежи се савршенству, т. ј. драми естетички лепој, логичној и интересантној.

Све је то задаћа данашње комедије. Она ј: заистину не врши увек и данас до математичне тачности, али се све то више увиђа потреба за тим савршенством, где би се одбацило све излишно. Али да се то постигне неће проћи много. Савремени, духовити писци прокрчили су већ пут, а за њима полазе и остали.

Од данашњих француских драматиста четири су нарочито важна. То су Ожје, Дима син, Фељe и Сарду. Тешко је определити који је бољи и савршенији. Сваки има свој начин писања и излагања. У место одговора на горње питање, нека нам се дозволи ма и најгрубља, јер кратка, карактеристика њихова, па да покажемо њихов узајамни одношај.

Ожје је човек јаке памети, пун здрава разума, духовит, вешт драматург и добар познавалац бине. Отуда су његове драме по готову савршене, управо биле би то, да по некад не угађа укусу француске публике. На кратко Ожје је ваљан дрмски писац.

Код Диме сина, опажа се пак да је необично јак анализатор, енергичан, тако да речем бесан писац, парадоксални par excellence т. ј. ужива да тврди необичне, чудноватe, често неприродне ствари, а такав му је махом и стил. Кад хоће јак је психолог, али га парадокси сврћу с пута. И он је силан драматург, познаје бинске ефекте; речју да му није парадокса био би савршен драматик. Пардон, још му нешто смета: он се усљљава тиме, да у свакој својој драми решава по један социјалан проблем. Стил је Диме сина са његове духовитости, његове парадоксалности, образованости и ана-

лизе бриљантан. Главна пак карактеристика Фељетова је: да је деликатан писац. То му се јасно огледа на стилу, који је веома нежан, веома духовит и интересантан. Његова блага природа не да му да постигне силне драмске ефекте, али је у општету тога увек мио и пријатан, често и сентименталан.

Ко још није чуо за чувеногa писца са својих литерарних авантура, В. Сарду-а? Он је нервозан, хистеричан. Драматичности у његовим драмама има доста, али често канџарски злоупотребљава начине да до њих дође. Није то природни конфликт супротних тежња, но извештачена неспоразумљења и саме околности и случајеви који наступају у току драме. Поврај све његове врло живе и интересантне конверзације, он се не може толико да допадне вештом посматрачу. Човека Сарду познаје врло добро, што није ни мало чудновато, кад се помисли да се Французи од свога детињства крећу у најразноврснијем друштву, а читају од прве гимназије Лабријера, Лорошфукола, Вовнарга итд.

То је у опште и у кратко о најновијим преставницима Француске драме. Тешко је рећи прецизно који је од њих најбољи? Одговор на то питање зависи много од укуса и темперамента онога који их познаје. Слободан од предрасуде да се објективном суду призна меродавност, ја велим да Диму волим са његове јачине, Ожјера ради његове хармоније, Фељета са деликатности, а Сарду-а са неке живости....

Но ја сам отишао далеко. Хтео сам да само мимогред поменем преставнике франц. драме па се упустих у делокруг литерарне студије, једне тако широке теме, као што је критички поглед на новију француску драму, која захтева нарочите обраде.

Да пређемо на писца комедије „Господин Министар," на Жила Кларсија. Жил Кларси је на првом месту даровит човек, на другом фин писац а у главноме свуда прави Паризлија. Он је кроничар по занату: данас је аванзовао за директора „Theatre français" а то много значи. Кларси пише романе и драме из својих романа, поврај својих изврсних фељетона о уметности, који му стекоше лепа гласа у Француској.

Ово све што поменух ипак мислим да је доста, да се Кларсију призна прилично лепо место у књижевности. После оних писаца о којима мало час говорисмо, Кларси би дошао на друго место.

Комедију своју »Господин Министар« Кларси је написао прво као роман, а после га и драматисао за позорницу.

Да видимо у кратко шта има у комаду. Силвије Водреј провинцијални адвокат, као члан коморе прослављо се својим ораторским даром, како то у опште није тешка ствар у Француској.

Старо министарство пада а нови министар премје позива га и нуди му портфељ министра унутрашњих послова. Водреј усхићен пристаје. Његову министарску срећу деле са њиме и лепа и честита му жена Адријена и нераздвојни полукс његов Ги де Лисак. Вест да је позван за министра затиче га у његовом родном месту, Гренобли. Одмах ту долази цела варош на честитање. Ту је и пензионирани ђенерал и одушевљена светина и радикал Поншара који

креше своје радикалне назоре ма и пред министром, и окружни начелник, који уз „срдачна“ честитања у својој беседи скромно примећује да он подноси честитања само начелника „друге“ класе! За тим ту се јавља и Симон Кајзер уметник, сликар са лепом својом синовицом Маријаном. То вам је један од оних вештака који гледају да од вештине створе капитал свима осталим срествима а најмање правом уметношћу. Такве тице нису реткост у цивилизованом свету. Карактер Кајзеров је веран снимак из реалног живота. Кларси га је ваљано потрвио. Он има као што рекосмо, и једну лепу али препредену синовицу, право чедо париског подземља.

Да не би детаљно испричао цео комад рећи ћу само да је Водреј одушевљен за благостање и срећу народа. Он је пун планова за препорођај и бољитак отаџбине. Као таков седа он на министарску столицу. За главног помоћника узима и опет свога највернијег пријатеља и друга Ги де Лисака, себи за секретара, да му помогне „ништа нерадити“ као што то додаје досетљиви пријатељ.

И тек што је дошао у министарску управу видимо како се разбијају његови лепи снови. Стари послужитељи министарске канцеларије, још пре доласка новог министра у кабинет, воде разговор који нас приправљава за решење драме, т. ј. да су сви министри једнаки. И Перињон, начелник у министарству, гуња на сувишну ревност новога министра, па вели: „полако, попустићеш и ти, сви су такви испочетка.“ Да би јаче осветлио министров положај, износи се ту као грешна неопрезност Водрејева што се окружује сумњивим личностима. Он прима у службу и Малирела, човека који је познат као пријатеља прећашњег министра Пишероа. Њему годе ласкања његова. Он је невичан на зато грешн.

Он запада још даље. За љубав лепе Маријане „којој чешће прави „визите“ даје Симону Кајзеру неке државне поручбине. Па и брбљава и кокетаста госпођа Жерсонова успева да протури свог глупог мужа за посланика у неком срезу. Али главно је што се Водреј залубио са свим у Маријану поставши тако рећи њен роб. То се већ прочуло, и ми видимо да катастрофа мора у скоро да наступи.

Најзад и госпођа Водрејена дозна за те односе њеног мужа и госпођице Кајзерове и јавно пред целим друштвот на балу истера из куће своју супарницу, коју узима у заштиту прећашњи њен љубазник Херцег де Розас, и позива на двобој министра Водреја, кога и рани, те овај мора да болује доста времена.

У наточ свега што добри Ги де Лисак заклања на све могуће начине да се од те комедије ништа не дозна, ипак то није остала тајна за париску публику, тако жељну пикантних сцена, нарочито кад се ове односе на кога министра.

Неки Молина, кога је министар одбио не учинив му неку услугу, изнесе цео скандал у једном париском листу. У публици се начини узрујаност дознавши за тако интересантну новост. И у парламенту би Водреј предмет нападања. Он се спрема да иде последњи пут у парламенат, тамо се сјајно одбрањује, али уједно и — даје оставку, мири се са женом и грли је, а пријатељ де Лисак, узвикује: „Боже, ала је чудан овај свет“ и завеса пада, комад је свршен.

Као што се из овога види, сиже који је Кларси узео, врло је обичан. Сви смо ми бар по једанпут поновили у животу ову фразу некоме који се размеће са идејама о усрећењу рода људског: „Тако је то: кад дођеш на министарску столицу мислиш све ће друкчије бити, а после видиш да не може итд.“

То је тема коју писац расправља на позорници. Колико је она обична и свакидања ипак је занимљива и вредна пера драмског писца. Она није никакав проблем, али лепо расветљује читаву једну истинску а жалосну појаву у политичком животу скоро свију „парламентарних“ народа. Ту очито видимо познату истину да се све лепе жеље једног поштеног човека у „теорији“, разбијају о оштро стење несретних али још непрестано стабилних околности кад се на „практику“ дође. Писац констатује само један факт друштвеног живота. Он од прилике изводи овакав закључак: док нису на влади боре се да дођу, кад седну у фотеље, боре се да остану.

Дивна му је слика Дениса Гарнијера столарског радника, који оправља нешто код г-ђице Кајзерове, те и непознавајући Водреја, изазван од домаћице прича своје назоре о господи министрима. „Шта нас је стало за министарство; један је као и други; Водре или Пишероа (Водрејев претходник); Пишеро или Водре — увикује сиромах радник. Никакве ваљде за нас сиротињу. Они се обарају, подижу а нас заборављају, ма да се често испну на ту висину преко наше грбаче“!...

Одиста говор изваљен из душе, веран, истинит, достојан похвале. Силни аплауз, што ваљда увек прати Денисов говор само је одјек саосећања са гледалачких клупа.

Писац је био једностран. Ма ко други да је дошао у Водрејев положај, ма како поштен био, видећи да се не може да оствари његова замисао, да се никако не може друкчије, да се тај закон изопачености мора да врши без противљења, дао би оставку, повукао би се, да се опет бори против онога што не ваља.

Али ми видимо да је Водреју све постало споредније, но да му је баш сама љубав „камен спотицања“. Чудни ли су ти драмски писци. Та докле ће потрзати ту истуљену кебу иза појаса. Ко да у овом шареном свету нема ничег другог сем љубави, што ће да упропасти човека. Једног упропашћује ракија, другог сујета, трећег поштење, четвртог разне страсти итд. итд. Господину министру Водрејеу смета љубав. Он пропада као жртва једне обичне људске страсти, као браколомац. Он је кажњен и очишћен. Ама за то је могао бити кажњен и као обичан адвокат а не као министар, или зар министри нису обични смртни људи, и да треба да буду слободни од страсти?

Ово је само зато да катастрофа буде већа и ефектнија.

Водреја ми врло мало виђамо ка министра. Он се не бави много или боље нимало државним пословима. Његов кабинет је тркалиште женских интрига и ласкаве околине која тражи што да уњари. Такав слабодушан створ, који се толико заборавио опијен љубављу Маријанином да ништа не види, те мора за њега све да ради

његов верни Ги де Лисак, није достојан наше симпатије. Он је шмокљан врло обичан.

Писац се задовољава тиме што је на крају свега, дављем останке на министровање повраћен у кући Водрејевој домаћи мир, и што га је спасао од силне главобоље. А јесмо ли ми задовољни? Нисмо. Ми видимо опет како подмукли Малирел чувши за оставку иде сад са госпом код Пишера, да се опет понови стара песма traurig aber wahr. Па докле тако?

Јели са оставком Водрејевом наглашено оно што не ваља, је ли поправљено на поправци?

Није јасно опредељено, али је слабим цртама наглашено. Писац се држао само љубави у главноме. И ми из споредних бледих ситуација изводимо морал: да министар треба да увек чује истину или бар да је уме разликовати од неистине, поред поштења и спреме за то место, треба да познаје добро околину и људе, да је добар психолог, да пази ко га окружује, да се не заводи ласкањима, да има пре свега на уму само светињу свога позива итд.

Министри одиста треба да су благодарни Жилу Кларсију за ово дело. Он нас учи да великодушно праштамо министрима који наседају и не испуњују своја обећања, јер они томе нису криви, што не могу да буду бољи од својих предходника на које су викали само зато што влада неки неумитни закон, који за све њих важи! Као што се из свега види, мисао је обична па ипак врло лепа, пуна тенденције и поуке.

Личности су пак обичне, њиховом маркирању није писац довољно пажње поклонио. Сам тип главног јунака није довољно обележен. У место њега и за њега, ради махом све Ги де Лисак; он ствара заплете и ствар се најзад добро расплеће. Г-ца Кајзерова је прилично изведена, док је Херцег де Розас чудноват и загонетан. Остали као Малирел и Молина и ако су верни типови, рекао бих, да се у потенцирању једне стране њиховог карактера (нарочито Малиреловог) претерало.

Драмских сцена има мало, једина која је лепа, занимљива и потпуно драмски мотивисана, то је она при крају IV чина, где госпођа Водрејева тера Кајзерову. Ту сви долазе, и учествују, речју, то је сцена одлична.

Онде, где се у драми прича, где у недостатку радње треба прича и дугачки диалози да попуне ту празнину, увек се опажа натегнутост и досада. Бар је то увек случај код оних драма, које се фабрикују из романа, које, ма колико их обрађивао вешт бински мајстор, не могу да буду ваљане, ту је успех сумњив.

То се опажа и овде. Јасно се примећује развученост у драми, и одиста да јој није онога, чиме се ова драма нарочито одликује, а то је бриљантна, потпуно бриљантна конверсација, она би била досадна. Она се примећује на први мах; она тече лепо, складно, харлија мимо нас као летњи зефир, разхлађује нас од запаре, која долази од развучености и недостатка драмских сцена. Како су пак лепи они фини вицеви, којима кипти у изобиљу овај комад, згодно употребљени, да вас тако задовољавају, заинтересују и годе вам. Ги

де Лисак одликује се нарочито тим одличним досеткама, којима не штеди ни Водреја.

Експозиција је доста лепа, не баш са свим. Могла се где што убрзати радња.

Решење је срећно као обично; министар је дао оставку, спасао се од бурног живота и главобоље и нападаја, г-ђа Водрејева опет је добила мужа, опасна конкуренткиња г-ђица Кајзерова усрећила је херцега де Розас, Кајзер се обогатио, Малирел није ништа изгубио, Молина се осветио, а радник Денис добио повода да још јаче пропагандише своје назоре о министрима; све је красно, све је добро — сви се грле, све као у водвиљу.

Превод, у колико смо могли приметити, добар је, да су још глумци овог вечера играли у духу комада, он би се још више допао. Конверсација, та брилантна страна ове комедије, место да је текла живо и лако без грешака, она је имала све махне, које нису ретке у нашем позоришту код фиших конверсационих игара.

»Господин министар“ на крају је добар, он може да поднесе, занимљив је по замисли, и ако несавршено инак прилично изведен, ама његовом одржању и успеху на нашој позорници може допринети ваљана игра глумаца, где се захтева добро, савршено добро научена улога, елегантно салонско кретање, држање и опхођење, складност у говору, жива а опет глатка и лака конверсација, јер кад ове нема, најлепша места остају незапажена. Овога вечера свега је тога било мало. Нигринова (г-ца Кајзерова) понајмање је преставила фину салонску препредену даму, која треба поред обичне француске углађености, да се одликује и тиме што игра улогу такве природе, где јој за постигнуће крајње циљи, путем подлачења, треба двојином више углађености. То баш и јесте карактеристика салонских дама са сумњивом прошлошћу, које се продају по врло скупу цену.

Нама је веома мило, што се у најновије време на нашој позорници почела појављивати лепа поворка изабраних превода од ваљаних француских писаца. Збиља, тих неколико комада од Ожјера, Сарду-а и Фељета, и сачињавају најлепше и најсвежије цветове у већ увелом венцу позоришног репертоара. То је сваки опазио, они нарочито годе интелигентнијем делу позоришне публике.

Њихово лепо извођење зависи једнствено од глумаца, а шта је потребно савладати, рекосмо мало час.

Сима Ј. Аврамовић.

ЈЕДАН МОРА ОДСТУПИТИ...

I.

— Још се није вратио господин Филип? — упита госпођа помоћниковица, и погледа у сат.

— Није, доцне ће доћи — одговори високи пандур, танких бркова шиштећи гласом, е ти се чини, да кроз „брдо“ са разбоја говори.

— А ти си му дао пушку?

— Јес!

Госпођа је помоћниковица жива нестрпљивост, иначе ретка, добродушна жена, чему као да противречи њено мало и ниско чело. Жена, која је одрасла и удала се у унутрашњости, дакле једна од оних, која одлазак у престоницу сматра као какав свечан поход, и која долазак каквих гостију из престонице, највећом брзином саопштава свима суседама и познаницима.

— Ах, данас ће ми доћи гости из Београда — вели она комшиници с лева — господин Ђорђе Петровић, он је знате секретар, има красну женицу, тек што се оженио, а здраво су изображени људи.... тако се радујем, знате!

Па онда комшиници с десна:

— Ах, дођи, сестро, сутра прекосутра к' мени, да те упознам са гостима што ће ми данас доћи из Београда, има красну женицу и дете, биће код нас најмање 20 дана.... а здраво су изображени људи!...

И заиста, госпођа помоћниковица је очекивала госте, а широком царском џадом, јездила су већ од јутрос гломазна путничка кола, каква се виђају нашим друмовима, вукући

се својим тандрком и дижући за собом мутне облаке тешке друмске прашине.

Танки точкови са изеденим паоцима и излизаним шинама, остављају по дубокој прашини своје равноодстојне трагове; папуча обешена о срчаници, клати се равновремено; платно које затвара задњи отвор на арњевима, вије се високо и коњи каскају леньо, опустивши главу; док их не домаши по ушима бич безбрижнога кочијаша, уз ону псовку која облигатно следује и која је тако пуна нових и чудно скованих речи, да је готово оправдано оно што нека шаљивчина рече: да у Србији, сем српскога, има још и „кочијашкога“ језика.

У колима, на горњем седишту, седе дакле они гости, које онако нестрпљиво очекује госпођа помоћниковица, за које се разбира господин помоћник, шаљући сваки час пандура из канцеларије, да види јесу ли стигли; за које зна комшиница с лева, да су „здраво изображени“ и за које зна комшиница с десна, да ће „најмање двадесет дана седети.“

Ђорђе Петровић није више у оним годинама, за које се у нашим посмртним огласима каже: „у цвету своје младости,“ он је већ на средини савремено скраћеног човековог века — биће да ће скоро у тридесету. Красило га је отворено и високо чело, уређена брада и таке очи, које су оскудевале лепотом, али биле богате изразом. Колико је то човек, који би на први мах стекао поштовање и симпатије, ипак његови покрети, на оне борице на челу и чудно развучена уста, причињаваху, да би човек мислио е му не достаје још љубазности, која му се не може да спори; с тог је згодно и као судбом одређена за то, пристајала уза њ' његова млада госпа. Својом лепотом, младошћу, свежином и живахношћу, хармонисала је она са њим једну целину. Кад му је недостајало веселих часова, живота и ведрине, допуњавала је она својим љупким и заносним осмехом; кад је њена живахност и безбрижност замахнула, уоквирио је он својим меким и честим борама. Упознајте Ђорђа и његову

жену, па ћете се осведочити, да он усамљен изгледа као оквир без слике, а она усамљена као слика без оквира.

Била је Јелка (тако се звала) млада и живахна „шипарица," васпитана са две три књижице, једним страним језиком и клавиром; — када су се они упознали на једној кућној забави; дакле у доба, када она још није протрчала кроз ону другу школу, која неминовно следује оваквом олаком васпитању, кроз школу детињске љубави са ђацима и питомцима војне академије, која се састоји у осврtању, пролажењу крај прозора и давању цветића за „вечну" успомену. Ђорђе је тада заволео ту малу враголанку, несташних очију, а она, и ако би хтела да га воли, смела је само да га поштује. Даље је лако ишло и они су једног дана стали пред олтар, а сада већ, као да су њене уснице изгубиле мало од оне дражи, па оне некада врло живе очи, као да су се нешто мало угасиле; — али у накнаду тога, држи она на крилу красно чедо, округло и пуначко, са очевим челом и обрвама, а мајчиним очима и оном правилном округлином браде.

Мали се смеје, тапшући рукама, по где кад их пружи Ђорђу, на што га мајка дигне више, те му ручице досегну до очеве браде, коју оно чупка са највећим задовољством.

Не смемо да заборавимо још једнога путника, тета-Натку, детињу дадиљу, која седи на доњем седишту, наслоњена на широка леђа кочијашева и по где кад затапше рукама детету, као да га позабави, а највише блене кроз продрте арњеве у непознате пределе, који јој пролазе брзо један за другим.

Коњи час миле, час опшинути бичем кочијашевим, потегну новом снагом и надокнаде лењост мрдајући учуљеним ушима, као да би хтели рећи: „примамо наук у виду казне и ево се нећемо више оленьити!"

И заиста се више не оленьише, те једним добрим и подужим касом стигоше и узнеше кола са мека и прашњава друма на рапаву и неравну калдрму вароши Н....

Пандур је већ са капије опазио кола, улетео унутра и јавио госпођи помоћниковици, за тим отрчао у канцеларију и јавио господину помоћнику, те овај прекиде дугачку псовку којом беше започео да обасипа неког мршавог практиканта; узе штап под мишке, отвори врата од начелникове собе, рече му пријатељски: „ја одох!“ па узевши службену позитуру, упути се својој кући.

Дотле су већ комшиница с лева и комшиница с десна, пошто је свака извиривала на капију, кад су гости силазили с кола, изашле пред врата и отпочеле разговор о гошћиној хаљини.

II.

Били су се гости већ разузурили, очистили од прашине и послужили ракијом, кад упаде помоћник у собу и испусти штап на патос (имао је обичај да испусти све што му се нађе у рукама, кад се зарадује).... и полете Петровићу у наручја.

— А... а... а... а! — повика он и три пут се пољуби с Ђорђем, а не мога никако да каже што хтеде.

— То је моја жена — рече Петровић мирним гласом и показа Јелку.

— А... а... а... а!... настави опет господин помоћник трзајући руку, коју му хтеде Јелка да пољуби; за тим шчепа малог и узе га дизати у вис и љубити.

— Како се зове... лопов... уља мала... лопов... лопов... — и опет га дизаше у вис и цмакаше...

— Павле! — одговори Јелка.

— Павле... Павле... лопов... Павле... лопов — настави викати помоћник, па се после те вике једва смири, преладе малог тета-Натки у руке, скиде шешир, протрља руке, те хтеде и да — каже што год, па седе.

— Ах, та ми се ваша „идеја“ допада. (Помоћник је имао обичај да стрпа често у разговор и по коју страну реч,

коју је научио из новина — а та му се реч „идеја“ нарочито допадаше).

— Па да се мало прођемо, о распусту је досадно у Београду — додаде Ђорђе, пуцкајући прстима.

Мали се заплака, те га помоћниковица узе у наручја, донесе га до прозора и тупкаше прстима по окну.

— Ви сте већ и огладнели... а јес... да боме, толики пут — настави помоћник и протрља шаком чело — оно... Савета... ваљда је већ готово?... а, где је господин Филип, ја, он је отишао у лов, а зар се није још вратио? —

— Није, помоћниче, отишао је пешке — одговори Савета. Она је и сама звала свога мужа „помоћником“; тако су га звали сви по вароши па и она, у разговору никад не вели „мој муж“, већ „мој помоћник“.

Помоћник је старији човек, педесету већ претурио. Човек, који има ћелаву главу и старе навике, кашље јако и говори много; кад говори ма шта, што мисли да је важно, он шапће, а кад је у друштву, па ма хтео да запита кога: „како си?“ гледа сваког да надвиче. Чита радо новине и ма какав политички крах да прочита (ма то било, да се у Португалији променило министарство) он прави овакву комбинацију: „Свакако ће још на пролеће Французи да ударе на Немце!“ Оће да се његово поштује и са тога пате највише његови млађи; бадава му онај мрнави практикант (који је међу тим свршио неке школе) доказује: „Али овде треба запета, тако је граматички!“ Он јок! вели: „нек у твојој граматици пише да овде треба и три запете, ја сам до сад писао без запета, па нећу ни под старост друкчије!“ — Тако се он још не може да одвоји ни од свога „ъ“, па кад му је начелник већ и „забранио“ да га пише, он га још за утеху меће на крају свога презимена.

Некад је он био најбољи ђак у школи, и сви су другови држали за њега, да ће то бити „велики човек“, али се њему допадне терзиски занат и напусти школу. Донекле је био на занату, затим увиде да је „писмен“, па је штета

да боде прсте, и оде у практиканте. Још као практикант заволе ћер некога абаџије и ожени се. Био је увек добре душе и предусретљив, те није одбивао по где кад „јабуку“, што би му сељаци доносили, и тако је стекао мало кућице. Он и госпођа помоћниковица сретно су живели до данас; како он мисли о чему, тако и она, а како она, тако и он: Једина им се несрећа десила, кад им син пре шест година умре; јако су га жалили и урамили су његову косу и обесили рам испод иконе. Госпођа Савета и сад кад погледа у ту косу, горко се заплаче.

Једино им је још за утеху, што им покојников најбољи друг Филип Илић, о коме се мало пре разбираху, и сад сматра њихову кућу као очеву и материну, те их увек о распусту похођа, седи код њих по месец дана; иде у лов, чита им новине, прича им приче, како се живи у великим варошима, (он је баш ове године свршио медицину у Паризу); свира им у флауту; иде заједно са помоћником, те пецају рибе, излази са госпођом помоћниковицом на шеталиште и т. д.

III

Госпођа помоћниковица, која беше негде измакла из собе, врати се сад, отшкрину врата и оставши на прагу позва госте на вечеру. —

Помоћник скочи одма, протрља руке и стаде врло живо доказивати, како је риба, што ју је нашао, „ванредне сорте“; за њим се упути Јелка и Ђорђе.

У соби, где их чекаше вечера, дочека их онај пандур са шиштећим гласом и танким брковима; поседаше, и пошто је помоћник изговорио једну дугачку похвалну беседу о свима јелима, која ће доћи, настаде вечера, за време које их је служио онај дугачки пандур, а помоћниковица једнако истрчавала напоље.

— Сигурно нема ничег новог? — отпоче помоћник, сишући једну кошчицу од рибе:

— Па . . . . да! — одговори Ђорђе.

— Бога ми, као да се нешто спрема, а? — ја, спрема се . . . ето — и ту се помоћник наже те поче шапутати — имамо наредбу, да учинимо попис све марве!“ па погледа важно Ђорђу у очи.

— Не верујем да је то Бог зна шта важно! — одговори Ђорђе немарно.

Госпођа помоћниковица једнако нукаше, час Јелку, час Ђорђа; високи пандур једнако обилажаше око стола, претворивши се сав у знак питања, гледајући помоћнику у очи.

— Ха, Ђорђе — настави опет помоћник, пошто се мало издува и насу по трећи пут тањир рибљом чорбом — играћемо после вечере шаха, научио ме је наш Филип; неколико цугова и ти си „мат?“

— Зар већ тако добро играте?

— Кажем ти, неколко цугова и ти си „мат“, само нам фали један топ, те се служимо неким црним калемом. . . . ал' ништа, ја ћу играти с црнима . . . . знаш, то је Филипова „идеја“, он је донео шах!

По вечери се дигоше, помоћник одма отрча, донесе кутију са фигурама, просу их на сто и поче рећати по табли.

Помоћниковица оде најпре и донесе дугачки чибук помоћников, па се онда са Јелком и дететом удали у другу собу.

Ђорђе направи цигару, ослони главу на руку и помаче прву фигуру.

Помоћник му одговори, таруђи руке и подвикнувши.... „Е, не ћеш ту, ћидо!“

Ђорђе се нешто мало замисли, додирну се једнога пешака, па остави, за тим дохвати коња, прене се га на бело поље и даде „шах“ краљици. (Вала нам напоменути, да је Ђорђе био врло добар играч).

Помоћник се узврпоља, почеша се брзо и на лицу му се указа пуно једа.

— А, што, пријатељу, ниси помак'о тог' пешака, нема ту тако, њега си прво дирнуо, ја, не важи тај цуг, ја оћу да се поштено игра!

— Па немојте се одма једити, имате право и ви да размишљате! одговори Ђорђе, смешећи се.

Помоћник сав успламте.

— То је непоштено.... непоштење! и тресну песницом о сто.

— Па лепо, насмеши се опет Ђорђе и прекрсти руке — пристајете ли, да тргнем?

— Дабоме.... дабоме.... дабоме!...

Ђорђе тряе коња и помаче оног пешака. Помоћник се опет смири и настави игру, подвикујући при сваком мицању: „кшш ђидо", „е нећемо с те стране голубе!" „уа, уа, кога ти то плашиш, срце моје, уа!"

После неколико помицаја викну му Ђорђе „мат". Помоћник тресну рукама, поцрвене као рак и скочи са столице.

— И не играш као што се игра, ја, после, ја од онога калема све мислим да је „лауфер", да боме, па се онда збуним, дабоме, а ја, пријатељу, тучем Филипа, јест, а тај је у Паризу играо а не као ти у Београду — и помоћник шеташе нагло горе доле по соби, чисто да пукне човек од једа.

Ђорђе га позва, да одиграју још једну; но он мâну руком и узе пунити лулу поново. Кад се мало смири, по његовом се лицу разли опет она љубазност, он седе и насу Ђорђу вина.

Дотле и пандур донесе кафе, те припалише још по један дуван.

— А, ко је тај Филип? запитаће напокон Ђорђе, играјући се оним калемом, што представљаше „топ".

— Филип? — учини помоћник па заиђа значајно главом — красно дете, бога ми, учио је у Београду гимназију са мојим Николом — и ту му се наводниште очи — Ех, Никола — заиђа опет и мâну руком — сад би ме он учио шаха, играо бих с њиме, био би он сад већ човек. — Ту дубоко уздахну, протрља руком чело и испусти из уста густ дим, па се загледа у колутове, као неби ли сакрио сузе.

— Па је ваљда овај био добар друг с покојним?

— Јес! — одговори расејано помоћник и растера руком дим — био је добар друг.... пријатељ.... овај нема никога, па су нам заједно долазили о распусту.... па тако... ето.... и ућута опет помоћник.

Некако му беше немило говорити о покојном, увек би постао расејан, заиграле би му оне боре на челу а зажмирио би да прикрије сузу, која му се увек намеће.

Обоица ћутаху још неко време; помоћник попуши још једну лулу а ђорђе сложи све фигуре у кутију и испи оно мало вина, што му беше досуо помоћник.

IV

Мало касније, кад већ и мали Павле крај тета Натке заспа, куцну неко на кухињски прозор и пандур, пошто се увери да је то „господин Филип", који се тек сад враћаше из лова, отвори лако врата на ходнику.

Младић се успе уз басамаке, стресе прашину са себе, преда пандуру пушку и торбицу, па седе на једну ниску столичицу, те поче да скида опанке.

— Јесте ли што нашли, господине? — запита пандур својим шиштећим гласом.

— Нисам — одговори Филип немарно — једну препелицу и неколико врабаца.

Пандур узе прво да разгледа пушку, па настави:

— Оставили смо вам вечеру!

— Нећу ништа да једем.... уморан сам, хоћу одмах да легнем!

— У вашој ће соби спавати гости, газдарица вам је прострла у овој соби.

— Гости? — учини Филип и погледа пандура. Пандур слеже раменима.

— Из Београда.... не знам.... неки господинов рођак....

— Аха — учини Филип — говорио ми је господин помоћник, — па се диже одатле и уђе у одређену собу, запали свећу, седе на кревет и поче да гради цигару.

Филип је млад и здрав човек, темељита стаса и свежа лица са живим и јасним очима. Од прве ти си учини тако љубак, те што си више с њим, све ти се више чини, да не можеш без њега. Умео је тако лепо да прича, да госпођа помоћниковица не може до поноћи да се одвоји од њега, седи тако, упре у њ' своје дремљиве очи и преклапа руком уста, кад јој нађе зевање, неби ли сакрила од помоћника, да је не тера на спавање.

Већ цео срез зна, да Филип лепо и свира. Манојло пандур, који је иначе мало наглув, испричао је већ по целом срезу, како у њих има један господин, који красно свира „остроњанку." (Манојло је мислио, кад год се при свирању само мало уситни, да је то „остроњанка.") Није се баш много дружио у вароши, тако се некако упозна, па ту. Помоћник је један пут и казао за њега: „чудан човек"! а госпођа Савета вели: „Така му је нараф." Тако се упознао са неким младим професором, човеком, који је предавао „Ботанику", а одушевљавао се „Астрономијом", био велики Србин и за то није хтео никад да употребљава латинска имена биљака. Професор је играо врло добро шаха и Филип се радовао што се упознао с њиме; али се један пут као нешто мало позавидише око неке биљчице „matricaria cammomilla" и Филип се није више састајао с њиме. Упознао се тако и са ћерком господин окружног начелника, врло љубазном девојком, која је била једну годину негде „на страни", па се вратила, пошто госпођа начелниковица није могла више да „самује" без јединице; она носи хиљаду дуката и један туђ зуб у вилицама. Филип је тамо чешће ишао, што ће, дуго му је време, па се занимао с госпођицом; читао јој песме о љубави и причао јој многе приче. Госпођица га је увек у очи гледала и ма да није била тако лепа, ишао је к њој сваког дана, док се већ није почело по вароши да гуцка: „Биће ту нешто!" Једног му дана госпођица стиште руку, те он кад виде да то може да пређе у озбиљност, трже се и не оде више тамо.

Филипу је лако било бити „први момак у селу“; у његовим живим и јасним очима, у његовом положају, у младости и умешности, у његовој урођеној добродушности и некој особини да се допадне, лежи тврда бусија, која му гарантује победе.

Помоћник и помоћниковица нису му се друкче радовали, кад им је дошао са наука, но што би се радовали своме сину, да је покојник жив, те да им је са тог пута дошао; сва је разлика, што су му пре говорили „ти“ „Филипе“, а сад помоћник позва жену и почеше се саветовати.

— Неће бити, Савета, у реду да му кажемо и сад „ти“ видиш, он је свршио толике школе, па ће сад бити доктор!

— Ама, — опирала се госпођа Савета — ја га опет сматрам као сина — и ту јој се скотрљаше тешке, материнске сузе.

— Пст! — учини јој помоћник, мећући свој дебели кажипрст на уста — бадава је све, он је сад господин, да је мој Никола жив, па да је оволике науке свршио, ја би и њему рекао „ви“.

И тако „ви“ беше узакоњено, али наиђе на тврд отпор од самога Филипа; чак се и љутио на то. И помоћник мораде да попусти, но ипак остаде при томе, да му каже „господин Филипе“ а међу тим да му говори „ти.“

И Филип је тако проводио у њих већ двадесет дана, забављајући се, као што већ знамо.

V

У јутру се сви искупише под венъаком. У помоћника је нешто мало баштице, коју Манојло пажљиво надгледа. Помоћник је посејао мало кукуруза, помоћниковица лука, а Манојло је уредио две три леје цвећа. Једна леја као полумесец, једна као звезда са затубастим ћошковима а трећа нешто мало права и нешто мало крива. Ту је и нешто сиромашне лозице, те се привила уз она два три трула дирека, који су некад носили на себи леп и велик венъак а сад скрпили

парче лада, колико за онај сточић, што га је Манојло сагрaдио.

Помоћник је држао на коленима малог Павла, цупкао га и пуштао колутове дима из свога лугачког чибука.

Јелка је била у јутарњој, лакој хаљини са распуштеним витицама и помагала је госпођи помоћниковици да уреди сто за кафу.

Ђорђе је прекрстио ногу преко ноге и летимично читао званичне новине, које мало пре донесе Манојло.

Она јутарња мека росица, као да још није испарила са разнобојног цвећа и широка лозина лишћа. Небо ведро и чисто се провиди; велико и светло сунце, предсказујући топао и досадан дан, појављујући се све више из неке јелове шуме, ослобађа те оне пријатне језе, која те подилази у силном и јаком јутарњем ваздуху.

И Филип се указа на кућњем прагу, у лаком канутићу, гологлав и упути се вењаку. Помоћник скочи чим га виде. Филип пољуби руку и њему и госпођи Савети.

— Господин Филипе, рече помоћник, ти си синоћ доцкан стигао?

— Тек што сте легли! — одговори Филип благим гласом.

— Ето... — узе опет помоћник — ово је наш Финин, ето....

Филип се лако, каваљерски поклони, и онако слободном елеганцијом, пружи руку Ђорђу, престави му се, па за тим и Јелци.

Помоћниковица поче да оптрчава око Филипа, кад овај седе.

— Господин Филипе, да ниси, синко, назебо?

— Нисам!

— Е, мој синко — узе опет помоћник, окренувши се Ђорђу и предаде Павла тета Натки, која се забављаше плевећи ону лејицу, што изгледа као полумесец — ево, видиш, с овим ако смеш, а не са мном, па ми прво дирнеш пешака па онда носиш коњаника — и ту устаде, поче понова да тресе лулу.

Ђорђе се насмеши и настави опет да чита новине; и Филип се насмеши.

— Ви свирате врло лепо у флауту, господине? — упита Јелка — причала ми је тетка.

— Не баш врло лепо! — одговори Филип са пуно љубазности — али, да, свирам тако. . . . по где што. . . и по где кад. . . .

Ђорђе остави новине.

— Наталио? — упита он.

— У последње време — одговори брзо Филип, — прво сам почео сам да учим. . . .

— То је лепо, ах, то је лепо, ви ћете нас забављати — обрадова се Јелка.

— Ја сам некад свирао — додаде Ђорђе немарно, — после сам напустио.

— Играју му прсти као да по тепсији лупа — рече помоћник, мислећи да је тиме згодно окарактерисао, како Филип вештачки свира.

Помоћниковица наливаше кафу, а разговор се поведе о помоћниковом чибуку, и Филип већ поче са свим пријатељски да разговара.

— Били сте јуче у лову? — запитаће за тим Ђорђе, савијајући новине, које је већ све прочитао и вадећи табакеру.

— Био сам — одговори Филип и растресе са чела своју меку косу — нема ништа. . . . . мало — управо и није време за лов, а замислите без кера, са предњакушом, поцепао сам сва писма што сам имао по џеповима пунећи пушку. . . Ово ме тако опомиње на једну анекдоту, чини ми се чито сам негде. . . или не, богме, причао ми је неко: како је неки млад човек, ђак по свој прилици, волео неку малу плавушу, чији је брат био његов добар друг — Филип прекрсти ногу преко ноге и наслонивши се грациозно на руку настави даље — Писала му је и по које љубавно писмо, па тако једном о берби, позове га њен брат у виноград, веселило се тамо и пуцало, најпосле хтедоше да гађају

у нишан, па како нису имали шта, то њен отац уступи неки свој стари шешир што је по винограду носио; — млади љубавник напуни пушку и стрпа као сукињу једно парче артије из џепа, опали и промаши узвикнувши: „промашио сам!“ — њен отац, који је отрчао да види шта је са шеширом и дохватио несагорелу сукињу, одговори: „Ниште, погодили сте боље но што сте се надали!“ „Како? — упита младић — нисам погодио у шешир?“ „Све једно, ви сте мене у главу!“ одговори отац њен и показа љубавно писмо своје кћери, које је излетело из пушке.....

— Хахаха — засмејаше се сви.

— То је лепо, то је дивно — тапшаше Јелка и слатко се смејаше а кроз полуотворена уста, вирили су јој чисти и бели зубићи.

Мало се као прикиде разговор и приступише сви кафама.

— Ићи ћемо који пут заједно у лов — рече Ђорђе — нисам ни ја ловац, колико да се прођемо.... изволте, пушите ли? и пружи му своју табакеру, на којој беше дубоким словима урезан монограм.

— Хвала — учини Филип, лако климнувши главом и дохвати се табакере.

Помоћник предаде чибук Манојлу а овај му донесе штап и шешир, он се закопча, закашљуца, и оде у канцеларију, пошто је од вењака до врата, докле га је испратила помоћниковица, испричао овој цео распоред за ручак.

Они осташе још донекле под вењаком, где их је Филип забављао.

VI.

За два три дана и сви, као да су већ и одрасли под помоћниковим кровом. Помоћниковица је трчкарала око свију, старала се, да ко не назебе, приправљала ручак и вечеру и по који пут отрчала до које комшинице да јој потврди, како су заиста њени гости „здраво изображени људи.“ Помоћник је правио програме за ручкове и вечере и свађао се с Ђорђем,

што га је овај редовно тукао на шаху. Јелка је читала, забављала се са Павлем, слушала приче Филипове, и помагала је госпођи помоћниковици.

Филип је већ освојио све својом љубазношћу; Јелка га је најрадије слушала; причао јој је до ситна приче о животу у великим варошима; о не знам овом или оном песнику, како је поетски издануо; о голубовима, који служе као писмоноше; о јахачицама што пролећу кроз папирне обруче, и још много што шта. По који пут су се он и Ђорђе шетали сами и расправљали озбиљније разговоре; помоћник им је, тако, један пут рекао обојици, да су „усијане главе“, па се после трго. Он није престао још да се јада на онај калем, који му смета, те не може да туче Ђорђа, и тако је дао Филипу нове забаве; седео је цело једно до подне и од комадића ораовине изрезао топ и обојио га мастилом, те се тако помоћник смирио, али га је опет зато Ђорђе и даље тукао.

И тета Натки се чак допадало у гостима: једино је мрзела Манојла, који јој је заударао на ракију, и тако шиштећи звиждао, кад је што радио, да се њој чинило, да сикће, а не да звижди. Он опет за то није престао да звижди, научивши један пасаж из „Rigoleta“, који је Филип често свирао, а Манојло мислио да је и то остроњанка.

Једног им дана дошла у госте и комшиница с лева, крезуба нека дама, која је већ петнаест година удовица и толико исто година премишља о удаји.

Она није скидала за све време визите, неке старе зелене рукавице, од којих се једна закопчавала мушким дугметом од прслука и које беше белим концима пришивено. Она је говорила о новој хаљини, коју је правила казначејка; казала је, како је нека Петровићка непоштена жена, за тим је причала много о себи и казала је, како она сматра да је „живот — сан.“

Филип је ћутао, Јелка је проговорила реч две, а помоћниковица је сматрала да не треба да говори с њом у при-

суству „здраво изображених.“ Ђорђе није ни улазио у собу, он је читао испод вењака неку књигу, коју му је Филип дао.

Комшиница с лева, чим је изашла из капије, отрчала је комшиници с десна и причала, није могла да се наприча, те је комшиница с десна читав дан горела од радозналости и нестрпљења, а сутра дан отишла и она у „визиту.“

И комшиница с десна је омалена жена, има све зубе, али је врло ретке косе и хамитског носа, који изгледаше као продужена линија чела. Она живи у другом браку са г. Петровићем трговцем, (то је та Петровићка, о којој је комшиница с лева рекла: да је непоштена) и у том другом браку има осморо деце, које зове „шевама.“ И она је проговорила реч две о казначејкиној новој хаљини; казала је: како је комшиница с лева непоштена жена; за тим је много причала, како њен муж ради за свет:

— Те дај овамо . . . . дај онамо . . . ајд' у општину, ајд не знам ту и ту, ајд не знам тамо и тамо, па шта — зар ће неко да му каже хвала ?!

Госпођа Петровићка није пропустила ни то да каже: како је господин помоћник „врло красан човек“, а госпођа помоћниковица „врло добра жена“; није пропустила ни да каже: како мали Павле личи много на Јелку.

— Ју, ју, сушта ви, нек вам је жив и здрав — и ту попљуцка дете — сушта ви! . . . . . .

И тако је прошао и четврти дан, а тог дана у вече деси се нешто, што учини помоћнику грдно задовољство.

Играли се те вечери шаха Ђорђе и Филип и за време игре, помоћник да се изеде од једа. По по сата мисле, премишљају, чупкају бркове, крхају машинице, добују прстима, звиждуњу, чешу се, и шта не чине, док не помакну једну фигуру. Помоћник припалио чибук, шета се и сав гори.

— Ама, дедер му догурај тог пешака, дедер голубе..... ах, што нисам ја, сад би ти био „мат!“

А имао је баш вољу да Филип добије партију. Ако макне Филип, те попрети опасност којој фигури Ђорђевој, помоћник одма задовољно повуче дим и узвикне:

— Аха! а, где ће сад, ђидо! а?...

А ако буде обратно, тад он:

— А, ту ли мислиш, е, знамо и ми, не ћеш соколе, куд си наумио!

И тако, након дуге игре, сврши се, да Филип добри партију; помоћник кликну од задовољства, испусти чибук из руку, (напоменули смо раније ту његову слабост), и не даде више Ђорђу мира:

— А, голубе мој; тако се то игра, ја, а не као ти са твојим београдским „идејама“, прво дирнеш пешака, па онда мичеш коња, тај је играо у Паризу а не као ти у Београду, ја, пријане мој, тако се то игра, дедер играј сад с њим ако смеш!...

Ђорђе се благо смешио.

VII

Тог је вечера остао Филип дуго, читајући сам у својој соби и сутра дан се доцне пробудио, кад је већ помоћник отишао у канцеларију а и Ђорђе с њим, да нађе неког свог старог познаника. Отворио је прозоре на својој ниској собици и чист јутарњи ваздух испуни на мах собу свежином.

Та је собица била онако намештена, како ћеш још наћи по кућама, где су миндерлуци одржали своју превласт над фотељима. Дугачак и пространи миндерлук; у ћошку иконица, иза које заденуте суве киге неке лековите траве, и испод које виси стаклоце са богојављенском водицом; стари дуварски сат са несразмерном шеталицом; на другом дувару нека стара слика, на којој се, по нагомиланим телесима, могло да позна, да представља неку битку, испод ње она слика, што се вића по мрачним дуварима наших друмских кафана, која представља мало детенце у загрљају са зечићима и испод које пише: „Der kleine Papa“; испод те слике, пун и чист дрвен креветац, застрт српском тканином. Кад уђеш у собу, изгледа ти, да она чистота мирише на тамјан и босиљак.

Прозор на који се Филип успео, дишући чист и свеж ваздух, гледа у нека удаљена брда, иза којих се увек скрива сунце при заласку. Био би и заборавио да је одоцнио и да га чекају под венцем, да неко не закуца лако на вратима.

— Напред! — прошапта Филип и трже се с прозора.

Уђе Јелка, у оној истој јутарњој хаљини, у којој је јуче седела под ладњаком, само са још више расплетеним, управо расутим, власима, што њен нежан профил, још лепшим учини. Филипу се учини, да је у тој јутарњој хаљини најлепша. Њена благо заокругљена брадица, густе, састављене обрве: свеже, румено и црномањасто лице, танке усне и чело, на коме је исписана лака и страсна природа, и где се који пут указивала по где која нежна борица, последица можда разочарења; јер ју је брак везао баш онда кад још не беше проживела оне слатке детињске илузије, оне пријатне и лакомислене жудње; — па онда врео и влажан поглед, у коме не беше никакве пажње, али који у својој игри не изражаваше неодлучност: све се то Филипу не указа никад раније, овако све у један пут, у свој целокупности и хармонији, као што му се то указа у овом моменту. Па и онај мек и једнолик глас, кад му прошапта:

— Добар дан.... извините — при чему се нађе као у некој забуни, ни тај му се глас не учини никад лепши и звучнији до сад.

И док она збуњено објашњаваше свој долазак, посматраше је он нестрпљиво, са изразом своје урођене љубазности и у томе часу премишљаше колико је Ђорђе срећан, у вери да је он то и заслужио.

— Ја сам закаснио — одговорио он својом предусретљивошћу — а ви.... били сте тако добри, благодарим вам....

— Јест, тетка вас чека под венцем.... а.... понесите и флауту!

— Зар госпођа помоћниковица оће да јој свирам.... или то ви.... ви сте тако добри да обраћате пажњу....

— Ја вас молим....

— О, драге воље, драге воље, драге воље — и Филип понављаше ово „драге воље“, док год не извади флауту из стола.

— А шта је то написано на корицама? — упита Јелка дохвативши књигу, која лежаше превртута на столу.

— А, како сте ви то опазили.... прочитајте, то је врло нежан стих из Рикерта.

Јелка загледа па отури књижицу.

— Не могу да прочитам, немате леп рукопис — прочитајте ми ви, ја волим лепе стихове!

Филип узе књигу и дубоко јој погледа у очи — слушајте:

Die Liebe ist der Dichtung Stern,
Die Liebe ist des Lebens Kern;
Und wer die Liebe hat ausgesungen,
Der hat die Ewigkeit errungen....

Она се насмеши и истрже му књигу из руку, па је баци на сто, за тим се упути вењаку и Филип за њом, објашњавајући јој уз пут нарочито речи: „Die Liebe ist des Lebens Kern“.

У том се врати и Ђорђе, седе, и причаше дуго и задовољно о своме старом познанику, који је био исти онај професор, што предаје Ботанику а одушевљава се Астрономијом, с којим се и Филип упознао.

Бран. Нушић

(Свршиће се).

ДРУГИ ДАН
СРПСКО-БУГАРСКОГ РАТА 1885.

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

Трећи Новембар 1885.

Пошто можемо слободно апстраховати од онога батаљона другога позива, који се и данас сигурно врло храбро држао пред *Славињем*, и ако нисмо чули да га је ко данас нападао, и пошто ћемо радњу *тимочке војске* испричати доцније

у целини, то ћемо овде да забележимо само оно што се данас догодило на нишавско-моравском бојишту, и почећемо с фактичким левим крилом нашега ужасно растегнутога фронта данашњег, с коњичком бригадом.

Она је до девет сахата пре подне, стајала и чекала на онај по други пут обећани јој XIX-ти гардијски батаљон. Али појача официрска патрола, коју бригадир беше послао преко Петролаза к Цариброду на сусрет томе батаљону, да га доведе, вратила се сама, јер тај батаљон беше ударио другим путем. Међу тим предстраже јавише, да су Бугари шанчеве пред Смиловцем напустили, и да су се повукли на позадњи такође утврђени положај у линији села Станьана, Протопопинца и Бребевнице.

И ако пешадија још не беше стигла, бригадир нареди, да се — после 9 сах. — пође даље и то: први ескадрон првог пука страном брда преко села Смиловца, Моинца и Мазгоша к Станьанима, пред којима су Бугари имали један *редут*; трећи ескадрон истог пука путем Берковачким према селу Протопопинцу, а други његов ескадрон страном брда која долину Одоровачку граничи. Четвртом ескадрону пред Петролазем наређено је, да „прими у лево“ и да хвата везу с другим но тако, да више дејствује у позадност бугарског положаја код Бребевнице.

Позади трећег ескадрона I пука наступао је остатак бригаде с батеријом.

Одмах пред селом Мазгошем, око 11 сах. пре подне, први ескадрон наиђе на бугарске предстраже као и трећи што наиђе на њих пред Протопопинцем и Бребевницом, *и ту се отвори борба*. Други ескадрон не беше наишао на непријатеља, за то му је одмах наређено, да што пре дође у бок бугарском положају са стране села Радејне.

Први ескадрон, *после доста упорне борбе*, успео је, да предња одељења бугарска потисне од Мазгоша и она се повуку к Станьанима и зауставе се испред редута, на ивици једне дубоке јаруге. У редуту била је друга трупа која је

отуда ватру сипала. На тој страни нису Бугари имали ни једног топа. Њихова артиљерија дејствовала је с висова, који су испресецани дубодолинама између реке Калотинске и Берковачког пута.

Пред фронтом већ је теже ишло, и ако су предња одељења трећег ескадрона протерала бугарске предстраже из једне шумице, изнад села Протопинца, за то, што су се оне, ојачане, задржале позади шумице на ивици једне стране брда, где су стрељачке ровове имали, а позади ових, на стрмени, јужно од села Бребевнице, *једну флешу и једну линету*, одакле су и артиљеријом дејствовали, али безуспешно.

Борба је доста дуго трајала. Бригадир нареди да цео трећи ескадрон у борбу ступи и један део првог ескадрона другог пука, чији је већи део остао у потпори. Четврти ескадрон II пука буде одаслат једном долином у леви бок бугарског положаја, пошто се други ескадрон с те стране још не појављиваше. Трећи ескадрон II пука остао је у смакнутом строју на друму Берковачком да одржава везу између првог и трећег ескадрона, који су били раздвојени дубоком долином, да сузбија непријатеља, ако би друмом пошао, а и да заклања одступање ако би случајно и то било. [1])

Два топа изађоше напред и помагаху напад својом ватром.

И на тај начин, још пре него што су она два ескадрона с бока ударила, после доста упорне борбе успело се, да се Бугари потисну из предњих стрељачких ровова и да се повуку у линету и флешу. Тиме је постало могућно, да цела наша батерија изађе на ивицу шуме, и да одатле почне дејствовати против бугарских шанчева, противу редута пред Станьанима и против утврђења на страни Бребевничкој.

За време целе борбе није се бугарски ескадрон који је ту био ни појавио. Тек кад је наша артиљерија дебуширала из шуме, могло се видети, како бугарска коњица одступа једним гребеном. Њихова артиљерија, која нам никакве штете

[1]) Ама колико их је у том „редуту, флеши и линети“ силе их убиле, кад коњички бригадир већ помишља на одступање?“...

није чинила, врло је често мењала положаје и све више из позадности дејствовала. Међу тим дејство наше артиљерије принуди Бугаре да напусте редут пред Станањима, и први ескадрон I пука, који се дотле с њима пешачки борио, уђе у село Станање, где му се посла заповест да пође у потеру за непријатељем.

У тај мах с једног од многих висова, који се налазе између Калотинске реке и Берковачког пута, појавише се она наша два ескадрона баш наспрам села Бребевнице и ступише у борбу.

Које с тога, које због одступања оних Бугара из редута што наши беху заузели, које због дејства наше артиљерије, буду и оне бугарске трупе у Бребевничким шанчевима принуђене да отступе и наша цела коњичка бригада пође напред.

Бугари су истина *одступали, али стоју по стоју*, заустављајући се на сваком вису, којих онде и сувише има, и дајући отпор.

У след тога бригадир нареди : да два наша топа пођу у наступање венцем висова, што је врло добре услуге учинило, јер је приморавало Бугаре, да сваки нов положај брзо напусте. —

Тек око 3 сахата после подне зауставе се Бугари на једном згодном вису, и ако узаном положају, међу селима Врдловци и Чепрљинци, и ту почну такав отпор давати, да су наши на целој линији морали застати и борбу отворити.

Остатак наше батерије морао се послати истим путем, којим су она два топа ишла, а потпора коњичка морала је сјашити и у пешачку борбу ступити.

Бугари не само да се одржаше, него чак пробаху и да у наступање пређу, али то им није пошло за руком. Сад се јавну и бугарска артиљерија са по којим метком, а за време целог гоњења није се нигде чула. Овако јак отпор бугарски тек су доцније објаснили нашима сељаци из Чепрљинца, казавши: да је *Бугарима* на томе месту *стигла помоћ од читаве једне дружине.*

Сваки наш покушај, да се Бугари избију из тог положаја, беше безуспешан, док се у тај мах не појави давно и жудно очекивани XIX-ти гардиски батаљон, који, са ивице Калотинске клисуре, више села Берендера, отвори јаку плотунску ватру, и то противу потпоре непријатељске и ако на доста великом одстојању од 1500 до 2000 метара.

Међу тим Бугари се још држаху.

Тек када једна чета XIX. батаљона пређе Калотинску реку и дође у блиску борбу, у висини коњице, *почеше Бугари да одступају*, и настаде понова гоњење, које је трајало све, док Бугари нису прешли Калотинску реку и заставили се у селу Разбојишту и пролокама спрам села Врдловца. Међу тим и остали део наше пешадије приђе ближе, и тако се цела наша линија заустави на овој страни Калотинске реке, а спрам села Разбојишта. Кад је и цела наша батерија стигла на то место и отворила ватру на непријатеља, наш ланац пође напред, и кад XIX-ом батаљону испаде за руком, да већи део свој пребаци преко Калотинске реке на један вис пред селом Разбојиштем, онда Бугари напустише и то село и Ропог, и одступише ка Годечу и Гинцима. Први пук коњице и наша пешадија пређоше у гоњење, али како већ беше мрак наступио, зауставише се у Ропогу, и бригадни штаб с три ескадрона другог пука заноћи на вису више села Чепрљинца.

Пуковник Прапорчетовић је смишљао, да сутра заузме теснац „Гинци", ту да остави део пешадије с артиљеријом да осигурава леђа, а сам с бригадом да продире путем софијским преко Печеног брда.

Али преко ноћ добио коњички бригадир једну заповест, коју је он разумео тако, да не треба да иде на Гинце.

Мало доцније ћемо видети, да ли је та заповест одиста била таква, да коњички бригадир није могао извршити своју идеју о заузимању Гиначког теснаца и продирању к Софији.

А сада хајдемо дунавској дивизији с целим врховним штабом, јер је начелник штаба синоћ погрешно јавио војсци, да ће Врховни Командант данас бити код дринске дивизије.

Ми смо ову дивизију оставили концентрисану код Суковског моста, а Краљ је с нама отишао право у Цариброд, где смо стигли око 10 сах. пре подне.

Једина повећа улица цариродска, у којој има неколико нових и лепих кућа, и којом иде друм софијски, беше закрчена нашим трупама, возовима, и становницима ове варошице, који стојаху пред својим кућицама и ћепенцима, гледајући радознало, шта се то ради по њиховој дотле тако мирној касаби.

Пред једном каваницом десно од друма, мало даље од оне велике и лепе двокатнице, на којој пише „Околійское управленіе“ (среско начелство) угледах штаб дунавске дивизије.

Ђенерал Милутин изађе Краљу на рапорт.

— Шта? — рече Краљ мало зачуђено, мало срдито — зар се ви још нисте кренули? Шта чекате? —

— Ваше Величанство — рече ђенерал салутирајући — ја сам наредио, да главнина дивизије пође у 10 сахата, а лево-крилна колона да се крене у $10^1/_2$ сахати.

— За што тако доцкан? — питаше Краљ.

— Трупе су — правдаше се командант дивизије — преноћиле по висовима у околини Цариброда. Знао сам, да им треба више од два сахата времена, да се искупе на полазним тачкама. . . —

— Па онда сте их из бивуака могли кренути у 6 сах. јутрос, а одавде у 8 сах.? — рече Краљ смешећи се.

— Молим, Ваше Величанство — стаде ђенерал муцати од тога Краљевског осмеха. — Мислио сам, да треба трупе и да се нахране пре, него што се на данашњи марш крену... —

— Добро, добро — рече Краљ одсечно — сада не губите више ни тренутка На коње, напред! —

Цео дунавски штаб скочи на спремне коње и одјури друмом.

Од некуда се појави мала стража с пушкама, водећи три бугарска заробљеника. Један велик и леп момак у униформи, а друга двојица опољенци.

Краљ даде руком знак да прићу ближе.

Бугарски војник стаде по војнички и подиже руку калпаку.

Краљ га упита нешто што ја нисам чуо.

Војник прича да је јуче био послат у „појате“ ради фуражирања, да су га тамо ухватили „Србите,“ да се он није бранио, јер — додаде не знам за што — „*Није сме на онога, който нас окупира.*“

Цела Краљева свита имала је муку да не прсне у смеј. Неко направи овакву примедбу:

— Бугари су тако запамтили руску окупацију, да им и сваки редов у војсци добро познаје глагол „окупирати.“ —

Заробљенике одведоше, а ја прићем команднру I. пољске болнице дунувске, капетану Дру Гаврићу који стојаше у гомили позади Краљеве свите, и који ми се из далека јављаше.

— Здраво Ђуро, јеси ли стигао? —

— О, ја већ дезинфикујем и чистим зграду за болницу. —

— Хоћеш ли моћи добро сместити целу болницу у једној згради? —

— О, та то је прекрасно зданије. Ако г. пуковник жели да види? —

— Хајдемо! —

Замакосмо у сокаче једно десно и одмах видех истина партерску али велику и високу модерну зграду.

То је зграда више Царибродске школе — чини ми се полугимназије или тако нешто. Док сам разгледао зграду, и нехотице сам морао помислити:

Како су паметни Бугари! Они у једној паланци на самој граници, у варошици, која није ни колико наш Багрдан, одмах зидају такву зграду за школу, какву ни београдске гимназије немају, они подижу на граници вишу школу и — доиста су Пиротска деца радије слата у Цариброд него чак у Ниш.... Појамно, за родитеље је мање трошка, а деца су им ближе... Што ће се та српска деца побугарити, као и она у Старој Србији и српским деловима

у Маћедонији — ко је крив? Партизанска политика рад које нисмо имали кад да мислимо на тако „ситне ствари“....

Кад сам се вратио пред каваницу, нађох у свити и прву српску полицијску качкету у Цариброду.

То беше некакав срески писар, који је имао да организује нову полицију у Цариброду с лепим изгледом да ће скоро постати срески начелник царибродски, да ће му „заседаније“ бити тамо на првом спрату оне лепе куће „околијскога управленија.“

У тај мах искрсну од некуд и Антон, краљевски камердинер, који беше онако исто кицошки обучен као да је у краљевском двору у Београду.

Он је у овом тренутку у Цариброду вршио дужност „тафелдекера,“ јер чим се он појавио и нешто рапортирао — Краљ уђе у каваницу, а за њим цела свита.

„Дежурни“ ађутант на скоро се врати те позва и све официре из штаба врх. команде на један „мали доручак,“ који је настао у побочној соби каване, која беше тако мала да цела Краљева свита и штаб не би могао сести баш и да је у тој каваници и било толико столица.

С тога је само Краљ с најстаријима сео, а остали су доручковали стојећи око два стола, што им ни мало не би покварило апетит, баш и да није „хладна походна кујна“ Краљева, била онако изврсна. Из некаквих сандука са сексенсекиз преградица и рафова, рад којих су изгледали као наше пољске апотеке, стадоше вадити у недоглед некакве кутије, замотуљке хладних јела, најразличнијих конзерава, најбољих српских и француских вина, тако, да човек није знао за што пре да се маши. Овде сам видео први пут да моја немачка систематичност не ваља, јер пробајући од свачега *редом* ја таман хтедох да окусим од једне штрасбуршке паштете, која је за ме била Fata morgana докле год нисам дошао у дворску службу, јер сам је дотле познавао само из француских романа — а пред каваницом зазвекеташе гар-

дијске сабље, зачу се тропот многих коња, један ордонанс-официр Краљев уђе и рапортира да је све „готово.“

Краљ устаде.

Ваљало је опет „на коње!“

И ако сам тако немило спречен у мојој систематичности, опет и оно, што сам дотле успео да анектирам од те „хладне кујне“ беше ме тако окрепило, да сам скочио на мог — управо Сиручевог — алатчића као да сам одрастао у кавалеријској а не у пионирској касарни у Палилули, где је ва време оно била војна болница.

Краљ окрете свога вранца право уз брдо десно, поред школе, поред многих царибродских кућа, које оздо нисмо ни видели, па онда право у вис уз некакве каменљаре да те Бог сачува.

Али што путања којом смо се пели постајаше тежа и мучнија, то се мој алатчић, у пркос врло респектабл-терета који је носио, све више осећао у свом елементу, и моји другови, који су ми се јуче у пиротској равници смејали са својих прописно високих коња, што мој коњић мора непрестано да галопира док њихове хале од беде касају — данас почеше све више откривати неочекиваних врлина на моме алатчићу, и кад њихови „големи“ коњи из Мађарске и Карабогданске стадоше по оном ужасном каменљару посртати на нос, ја се поносито држим за гриву, а мој алат само граби с камена на камен. Тотлебен из Кусатка најзад уздахну како „доктор има право“ и како би за овакав марш требало да цела врховна команда има мале „народне“ коње, који управо и нису коњи него мачке, које су у стању пентрати се по оваквим врлетима.

Пуковник Богићевић намрштио се као да ће му из очију сад киша ударити. Сигурно мисли како ли ће по *оваквом* „путу“ проћи дунавска артиљерија.... Богме, ако нема другога пута за топове данашње дунавске деснокриле колоне, мучно да ће они на време стићи своју пешадију.

Најзад попесмо се на први басамак овога несретнога виса, на коме су јадни коњи могли мало дахнути душом.

Они беху већ сви „гола вода.“ На врањцима и доратима бели се пена, која беше сва седла уоквирила.

Краљ запали једну цигарету гледајући под собом Цариброд и узану долиницу, која се пружа од варошице до уласка у Драгомански теснац, који се десно све више помаљао у свом величанству својих голих циновских стена и кршева.

По раније постојећем одобрењу да се сме пред Краљем пушити, ми одмах узде и трензле преко главе за врат, па дај гради цигаре. Наши коњи само фрчу да им „модар пламен из ноздара лиже.“ Понекоме није још доста муке него сањим копа копитом по оном камену да све варнице лете.

Али ова оаза равнине није нас дуго усрећавала.

Ваљало се даље пентрати уз брдо, коме краја не беше. Дај опет, погни се напред, држ' за гриву и „приложи“ листове коњу уз трбух, али добро пази да ти коњ не направи какав „faux pas“ на тој стрмени, јер ће онда бити оно, што сам из Малетићеве теорије појезије запамтио, биће „Hurtig hinab mit Gepolter entrollte“ итд. само мало друкчије, јер у овом случају не би се на ниже откотрљао „der tückische Marmor“ већ и коњ и коњаник.

Срећом се брзо попесмо на један повећи висораван на коме се могло комотније јашити и на коме се могла правити цигара и не заустављајући коња.

Најзад бесмо са свим горе на једном пространом висоравњу.

Каква величанствена панорама беше пукла пред нама десно, лево, напред и позади, куд год се човек окрене!

Пред нама и лево у долини беше цео Драгомански теснац, десно долина Лукавичке реке, преко ње десно планине над планинама до краја хоризонта сакриваху нам Трн, лево од софијског друма преко Нишаве најпре таласаст терен, па онда Калотинска река и њена долина, преко ње даље у лево Берковачки пут, па онда опет планине над планинама без краја. Позади нас пукла узана равница између Нешковог

виса и Планинице чак до Пирота, и у сред те равнице вијуга се друм пиротски, Нишава и Суковска река.

Две трећине нашег данашњег бојишта беше пред нашим очима као на длану.

Лепша опсервациона тачка за врховну команду једне војске у акцији није се могла замислити од овога гребена, којим смо ми сад јахали.

Сад стигосмо једну батерију дунавског артиљеријског пука. Уза сваки топ иђаше по читав вод пешака, јер може се слободно рећи, да су топови рукама пешадије извучени на овај гребен.

Мало даље наиђосмо на једну повелику колону у смакнутом строју.

То беше XV. активни пук који се овде одмарао од оног ужасног пењања, које је нама на коњима онако тешко било. Потпуковник *Срећковић* изађе Краљу на рапорт. Ја се користих њиховим разговором да на левом крилу пуковског фронта пружим руку колегама, јер осем пуковског лекара капетана д-ра *Живојевића* видех и мајора д-ра *Стојића* и капетана д-ра *Хирша*. На лицу свију мојих другова као и на лицу свију официра познаника који беху у фронту, и с којима се поздравих, беше онај исти чудни израз озбиљности, равнодушности, чега ли, који сам први пут видео 27-ог Децембра 1877 после подне пред сами сигнал за јуриш на Марково кале, и који никада нећу заборавити.

Очевидно и овде беше битка близу.

И доиста, једва ми одосмо за један километар даље, кад наиђосмо на команданта и на штаб дунавске дивизије, који је стајао сам, без икаквих трупа, на једном врху са кога се пут врло стрмо спушташе на пресло између овог виса и једног далеко већег, што беше пред нама и на коме се виђаху неке трупе.

То беше VII. активни пук Краљевића Престолонаследника, који се распоређиваше на ивици тога великог виса пред нама.

— Како се зове тачка где се налазимо? — упита Краљ гледајући на бинокл.

— Величанство, рапортираше ђенерал — овај вис пред нама на коме се сада распоређује VII. пук зове се Видим или Виден. Пред њим, она још већа чукара, то је највиша тачка на десној страни Драгоманског теснаца, *и ту је непријатељ*. Као што видите, Ваше Величанство не може даље, јер сте позади наше данашње позиције.

— Добро — рече Краљ — онда ћемо за сада остати овде. Знате ли колико непријатељ има трупа на оном положају спрам наше позиције? —

— Онде има само један батаљон с три топа... поче ђенерал Милутин, Али му ђенерал Катарџија уђе у реч са једним француским усклицима и са примедбом да је то позиција која се отети не може.

— Јесте — рече Краљ — овај Драгомански теснац изгледа тако страшно да га читава војска не би могла отети од неколико стотина људи који су се решили да гину. Али тај дефиле има једну махну што се обићи може? — Ово питање беше упућено начелнику врховнога штаба.

Лоца већ беше наместио шаку иза увета да боље чује, чим се Краљ њему окренуо.

— Може Господару — рече он — може се обићи с обадве стране. —

— Сматрам за дужност јавити Вашем Величанству — трудјаше се ђенерал Милутин да доврши своју реченицу коју му прекидоше — да непријатељ није само на оној највишој тачци, која доминира положајем нашег VII. пука, и где има један батаљон и три топа, већ да има још један батаљон према Драгојлици, то ће рећи према десном крилу ове наше садашње позиције! —

— Хм! — То значи, да су они у полукругу обухватили овај наш положај? — рече Краљ, гледајући даље на бинокл, па се онда окрете начелнику врховнога штаба — ти си послао заповест Мишковићу?

— Јесам, Ваше Величанство, дринска је дивизија на маршу и — овде шеф штаба погледа у сат — она сад сигурно већ улази у долину Луковичке реке. —

— То је добро. Знате ли тачно шта има непријатељ на оној другој страни теснаца? — упита за тим Краљ дунавског дивизијара.

— Ако је веровати извешћима које сам добио — рече ђенерал Милутин — с друге стране теснаца имају један батаљон. —

— Тамо артиљерије немају? — упита Краљ гледајући на бинокл леву страну клисуре Драгоманске.

— У колико сам извештен немају! —

— Ах, ево Стокићеве колоне! — рече Краљ и упре свој бинокл на друм — ево га баш пред уласком у теснац!

Сви бинокли врховнога штаба напериште се у истом правцу. Врло се лепо видео маршеви поредак те левокрилне дунавске колоне. Напред ескадрон и две чете пешака као предводница, па онда главнина један и по батаљон и батерија. Ове трупе стајаху пред уласком у теснац, али лево на висовима и кршевима видео се трећи батаљон Стокићеве колоне, где се журно пење. На пуној сунчаној светлости лепог јесењег дана светлуцаху његове пушке по оном мрком стењу као муње кроз црне облаке.

— То је његова лева побочница. Стокић врло рационално наступа! рече Краљ не скидајући бинокла.

На један пут загрокташе пушке у том стењу. По плавоме диму могло се јасно видети, да је Стокићева лева побочница ударила на бугарски батаљон, који је био у кршевима на левој страни теснаца.

Одмах настаде кретање и код главнине на друму пред уласком у теснац. Једна се чета одвоји и пређе на висове с десне стране друма, за везу с десном, главном колоном дивизије, а цео остатак — $1^3/_4$ батаљона пешадије, ескадрон и батерија одоше право уз брдо лево на висове драгоманске да се придруже оном батаљону који беше већ наишао на не-

пријатеља. Али ова главнина Стокићеве колоне довољно је стајала пред уласком у сам теснац да непријатељ помисли да ће она наступати друмом, а у след тога беше одмах преполовио своју снагу, оставивши пред Стокићевим побочним батаљоном само две чете, а друге две повуче у шанчеве у дну теснаца да спречи пролаз кроз клисуру. Али Стокић није ни мислио да маршира друмом. Он с целом трупом оде на висове, где се сада развила жива борба. Оне две бугарске чете што осташе горе имале су диван положај, али их наши узеше под унакрсну ватру тако да су их врло брзо отерали с њиховог положаја. Око 3½ сах. стигао је од главнине Стокићеве у борни поредак само један батаљон и пола батерије, и док су оне три чете и друга половина батерије стигле, борба беше свршена, непријатељ беше отеран с најјаче позиције на левој страни драгоманског теснаца, оне две бугарске чете доле морале су и без борбе да напусте своје шанчеве.

— Бадава — рече Краљ задовољно спустивши бинокл — може ко рећи што хоће, Стокић је ипак један од најбољих официра наше војске. Како је мудро поцепао и онако малу непријатељску снагу! Како их је изманеврисао из онаке позиције и шанчева! —

— Али има и добре подкоманданте — рече дивизијар — оном побочницом командује капетан Ваја Кончар, а батерију води капетан Милорад Ђурић. —

— Све је то лепо и красно тамо — рече ми капетан Нешић из оперативног одељења, који се врло нестрпљиво врпољио за време целе борбе на левој страни теснаца, непрестано гледајући на бугарску позицију пред нама — али ово ћутање VII пука не допада ми се. Па онда ни Бугаре не разумем. Они с оне страшне висине за цело виде као на послужавнику и VII пук, и нас овде, виде, да се овде масира још један пук и — ћуте.... То није чист посао!.... —

— Es ist Etwas nicht koscher auf dieser Seite — потврди пуковник Пинтер, показујући руком на позицију VII пука.

— Кад бих смео — рече капетан Нешић — ја бих одмах одгалопирао да видим за што ћуте и наши и Бугари?

— Бога ми и ја бих — рече Пинтер — чекајте, ја ћу упитати за нас обојицу — и он притера коња ближе Краљу, салутова и замоли за дозвољење.

Краљ се осмехну и климну главом.

Пинтер и Нешић одмах сиђоше пажљиво низа стрмен до пресла, па онда галопом одјурише преко седла и право узбрдо на позицију.

Међу тим с десне стране чујаше се, и ако врло из далека, јака топовска грмљавина.

Сви се бинокли окренуше на ту страну.

У планинама, ваљда преко 10—20 километара у ваздушној линији од Видена у десно јасно се видела артиљеријска борба.

— То су Шумадинци! повикаше неколицина у један пут.

— Тамо је боме вруће!

— Није ни чудо, Бугари знају од колике је важности раскршће путева који воде у Брезник. Штогод имају трупа у Ћустендилу, спрам Власине, код Трна и код Врапче, све оне имају један задатак, а тај је: да бране то раскршће.

— Кажу да су утврђења на Трну и на Врапчи нешто ванредно, јака?

— Са свим. За то смо ми и одвојили две дивизије, тј. половину наше главне војске да отмемо пут за Брезник.

— Извините, молим, медицинско разумевање стратегије, а за што је Брезник тако важан за нас и Бугаре? —

— За то, докторе, што наша војска из Брезника може да иде право у Софију, да обиђе бугарску најјачу позицију на Сливници, а кад уђемо у Софију, они са Сливнице морају да капитулирају, ако нису за раније очистили чуства — рече ми пшуковник Атанацковић.

— Хвала Намрштенко, сад разумем! —

— Бог и душа, види се чак и борба око Трна! — узвикну неко.

— Не може бити! —

— Погледајте још даље у она плава брда на хоризонту, десно од оне артиљеријске борбе, коју смо сад видели! —

Сви упресмо дурбине у показаном правцу, и доиста, благодарећи ванредно ведром дану, могасмо далеко, врло далеко видети, како се на читавом низу места лодижу они карактеристички плави облачићи дима, који се увек пре виде, него што се чује топовска грмљавина.

Али ово беше тако далеко, да се само видео дим, а пуцњава се није могла чути.

— Да, оно је без сваке сумње, борба на Трну! — потврдише многи после дужег осматрања.

У том тренутку Краљ сјаха. И ми врло радо скочисмо с коња, јер није ваљде, бесмо се већ прилично разглавили на седлу.

Од некуда некакав чобанин наиђе поред врховног штаба. Полако и достојанствено тера он пред собом огромно стадо оваца и коза. Толика *страна* војска око њега, толика пуцњава пушака, која се разлегала у драгоманском теснацу стоструким одјецима, толика грмљава топова, што се јасно чујаше у брдима с оне стране Лукавичке реке, све то не беше у стању, да га избије из његове олимпијско-пастирске мирноће и равнодушности. У њега не беше ни труна радозналости. Нити је погледао у сјајну гомилу официра, нити на масу војника XV. пука иза нас, ни на ону батерију, коју баш у том тренутку спуштаху низа стрмен пред нама, при чему читав вод пешака беше употребљен да заустављa точкове сваког топа, он мирно иде за својим овцама, викне по ко који пут: „Ирр . . . .“ чукне по који камен својим штапом, и спушта полако своје стадо низ брдо пут драгоманскога друма.

— Е, ово још нисам ни видео, ни чуо, ни читао, да чобани по бојишту терају своја стада на пашу! . . .

— Он и не слути, да његово стадо може замаћи за око каквом дивизијском интенданту? —

— Којешта, зар смо ми пошли у пљачку? Ако нам баш затребају његове овце, ми ћемо му их платити боље, него што би их продао у Софији! —

— Хеј — викну неко за чобанином — хеј, баја Петко! — Он стаде и погледа официра, који га викну.

— Зар те није страх, да овуда тераш овце? Зар не видиш на све стране битку?

— Који ште да се тепа, нек се тепа — рече чобанин — ја си гледам своја работа! — па оде даље.

Док је ова група официра посматрала овога бугарског Дафниса, дотле Краљ са штабом беше обратио пажњу лево од драгоманског теснаца у оне кршеве, дубодолине, висове и равнице, кроз које се вијуга Берковачки пут.

Тамо се сад видела не само артиљеријска борба, него и кретање црних колона. Час се појаве на два противу-положена виса, и ту се неко време бију, час их не стане са свим у некаквој долини, па се доцније појаве на некаквом висоравњу. По величини колона, изгледаху обе стране подједнако јаке.

— Прапорчетовић напредује полако, али непрекидно! — рече неко.

— Да, очевидно се ватрена линија све више удаљава према Гинцима! —

У томе тренутку загрокташе пушке *с оне стране* наше опозиција, на којој беше VII. пук.

— Аха! —

Као каква електрична струја прође кроз све нас. Машинално наперисмо бинокле на онај највећи шиљак на десној страни драгоманског теснаца, на коме беше бугарска позиција.

На њој нешто плану, облачак плавога дима подиже се у вис и после неколико секунада грмну ехо топовскога метка у теснацу, а прва бугарска граната пребаци гребен, на коме је стајао VII. пук, и паде с ове стране виса, на коме су

стајале резерве. Граната се зари у земљу, али се резерва премести на друго место.

У исти мах један батаљон VII. пука, који је био на ивици положаја, отвори ватру у правцу ка Драгојлици.

— То значи Бугари са својим левим крилом наступају? — рече неко из ђенерал-штаба.

— Ништа не разумем — рече други и слеже раменима. — Наша лева колона форсирала је тако рећи, сама теснац, а десна чека да Бугари узму офанзивну? Ништа не разумем! —

— Сад ћемо чути. Ено два коњаника, где јуре с позиције право нама! —

— Видим. То су официри. Сигурно Пинтер и Нешић. Шта је то? —

У дну драгоманског теснаца пуцаше пушке, и ватра се поче пењати уз десне висове кланца.

Сви погледасмо тамо.

— Браво, браво Стокићу! Он је свршио свој задатак, па сад наступа да олакша десно-крилној колони своје дивизије!...

— Доиста су наши. Нема сумње, да је то Стокићева колона. Алал му вера! —

— Е кад би сваки пук имао таквог ђенералштабног официра за команданта, онда би са свим другче напредовали на целој линији! —

Друга бугарска граната опет пребаци нашу позицију, али се распрште на паран-парче. Срећа те је пала на једно место, где не беше у близини трупа.

Пинтер и Нешић пређоше каријером преко пресла које нас раздвајаше од наше позиције и после неколико минута беху међу нама.

— Шта је? — питаше их Краљ.

— Ваше Величанство — рапортираше капетан Нешић салутујући — ово је нечувено. Од кад је VII. пук заузео ону позицију, тј. има већ два сахата, он мирно гледа, како се

један бугарски батаљон, према његовом десном крилу, на 7—800 метара испод њега утврђује, укопава на његове очи!

— Питали смо — прихвати потпуковник Пинтер — Команданта пука шта чека, што не отворе ватру на тај бугарски батаљон, али он ми рече, да *има прецизну заповест од Команданта дивизије, да не ангажује пешадију ни у какву борбу док не стигне и артиљерија на позицију*. Бугари чим су се укопали и утврдили, отворили су сами борбу, иначе би се тамо горе још ћутало! —

Краљ се окрете ђенералу Милутину па гласом који је дрхтао од узбуђења упита:

— Је ли ово истина, господине ђенерале? —

Милутин беше блед. Он покуша да се правда.

— Господару, ја .... управо мој шеф штаба .... мислили смо ....

Краљ га прекиде оваквим питањем:

— Знате ли ви, господине ђенерале, *да се оваква заповест долази пред ратни суд?* —

Командант дивизије само салутова, узјаши; и с целим штабом, осим проте Живојина Јовичића, одјури право на позицију. Прота се стаде освртати куда ће.... Једна бугарска граната прејури преко дивизијског штаба и паде у долину, која нас раздвајаше од позиције.

После четврт сахата ђенерал Милутин Јовановић био је с пушком у руци у стрељачком низу.... Као да неко сумња у његову личну храброст!... Као да се од команданта дивизије само то тражи!...

А тамо горе не беше ни мало „gemüthlich“ као што нам причаху Пинтер и Нешић, тамо је падао пљусак непријатељских куршума тако, да је Пинтер са свим искрено признавао, да му је мило, што је опет код нас.

— Но, то би још само фалило — рече он смејући се — да граф Калноки, који ми је запретио да се не усудим преко границе, прочита депешу у новинама, да је у борби на Драгоману са српске стране погинуо један потпуковник у униформи аустријског главног ђенералштаба! —

Пушчана борба на вису постајаше све женђа, ордонанси јуре тамо и овамо; први наши топови тек се почеше пењати на позицију. Они се мимоилажаху с првим нашим рањеницима, које болничарске патроле ношаху на носилима низа страну, у једну долицу, где беше већ организовано дивизијско завојиште. Артилер. потпоручик Христић пројури поред нас каријером и оде натраг, сигурно за заповешћу да форсира долазак остале артиљерије. XV пук као да је такође добио заповест да се креће. Један његов батаљон прође поред врховног штаба и спушавши на пресло упути се такође напој позицији.

Бугари су тај батаљон са своје висине сигурно добро видели, јер окретоше њега гранатама гађати, али му не учинише ништа, јер он се брзо заклонио иза виса на коме беше наша позиција.

Једна од тих граната паде Бога ми не баш са свим далеко од онога места, на коме је стајао врховни штаб.

И не мислећи, рефлекторно се сви помакосмо мало у лево од онога правца, где је та граната пала.

— Мислите ли ви докторе — рече ми ђенерал Катарција француски — да је ово место за Владаоца главнога команданта војске? —

— Бога ми — рекох му ја — ја се у томе не разумем! — и ако у себи на латинском језику морадох признати да се не би љутио, кад би Краљ наредио да се мало склонимо.

— Ама ја разумем! — рече ђенерал, приђе Краљу и салутујући рече му неколико речи.

Краљ се насмеја, заповеди да се сви коњи штаба и гардијски уклоне иза виса на коме стајасмо, па онда одшета једно 10—15 корачаја испод ивице виса, ту стаде, окрете се нама и смешећи се рече:

— Ама ово изгледа као да се ми по мало бојимо, а? —

— Господару — рече шеф врховнога штаба — нема потребе, да се Ваше Величаство излаже, а одавде, и ако

смо заклоњени од бугарских нишанџија, опет имамо тако исто добар преглед наше позиције. —

— То је истина — рече Краљ и напери свој бинокл на позицију, где је пушчана ватра с истом жестином трајала.

У том тренутку грмну и наш први топ с позиције.

Нама се чисто свали некакав терет с прсију. Сви смо знали, да се пешадија са свим друкче осећа, кад је артиљерија с њоме. Само што је начелник дунавске артиљерије подцењивао теренске тешкоће које су данас чекале његову артиљерију, само што је дивизијар погрешио кад је онаку категеричку заповест издао мајору Ванлијњу, да не ангажује никако пешадију док не стигну топови на позицију. . .

— Какав је оно пешак што јури с позиције низ брдо? —

Погледасмо. Доиста један војник трчи низ брдо правце нама.

— Можда тражи нас с каквим рапортом. Нека иде један гардиста да га доведе! —

Један гардиста екочи на коња и појури оном пешаку на суспет.

— Какав рапорт? — рече неко — Ко ће слати рапорте по пешаку, код толиких аћутаната и ордонанса? —

И доиста чим је онај пешак видео гардисту где му јури на сусрет, а он правце као стрела окрете на ниже пут Лукавичке рекс.

— Та... та то је бегунац! — рече капетан Константиновић, па потрча такође низ брдо, раскопчавајући кесу свога револвера.

— Alexandre! — рече Краљ за њим — pas de bêtise! —

Константиновић стаде викати оном војнику да стане, али овај ни хабера, трчи као бесан.

Александар трже револвер, али пре него што је могао опалити, Краљ му викну једно тако срдито „Alexandre!“ да се он гуњајући вратио.

Међу тим једновремено с њим беше потрчало још неколико официра и гардиста и ухватише тога војника, па га доведоше пред Краља.

Он беше у потпуној опреми с пушком у руци. На лицу му се могао прочитати страх до безумља.

— Што ниси стао, када ти официр заповеда? — упита га Краљ оштро.

Он ћути, па само узверено гледа.

— Куда си пошао? —

— Пошао сам у поток да тражим воде... — промуца војник.

— Предајте га најближем батаљону XV. пука — рече Краљ — да га стави под стражу, а после битке да га преда у његову команду! —

Бегунца одведоше.

— Ама, овај случај доказује, да тамо горе не иду ствари најбоље — рече Краљ намрштено, па се онда окрете једном од својих ордонанс-официра.

— Иди да видиш, шта се ради тамо горе, па се одмах врати да ми јавиш! —

— Разумем! —

Ордонанс Краљев одјури.

Краљ погледа у часовник па рече:

— Борба ће ова остати данас нерешена! —

И доиста већ се хватао сутон. До мрака не беше више дуго, а мрак ће за цело борбу прекинути.

— То је вероватно, Господару — рече пуковник Јоца, — али то не шкоди ништа. Мишковић има да дође вечерас до Невља. А Бугари имају за цело своје предстраже у Лукавичкој долини. Чим ове виде, да читава дивизија иде да им обиђе с левог бока овај положај, они ће га напустити без даље борбе! —

Овај резонман беше чак и за ме лајика убедљив, само ми се наметала ова два питања: кад је тако, онда прво: што се ова два пука с толиком артиљеријом ломе по овом стењу и непроходним кршевима, кад су могли чекати доле на другу док дринска дивизија не изманеврира Бугаре из драгоманског теснаца, па да онда лепо марширају друмом, а

Лука Человић
БЕОГРАД
Luka Celović
BEOGRAD

друго: за што је дринска дивизија прешао *цео дан*, да без икакве сметње, маршира од Суковског моста само до Невља?

С највећим нестрпљењем очекивасмо повратак Краљевог ордонанса. У неко доба ето га где јури. Ево његовог усменог рапорта:

— И наши и Бугари не мичу се са својих позиција, него се бију из пушака и топова. Бугарски је положај дугачак око два километра и у полукругу обухватио наш положај, који је врло узан. Непријатељску позицију састављају врло високе и врло стрме голе чуке, раздвојене од нашег положаја провалијама, које су за пролазак пешадије и сувише неудесне. С тога је баш сад наређено да онај батаљон XV пука сиђе у долину Лукавице, те да нападне у бок непријатељског положаја....

— Но хвала Богу, кад им је тек сад пало на памет оно, што је требало одмах урадити чим су видели, како изгледају обострани положаји! — рече Краљ.

— Ено, види се, креће се тај батаљон! — рече неко из штаба.

И доиста видело се, како један батаљон оде десно на ниже и нестаде га иза виса, на коме је наш положај.

Али што се више смркавало, то и обострана ватра постојаше све слабија.

— Неће овај батаљон ништа учинити вечерас — рече ђенерал Катарџија француски — сувише је доцкан за извршење тог обиласка. —

— Какви су наши губитци? — окрете се Краљ свом ордонансу, који беше дошао с позиције.

— Ваше Величанство — рапортише овај — VII пук има до сада десет убијених и 60 рањених. Од Стокића је такође стигао рапорт. Њему су два војника погинула, 17 их је рањено, али је он заробио 30 бугарских војника! —

— Но — рече Краљ — 12 погинуло, 77 рањено. То не би било много за драгомански теснац, али како овде остаје ствар нерешена....

— Ја уверавам Ваше Величанство — рече начелник врховног штаба — да Бугари неће дочекати зору на овој позицији.

Борба беше са свим престала.

Ћутећи појахасмо сви и пођосмо за Краљем истим стазама којим смо и дошли, само што оне беху сада вратоломније, јер беше се са свим смркло.

На много места беше тако незгодно, да је и сам Краљ морао сјашити и ићи пешке.

Сви који су имали „големе“ коње, морадоше учинити то исто.

Само ја нисам нигде сјашио. Моме алатчићу беше све једно а уз брдо, а низ брдо. Каменьари су његов елеменат.

Докле Краљевска колона полако силази низ оно чудо од стења, да видимо најпре детаљније данашњу радњу дунавске левокрилне колоне, па онда да видимо шта је данас било на другој половини моравско-нишавског бојишта, десно од ове борбе, коју смо пред собом гледали, у оним далеким брдима и планинама.

Ево како је један војник из IX-ог пука записао данашњу борбу његову за Драгомански теснац:

„*3-ки Новембар.* — У јутру око 8 сати дошао је у Цариброд Његово Величанство Краљ и честитао команданту леве колоне. Но у исто доба замерио је, што наступање није бар раније одпочето. Међутим пада у очи што ништа није предузето противу овако непрестајних погрешака дивиз. штаба.

„У одређено време кренуле су се колоне. Лева колона формирала је овакав маршевни поредак: Ескадрон коњичка предходница и десна побочница за везу са главном колоном. I-ви батаљон за њим, а за овим батаљоном батерија. Напослетку II батаљон. Лева побочница читав III батаљон. Оволика лева побочница одређена је по нарочитом налогу врховне команде, која је нарочито решпектовала неку опасност од друма Тепош-Станьанци-Разбојиште-Сливница, ма

да је на том путу заклањала бок коњичка бригада са XIX гардијским батаљоном.

„Колику је опасност врховна команда у овом боку назирала показује то, што је изаслала нарочитог ђенералшт. официра да прати сваки покрет III батаљона, као леве побочнице. То доказује, да је она мало познавала стање ствари пред собом.

„Око $11^1/_2$ сати стигла је лева колона до уласка у Драгоманску теснац и командант њен упитао је тамошњег механцију, шта зна о јачини и положају бугарске војске на Драгоману и Сливници? Механција је одговорио, да десно и лево, на венцима кланца има нешто добровољаца, милиције и сталне војске са неколико топова, али је 8000—9000 на Сливници. Више у околини нема војске. Командант колоне заустави колону на друму и оде да тражи леву побочницу, коју је из вида изгубио. Угледао је код Калотине, где прелази реку и маша се непосредног тесначког венца. Како је командант III батаљона извршио ово кретање сасвим као што ваља, командант колоне вратио се оној својој главнини на друму, и не чувши ништа о главној колони, предузео проматрање бугарске посаде на теснацу. Најпре је приметио десно војнике у положајима и посретством патрола и свог личног проматрања увидео, да бугарска војска стоји у једном положају, а према њој је I батаљон VII пука. При том проматрању командант колоне узлазећи на један вис за преглед осети око себе зујање зрна, која долазе са левог венца кланца. То су биле бугарске патроле на овоме. Затим је командант спазио шанчеве на утоку реке Летнице у тесначку реку Ежевицу и ту посаду. Но како ови шанчеви леже у долини закључио је да су Бугари морали посести и висове на десној обали Летнице према левој побочници, III батаљону. И доиста лева колона око 3 сата ступи у борбу на левом венцу. Што је пак главна колона тако дуго стајала пред противником, који се је на очиглед њој утврђивао не узнемирен, узима се за узрок задоцњење артиљерије због тешког пута.

Пошто је противник дакле био на оба венца Драгоманског кланца и у овоме и према његовом левом крилу стајала цела главна колона само са једним развијеним батаљоном, то се је командант леве колоне решио, да не напада кроз теснац, већ да пређе на леви венац, и да потпомогне III-ћи батаљон, који је већ ушао у борбу. Он остави једну чету I батаљона за одржање везе са VII пешад. пуком и мотрење на теснац и утврђења у њему. А остало окрене назад и упути се на леви венац овим редом: II-ги батаљон, батерија, I батаљон, јер се морао поредак повратити и назад маршировати, да се дође на стазу, којом се може доћи у помоћ III батаљону. Бугари примете ове трупе у теснацу и кретање и помисле: да ће се кроз теснац продирати, па с тога одвоје знатан део са венца и спусте у долинске шанчеве. То, и бочна ватра, коју је командант III батаљона развио према левом боку, учини да Бугари напусте први свој положај и пређу на други нижи. Ту приспе на положај и II батаљон и батерија, а I батаљон, као последњи дошао је, кад је борба мраком завршена. Дивиз. ескадрон остао је, на жалост, при улазу у теснац код механе, — да поткива коње!!!

„Ојачана ватра са још једним батаљоном и батеријом протерала је брзо наспрамне Бугаре, што су били на нижем положају. Затим су II батаљон, 2 чете III батаљона окренули ватру у леви бок противника према главној колони. Ово дејство више је вредило, него дејство само једног развијеног батаљона главне колоне и може се са правом рећи: *лева колона дунавске дивизије отела је драгомански теснац, док* десна није вршила своју дужност.

„Пошто је борба трајала до самог мрклог мрака, то је тако рећи цела лева колона била на предстражи.“ — —

А сад, хајдемо другој половини нашег данашњег бојишта.

Да почнемо с Шумадинцима.

Ево како прича сам командант Шумадијске дивизије њену радњу 3-ег Новембра:

„Пре него што се цела дивизија у 6 сах. из јутра кренула даље, одаслата је једна самостална официрска патрола, из 2-ог ескадрона, у јачини једнога вода, са задатком: да се спусти к реци Нишави, испод гребена, и да Трнским путем наступа, да по могућству нађе везу с моравском дивизијом. Вођ ове патроле јавио ми је око 8 сах., на путу између Краче и Врапче, да је на положају код *Врапче* наишао на јаког непријатеља, који се утврдио, и да даље не може да наступа.

„Чим сам добио овај извештај, ободем коња, стигнем предводницу, и с њеним челом дошао сам на Бели Камен, пред непријатељски положај, око 10 сах. пре подне. *) Одмах сам упутио оба ескадрона, други II-ог пука коњичке бригаде и дивизијски, у правцу непријатељског левог крила ради даљег извиђања, сузбијања непријатељских патрола и отварања пута за везу с моравском дивизијом, а тако исто упутио сам и један батаљон X. пука да заузме вис, који се као најзгоднији показивао за поседање артиљеријом. За тим сам наредио, да се предводница, дебушираjући из теснаца, свије у правилни бојни ред, десно од трнскога пута. Главној трупи сам наредио, да се свије у приправни бојни ред, што је и извршено око 11 сах. За то време ја сам с осталим командантима изашао на оближњи вис, те сам осмотрио противнички положај и учинио следећи распоред за напад:

„X. акт. пук с батеријом (капетан Срб) да образује прву бојницу и да нападну противнички утврђени положај с фронта и с његовог левог крила. XI. пук да изврши обилазак противничког десног крила, а XII. пук да образује главну резерву.

„Артиљерија је постепено увођена и ушла је сва у борбу. С преводничком батеријом упућена је и снажењинија, да на брзу руку подигне анпласмане.

* То је место, до кога је имала сиоћ да дође Шумадијска дивизија према јучерашњој диспозицији врховне команде. Др. В.

„Али, како је ватра отпочела на нашем десном крилу раније но што је требало, према намери мојој и споразуму с командантима, XI. пук није могао на време да стигне, јер се још налазио у маршу, тако да су му два батаљона стигла после три четврти сахата, и онако заморени морали су се за борбу развијати, и с обиласком прећи на узвишено место, које је доминирало противниковим деснокрилним утврђењем, а није било поседнуто. *Због раније отпочетка борбе*, противно наређењу, X. пук и 3-ћи батаљон XI. пука, који је раније стигао, били су изложени јакој ватри противничкој, и због овог кретање унапред и косо оспоравано је, и било је момената колебања наших трупа, тако, да се никако нису могле кренути унапред, већ су прилегле како у ланцу тако и у потпорама и резервама, а на појединим тачкама *почело је одступање (?!)*.

„Артиљерија је такође, због прераног почетка борбе, морала на брзу руку да излази на положај, и због овог није могла од један пут и целокупна да изађе на положај, него је излазила постепено, и кад је уведена сва у борбу, осула је смртоносну ватру на предња утврђења противничка и приморала је Бугаре те су после борбе од 2 сах. почели окретати кундаке од пушака у вис за знак предаје. Тада су баш настали најкритичнији моменти, јер док су се Бугари из предњих опкопа, предајући се, мешали с нашим војницима, дотле су с осталих позадних утврђења Бугари обарали најжешће плотуне и на једне и на друге тј. како на наше тако и на своје, који су се предавали.

„У томе моменту, око 1 сахат по подне, командант дивизије био је принуђен, да даде знак за прекид паљбе у опште, те да се добије оријентација и уверење: да ли противник збиљски мисли и жели да се преда, или је то превара од његове стране. Кад се видело, да се само из предњих утврђења противник предаје, док из средњих и позадних пешадија непрестано плотунима пуца, а и непријатељска ар-

тиљерија убрзава своју ватру, онда је и с наше стране поновљена ватра на целом положају.

„У овом скоро најкритичнијем моменту упућен је најпре потпоручник Лешјанин, а за тим је отишао и сам командант X. пука под најжешћом ватром у центар, где су се наши с Бугарима били помешали и они су их ту раздвојили, Бугаре упутили к нама у назад, а наше даље у наступање.

„Тек пошто је командант XI. пука извео своје трупе на опредељење и загрозио не само боку, него и позадини десног крила бугарског, и кад су се те трупе примакле ближе противнику, онда је његово десно крило почело да одступа, а после тога, како артиљерија тако и пешадија са осталих тачака и утврђења такође је прешла у одступање и бегство. То је било око 2 сахата по подне. Борба се само продужила на нашем десном а противничком левом крилу, на вису и коси, где је управо и био наслон целог противничког положаја, и овде је престала тек између 3 и 4 сахата по подне.

„За бегајућим противником упућена су оба ескадрона путем к Трну, а две чете 3-ег батаљона XI. пука путем к Брезнику. Ова потера није Бугарима дозволила да се ни часа задрже на прихватним положајима. Противник је у *највећем растројству бегао*, оставивши у рукама оних двеју чета *два брдска топа* и повише кола хране и муниције. Наша је коњица заробила до 50 војника бугарских у потери. У утврђењима је нађено много (?) пушака и муниције пионерског алата и разних других ствари, *36 мртвих и 16 рањених бугарских војника.*

„Положај на Врапчи, по природи јак и вешто утврђен, противник је бранио с 4 батаљона стајаће војске, 4 пољска, 2 брдска топа и с 200 људи милиције. Одбрана је била у почетку упорна и *противник се одликовао тачним и сигурним гађањем из пушке.*

„Наша се војска у овој борби у опште *доста добро* држала, *артиљерија* је гађала одлично и *њеном дејству приписада* у првом реду *победа*. Код *пешадије* приметило се

пуцкарање без рачуна, и *она је с муком покретана у напред* и на ивице висова, одакле је тек могла противника успешно гађати.

Губитак с наше стране имао је:

X ти пук	19	мртвих,	84 рањених,
XI-ти „	5	„	20 „
Свега	24	погинуло,	104 рањено.

Муниције је утрошио X. пук 65.000, а XI. 23.063 метака. Артиљерија је гађала с одстојања од 2000 до 1400 метара, и све четири батерије утрошиле су у овој борби 109 3 гранате.

„У овој борби господа официри, *с малим изузетком*, вршили су своју дужност савесно, и причинили су више личном храброшћу и вештим управљањем (него чиме?) да је *овако сјајна победа* постигнута.

„Одмах при свршетку борбе Командант XII пука добио је налог да образује предводницу, и да продужи пут за ескадронима к Трну, а за овим налогом следовао је и други у след извешћа добивеног од коњице да нападне и заузме један вис иза Врапче, на коме се противник приметно. Овај је вис „Плоча“, одмах иза излаза из првог теснаца над раскрсницом путева за Трн и Брезник, где је 2-ги ескадрон II пука коњичке бригаде имао судар с противником, којом је приликом погинуо наш један коњаник, двојица рањена и 4 коња убијена.

„XII. пук ангажовао се на овом месту у борбу, која је била доста *очајна* и вођена је преко 4 сах., већином по мраку, тако да је завршена тек око 8½ сах. ноћу, када су се *наши нешто у назад повукли*, и с нужним осигурањем код саме Плоче преноћили.

„Губитци XII пука били су ови: погинуло 26, рањено 61, *нестало 6*. Муниције у овој борби утрошено је *148,608 метака* (!)

„Услед рапорта Команданта XII. пука да има доста мртвих и рањених, и да му је *трупа растројена*, тако да

му треба времена за скупљање, уређивање као и за снабдевање *муницијом, за коју је јавно да му је скоро са свим нестала*, ја сам се са штабом кренуо ноћу на Плочу, и повео тамо 3-ћи батаљон X. пука и једну батерију." —

Овако описује битку на Врапчи сам Командант шумадијске дивизије. Његови рапорти *одмах* после битке и *сутра дан*, знатно су се разликовали од овог описа, као што ћемо видети.

Али ма да ова наша победа није била *тако* „славна" као што је дивизијар у први мах представљао и као што је чак и после месец дана назива, опет је она тако важна, да заслужује да о њој саслушамо још кога.

Да видимо, како шеф штаба шумадијске дивизије описује исту битку.

Мајор *Ст. Грујић* прича у свом мемоару ово:

„Око 10 часова пре подне чело предводнице прошло је било Беду стену и наишло на бугарске положаје утврђене и поседнуте. По наредби дивизијареној предводница се зауставила и заузела резервни положај за борбу. У први мах пуковник Бинички био се решио да не напада одмах. Требало је најпре оценити противника и његов положај за то је одмах наређено, да се остатак пешадије с артиљеријом развије из теснаца десно и ту заузме предуготовни положај чекајући на даље налоге.

„Како је положај имао пет јаких утврђења, сем споредних стрељачких ровова пред њима, то сам и сам био мњења да главну улогу у борби узме *претходно артиљерија*, која је у нас била многобројна, пошто су Бугари имали свега 6 топова, *и тек иошто артиљерија приправи наиад, да пешадија уђе у борбу и да је реши*. Макар да се и командант сложио с том идејом, опет се то није могло у целини да изврши. *Нестрпљива (?) пешадија из предводнице*, бивши већ наспрам бугарских утврђења, уђе постепено

у ватру противу бугарске пешадије, која се тукла из ровова. Услед овог изненађења изјаши цео штаб напред у куршуме и заустави се лево од предводнице.

„На мах се цела ситуација расветли и цео се бугарски положај пред нашим очима откри. Потпуковник Мостић, по заповести, извуче на положај, лево од предводничке батерије, још две батерије да спрема напад.

„Командант XI. пука, мајор Д. Цинцар-Марковић, који је такође ту био, окрете се пуковнику Биничком и предложи му, да развије свој пук лево од артиљеријског положаја и пешадије X. пука (предводнице). Он то одобри, *и ако томе још није било време.*

„Најпре се поче у лево савијати батаљон капетана Алексе Стојковића. Бугарска пешадија из ровова тако га је дочекала, да се морао повући у оближњу јаругу. Развије се за тим и други батаљон, али како је и он дочекан ватром из утврђења, а *наша артиљерија још не беше учинила своје*, то се и овај батаљон прибије јарузи, у намери да причека дејство наше артиљерије тј. ослабљење бугарске *пешачке* ватре.

„У тај мах дивизијски штаб сиђе с положаја наше артиљерије, те се попе на једну висину позади одакле се боље могло посматрати кретање нашег левог крила.

„Пуковник Бинички када је видео, да се батаљони не мичу, плану гњевом и повика да ађутант г. Никола Петротровић с места одјаши да их тера напред. Овај отиде и скоро га не стане у јаругама. Међу тим кретања и без тога посташе живља, само први батаљон беше још у долини. Бинички видећи то, плану на ново, па се развика:

„— Јурите напред г. Грујићу, и одмах у моје име разрешите од дужности капетана Стојковића! —

„И ако је то била врло необична заповест, ободем коња, дојурим до мајора Цинцар-Марковића, који са својим ађутантом стајаше иза својих трупа и саопштим му налог који сам донео. Он се на то *насмеја*, рече ми да се „*махнем*

будалаштине", па посла свог ађутанта Стојковићу са заповешћу, да се одмах креће напред. И доиста батаљон поче излазити на вис, којим му је требало ићи. Међу тим мајор Цинцар-Марковић настави: „Стојковић није крив. На против, он добро ради што хоће да прибере своје људе, да их после сигурније на положај изведе."

„У то дође и пуковник Бинички, рукова се с мајором Цинцар-Марковићем, па му више снисходљиво (?) рече, да иде у напред и да гони своје људе више у лево, према бугарском десном крилу. Мајор оде, а ми, Бинички, ја и потпоручик Пејчиновић вратисмо се код батерије.

„Што се јаче улазило у борбу, то је Бинички бивао све раздраженији, пргав до крајности, љутио се и псовао је све из реда.

„Било је већ 12 сах. Маса наше артиљерије борила се на свом положају, *где смо и ми стојали*, хладно и храбро. Куршуми звиждаху и зујаху око *наших* ушију, а и гранате туда падаху. Дејство наше надмоћне артиљерије било је толико снажно, да се Бугари, и ако иза утврђења, нису били у стању дуго одржати.

„На послетку почело се примећавати и повлачење Бугара из предњих ровова у задње. То *охрабри нату пешадију, која поче све смелије да наступа.*

„При овако срећном изгледу на добар успех, пуковник се окрете к мени и рече:

„— Направи одмах извештај за Краља! —

„Ја седнем поред пута иза батерије капетана Ђокића и напишем у главном ситуцију каква је била у том моменту. Кад сам свршио, вратим се да узмем потпис пуковников, па да извешће пошљем. Али пуковник беше већ некуда отишао. Пођем правцем којим ми рекоше да је отишао, и сретнем га да се враћа грдећи и псујући неке официре из X. пука (именовао је капетана Симића и капетана З. Павловића), који су се били склонили од ватре иза неких громова, па и њега, вели, звали да се склони.

„— Ако су, вели, они, они к.... и п.... они мисле да сам и ја, па ме зову да и од мене начине то што су они! —“

„— Молим г. пуковниче, да потпишете извешће, — рекох ја.“

„— Идите одмах напред — рече он — Ено где Бугари нуде предају. Нађите се с капетаном Николовом (?) па направите услове предаје, и што урадите, ја ћу одобрити. —“

„— А извешће Краљу ?... —“

„— Махните се сада извешћа, ја ћу га после сам направити и послати! —“

„И доиста у томе тренутку читава рула Бугара трчаше из предњих утврђења у задња, а било их је, који су, бацајући пушке, бегали нашем ланцу на предају.

„Било је $1^1/_2$ сах. по подне.

„Појурим напред. Наша артиљерија и пешадија поче све лакше пуцати, и најпосле артиљеријска престаде, пошто се наши и Бугари не разликоваху.

„Са мном је јурио и ађутант Никола Петровић.

„У оном тренутку када смо на бугарске позиције приспели, ватра је била на фронту са свим престала. Што се од Бугара није предало, бегало је пред нашом ватром.*)

„Ја и г. Никола нађосмо бугарске положаје празне.

„Николова нигде!

„Вратим се пуковнику и нађем га код дивизијског завојишта.

„У 2 сах. по подне сматрало се, да је битка свршена.

„У 4 сах био је XI. пук на десном крилу бугарског положаја, пошто је Бугаре одатле отерао својом дањном ватром. Бугари одступаху ка Недељишту, X. пук на левом крилу бугарског положаја прикупљао се у резервни положај. Музика која је била при њему, свирала је.

„XII. пук, који дотле није у борбу улазио, продужио је пут к Врапчи и клисури, где, нашав Бугаре око виса Плоче,

*) Оном с нашег левог крила.

ступи с њима у борбу. Артиљериски пук изађе на положај између X. и XI. пука и ту је тога вечера остао.

„Борба између Бугара и нашега XII. пука била је жестока, јар је тај пук до мрака имао 30 мртвих и 80 рањених. Заноћио је пред Плочом.

„*Заробљених Бугара* било је тога дана *око 250*, махом стајаћи војници.“ — —

Пошто смо тако видели и другу страну сјајне медаље, на којој пише победа на Врапчи, можемо констатовати, да су Шумадинци 3-ћега Новембрра с доста осетним губитцима и с ужасним расипањем муниције успели да истерају Бугаре из њихових врло јаких утврђења пред Врапчом, али да тиме још не беху завладали оном важном раскрсницом путева коју су Бугари на том месту бранили, да су морали да се зауставе пред Плочом не добивши још везу с моравском дивизијом.

Због, чудо они отуда од Трна још не стигоше да пруже руку Шумадинцима?

Шта су радили Моравци вас дан 3-ег Новембра?

Ево да чујемо како сами Моравци причају свој данашњи рад:

Авангарда кренула се у 6 и по сах. у јутру и ако *и овог дана беше притисла долину густа магла*, *) и то овако: 3-ћи батаљон XIV. пука ишао је путем који за Трн води, и кад је дошао спрам села Мирославаца, скренуо је путем за Зелени град, и дошав до хана на путу, зауставио се према добивеном налогу од Команданта пука. Лево крило авангарде, 1-ви батаљон XIV. пука, које је наступало преко Руја, стигло је око 10 сах. пред бугарски положај и ту се задржало. Једновремено с овим батаљоном стигла је на исти положај и 2-га чета 2-ог батаљона, која је била упућена да заузме Руј пре него што би Бугари могли то да учине. Остале три чете 2-ог батаљона, с два брдска топа скренуше

*) Карактеристично је, да *овога* дана *густа магла* (која ме тако потсећа на „Nebel von Ulm“) није спречавала кретање трупа.

у лево према бугарском положају. Остале трупе авангарде кретале су се долином према Тураковцу и Бабином мосту, где беше и положај Бугарске војске. Кад је авангарда прешла село Зеленград задржата је по налогу команданта дивизије, те да се и главнина дивизије прикупи (?), а нарочито I-ва батерија која се врло тешко спуштала путем с Дешчанског кладенца, и ако су пионири поправљајући пут на бузу руку, потпомагали спуштање батерије.

Око 9 и по часова магла се прореди, а у ово доба беху се прикупиле и све трупе, те је се могло продужити наступање према бугарском положају.

Бугарске трупе, које су имале да бране Трн, беху поселе положај на огранку Руја, а између Троичког потока (притоница Ловничке реке) и Турековачке речице, који је одвојен од главног била, и који се стрмо спушта Ловничкој реци а блажије према Јерми-Нишави и тако, да затвара карлицу Знепољску, образујући корито којим Јерма тече кроз Трн.

Положај овај Бугари су спремили пре почетка операција, а посели су га за одбрану при прелазу наше војске преко границе.

За напад на овај положај прво су трупе прикупљене (? Зар опет?), а потом и сам напад предузет.

Лево крило авангарде, дошав око 10 сах. пред положај бугарски, са стране Руја, одмах је и отпочело напад имајући за ову циљ: 1-ви батаљон XIV. пука, трећу чету 2-ог батаљона и два брдска топа под командом капетана Чаушевића.

За успешно извођење напада на овом крилу, ојачан је с осталим трима четама 2-ог батаљона, које су у 11 и по сах. приспеле на положај и одмах ступиле у напад.

Командант 1-ог батаљона нареди, да његова прва и трећа чета пређу провалију и приђу ближе положају, али како ова стрмен беше каменита и за пешадију тешко пролазна, то су ове две чете једва прешле у 1 и по сах., но

прошав провалију, беху изашле на чистину, коју су Бугари брисали ватром из опкопа.

Око 1. сах. по подне наредио је дивизијар потпуковнику Бајаловићу да са својим трећим батаљоном потпомогне трупе на Рују, а по могућству и да га заузме. Како и само тежиште борбе беше на левом крилу, то је и сам командант XIV. пука отишао тамо са својим трећим батаљоном. У овоме покрету преко Забел-виса заузме овај батаљон положај према противнику тако, да овај није могао више да дејствује бочно према другом батаљону.

Са ових положаја водила се борба и пешачка и артиљеријска (друга брдска батерија) све до 3 сах. *с усехом*, јер је противник натеран, да свој предњи положај напусти и да се повуче у позадни опкоп, који на 150 х позади првога беше.

Дошав на положај, командант XIV. пука нареди трубним знаком, да се 3-ћи батаљон крене напред, с намером да појача десни бок.

Командант 3-ег батаљона крене се с три чете напред, оставивши једну на месту и стигне на положај око $4^1/_2$ сах.

За ово време главнина дивизије прешла је у борни поредак[1]) готова да с ове стране нападне положај бугарски, а ради осигурања позадине наредио је командант дивизије да 3-ћи батаљон II. пука сиђе са свог јучерашњег положаја, остављајући на Равништу једну получету, и да заузме положај Главановачки, с фронтом према Клисури, *и ту да се утврди*.

За потпомагање напада на левом крилу, вођена је и артиљеријска борба и у долини; 3-ћа пољска батерија беше пласирана лево од пута, на коси између Забела и Турековца, а доцније и против батерије која беше код Ханова испод Бабиног моста.

Пошто је целога дана вођена борба *без усеха*, то је услед наређења команданта дивизије *предузет опити на-*

[1]) Три сахата (од 6 до 9) требало је главнини „да се прикупи", а седам и по сахата (од 9 до $4^1/_2$ по подне) требало јој је, да пређе у борни поредак? То је брзо.

падај из долине, те да се олакша решавајући напад левога крила.

За ову циљ наређено је команданту II пука, да с једним батаљоном нападне на противнички положај према селу Турековцу и вису на коме су бугарски опкопи, а у једно му се саопшти, да ће I и III батерија отворити *нову* ватру и спремити напад који ће овај батаљон имати да изврши.

Артиљеријска борба отпоче у 4 сах. (пионирска чета беше заштита III-ој батерији на десном крилу.)

Први батаљон II пука крену се на напад, и *овај општи напад из долине*[1]) прихвати и лево крило, те се на тај начин изврши *напад на целој линији*. Тек кад је овај напад отпочет, осуше Бугари на целој линији силну пушчану ватру из опкопа, но наш напад напредоваше до даљине од 7—800 корачаји на десном крилу и ту се задржале нападне трупе. Пушчана и артиљеријска ватра на десном крилу отворила се живо и трајаше до мрака. Ноћ прекиде борбу, и у 6 сах. престаде ватра, но *Бугари осташе на положају, дакле с овим нападом нисмо успели.*

На левом крилу, када је предузет напад у долини, кренуше се трупе, прећоше урвину дубоку која их је раздвајала од противничког положаја, и спремише се за *јуриш*. На јуриш су пошле против свих *шест* утврђења противникових *три чете* (3-ћа првог, 3-ћа другог и 3-ћа трећег батаљона). До самих предњих ровова дошла су *четири вода*, а *један вод с два официра*[2]) *и заставом* ушли су и у опкоп. Остала јуришајућа одељења заосташе. С тога ни они војници нису могли остати у опкопу, јер их је противник напао из задњих положаја и принудио на напуштање опкопа, а неке од наших војника и похватали су Бугари при овом поновљеном нападу.

За време маршовања овога дана, ескадрон је био у предводници, а за време битке у долини код хана, шаљући на-

[1]) с *једним* батаљоном ?

[2]) њихова имена ?

троле према Бабином мосту. Око 3 сах. појави се *неколико коњаника и бугарских добровољаца* према селу Баранцима и отпочну пушкарање с нашим коњаницима, који их, у драгунској борби — пешке — отерају и заузму вис изнад самог села Баранаца.

За време борбе завојишта су била на левом крилу: капетан Др. Хаџи-Лазић и рез. кап. Др. Мита Поповић с 26 болничара. Санитетска чета пратила је главнину дивизије, а кад је општи напад предузет, подељена је у две секције, од којих је једна остала на месту где и резерва, а друга је била напред према борећим се трупама.

Ноћ између 3. и 4. Новембра провеле су трупе на положају, и то XIV. пук с другом брдском батеријом на Рују, а прва два батаљона II. пука с двема пољским батеријама на положају између Забела и Турековца. Штаб дивизијски у Забелу.

О резултату данашње борбе извештена је и врховна команда депешом с тим да је *борба вођена но без успеха*, и да се противник није могао отерати с утврђеног положаја због јаког отпора, а и великих теренских тешкоћа. Истом депешом јављено је врховној команди, да ће сутра, 4-ог, предузети поновa напад, но како Командант ове дивизије не *располаже с више него с пет батаљона* (три XIV и два II. пука), то је предложио, да би добро било, да се *од пиротске стране што предузме према Трну*. — — —

Као што видимо Надлежни моравске дивизије не само да признаје, да је данашњи дан изгубио, него већ очајава, да ће он с ове стране моћи што учинити, па предлаже, да се отуда од пиротске стране проба штогод против Трна....

Међу тим то није никакво чудо! Кад се целога дана бори само један пук, а „главнина“ се три сахата прикупља и $7\frac{1}{2}$ сах. треба да дође у борни поредак, кад се општи напад наређује пред вече, кад се тај напада *на целој линији* састоји у томе да *три* чете на левом крилу пођу на јуриш против *шест* непријатељских *утврђења*, а на десном

крилу само *један* батаљон се приближује на растојање од 7—800 корачаји, онда је појамно, да је моравска дивизија 3-ег Новембра морала са свим *у лудо да изгуби стотину људи*[1]), да утроши грдну муницију и да *изгуби и други дан рата*, у коме сваки *сахат* беше судбоносан за Србију, јер су бугарске колоне не маршовале, већ летеле Сливници....

Али што је доиста чудо, то је, да моравски дивизијар већ и не рачуна да има онај батаљон другог пука, који је наместио на Главановом положају, већ рачуна, у својој депеши врховној команди, да има свега пет батаљона.

Ама за Бога, тај се батаљон не може употребити ни сутра, он треба да чува „позадину“ дивизије од некаквог напада са стране Клисуре!

Па до ђавола, колика је то бугарска *армија* спрам Власине, кад ђенералштабни пуковник Топаловић мисли, да она може савладати и оних пет наших батаљона на Власини и напасти његову дивизију с леђа?

Шта је радио потпуковник Гаиновић данас? Данас му је већ било јасно шта значи реч „ноћас“, данас ваљда се чак и он тукао?

Ево шта се отуда прича о његовој радњи 3-ег новембра:

Тачно у 6 сах. из јутра, сходно диспозицији, прешао је капетан Петар Грубић границу с три чете (прва поручника Недељка Трифуновића, друга потпоручника Вујице Милићевића и четврта потпоручника Радивоја Боловића) имајући у почетку прву чету у предводници, и после 300 корачаји наиђе на једно одељење бугарске милиције од *40 војника с неколико редова стајаће војске*, и развијајући се у борни поредак, отпочне пушчану ватру с Бугарима, који беху у добрим заклонима постављени, због чега је дејство

[1] Погинуло је 9, рањено 77, остатак је заробљен при одбијеном јуришу. Ову *сатницу* и не помињу у горњем опису. Тако исто и утрошак муниције не помиње се за 3-ћи Новембар, а он износи 254.494 метка и 491 граната. Горњи опис не помиње ни то, да су у данашњој борби рањена и два официра, поручници Илија Кретић и Грујица Симић.

наше пальбе слабо било; с тога се одвоји један вод друге чете за обилазак, с тим да му остатак чете следује. Овај покрет принуди Бугаре на бегство и *предају*, и за тим се крене капетан Грубић с 1-ом и 2-ом четом у бојном реду к селу Божици; четврта чета остала је у резерви; трећој чети 2-ог батаљона (потпоручик Милан Максимовић) и трећој чети 3-ег батаљона (поручик Милан Михаиловић) беше капетан Грубић још пре поласка издао налог, да први с поља код Ровине, а други испод Букове Главе, пођу у правцу села Колонице а одатле на вис више села, чим капетан Грубић са својим четама у њихову висину дође. Трећа чета 3-ег батаљона беше међу тим зором, по добивеној наредби, заузела косу између Колонице и Букове Главе и почела утврђења подизати.

Наступање капетана Грубића отежавало је само земљиште непрестаним роововима и дубодолинама, а и многобројне непријатељске *патроле*, успоравале су напредовање принуђавајући на веће опрезе. У селу Божици наиђе на *50 бугарских коњаника*, који су иза кућа на његово одељење пуцали, а позади села, иза једног камена обарало је једно појаче (?) одељење жестоку ватру; видећи да напад с фронта није пробитачан, нареди капетан Грубић првој и другој чети обухватајући напад с оба крила; док се ово наређивање извршивало, напусти бугарска коњица и пешадија своје положаје и да се у бегство.

Међу тим од целе те борбе није добио г. Гаиновић никаква извешћа нити је могао да је прати очима с Букове Главе, због земљишта, и да не би непријатељ променио овај распоред на штету капетана Грубића, нареди капетану Чизмићу да отпочне напад у оном правцу, у ком то диспозиција за капетана Грубића прописује. Он упути трећу чету свог батаљона (поручик Коста Бранковић) и прву чету 1-ог батаљона другог позива на косу између Букове Главе и Колонице за напад Цветковог Гроба. У 8 сах. 15 мин. отпоче тај полубатаљон своје дејство пальбом против стрељачких ро-

вова бугарских. У исто доба почела је брдска батерија и пешачка резерва с Букове Главе да дејствује против бугарских стрељачких ровова добро управљеном ватром плотунском.

Тако је исто почела дејствовати и 4-та чета 1-ог батаљона (потпоручик Андрија Миливојевић) плотунском паљбом против одељења, која су из позадности притрчавала у помоћ Гробу, и привлачила је паљбу на себе.

Капетан Грубић је у то доба потиснуо своје противнике из Божице и упутио се на Равну Шибу, мислећи да ће се они, обиласком преко Равне Шибе лакше из ровова истерати.

Прва чета 1-ог акт. батаљона, стојећи у рововима западно од Букове Главе, најближе бугарском положају, потпомагала је успешном паљбом напредовање Чизмићевог полубатаљона. Непријатељ, добро заклоњен у рововима на Цветковом Гробу, одговарао је врло добро вођеном плотунском паљбом. После кратког времена увидео је капетан Чизмић, да с оним полубатаљоном не може добити превагу над непријатељем, па посла у лево свој комбиновани полубатаљон (друга чета 1-ог баталь. поручик Јеврем Вучићевић и друга чета 1-ог баталь. другог позива) и узе сам у своје руке управу напада на Колоничкој коси. Капетан Грубић у то доба пењао се са својим одељењем на Равну Шибу, борећи се с многобројним бугарским патролама.

Како је приметио колону капетана Грубића, г. Гавновић испратио је одмах коњичку *патролу* да заузме што пре Равну Шибу и да управи своје кретање гребеном, у правцу к селу Колоници, како би пресекао Бугарима одступницу.

Прва чета 3-ег батљ. (поручик Милисав Тутуновић), која је припадала Грубићевој колони, није отишла на Равну Шибу колони Чизмићевој на њено десно крило.

Око 11 сах. 11 мин. уверио се капетан Чизмић, да се непријатељ не може с фронта потиснути без несразмерно великих жртава, које би могле чак и користан успех у питање довести, и за то је дат трубни знак другом батаљону,

који је са својим предњим одељењима стигао на венац Равне Шибе, да ступи лево напред и тако нападне Цветков Гроб у леви бок. У једно нареди капетан Чизмић, да његово десно крило дејствује против левог бока непријатељевог.

У том тренутку примио је г. Гашовић од команданта моравске дивизије депешу у којој му каже да је

„— Врло добро, што ће данас напасти Бугаре; држи извесно да ће их енергичним нападом истерати из њини положаја; нека гледа да им не да да се повлаче у правцу Трна, и ако их дакле потисне, да заузме такав положај из кога ће им сметати да и доцније што према Трну предузму. Сада продужује наступање к Трну и гледаће на сваки начин да га данас заузме. Наше трупе од стране Пирота јуче су заузеле Цариброд. Према овоме нек види колико је важно за даље операције наше да и он у томе крају истера Бугаре из њихових положаја. У оној депеши на коју је тражио објашњење, *реч „ноћас“ означавала је ону ноћ, кад је депеша и писата.*“

После 11 сах. уверио се капетан Чизмић, да му 2-ги батаљон не може да стигне у помоћ благовремено, пошто је са својим непосредним противником (на јужној страни Равне Шибе) са свим заузет био, и да његово сопствено десно крило не напредује колико је нужно било, то он потражи од команданта пука једну чету из резерве.

Посматрајући тренутно стање борбе овај пошаље из резерве три вода капетану Чизмићу, а два вода 3-ег батаљ. у помоћ левом крилу одељења које је дејствовало против Цветковог Гроба с наредбом да ова два вода заузму утврђења 1-ве чете 1-ог батаљона на Равништу, а ова ступи у садејство с одељењем капетана Чизмића. Овај упути добивена три вода на своје десно крило коме нареди да удвоји своје нападно дејство против непријатељевог левог крила. Чизмићево одељење приближило се непријатељу на врло велику ватру; непријатељ је већ неколико предњих ровова напустио био. Чизмић је сада дејствовао унакрсном ватром.

Очекујући блиско решење борбе нареди г. Г. око 12 сах., да брдска батерија и резерва на Буковој Глави скором пальбом спреме јуриш. Наредник *Булајић*, из 1-ве чете 1-ог батаљона, по дозволењу свог четног командира (поручика Јована Цветковића); нападне с три вода 1-ве чете 1-ог батаљона врло смелим и вештим начином изненадно *бајонетом* у десни бок и леђа бранилаца Цветковог Гроба, *и зароби браниоце најглавнијега рова и других споредних*. У исти мах удвоји се дејство на Чизмићевој линији. Непријатељ, који се дотле тако упорно бранио, застрашен обиласком и нападом Булајићевим с леђа, као и наступањем Грубићевог одељења гребеном Равне Шибе и јаком ватром с виса над селом Колоницом, а и последицама датог знака „на јуриш" с Букове Главе у 1 сах. по подне, све то учини, да непријатељ потражи спаса у дивљем бегству и у предаји на милост и немилост. Нападно одељење капет. Чизмића по кратком и општем јуришу гонило је непријатеља пальбом што је потпомагала и 4-та чета 1-ог батаљона с ђумручког положаја врло умесном пальбом. Непријатељ се за тили часак распрену. Одељење капет. Чизмића пође у маршеви поредак, уређујући се у маршу.

„Ова се борба свршила у 1 сах. и 30 мин. по подне.

„По казивању заробљеног поднаредника *јачина бугарских трупа* састојала се овде: из *једне дружине* редовне војске, II-ог пука, *једне дружине* милиције и *пола ескадрона коњице*.

„Добровољци под командом Баја Иље и једна дружина истога пука, која се кренула из Кустендила што је све имало да уђе у састав ове трупе, задоцнули су се. Баја Иља дознавши за пораз Бугара на Цветковом Гробу, вратио се са Три Клина к Радомиру, а ону другу дружину бугарског II-ог пука дочекао је капет. Грубић и одбио; она је одступала Кустендилу, праћена плотунском ватром Грубићевог одељења. И ова колона пређе у маршеви ред, и на крају Равне

Шибе, три сахата од Букове главе састаше се Чизмићева и Грубићева колона и заузеше одбранбени положај.

Из извештаја што га је потпуковник Гајиновић поднео о овој борби своме дивизијару, да изведемо ово:

„До сада имамо *заробљених 160 војника*, сем тога уплењили смо 85 Берданака, 55 Крнкиних пушака, 9000 фишека муниције, 171 комад пионирског алата, 600 хлебова, 32 бакрача, 54 овце нађене на бугарском положају; овога часа нађено 43 сандука муниције и 10 џакова пексимита.

„*Наши* губитци износе *7 погинулих, 35 рањених*. Од *Бугара* погинула су два официра, један праporчик и једанаест војника; бугарских рањеника нашли смо 9 и међу њима један лекарски помоћник; њихови се рањеници још налазе. По казивању сељана из Колонице они су имали много виша рањеника, но су лако рањени отишли у Мељну, а тешко рањени однесени су на колима.

„Од наших војника који су погинули, јуначки је пао поднаредник 1-ог батаљона Петар Повреновић из окр. рудничког. Он не само што се није хтео склонити него је ишао напред градећи цигару. Непријатељски куршум погодио га је посред чела.

„Од заробљеног поднаредника дознао сам, да у Кустендилу има 3 батаљона стајаће војске и једна батерија.

„По моме мишљењу овај би положај и даље требало држати, и овај крај чистити од Бугара, а по чувењу (кад пре?) намеравају нас Бугари из Кустендила напасти.“

Апстрахујући од ове преране бриге г. Гајиновића и његове жеље да остане ту да чисти „овај крај од Бугара“, шта је der langen Rede kurzer Sinn?

Ништа друго него да је 3-ег Новембра спрам *једног* бугарског редовног батаљона на Колоници стајало *три* активна српска батаљона и спрам *једног* батаљона бугарске милиције *два* српска батаљона другог позива, и да осим тога

Бугари *нису* имали артиљерије, а ми смо на томе месту имали једну брдску батерију.

. Ето од чега се онолико плашио пуковник Топаловић те га цео дан не могоше *намолити* његови потчињени да нареди општи напад, ето за што и онда, кад се већ *у вече* на то решио, он не сме да одвоји од другог пука више него само један батаљон за општи напад, ето за што је Гајиновић с три активна, два народна батаљона и једном брдском батеријом учинио више него Топаловић са шест активних батаљона, две пољске и једном брдском батеријом. И он препоручује другом „енергичност"!...

Ама зар се у нашим штабовима тако мало труда полаже на то, да се *пре* битке сазна *тачно бојно стање* непријатељево?... — — —

Да се вратимо врховној команди, коју смо оставили на висовима изнад Цариброда где по мраку лута тражећи пу тање да се, силазећи у варошицу, не скрха заједно с коњима у какву провалију.

Само ћемо уз пут додати, да је дринска дивизија заноћила данас с оваквим распоредом: IV-ти пук с две батерије на вису изнад села „*Вишла*," дивизијски штаб, ескадрон, VI-ти пук и пионирска чета код села *Невља* на раскршћу путева за Врапчу Драгоман, Сливницу и Брезник. Артиљерија код *Новог Села*, V-ти пук на вису око Борова. Муниционa колона код Лукавичког моста. Обе пољске болнице код Сукова. Возарски пук и енжењерски депо код Пирота. — —

При силажењу с оних каменјара пут Цариброда сви смо ћутали као заливени. Да ли због мучног пута или због умора или због рђавог расположења што је борба на Видену остала нерешена, не знам. Можда је све троје дејствовало.

На један пут неко из колоне рече гласније:

— Ура, ево га Цариброд! Али шта је то, да ли ме очи варају? —

— Ни мало. То је доиста бриљантно осветљење! —

— Браво. Чисто већ читам Тошину депешу у новинама, како је Цариброд био осветљен à jour. —

— Онај с црвеном качкетом, што га остависмо доле код каванице кад пођосмо на позиције, види се да разуме како се прави народно одушевљење. Тај ће далеко дотерати.

— Диби јок. Зар онај сремски писар? Он и не зна да се на тај начин исказује радост једне вароши. Ја би се опкладио, да је то онај шабачки враголан! —

— Који, мајор Марко Ц. Марковић?

— Командант стана врховне команде. У осталом, и то је његова надлежност! —

Али бадава, сви покушаји да се заподене каква му драго шала остајаху без успеха, исто као и „општи напад" моравске дивизије у данашњем боју.

Сви бесмо срећни кад најзад наши коњи наступише у „прву" улицу цариброду.

Краљ сјаши пред истом каваницом где смо доручковали. И ако нас ту чекаху спремна и каруца и кола из коморе врховне команде, за повратак у Пирот, опет о томе још не беше речи. Ваљало је примати рапорте, издавати заповести.

Краљ се одвоји с начелником врх. штаба, начелником оперативног одељења, ђенералом Катарџи, потпуковником Пинтером, и још неколико официра — у ону собицу где смо доручковали. Пред врата стадоше два гардиста. Истина не беше никоме ни од нас осталих забрањено да уђе, али тек беше јасно да се сад тамо неће јести, већ радити, за то ми остали остадосмо у кавани.

Мајор Марко рече ми пријатну новост, да је мог посилног ухапсио и одредио ми другог на службу.

— Шта је урадио чапкун?

— Опио се! —

— Е, онда алал ти вера! Нетреба Шопови да виде ни српског жандара пијана.

Један од мојих другова показа у том тренутку велику дозу практичности. Он беше купио у механџије сира, хлеба и вина, па са свим спокојно вечера.

Одмах сам и ја „следовао“ његовом примеру.

Врата од оне собице у којој сада беху „свјатаја свјатих“ отварају се сваки час. Ађутанти, ординанси, улазе и излазе, уносе рапорте, износе заповести, просто један велики голубињак.

— Шта је море — упита мој комшија једног од тих официра, који баш изађе из собице — зар нема ништа, што би се и огласненима могло саопштити? —

— Има пуно — рече овај журно — али морам да однесем ову заповест. Само толико вам могу казати: на Врапчи сјајна победа. Бинички заробио неколико бугарских батаљона. На Власини победа. На Тимоку победа.

— Браво, живео! — повикасмо сви.

— А Топаловић? —

— Пред самим Трном! — рече официр, па одјури.

— Хм, рече један, па ни Дешчани Кладенац није далеко од Трна! —

— Е, па не може на све стране да буде победа. Доста је, кад он напредује, макар и полако! —

Док се тамо унутра раде заповести за сутра, да видимо, како се наше данашње борбе на нишавско-моравском војишту причају *с бугарске* стране.

Ево како прича потпуковик *Хупербилер* [1])

„Сутра дан, тј. 3-ег Новембра ударише су моравска и шумадинска дивизија на утврђене положаје код Трна и Врапче. Пре него што пређемо у описивање саме борбе, да видимо, како су бугарске трупе биле распоређене на поједине засебне одељке дугачкога фронта, који су имале бранити.

Десно-крилне позиције на Врапчи, што беху окренуте путу којим је шумадијска дивизија наступала, беху поседнуте *с шест чета и четири брдска топа.*

[1]) L. c. стр. 111—116.

Код Банке, у долини Суковске реке, стајаху *три чете*.

Мало даље назад беху још *три чете* као општа резерва за Врапчу, Банку и Ловницу.

У Ловници, на средокраћи између Банке и Трна, стајаху *једна чета стајаће војске и две чете добровољаца*.

Остатак овог одељења, који је остатак односио:

две дружине пешадије,

осам пољских топова, и

један ескадрон коњице (жандара) беше одређен за одбрану утврђења, 4 километра западно од Трна, и за састављање мале опште резерве, која је стајала на мосту преко Јабланице (једног од изворних потока Суковске реке), источно од Трна на раскршћу друмова. Овај је мост био веза између десног и левог крила и опште одступнице за Брезник.

„Што се борбе тиче, следећи опис оснива се једино на бугарским подацима; српске нисам могао добити за ову борбу.

„У јутру између 7 и 8 сах. буду Бугари код Трна нападнути баш онде где су се најмање надали, на десно крило које се ослањало на једну грану (Ausläufer) Руја. Српска пешадија, потпомогнута једним брдским топом, наступи гребеном и северном страном брда која се спушта к Трну. Отвори се пушчана ватра која је дуго трајала. Бранилац пареди да његов крилни батаљон толико маршира у десно док је надмашио спољни леви крај српске ватрене линије. Сада ове чете пробаше да са своје стране пређу у напад, и батаљону пође за руком да нападача прилично сузбије. Овај успех постигнут је око подне.

„Међу тим беше се отворила борба и код Врапче. Напад српски на ове положаје почео је око 9 сах. Српска артиљерија отвори ватру на растојању које за бугарске брдске топове беше и сувише велико да би могли одговарати. Ово ћутање бугарске артиљерије утицало је декуражирајући на бугарску пешадију. При свем том она је издржала до 1 сах. по подне. Видећи, да је обиђено с левог (?) крила, ово се одељење повукло, у место путем, у брда. Тиме је напуштена

корист да се поседне нов положај у теснацу између Врапче и моста, који за ту циљ беше утврђен.

„При овом одступању изгубили су Бугари пола чете[1], која је заробљена, и то с тога, што је командујући официр био погинуо, а подофицир који га је заступао (један Рус) предаде се с том получетом.

„Бугарске трупе, отеране с Врапче, стигоше на свој одступнички друм тек код Филиповаца (филиповче?). Пре него што су ту стигле, једно одељење српске коњице беше већ продрло путем од Врапче ка Филиповцима. Оно је нашло мост и раскршће друмова неповређено, јер капетан *Генев* беше одазвао резерву која је стајала код моста, да поткрепи бојницу код Трна. Један део тога српског коњичког одељења оста код моста и прекиде телеграфску везу. Други део пође у гоњење трена овог бугарског одељења, који је бегао друмом.

„Енжењерски поручик *Матеов*, који се у тај мах десно у Филиповцима, одмах је видео опасност која прети возној колони. Он је покупио што је могао брже све војнике који су као стража пратили комору, од прилике 50 људи, па с њима поседе западни улазак у село. Пушчана ватра овог одељења натера српске коњанике да се врате. То је било око 3 сах. по подне.

„Пошто се пред вече прикупило у Филиповцима једно 3 чете од бранилаца Врапче, то их капетан *Маринов* поведе опет напред. Како се међу тим борба код Трна беше на ново почела, то беше јасно, да је одступница трнских бранилаца била више него угрожена, ако мост остане у српским рукама. Али капетан Маринов нађе, да је противничка коњица напустила мост и он пође право путем к Врапчи. Пошло му је за руком да стигне у дефиле и да поседне горе поменути прихватни положај Врапче. Поручик Матеов успео је, да с парчетом преломљене сабље оправи телеграфску везу. Прекид не беше врло темељан.

[1] Зар су те чете бројале по 500 људи?... Др. В.

„У 6 сах. у вече кренуо се Маринов из Филиповаца, у 11 сах. ноћу беше извршено све што овде испричасмо. *Срби се дакле беху задовољили поседањем ометих утврђења на Врапчи*, **они се не користише својим успехом**.

„Борба код Трна беше после подне узела карактер општег напада на целу бугарску позицију. Особито је жестока била око 5 сах. у вече.

„Ноћу је добио капетан Генев телеграфску заповест, да се повуче преко Брезника у Сливницу. То беше одговор на депешу, којом је у Софију јављено, да су Срби заузели Врапчу“ — —

Од куда ли је то, што Бугари нису хтели ништа да причају потпуковнику Хунгербилеру о оном свом одељењу, које су имали на Плочи, и с којим се, *одмах после свршене битке на Врапчи*, тукао наш XII пук?

У осталом, да ли је та сметња на Плочи била довољна да заустави *целу* дивизију, или је она могла оставити ту свој XII пук, а с осталим трупама, како је битка на Врапчи *рано* свршена, појурити к Трну и напасти Генева с леђа, готово једновремено с „општим“ нападом Моравaца — као што јој је и гласно задатак данашњег дана (да ухвати везу с моравском дивизијом) — то нека пресуде стручњаци....

Да саслушамо још кога с бугарске стране о догађајима 3-ег новембра.

Један ирајски официр[1] вели:

„$^{3}/_{15}$ новембра дошло је код Карауле до жестоке борбе против српске дунавске дивизије. *Бугари су ту имали само две хиљаде људи*, па ипак су се држали *цео дан* у својим позицијама, и ако су Срби против њих развили многобројну силу и врло јаку артиљерију. Тек у зору 4-ог Новембра, пошто су Бугари видели, да им је лево крило у лукавичкој долини обиђено, отступили су к Сливници. Срби пођоше за њима, заузеше драгомански теснац и истуриште

[1] L. c. стр 45.

своје предње трупе још неколико километара даље, ближе главном бугарском положају на Сливници.

„Храбро држање истакнутих бугарских трупа, које је учинило, *да српски фронт за три дана није прешао више од четири миље* (8 пешачких сахата) учинило је, да је бугарска војска *добила времена да се са свих страна прикупи у Сливници.*

„3-ег Новембра било је у сливничким положајима само 7000 војника, и да су 4-ог у јутру Срби напали на Сливницу, као што су Бугари *на сигурно држали да ће бити*, ко зна докле би се могла овако мала сила одупрети, нарочито ако би напад био силан. Али 4-ог Новембра у подне беше већ у Сливници 12.000 војника, а 5-ог у јутру 16.000 војске, којој је одатле свакога дана нова помоћ придолазила.“ — — —

Још јасније представља целу ствар *Спиро Гопчевић*. Ево шта он вели: *)

„Пошто је Србија употребила *два пуна месеца* на концентрацију своје војске, могло се с правом очекивати, да ће **2-ог** *Новембра* у 6 сах. из јутра (када је почињало ратно стање) бити у стању с целом војском прећи границу. Ако би се то учинило с пиротске стране, то би српска војска у 7 сах. из јутра била пред *Цариброд*ом, где је свега било два батаљона и један ескадрон за отпор. Срби би с ужасном бројном надмоћношћу с обе стране заклопили ово мало одељење, и оно би се морало предати. Највише што се могла српска војска ту зауставити, то је *два сахата*. То значи, да би она могла 2-ог Новембра у 9 сах. одмарширати из Цариброда и у подне би стојала пред уласком у драгомански теснац. Овде су истина била четири шанца, али беху поседнута само с неколико стотина људи. Како се осим тога теснац може обићи и с десна и с лева, то је врло могућно било, да Срби 2-ог Новембра у вече стигну на пресло између Со-

*) В. с. стр. 463.

линца и Јарловца, 3-ог у јутру могао се с правом очекивати српски напад на сливничке шанчеве, у којима је 3-ег Новембра било 4000 људи. Баш и да претпоставимо, да је посада царибродска и драгоманска успела, да се читава повуче у Сливницу, опет у њој 3-ег у јутру не би било више од 7000 људи. Куд би се ови могли одупрети српској војсци од 36.000 људи![1]) Толика надмоћна сила могла је Сливницу обићи с обе стране и онда би се посада ових шанчева и без борбе морала повући. Овај би се успех могао постићи 3-ег Новембра *у подне*, и онда Србима не би ништа сметало да још истога дана маширају до Бањске реке, иза које се на 10 километара беху развукли тазе ископани Софијски шанчеви. Ја сам се својим очима уверио, да се ови шанчеви не би могли држати, и они су имали тај задатак, да се добије неколико сахата за евакуацију Софије. *На сваки начин могли су Срби 4-ог Новембра у јутру стићи пред Софију без икакве озбиљне сметње.* У Софији се тако и рачунало, и то не само у грађанству, него и код саме владе, којом беше овладала најстрашнија паника, чему сам ја био очевидац. Архиве и све што је било од вредности, све је то одвучено у Источну Румелију (3-ег и 4-ог Новембра).

„А да видимо како је у ствари било? Од целе српске главне војске беше у стању да првог дана пређе границу 6 батаљона, 2 ескадрона и 2 батерије.[2]) Та мала сила напада Цариброд тек *у подне*,[3]) па и то тако невешто, да

[1]) Гончевић мисли, да смо ми били тако паметни, да с три дивизије пођемо преко Цариброда и Драгомана пут Сливнице, и осим тога мисли, да наше дивизије броје по 12.000 људи као у другом свету. Он не зна, да су наше дивизије бројале једва по 9000 људи, и да смо ми наше дивизије раширили као перје у лепези да само што већи *простор* притиснемо...

[2]) Овде Гончевић греши. Прешле су две дивизије и коњичка бригада, само нису далеко отишле преко границе.

[3]) Ах! није ни у подне, већ у 4 сах. после подне.

се поручник *Славејков* са своја два батаљона држао до мрака и да се могао повући не изгубивши више од 34 човека. *Дакле првог ратног дана беху Срби продрли читав сахат хода у непријатељску земљу!*

„Кад сам 3-ег Новембра у подне стигао у Софију, затекао сам грозан неред и забуну. *Каравелов*, *Цанов* (министар спољних послова), *Ридезел* (дворски маршал) и *Менгес* (пријатељ кнеза Александра и његов управник двора), сви моји извори за новости беху пресушили. Сви ти људи беху тако изгубили главу, да се с њима није могла једна паметна реч проговорити. Несретне чарке од прва два дана беху им однеле све присуство духа, они већ гледаху како Срби улазе у Софију, и они само паковаху и експедоваху све што беше од вредности. Како они вероваху да је све изгубљено, то наравно није им било стало више до новинарских дописника, они за њих немађаху више времена. Ја се нељутих и пребацих им, да су неблагодарни, али све за бадава.“ — — —

Збиља, од куда то, да сва три бугарска извора ни речи не кажу о оном јаком одељењу бугарске војске с топовима што је учинило, да *коњичка* бригада за *два* дана није могла даље продрети од границе него до Калотинске реке? — — —

Да видимо сад какве су заповести експедоване 3-ег Новембра ноћу из наше врховне команде.

Команданту коњичке бригаде јављено је од начелника штаба врховне команде у 8 сах. у вече, у Цариброду, да је шумадијска дивизија данас разбила Бугаре код Трна (!), четири шанца отела и много заробила; да је Дунавска дивизија *због наступившег мрака* није могла да заузме драгомански положај. Она ће сутра зором продужити напад, ако Бугари ноћу не одступе, иначе ће продужити наступање до излаза од теснаца. За тим му препоручује да тежи, да продре што даље к Софији, обилазећи теснац драгомански, не заустављајући се пред сваким непријатељски положајем, *но обилазећи га.*

Куд коњицу буде намеравао упутити за обилазак теснаца, да јави врховној команди. — —

Кад је пуковник Прапорчетовић добио ову заповест, он је нашао да мора напустити своју идеју да сутра отме Гиначки теснац, те да се дочепа софиског друма, па је јавио врховној команди, да ће коњица оставивши мали део код Разбојишта, *да чува позадину*, сутра одмах упутити се преко села Прекрсја и Големог Малова на Бездан, ка Софији. Тај мали део, који је имао остати код Разбојишта, беше први ескадрон првог пука и једна чета XIX. батаљона, али како је бригадир исте ноћи добио извешће од команданта XV-ог пуковског округа, да је он с једним батаљоном другог позива потиснуо Бугаре (?) и до Комштице дошао, то је Прапорчетовић одмах наредио, да командант тога батаљона сутра у јутру пошље своје две чете у Станане с тим, да оне своје предстраже истуре до Разбојишта и Мазгоша, а две чете да остану у Комштици, и на тај начин да држе оба пута што воде из Берковца у Пирот; а командиру 1-ог ескадрона I. пука наредио је, да с оном четом XIX. батаљона одмах крене за бригадом, чим пешаци другог позива заузму његово место...

Друга заповест из врховне команде била је команданту моравске дивизије: У њој му се најпре јавља како је Шумадијска дивизија, оперишући к Трну да добије везу с моравском дивизијом, наишла код Врапче на непријатеља у утврђеном положају кога је *грозно* потукла и заробила две стотине војника. *По добивеној борби шумадијска дивизија послала је њему помоћ* путем к Трну. И опет је шумадијској дивизији наређено, да њему зором пошље један пук пешадије и једну батерију, ако би му потребно било.

Ово му се јавља ради знања и управљања с тим, да се начелник врх. штаба слаже с његовом намером да сутра напад продужи.

Ако успе, нека продужи марш к Брезнику, осим ако би га одступање непријатељево на други правац одвело... — —

Пуковник Топаловић, који је међу тим добовест и о победи на Власини, саопштио је одмах обе ове вести својим поткомандантима с тим, да нам је сад осигурана *позадина* и раскршће путова што с Равне Шибе воде у Брезник, Радомир, Кустендил и друге „крајеве“ бугарске.

Услед овакве ситуације командант моравске дивизије наредио је одмах команданту II. пука, да свој трећи батаљон, који је штитио позадину на Главановом положају, одмах позове и тим прикупи свој пук, а свима командантима наредио је за сутра општи напад на непријатеља. Бајаловић с XIV. пуком имао је, да с левим крилом а са свима трупама из долине форсира улаз у Трн, па макар се у неколико морали хватати и висова на десној обали Јерме - Нишаве. Ако лево крило не би успело нападом, имало је задатак, да непријатеља задржава на положају, јер ми, оперишући из долине, шумадијски пук од стране Врапче, лако може бити да их са свим онколимо и од њихове одступнице одсечемо, ако би се Бугари дуже задржали на својим положајима. — — —

Најзад послат је по нарочитом официру гардијском, поручику Вељку Николићу, налог врховне команде команданту шумадијске дивизије у коме му се вели да је несигуран успех моравске дивизије на Трн. Њен командант не зна, да му је командант Шумадијске дивизије послао (?) помоћ. С тога, ако му није (?) послао, а он нека пошље зором један пешачки пук с једном батеријом, а с остатком дивизије (два пешадијска пука и све остало) да се крене на Драгоман, најпречим и најпробитачнијим путем тако, како би се могао развити на крајњем десном крилу наших трупа, које ће дејствовати против овог положаја. Но ако је сигуран да моравској дивизији није нужна његова помоћ, онда да се крене на Драгоман с целом дивизијом. Изгледа да ћемо имати код Драгомана *значајну* (?) битку. Што буде односно овога предузео, да извести одмах Врховног Команданта, који ће бити у долини лукавичке реке код Дринске дивизије. —

И ако је ова заповест, због своје важности, послата по нарочитом гардиском официру, кажу да ју је пуковник Бинички примио тек сутра дан у 9 сах. пре подне....

У неко доба ноћи вратила се врховна команда из Цариброда у Пирот.

Други дан рата беше свршен.

С каквим резултатом на главном војишту, видели смо доста детаљно.

Владан Ђорђевић

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 62-ГЕ)

Они сад одоше заједно у механу где су били сандуци. Ту нађоше Баума и Ханс опет рече:

— Заклео бих се да то није нико други до Ценцин Јангерл!

— Та он је у Америци — осече се Валпурга — Молим те, не бери тућу бригу него гледај да пођемо?

— Јок, ја сам тако удесио да ми овде останемо још један дан. Хоћу и ја све редом да видим, хоћу и ја један пут у театор.... па онда....

— Други пут, сада хитам моме детету!

— Куд си тако дуго могла бити без њега, ваљада ћеш моћи издржати још један дан?

Валпурга се уздржа; Ханс јој је ипак учинио по вољи.

— Ти канда ме не познајеш више — упита Ханс — што ме гледаш тако?

— У тебе су тако верне плаве очи; ја сам то готово заборавила.

— Ене? Зар си ме се толико сећала да си заборавила како изгледам?

— Не заноси се, ја сам увек на те мислила. А какве су очи у нашег детета?

— Здраве и светле; није им досад баш ништа валило!

Валпурга је хтела да чује које су боје детиње очи, да ли се та боја понајлак променила као на принчевим очима. Али Ханс о свему томе није ништа знао, и беше му криво на жену што га пита оно, што он не може знати.

Најзад седоше у кола.

Кола прођоше још једном поред дворца, и у пркос њиховог тандркања по калдрми, Валпурзи се учини као да чује како принц вришти горе у двору.

— Е, није вајде, вала се и мени одбити — рече Валпурга па стаде тихо плакати.

Тек што се извезоше на варошку капију, стаде Ханс да грди двор. „Баш им се не би осетило, да су нам дали каква каруца да нас одвезу до куће. Али тако је то, радије се узимљу туђе жене но што се враћају.“ Ханс је при том увек гледао у страну као да разговара са својим друштвом у механи. „Могли су нам дати бар два коња, а могли су нам их и поклонити, има их доста залишних у краљевим шталама.“

Валпурга је толико пута свакоме причала како ће њен Ханс доћи с колима по њу, да наравно нико није ништа наредио за њен повратак. Сада тек, када је Ханс окупио његовски да грди због те непажње, сетила се Валпурга да је сама крива, али не хтевши да призна своју погрешку, трудила се да на други начин утиша Ханса.

— Батали то тако ти свега на свету — завршн она — не говори ништа противу двора, нису они ништа криви. Краљица, па и Краљ зацело би радо све учинили када би само могли дознавати за такве ситнице, али ти ми нећеш веровати какви су то људи! Не знају ти они ни хиљадиту ствар, мал' те не мисле да кола сама од себе иду. Нећеш ми веровати колико Краљица мало познаје од овога света! Не

зна ти она ни шта је новац, ни пошто се шта купује, шта се може добити, а шта ваља платити, ништа ти она то не зна. Како да ти кажем, она ти је к'и сваки анђео. И анђели не знају бројати паре, и они немају с' новцем никаква посла, и она је сушти анђео, она вади човеку из срца најслађе речи, а мене му у срце још боље!

Она застаде да види шта ће Ханс рећи; он ни мукајет! Валпурга се само уједе за усну; да је она тако што рекла у дворцу, грофици Ирми или госпођици Крамеровој, колико би је оне за то хвалиле! А овај њен прави се као да то, што је она рекла, и није ништа особито. Поче у њој нешто да се комеша, да се праћака и пење, али она све то прогута. И теби се ваља одбити, помисли она поново, нема више, то је било и прошло да се свака твоја реч прича. Дуго је седела са свим мирна. Тако је; нема више оних огледала у којима се види читав човек колики је, па још догурају с друге стране такво исто огледало, па може човек да види како изгледа од остраг. Најзад сетила се Краљичиних речи: Када се вратиш дома треба да имаш много стрпљења са твојима, то даје мир на овоме свету, кад се људи трпе и кад једно другом чини добро а не тражи за то ништа; ко за то не тражи ништа томе се стогубо врати — И као што јој је онда мајка дала парче хлеба од куће, да јој у двору помогне савладати тугу за кућом, тако јој је сада Краљица дала на пут речи и мисли, које су тако исто добре као и хлебац, и њима се човек може хранити још како дуго, па опет да их човек никад не утроши.

Једна зрака сунчасте прилике Краљичине беше сада на Валпургином лицу. Она се умири и постаде врло скромна. На један пут шчепа мужа за руку па рече:

— Тако, хвала Богу те нас је опет саставио; само мало треба да имаш стрпљења самном; знаш била сам у туђини, али ти ћеш већ видети, ја ћу дома опет бити добра.

— Добро, добро, ласно ћемо — рече Ханс. Где год су се свратили у механу свуда је Ханс говорио:

— Ово је моја жена: знате, била је дојкиња Престолонаследникова, али сада, хвала Богу, није нам то нужно! —

Што се он више пред људима разметао, то је Валпурга постајала скромнија. Пред људима, ама да је бекнула! Тек пошто седну опет у кола она проћерета. Много је питала, Ханс је много причао, али она га није слушала много, њој је непрестано пред очима њено дете, оно се игра на врховима брда поред којих промичу, оно иде с њима као месец који се у сред бела дана видео на небу.

— Дакле у њега су плаве очи? — упита она на један пут, баш кад је Ханс опширно причао како се једна крава отелила.

— Какве су очи у телета, то ти не умем казати — насмеја се Ханс.

— Ах, опрости, ја нисам слушала што си причао. Ја све мислим на наше дете, и да могу моје мисли да упрегнем у кола, били би дома за половину једнога „ђи!“ као што кројач Шнек вели. — Она ућута смешећи се па онда настави — Ама може ли то бити да ја толико време нисам била уза те? То не може бити. Ја сам увек била дома, ето ме и сад. Ето ме к тебн дете моје! Не чу л' ти некакав врисак Хансе? — прекиде се у речи на један мах па се стаде освртати — Учини ми се к'о да некакво дете плаче! —

— Та смири се. Ти умеш човека тако да уплашиш да не зна ни сам је ли при чистој свести или није! — Валпурга се још често осврtала: све јој се чини да чује детињи плач. —

Тамо у вароши плаче једно дете, и људи са својим толиким дијамантима, златом и солдатима, нису у стању да утишају тај детињи плач. Валпурги се чинило да и за њом и пред њом по једно дете плаче.

— Што си покрила очи? упита Ханс.

— Да знаш — одговори Валпурга — мени је као што но беше Вастловом оцу, који је био слеп, кад му повратише очњи вид. Он је причао како му се чинило да дрва иду к

њему, како је на свакој ствари био некакав особити сјај. Мени је тако исто, као да за цело то време нисам имала очњега вида; ето првога човека са зеленим шеширом на глави и са ловачком торбом; и дрва су тако расла, а ја нисам била ту. Ја Бога ми не знам како ја то све могу преживети а не умрети, а сада ми се баш никако не умире, сада не, ја хоћу да водим у шетњу моје дете — драги Хансе, не мој да му узмеш маћеху! —

— Море жено — утишаваше је Ханс — ти ћеш и себе и мене да излудиш. Све је то с тога што ти данас нисн још ништа поштено сркнула! —

Он се није дао ни осолити, у првој механи заустави, те натера Валпургу да пије вина. Она је истина имала вина у сандуку, оних шест боца са сребрним капама, што је лични лекар послао, али она је то вино чувала за стара-мајку.

Валпурга заспа у колима у по бела дана, а кад се пробудила узела је мужа за руку па ју је ћутећки дуго држала. У последњој варошици свратише опет у механу, и ако је Валпурга наваљивала да се не дангуби. Ханс је уверавање да их мајка чека тек сутра, те с тога неће наћи дома ништа за јело.

Он је дао изнети толико јела као да хоће да се наједе за неколико дана: и Валпурга је морала јести, и најзад се са свим заборавише, јер доктор Кумпан дође у механу. Он је био врло љубазан са Валпургом, а са Хансом је јуначки пио; за тим га одвуче на страну па му рече добро да пази, јер он треба од сада са свим благо и нежно да поступа са својом женом.

Кад су најзад опет сели у кола, пола варошице беше искупљено пред механом, да види принчеву дојкињу. Доктор Кумпан нареди постиљону који је без униформе терао кола, да понесе своју трубу. Постиљон, леп и весео црномањаст момак, свирао је кроз целу варошицу и целим путем тако да је јечало по брдима и шумама. Валпургу је било стид да

се тако вози док толики људи с обе стране друма раде земљу; Ханс напротив уживао је у томе као мало дете.

Најзад забљешта језеро у сумраку.

— Ово су ластe из нашег завичаја — рече Валпурга — Од сада нема више села до нашег, ја већ видим нашу цркву и чуј — то звони на нашој цркви, и ја то чујем заједно с тобом, дете моје, још мало па ћеш ти бити у моме наручју, и ја ћу чути твој глас — твој глас! Кочијашу, терај брже! Или боље немој, терај како ти хоћеш, само сада немој да нас изврнеш. Стој, овде ћемо да сиђемо. Ама стани кад ти кажем! — И она сиђе. Али тек што је стала на земљу. — Аја, морам се опет попети у кола, ипак ћемо брже стићи возећи се. Ама што нам не излази мајка с дететом у сретање? —

— Па она мисли да ћемо ми тек сутра доћи, — рече Ханс.

— Па то онда може бити да она и није код куће, него да је с дететом отишла куда у комшилук? —

— Могло би бити, али ја не верујем.

— Ено једног детета где претрчава пут... је л' то? —

— Није, то није наше дете. Та оно још не иде ногом, али може да пузи четвороношке к'и мала купа! —

— А ко посече ову липу? — упита Валпурга на један мах.

— Нико; у пролеће обори је олуја!

Валпурга је питала али није чула ни шта пита ни шта јој се одговара; она није знала шта говори.

— Гле како је поток бистар и како јури. Чини ми се да пре није био тако брза вода. А гле овде су саградили нову кућу, а тамо су оборили шуму. Па онда оне плиске. Тако великих и лепих плисака нигде нема као у нас! —

Путем угледаше једног дечка где јаше једну ћогатасту кобилу коју је терао на купање.

— То је Груберсепов Валдл — рече Валпурга — то ће да буде крпно момче! —

— И то је добро предсказаније што је прво мушко које смо срели у селу — рече Ханс — Валдле! — викну за дечком — дођи вечерас к нама да ти дадем трешања!

Дечко не одговори ништа већ одјаши даље.

— Оне две краве што их чува она мала девојчица, то су наше краве! — рече Ханс.

Све наилази, све, само нема мајке и детета!

— Мати је дома! — викну Валпурга на један пут — мати је дома! Ја видим из нашег оџака се дими. Ено је где стоји крај огњишта и држи дете у наручју. О мајко! О дете! Ама како је то могућно да ви ништа не опажате. Та ја сам ту, ја сама дома! Ја сам! —

Кола стадоше пред кућом.

— Мајко, дете! — викну Валпурга из дна душе. Мајка изађе из куће са дететом у наручју.

Валпурга загрли матер а пољуби дете. Али дете се стаде дерати и неће никако к њој.

У соби, на клупи крај пећи, седи Валпурга. Метула руке у крило па плаче. Осврће се и гледа као да је у туђем свету.

— Пусти је нека се мало сама издува! — рече стара мајка Хансу, који на пољу помагаше кочијашу скидати сандуке. —

Није дуго седела Валпурга у соби погружена у тешке мисли; сунце беше на заласку иза оностраних брда, и беше својим зрацима позлатило траву у башти. Сенке од брда досезаху већ до половине језера. Валпурга је ваздан била узбуђена и раздражена. Сада се испунило што је желела, сада нема више ничега. Чињаше јој се да мора опет некуда да оде, да нешто уради, са свачим нешто да уради, и на један пут јој сену кроз главу колики је то грех што она седи сама у соби, а у кујни је њена мајка и њено дете; како она може пропуштати и један тренутак, да их не види?

Она изађе у кујну. Стара мајка с унуком у наручју стајаше крај огњишта на коме је ватра пламтила.

— А је ли, нано, може ли моје дете да једе по мало? — упита Валпурга.

На њен глас дете је стаде гледати, али чим је Валпурга њега погледала, одмах сакри своју главу код старамајке.

— Једе, богме, те још како; исто као ти када беше мала. Па већ се маша за кашику, хоће само да једе, али не уме да потреви уста. Ја сада кувам за тебе чорбу; и ти треба да се поткрепиш мало врућом чорбом! —

Лице се Валпургино одмах разведри. Стара мајка брзо донесе чорбу у собу; Валпурга стаде јести, па рече.

— Боже мој, нано, што ти је своја, кућевна чорба! Тако слатко није никакво јело на свету. Они у двору не би ти умели скувати овакву чорбу. Боже сачувај, овакву кућевну чорбу!

Стара мајка се смешила и гладила је руком по глави као да је благосиља; она је и сама осећала како Валпурга како јој је све слађе с' тога што је опет дома.

— Ја како, кућевна чорба — рече најзад и она смешећи се, а дете видећи старамајкино ведро лице и само се насмеја.

КЊИГА ЧЕТВРТА

I.

Прво свитање стаде светлуцати кроз изрезано срце на прозорском капку, у малу собу. Водени кос у риту покушаваше своју прву песму. Валпурга се пробуди па стаде слушати. Она је чула дисање свога детета, дисање свога мужа — троструко дисање беше њен живот.

— Добро јутро дане, ја сам дома! — рече она тихо и беше јој тако меко у сопственој постељи. На један пут склопи руке као у молитви.

Хвала ти драги Боже! Сада тек знам како је души када се пробуди у вечном животу, па се осети да је са свим дома,

да је све што је њено крај ње,да се не ће више никада растајати. А сада ћемо лепо заједно да живимо, добро и поштено да живимо. Дај нам Боже само да сви будемо здрави и уклони од нас све што није добро и поштено...

Она опет зажмури. Сетила се како је синоћ, кад се смркло, мајка одазвала на само, у башту иза куће, како јој је показала звезде на небу, и како јој је рекла „Гледај у звезде па ми реци: Јесу ли ти чиста уста са којима ћеш мужа свога и дете своје љубити? Чујеш — ако си не дао Бог, — —“ „Мајка — викнула је Валпурга — тако ми свега на свету, ево дижем руку и заклињем ти се, ја сам онаква иста као што сам била кад сам одавде отишла.“

— Јели? — рече мајка — ех, Бог да прости. Сада ћу радо умрети! —

— Јок нано, сада ћемо тек да поживимо људски! —

— И то ми је право. А сад чуј што ћу ти рећи, и послушај ме. Ти си скоро годину дана била у туђини, возала си се на каруцама, а ја сам међутим овде живела у овој кућици и башти, чувала сам твоје дете на крилу, а у мислима сам прелетала и ја по свету и преко света тамо куда се нико не вози на четири коња. За то треба да ме послушаш у овоме што ћу ти рећи.

— Хоћу, нано, и срцем и душом! —

— Пази дакле: ти треба да пустиш да прође доста времена док се опет овде навикнеш; не тражи ништа што не може бити. Ето, на прилику, како можеш захтевати да те твоје дете воли када те оно још не познаје. Ти тако дуго ниси била крај њега, па је оно израсло башка, одвојено од тебе. Па тако је и са сваким другим. Немој захтевати да све буде онако као да си ти и јуче и свагда ту била. Кад си добра и поштена, покажи на другима. Твоме мужу, који је био годину дана сам, било је теже но теби! —

Овде је прекинут разговор мајке и ћерке. Ханс из собе викну: шта раде ваздан њих две по мраку?

— А сад иди да спаваш! — заврши мајка — Ја сам ти постељу три дана сунчала. Спавај добро. Лаку ноћ! —

Мајка је водила ћерку за руку као да је мало дете, а кад прећоше преко прага, она загрли своју кћер па је стаде љубити у мраку....

И тако беше Валпурга зажмурила. Све што је било синоћ беше јој пред очима, све беше дупло, као што су се ноћас огледале звезде у језеру, па је и небо било дупло, једно горе а друго у дну језера.

Чим је помислила на језеро, Валпурга устаде, обуче се, наднесе се над мужа и над дете, па отворивши тихо врата, изађе из собе и из куће. Она прође кроз башту; зова је јако мирисала, зеба је трештала на трешњи; Валпурга у мал јој не рече: што се дереш, буди мирна, немој никога да ми пробудиш док се вратим.

Она пође даље. Из рита крај језера где је водени кос певао а ритски вранци ћеретаху, прну читаво јато дивљих пловака, цркућући у лету.

Сунце се роди и цело језеро изгледаше као заталасани, на далеко разастрти, злаћени огртач.

Валпурга се осврtала и гледала на све стране, па онда на један пут збаци хаљине са себе и скочи у језеро. Она се гњурала у дубине, искакала на површину, зачешљавала косе из лица, и брчкала се као риба на дну. Позлаћени огртач језера постаде на један мах црвен, и Валпурга погледа у пурпурно сунце и успламтело језеро. „Тако је то, и тако треба да је, и ја сам опет твоја, и ти си ми све скинуло. Нисам ја никад ни отишла од моје куће.“ У густим врбама на обали брзо се обукла, и имала је муку да се уздржи да не ијујукне на глас; тако јој добро и лако беше души. Модрозелени водени коњици ношаху се над водом. Сада полетеше ласте преко језера додирујући својим кљуновима површину језера, која поче понајлак да бледи, а с оне стране, из шуме, зачу се кукавица. Једна рода стајаше у риту гледајући како се Валпурга облачи. Она махну неко-

лико пута на роду да је отера, али ова само клопара својим великим кљуном. Валпурга се брзо врати кући. Зеба на трешњи још трешти своју јутрењу песму, краве у штали мучу остало је све још мирно. Валпурга је дуго стајала пред даском са цвећем на прозору од собе, миришући са највећим задовољством каранфиле и рузмарин. Она је још дететом ово цвеће засадила, још онда кад није имала своје баштице; тада само онолико земље беше њено, колико је у њене саксије могло стати. Сада може купити неколико њива, али ко зна да ли ће из њих толика радост замирисати, као сада из ових чађавих и крњих саксија?

Каранфили као да се беху нарочито спремили да се расцветају кад им се врати она, која их је садила и заливала; на њима готово и не беше више пупољака, па и они беху већ помолили своје цветне језичиће. Валпурга није могла да се насити њиховог мириса. На један мах стаде се смејати. Сетила се једне старе приче мајкине о светој Сузани; и ова се хранила једино мирисом са цвећа. А моји се тиме не могу нахранити, смејала се она, па уђе у кућу.

Мајка, муж и дете спаваху још. Мало је поседела крај колевке свога детета, па онда оде у кујну те чистим рукама наложи прву ватру на своме огњишту. Мирно је гледала у пламен а с поља са језера чујаше се звоњење на јутрење. Она притиште обема рукама своје срце, да заштити и сачува срећу, која је из њега кипила.

2.

— Ене? Зар си тако вредна? — рече Ханс улазећи у кујну; у наручју носио је дете, које беше у самој кошуљици.

— Добро јутро, добро јутро свима! — викну Валпурга пресрећна, и у сваком звуку њеногa гласа, у сваком слогу сваке њене речи беше безгранично много љубави.

— Добро јутро, дете моје! — викну она. Дете јој пружи руке, али чим се она маши да га узме, оно се одмах сакрије код оца.

— Немој се љутити нањ; оно те још не познаје добро — рече Ханс. — Овако мало дете, оно је к'и свако живинче. Не зна за мајку, ако није непрестано узањ! —

Дете као да је хтело да обори ову мудрост својег оца, која је њега вређала, окрете се, напући своја устанца, па стаде ко бајаги потпиривати ватру.

— То га је стара мајка научила — рече Ханс — зна ти тај још пуно којекаквих марифетлука. Стара мајка није никад тако дуго спавала као данас; као да осећа сирота да неће више сама издирати. Баш нека јој је халал! Што јес — јес, тако добре жене нема више на овоме свету као што је она била! —

— Била? Зар је нема више? — престрави се Валпурга од ових речи. Мајка је синоћ била тако пресрећна да је можда — недај Боже — од велике радости може свашта да буде... А ни једна срећа на свету не може да остане неокрњена. Ове мисли сенуше брзо кроз Валпургину главу и она задрхта.

— Да видим шта је с наном? — рече она па пође у собицу, а Ханс за њом носећи дете. Старица се пробуди на рече: —

— Зар? Зар морају да ме буде? Зар сам ја још младо девојче које дуго спава и сања кад год зова цвета. Јес богме, и ја сам сневала: како сам још млада девојка, па служим још тамо преко у Фрајхофу, па као недеља, па као твој отац дошао, па смо нас двоје отишли горе у катранџиницу мојега брата. Идемо ми тако и певамо успут, кад бесмо код под потока где зова цвета, а твој отац пружио ми с оне стране потока руку да лакше прескочим, и у тај мах ви ме пробудисте. Још чини ми се осећам његову руку у мојој.

— Богу хвала што се пробудисте! — уплете Валпурга. Мајка се осмехну па настави.

— А сад Валпурга имам нешто да те молим. Ако ти не буде много дај ми неколико форината да одем још по-

следњи пут у мој завичај, тамо где сам се родила и где сам служила и где мој брат живи. Хтела би да имам неколико гроша да могу поклонити сиромасима који су још онде! —

— Хоћу, нано, даћу ти колико год заиштеш. Хвала Богу сад имамо!

— Да ми је само знати — рече мајка — за што сам ја ноћас о мом завичају сневала? —

— Па то је ласно погодити — рече Ханс — пре неколико дана говорило се о томе, некакав дворезац отуда причао је како газда од Фрајхофа хоће да прода цело своје имање. Их, ко би такво имање могао да купи!

— Видиш ли? — рече старица — видиш ли Валпурга какав је твој муж постао јеретик и тумач снова? Све је он то од механције научио. Али сад, чистите се вас двоје, а мени дајте моје дете. Ходи мени јаре моје мало. Хоп-цуп, поиграј ми мало! —

Она стаде детету певати, а дете с наручја очиног похита старамајци као тиче у гњездо. Дете оста у кревету код старамајке, а муж и жена одоше напоље.

— Сада ћу да помузем краве. —

— Зар ти? —

— Ја ко ће? Не може ни мајка све!

— Јок, пусти мене! —

Валпурга пође за мужем у шталу. Она је хтела да му преузме посао, али није успела; Ханс рече:

— Није ни нужно; од сада ће све бити другаче. Када ти постанеш механцика, имаћеш барем две слушкиње, па ће оне мусти краве, а уз ове две можемо још набавити пет-шест, а имаћемо право да држимо још толико крава на тичарској бачији. Онда ћеш моћи правити и масла и сира колико хоћеш! —

Све ово говорио је Ханс за време мужења као да говори крави. Он испрва није хтео да види какво је лице у Валпурге кад је ову новост први пут чула; главно је да се почне, а већ после ће опширније о томе разговарати.

Таман Валпурга заусти да нешто рекне, а врата се шталска отворише и једна девојка уђе носећи на некаквој великој дасци колач. Она скиде покривач с колача па рече.

— Лепо вам поздравље од мога газде, гостионичара код гемзе, и шаље вам ово као добродошлицу! —

— Глупаро једна! — викну Ханс и устаде онако са прикаченом ведрицом за мужење — Глупаро једна, колач се носи у кућу а не у шталу! Носи га у собу, а дома реци лепо хвала од наше стране, и поруку, да нам г. кум учини част те да дође до нас, а и ми ћемо к њему доћи можда још данас пре подне. Тако, а сад иди! —

Валпурга се опомену мајчиног савета да ништа не ломи преко колена. Она се одлучи да се испрва ничему не противи, да све саслуша мирно, па већ после видеће шта ће и како ће.

Ханс настави мужење, а Валпурга не говори ни речи.

Кад је Ханс свршио посао и у обе руке држао по једну ведрицу млека он упита своју жену.

— Шта ти велиш на то? —

— То је много и лепог млека! —

— Ама ја велим за механцију? —

— А, лепо је од његове стране, и ваља да гледамо да му се врати! —

— Није нужно. Тај колач ћемо ми и онако скупо платити. Али нисам ни ја траву пас'о, видећеш Валпурга да сам ја одавно знао одакле се шира довлачи! —

— Само што досад ниси имао судова за њу, јел? — одговори Валпурга смејући се.

— Е, то си добро избацила — поче се и Ханс смејати — чудо како је досетљива — додаде говорећи кравама. Толико се смејао да је морао ведрице да спусти. Да га је ко завитлао као чигру не би му се више завртео мозак. Једна обична пословица то је као штап у руци, па зар није чудо кад на томе штапу на један пут избије нова грана?

То што је Валпурга на ону стару узречицу о шири умела да одмах надовеже нову, учинило је те је Ханс почео слутити колико му се жена променила у туђини. Најзад рече:

— Е, да сам ја могао с Краљем говорити, видела би ти да ни твој Ханс није глупак! —

— То ја знам одавно, за то ми не треба никакав Краљ. —

При доручку била је Валпурга сретна што је дете примило из њене руке неколико кашичица каше. Али к њој није хтело још никако. Чим она хоће да га узме, оно се дере.

— Јеси ли ти срачунала колико сада једно на друго свега имамо? Од оних новаца што си послала није ни један грош потрошен, то јест, потрошено је само петнајест форината, јер сам ја себи купио ловачку пушку! —

— Тако и ваља — рече Валпурга, и сад на један пут, у сред поверљивости, зачe Валпурга мисао да оне новце што је од Ирме добила не предаје Хансу. Она није знала од куда јој таква мисао дође у главу, али она се бојала од оних новаца, до којих је онако чудно дошла; она их ни сама још није погледала. Осем тога осећала је да треба нешто да сачува и за црне дане. Боље је да није све од једном на расположењу. Она обећа да ће по подне све срачунати, и вајкала се што нема ормана да смести у њих све оне лепе ствари, што је у сандуцима донела.

— А ја к'о велим да ти ич не дираш у сандуке, док се не преселимо у нашу механу; тамо ћеш имати и ормана колико ти год треба.

Валпурга ћути. Ханс је оштро погледа, али Валпурга ни речи.

— Што ти ништа не говориш о тој ствари? — упита је најзад.

— Па ти ми је управо још ниси ни казао. Дед испричај ми потанко, шта си намислио? —

Ханс опучи причати како сви људи кажу да је најпаметније да он купи механу код гемзе; боље газдарице и крч-

марице нема на свету него што би она била, а свет би се згртао у ту механу како ни у коју другу. Па онда кажу да треба да се промени фирма; у место „код гемзе“ треба механа да се зове „код Краљевске дојкиње“ или „код Принчеве дојкиње“; нашли су већ и молера, који ће Валпургу да испише како држи принца у наручју. Та није да ће да навали свет у ту механу, него никад неће бити доста столова и столица, а пара ће бити као кише. Па онда није ни скупа механа, кум је одредио врло умерену цену. „Тако веле људи — завршн Ханс — а сад кажи и ти своју, јер твоја је у овоме понајважнија! —

— Мене се ништа не тиче шта говоре људи — поче Валпурга — кажи ти мени право: је си ли ти погодбу свршио? Ако јеси, немам ја ништа да кажем, ја никад нећу учинити да ти црвениш од стида. Ти си муж, твоја реч важи.

— То је лепо, то је поштено! Ех, да су то могли да чују сви људи! —

— Шта се тебе тичу они?

— Е, да ти знаш како они говоре: да ћу ја сад морати да играм како ти свираш, јер су твоје паре. Еле право да ти кажем: пазар није свршен, ја сам на томе оставио, да ће онако бити како ти рекнеш.

— А ако ја не би пристала, би ли се ти срдио? Одговори, што ћутиш?

— Вала — криво би ми било, баш, много би ми криво било! —

— Ја не велим да не пристајем — утишаваше га жена — а чије су паре, то ћемо расчистити сад одмах, да о томе никада више међу нама не буде једне речи. Паре колико су моје толико и твоје, јер ја знам колико си се ти мучио сам тако дуго време, и то ти нећу никада заборавити. Али као што рекох ја нисам рекла да нећу. Ми смо муж и жена и све што радимо треба да радимо договорно. Јес чуо, ако због тих несређних пара настане рђав живот међу нама, нај-

боље би било да их бацим у језеро, па онда и ја за њима да се удавим! —

Валпурга бризну у плач а Ханс отпоче муцати.

— За име Божје, немој плакати. То ми чупа срце из недара, када ти плачеш. Немо' грешити душе! Деведесет и девет механа не би вредило да се ти због њих заплачеш. Господе Боже, прво јутро, па да плаче! Еве ти моје руке да неће ништа бити, на што ти драге воље не пристанеш! —

Валпурга му пружи једну руку а другом је утирала сузе, које јој олакшаше пренуто срце. Споља се чујаше да им неко долази у походе. Валпурга побеже у сарачану да нико не види да је плакала. Тамо у сарачани одвоји она Ирмине паре, замота их у једну навлаку од узглавља, па их сакри. Том приликом једна златица откотрља се на под. Она је диже с пода и посматраше Краљеву слику на новцу. Баш ти се та Краљева глава свуда нађе. Кад би само и с мислима могао да буде свуда и да све исправља и пресуди како треба. Е, али то не може ни један човек, то може само Бог!... Како ли они живе сада тамо у дворцу? Шта ће да буде са њима свима? Зар је од јуче само један једини дан прошао?

Дуго је седела Валпурга задубљена у мисли док није са тешким уздахом увидела да нико никоме не може у мислима помоћи. И она мора сада сама за себе да се стара.

Мало по мало искупише се многи суседи и пријатељи. Сви хтедоше да се поздраве с Валпургом. Ханс им је узнемирен говорио да ће она сад, да је отишла нешто у сарачану. Најзад уђе Валпурга у собу и на лицу јој се сја здравље и задовољство.

Сваки се чудио њеном добром изгледу, сваки је хвалио њено славно име, и сваки уверавраше да се радује њеној срећи као да је његова сопствена.

Валпурга се сваком срдачно захвалила. Велики колач механџијин беше брзо поједен, јер је Валпурга свакога понудила колачем.

— А шта ради стара Ценца? — упита Валпурга.

— Е, гле, молим те, колико је она добра срца! Чак се сетила и оне маторе вештице! Него, знаш шта је, баш си се узалуд твојом добротом заузимала за њу и њеногa красника сина! — па јој онда стадоше причати, како је се Ценца са својим сином и црном Естером некуда одселила, али нико не зна куда, само се зна да је њихова колеба не Винденрајти са свим пуста.

Сада наиђоше и просјаци из села и из далеке околине. Мора бити да се прочуло како се Валпурга вратила и како је донела пун сандук дуката.

Није могла довољно да се начуди Валпурга кад виде колики њени рођаци искрсоше из околине. Многи су њеном оцу били род, само не знађаху потанко у коме колену, и просјаци стадоше се свађати оспоравајући један другоме то сродство. Валпурга им даде свакоме малу милостињу. Они одоше зловољни. Та, рад такве ситнице није вредило трудити се чак до ње. Сада се по друмовима и путањама осу псовка и грдња на Валпургу, како је горда и цицija. Али наскоро наиђоше други просјаци. Просто као да се бацило пшенице врапцима. Непрекидно долећу други.

— Камџију у шаке — зачу се некаква гласина са сокака — камџију па растерај ту просјачку џигадију! —

То беше механџија са својим шаровом и гаровом, који су узвик свога госе лајањем поткрепили, док један од просјака не удари ногом једног од тих паса тако, да је зорли скикнуо. Механџија се продера још грђе, али Валпурга изађе на двор, па га врло одсечно замоли, да те људе код ње не дира, па им онда даде двоином онолико милостиње колико је дала првима. Тиме се уједно Валпурга куртализала здрављења с механџијом, за кога још не беше на чисто како да се према њему понаша; за њу беше јасно да је механџија Хансов зао дух који га наводи на зло. Али ако одмах покаже да не може да га трпи, то ће да направи грдну свађу

и она ће да изгуби сваки уплив. А опет беше јој тешко да се присили да буде љубазна с њим.

У собици међутим механџија питао Ханса:

— Јеси ли јој све казао? —

— Јабоме. —

— Па? Пристаје ли?

— Она вели њој је право како ја наредим. —

Валпурга уђе у собу, механџија јој пружи руку и викну

— Добро дошла! Срећно ти газдариштво у механи код гемзе! —

— За добродошлицу хвала, а честитање не могу примити, док мој муж не постане газда код гемзе! —

— Јакако! — викну кум — то се зове фино и отмјено, воспитано и госпоски! Казах ли ја тебн Хансе да ти имаш жену која би могла бити Краљица?

— За што не, ако би мој муж постао Краљ? —

На ову дивну досетку механџија удари песницом о сто и стаде се тако грохотом смејати, да су његови пси почели опет лајати. Међутим он хтеде и осталим гостима да покаже како не треба никоме бити на досади. Он оде, а и остали гости с њиме.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КОЈЕ ЈЕ ГОДИНЕ БИО САСТАНАК БАЈАЗИТОВИХ ВАСАЛА У СЕРЕЗУ?

Овај састанак, онда исто тако важан, као данас какав конгрес „великих сила“, и за нашу је историју врло важан.

До душе у нашим до сада писаним хисторијама није споменут, но свој прилици с тога, што досадашњи наши хисторици немислише, да он припада нашој хисторији.

У српској писаној хисторији, како до скора стојаше, има једна кардинална погрешка, која чини, те сви нарашгаји на-

шега народа за ових последњих сто година, и незнају, *коме народу припада та историја, коју они за своју држе.*

Наш до сада најопширнији историјограф Рајић селио је Србље тако, *да старо или отьитте одмах из историје избрише, чим се који део народа у ново пресели.*

Кад је престоница српске државе из Призрена пресељена у Крушевац, онда он већ више о Призрену не води рачуна.

Кад је престоница из Крушевца пренета у Београд и Смедерево, онда Крушевац већ неприпада скоро народу српском.

Кад је престоница (?) пренесена у Купиново, онда у Београду и Смедереву већ више (тако рећи) и нема Србаља.

Најпосле је Србе одвео у Сентандреју и — више их нигде нема!

Овакво схватање историје и народа српског бијаше као нека директива потоњим писцима.

Но ови писци и небеху историци. Они само склапаше неке кратке изводе из Рајићеве историје за потребу *школску*, а неки просто преведоше Фрешотову читуљу, која опет небеше ништа друго, до скучен и кратковид преглед једнога дела наше историје.

Овако одневасмо ми неколико нараштаја народа нашег, који знадијаше историје свога народа врло мало више, него што традиција и народне песме знају.

Али, да се когод одважи, да историју *народа српског* пише, није ни било можно.

Извора за то ми тада неимађасмо.

Тек у последње време пошло се озбиљније набављати оно, што као извор за историју нашу може да вреди: ал опет и то са доста уздржљивим кораком, због — што оваке ствари требало би да стоје над буџетом за обичну потребу одређеним.

Наша народна библиотека пређе није довољно јасно ни појимала задатак свој. Она је дуго била много једнострана у свом разумевању, па се већином кретала по кругу одвећ ску-

ченом, и једва да је неког јачег полета имала у сфери *филологије*, истина вазда врло важне гране у науци о народу, али — која (руку на срце!) такођер стојаше на онако исто уском хоризонту, као и хисторија.

Није ми овде место, да износим свој поглед на *ову* ствар; али сам оволико мислио да кажем нарочито због једног догађаја, који имађаше у нашој хисторији врло велику важност, па и ако још не добро схваћену и објашњену.

То је састанак у Серезу.

Кад је по смрти Муратовој Бајазит примио владу над Турском државом, он је на скоро позвао све европске васале оца свога у Серез на састанак.

На томе збору били су, колико се зна, господари источне Македоније (источног дела „доње Србије“ — „Serviae inferioris“) Жаркови синови Драгаш и Константин; господар Тракије, цар византински Мануило; господар Пелопониса брат Мануилов Тодор Палеолог, и — господар северне Србије („горње Србије“ — „Serviae superioris“) Стеван Лазаров, осим других ситнијих.

Кад узмете на око, где је Крушевац, столица Стеванова, а где Спарта, столица Тодорова, — онда вам се и само каже, да збор тај није могао бити тек само церемоније ради.

Но да ли је од истине штогод на том збору и политички важног рађено, о томе овде нећемо да разбирамо, ма да би био веома благодаран посао, да се ко год тога лати. Ја ћу само да покушам да одредим *време*, кад је тај интересантан састанак био.

Ал ово није баш тако лако.

Изузимајући Херцберга, данас највећег византинисте у Европи (Geschichte Griechenland's; Byzantinische Geschichten — — —) ни један више хисторијограф нашега полострова не спомиње *изреком* време тога састанка, него тек околишом.

Али Херцбергово време очевидно је погрешно, јер он сам на другом месту казивањем другог чега побија га; а нагађање осталих није одредба.

Због тога и нама не само да би било много заовитно, него по свој прилици и неможно, да одредимо време тога збора поуздано каквим непосредним путем; и с тога ми ћемо покушати, би ли се то могло учинити путем посредним.

I

Два догађаја нарочито нам помажу, да то можемо учинити. Један је *освојење Бугарске*, а други *женидба цара Манојла*.

За освојење Бугарске имамо ове хисторијске податке.

1. И Хамер (I; 188), и Цинкајзен (I;284,349) веле да је Сигмунд, краљ угарски, заузео био мали Никопољ (на Дунаву) године 1392.

Бонфиније (стр. 202) каже године 1391, а Феслер тек 1395.

Зна се, да је Бајзит, пошто је чуо, да су Угри заузели Никопољ, пошао на Бугарску, и не само Никопољ од Угра повратио, него и Бугарску том приликом заузео.

Како је пак Бугарска пре тога ставила се била под заштиту угарску, то је Сигмунд протестовао против тога заузимања. Бајазит је још био у Бугарској, и посланицима Сигмундовима одговорио је, показујући им на оружје, чим је хтео казати, да је он то учинио по праву оружја.

Ово, и Хамер (I; 168...) и Цинкајзен (I; 271...) веле, да је било године 1394. Али спомињу обојица нариком, да је Бајазит неколико месеци задржавао посланике без одговора. Према овоме пад Бугарске био је 1393.

И наша кроника каже да је *Трново* пало 1393.

2. У турским изворима (код Левенклава) забележено је, да су Угри заузели били дунавски Никопољ у години 794 по Хеџри.

Кад је Бајазит за то чуо, он се из Азије врати, и не само да Никопољ од Угра поврати, него освоји и Шиштов и заузме Бугарску године 795 по Хеџри.

Турска година, као месечна има 354 дана, а 793 настала је 10 децембра 1390, дакле је *сва* у 1391 по византинском бројању (од 1 Септембра).

Према овоме је

год. 794 настала 29 Новем. 1391 по византински, сва је у 1392

„ 795 „ 18 „ 1392 „ „ 1393

Из овога обојега сасвим јасно излази, да је Бугарска заузета године 1393.

Но, пошто Франца, који је писао хисторију Палеолога, и о догађајима њему савременима, а био је најближи овима, о којима разбирамо ми, — каже, да је заузимање Бугарске било *после* збора Сереског, онда је сасвим јасно, да је *састанак васала у Серезу био пре 1393.*

II.

Да потражимо из ближе време овога састанка из *женидбе Мануилове.*

Наравно је, да нам најпре ваља *одредити* време његове женидбе, јер и оно *није* до сада одређено.

1. Франца је забележио (као *савременик*), да је *Мануилов* син првенац Јован умро 31 Октобра 1448 године, а да је *живео* свега 57 година, 10 месеци, и 15 дана.

Да прегледамо ми ове бројеве мало из ближе.

Ако је Јован живео 57 година, 10 месеци и 15 дана, а умро је 31 Октобра 1448, онда се он морао родити око половине Децембра 1390.

Ми знамо, то нам је и Франца записао, да се Мануило женио *после* смрти свог оца Кало-Јована, а Кало-Јован умро 16 Фебруара 1391, онда се Јован Мануилов *није* могао родити 1390.

Према овоме Мануило се женио *после* Фебруара 1391; ал у том случају и његов син Јован није живео 57 година, 10 месеци и 15 дана, него — *мање.*

2. Узмимо, да се Мануило женио *одмах* по смрти очевој, и то у пролеће.

Немамо узрока, да свадбу мењемо у други који дан, а не у Недељу.

Али у православној цркви свадбе *ретко* бивају *пре* Ђурђева дана[1]); а *после* Ђурђева дана *прва* недеља у 1391 години била је 27 Априла.

Да узмемо овај дан за свадбу. Онда је Јелена (Мануилова невеста) могла зачедити *најраније* око половине Маја, и дакле Јован се родити *најраније* око половине Фебруара 1392.

3. Ако се *ово* време рођења срачуна са временом смрти Кало Јованове, онда излази, да је Јован живео 56 година, 8 месеци, и 15 дана.

Бројеви 10 месеци и 15 дана због оволике подробности, изгледа да нису погрешни. А кад се према *њима* рачуна назад од 31 Октобра, као дана смрти Јованове, онда се он морао родити око половине *Децембра 1391.*

Према *овоме* пак Јован Мануилов није живео 57 година и онолико месеци и дана, него 56 година и толико месеци и дана.

Број дакле 57 био би погрешан.

4. Али, ако се Јован родио у половини Децембра 1391. онда је зачећен у половини Марта исте године, дакле венчање оца му било или у првој половини Марта, или у Фебруару.

Да је свадба царева (заиста у народу велика светковина и то радостна) била у Фебруару, — тешко је узети, пошто је Кало Јован, отац тога цара, умро 16 Фебруара, а нисмо ничим овлашћени да верујемо, да ће се *Син* женити исте

[1]) Ово није *прост* обичај, без икаквог *оправдања* узрока. Јер пошто је крајња граница Ускрсу 25 Априла, то је цело време *до* Ђурђева дана (23 Априла) *тада* у Часном посту, и због *тога* (бар ја тако мислим) црква је завела, да у *то* време, које је некада у посту, небивају свадбе ни онда, кад није у посту. На *овај* је начин црква санкционисала обичај, коме је код *народа* извор у природним економним односима.

недеље, кад му је отац умро, и то још без икаквог нарочито важног а неодложног узрока.

Дакле онда је ваљда у половини Марта.

Истина, и ово је време сувише близу очеве смрти, и налази се између смрти и парастоса, те се неможе замислити, да је тада могла бити свадба синовља; али, и кад би дозволили Цару, да се жени пре парастоса очева, ми ће мо и са друге стране да потражимо те да видимо, да ли је то време *иначе* за свадбу *погодно*.

Месец Март скоро је увек у *часном посту*. На и год. 1390 Ускрс био 3 Апр., покл. 14 Фебр. дакле Март у посту
„ 1391 „ „ 26 „ „ 6 „ „ Март у посту
„ 1392 „ „ 14 „ „ 25 „ „ Март у посту

Према овоме, а по канонима наше цркве, свадба није могла бити у Марту, а није постојао никакав присиљен узрок, који би Патријарха нагнао, да свој мимоканонски благослов да против истих канона.

Да свадбу пак одмакнемо у Април, као што је у II, 2 учињено, *неможемо*, јер до половине Децембра треба да буде 9 месеци *ношења* (пошто нисмо ничим принуђени да мислимо, да је Јован био *недоношче*, т.ј. да се родио пре 9 месеци).

Према овоме венчање цара Мануила није могло бити с пролећа 1391.

5. Да покушамо, не би ли до бољих резултата дошли, ако би узели, да је Јован живео 55 година и онолико месеци и дана, а не као што је забележено 57.

Ово чинимо нарочито с тога, што знамо да Грци нису бројеве писали *речма* нити *арапским* цифрама, па ни римским, него увек грчким *писменима*, онако исто, као и српски хроничари, што су угледајући се на Грке, бројеве већином писали писменима.

Кад се писменима бројеви напишу, онда се 57 пише νζ а 55 νε.

Ако дакле *писац* сам није погрешио у *рачуну*, или се при писању просто пребацио, онда су године у *рукопису* ваљда биле написане νε а не νζ.

Писмо ε и писмо ζ толико су у *рукочису* једно на друго *налик*, да је *преписивач* место ε написао ζ и дакле место νε написао νζ.

Узимајући дакле, да је ово *могло* бити *овако*, и дакле узимајући да је Јован Мануилов живео 55 год. 10 месеци и 15 дана, онда

пошто је умро 31 Октомбра 1448
морао се родити 16 Децембра 1392
а зачећен око 16 Марта 1392.

Узмемо ли, да је у Марту и венчање Мануилово било, онда долазимо опет у незгоду постовну, као и напред у II. 4. пошто је Ускрс 1392 био 14 Априла а месне покладе 17 Фебруара, дакле Март у посту.

Одмакнемо ли пак венчање у фебруар, онда и избегнемо пост, који свадбе забрањује, и одговарамо *статистичком закону* зачећења најобичнијег, (на један месец после венчања).

6. Ако све ово, што о *могућности* и *вероватности* времена за Мануилово венчање разбирасмо, приберемо уједно онда нам излази као *највероватније*, да се Мануило женио у *фебруару* (можда свадба на покладе 17 фебруара) године *1392*, дакле управ годину дана *после* смрти оца свога, који је умро 16 фебруара 1391.

III.

1. И Франца, и сви други, који о томе говоре, веле, да је Мануило запросио Јелену Драгашеву на *збору* Сересском. Према овоме збор тај морао је бити *пре* 1392, или бар пре пола фебруара те године, јер од прошевине до свадбе *мора* проћи неко време, ма и најкраће.

2. Из хисторије се зна, то и Франца и Халкокондил кажу, да је Мануило био у Азији (а тада тамо и Бајазит), кад му је стигао глас да му је отац умро. И био је као талац за сигурност уговора, који је Бајазит имао са оцем његовим и њим.

Од Цариграда, па до места (мислим Филаделфија) где је Мануило био, у оно време није глас могао стићи одмах истог дана, него бар сутра дан, дакле 17 фебруара.

Мануило, на глас о смрти очевој похита у Цариград (тајом од Бајазита), да би заузео престо пре, него би претенденат (брат му Андроник) то учинио. Но и за то му је требало *најмање* један дан, и он је дакле могао стићи у Цариград 18 фебруара и тада је оца сахранио. Тај дан беше субота друге недеље поста.

Кад је Бајазит чуо, да је Мануило отишао у Цариград и заузео престо умрлог му оца, — није му било најправије, и пожури се, да из овог Мануиловог поступка извуче што већу корист. Дође у Европу и позове и Мануила, и све остале васале, да му на договор у Серез дођу.

На тај збор дођу: Мануило из Цариграда, брат му Тодор из Спарте, браћа Драгаш и Константин са Струме и Стеван из Крушевца.

Узмимо, да је улак Бајазитов пошао у позив крајем фебруара.

Нека је за Крушевац пошао из Дреновоља. На путу је морао провести најмање 4 дана, и док Стеван (баш кад би *одмах* првог дана пошао) дође до Сереза, ваља му *најмање* 4 до 5 дана, — еле свакојако *збор* није могао бити у фебруару, него *најраније* у Марту исте године, т. ј. 1391.

Ја би још смео да узмем, да није у Марту био, и то осим осталога и зато, што су Султани онда респектовали своје васале у *приликама њихових обичаја*. На како је Март био у посту, и Ускрс тек 26 Марта, то би се усудио мислити, да је збор тај био *по* Ускрсу, дакле у Априлу, ако не и чак у Мају. Јер — и васали ови, који су и у очима Бајазитовима господари, нису ваљда трчали суруџијски.

Мислим, да су на збору том, осим другог чег, углавили *трибут* (и *главно* контингенат војске) који имају васали да дају Бајазиту. По свршеном *овом* послу, Бајазит се креће преко Бугарске к Влашкој и потискује Мирчу (Цинкајзен,

I, 271.) и у повратку оставља у Добручи колонију турску (Хамер I, 168..).

Да ли је при *овој* експедицији било и контингента од ових на збор дошлих васала, — незна се, ал је вероватно да је било.

Као резултат главни целог овог, излази као највероватније, а једино истинито, да је **састанак европских васала у Серезу био с пролећа 1391.**

IV.

Летопис црквених догађаја, који је издао у Петрограду 1880 Архимандрит Арсеније, вели за годину 1391 (од Христова рођења) на страни 522, да је састанак овај био у Марту 1391 године.

Ово може бити истинито, ал *тек* према *оваквом* разрачунавању; јер летопис некаже, из *кога* је извора узео он то, а међутим сви византијски хисторијографи, који изреком спомињу време тога збора, наводе *другу* а не *ову* годину.

Тако Херцберг (II, 396) каже, да је збор овај био с пролећа 1396, што неможе да опстане, пошто и Хопф (стр. 457) па по њему и сам Херцберг (II, 537) веле, да се Манупло венчао 1393, а и сами признају, да је Манупло Јелену запросио на састанку Сереском.

Према овоме, колико је год казивање Летописа правилно, толико се опет *до сада* на њега није могло ослонити.

Али исти тај Летопис још каже, да се Манупло венчао у Априлу 1391. Ово неби могло да опстане и онда, кад би летопис *навео* извор одакле је то узео, и према разлагању нашем остаје као највероватније, да је венчање било с пролећа 1392.

V.

Колико се човек може да ослони на старинске кронике и записе (по свој прилици због погрешног *преписа*) ево још

један пример, који може имати и има везе с овим, о чему досад говорасмо.

Сам Франца вели за Мануила, да је умро 21 Јула 1425 а живео 77 година и 25 дана.

Према овоме излази, да се Мануило родио 27 Јуна 1348.

Али кад се узме, да се отац Мануилов (КалоЈован) венчао (од 15 година) са Јеленом, ћерком Јована Кантакузина (од 14 година) 21 Маја 1347 (по казивању самог тог Кантакузина, дакле са свим вероватно), онда — истина од 21 Маја 1347 до 27 Јуна 1348 има *више* од 9 месеци (*најмањи* рок за *прво* дете) али нетреба сметути с ума, да је потом Кало Јовану Мануило био *треће* дете (*прво* Јерина, *друго* Андроник, *треће* Мануило). Према томе *Јерина* се могла родити *најраније крајем* Фебруара 1348, Андроник у *почетку* Марта 1349, а *Мануило* тек с пролећа или *преко лета* 1350.

Ако би узели (због оних 25 дана) да се Мануило заиста родио 27 Јуна, но 1350 године, онда је Мануило живео 75 година и 25 дана, а не 77 година и онолико дана.

Можда је и *овде* био *исти случај* погрешке у *преписивача*, те је при преписивању из *рукописног* оригинала место Σ написао ζ.

Хопф и Херцберг без критичке оцене бројева узимали су године у штампаним кроникама забележене, па рачунајући према годинама Мануиловог живота (77) узели су, да се родио 1348, што *није*, и — узимајући из Франце, да се Мануило венчао од 45 година, овај број просто додали броју 1348, и добили број 1393 као годину венчања, што ни једно не може да опстане.

Оваковних несугласица има у византијској (и нашој) историји врло много, и ја мислим највише због погрешака у *преписивању* писменских бројева из тешкочитких рукописа.

Београд 1883.

Драгашевић

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 61-ВЕ)

Родофиникин Будбергу.

№ 250. Примљ. 4 Септембра 1807. год.

Овдашњи доста промућурни Митрополит Леонтије учинио је одиста услуге Русији; али је, старајући се да по кадшто обузда у неколико самовлашће и свирепост оних што владају, навукао на се њихово непријатељство и мржњу тако, да би свака милост која би се нањ излила (с руске стране) повукла за собом ту последицу, да би га убили. Вера овога народа састоји се само у строгом држању постова, на остала правила вере или се ни мало не пази, или врло мало. Цркава има веома мало, па и о онима што их имају, нико се не брине. У каквом су стању биле под Турцима, у таквом су и данас.

Остајем итд.

Исти истоме.

№ 251. Примљ. 4. Септем. 1807.

Срби су се јако уплашили добивши извешће од Команданта Миленка да је г. ђенерал-мајор Исаијев, са којим је он садејствовао, добио заповест да се врати у Влашку. Одмах за тим јавио је Миленко: да се г. Исаијев повукао с оне стране Дунава у Крајову, а он да је заузео позицију у планинама недалеко од Пореча; да је постало врло тешко имати свезе с Влашком. Српски командант на острву, преко кога се одржавала веза с Влашком, поднео је у исти мах извештај да он, после одступања руске војске у Влашку и српске под командом Миленковом к Поречу, не може сам држати острво и да би га већ напустио али не може да понесе топове, које би срамота било оставити у пљен Турцима. Осим тога исти српски командант јавио је овамо да

је Русија уступила Србију Аустријскоме двору, обећавши му приморати Србе да од Аустријанаца траже помоћи, а кад аустријска војска, под тим изговором, уђе у Србију, ласно ће јој бити ову покорити. Таквом булажњењу ни један паметан човек не би веровао, али Срби потпунце вероваше у толико пре, што је повлачење г. Исајјева у њиховим очима потврдило рапорт команданта острва. Употребио сам сва своја старања да их умирим, јер њихова срдња долажаше до крајности. Видећи мало успеха ја им рекох: ако би било истина што јавља њихов командант острва, онда то нико не би могао сазнати, јер би и руски и аустријски двор умели тако што сачувати као највећу тајну. То их је убедило да је новост о њиховој судбини лажна. При свем том има их још који сумњају да не ће Србија бити жртвована.

Успевши да добијем за се секретара Карађорђевог, који управља и њиме и још неколицином старешина, ја се надам да ћу их одржати у потребном стању, док се њихова судбина не реши, јер међу старешинама има и таквих, који су предлагали да се тајно пошљу депутати Бонапарти да га моле да узме Србију под своју заштиту. Они су том приликом уверавали остале, да ће се садашњи рат свршити у корист Француске, која ће услед својих нових завојевања лако моћи да им пружи руку и помоћ. Срећом те је све ово мени одмах потказано, и ја сам успео уништити ту злу замисао. По моме мишљењу за Русију је неизбежно нужно да очува свој уплив у Србији, јер ова земља по своме положају, у случају рата, одвлачи од нас половину турске силе, и ако би се Срби снабдели са довољном количином праха и олова, ако би им се прелили топови, који су сада са свим неудесни, онда никаква сила не може продрети у Србију, и она би непрекидно била опасност са све околне крајеве. Противу Турака сви су Срби сложни, у свима осталим пословима духови су подељени, и сваки старешина има својих присталица (партизана); међутим са новцем могу се сви духови обрнути оној мети која буде нужна. Остаје ми још да

јавим вашем Високом Превасходству да Аустријанци осем барута, све остало продају Србима, али по најскупљу цену, изговарајући се да немају дозволе, да морају све крцумчарећи да преносе. Ако би наш посланик у Бечу могао да изради слободу за сваку трговину између Србије и Аустрије, нарочито за куповину пушака, барута и олова, тиме би се овој земљи учинила велика милост. Ја сам о томе хтео да пишем грофу Разумовском, али сам претпоставио да најпре јавим вашем Високом Превасходству и да чекам заповести.

Остајем итд.

Са писмом № 252. шаље Родофиникин сабљу коју „Карађорђе и остали први људи међу Србима“ подносе Андрејеу Јаковљевићу Будбергу, рускоме министру спољних послова, и коју му је однео „надворни саветник Пизани“, кога у следећем писму № 253. нарочито препоручује као вештог и способног чиновника.

Исти истоме.

№ 254. Примљ. 4. Септембра 1807.

Један шпијун, аустријски лајтнат у оставци, Јаков Бреска, био је употребљен од аустријског двора у овамошњим земљама и у Далмацији где је, под именом Мурбаха, састајао се са ђенералом Мармонтом, који га је слао везиру што командује у Босни, ради плана како да се покори Србија; од везира вратио се с одговорима Мармонту у Сплет, а овај га је концем прошлога месеца Јуна отправио у Србију, да сазна тачно и да јави: како овде ствари стоје и духови, и да потражи људе који би пристали да раде против своје отаџбине по упуствима ђенерала Мармонта. Овај емисар дошао је из Далмације у Земун, где се разболео и лежао до сада; сада дознавши да сам ја стигао у Београд, дотрчао је ноћу к мени да ми све то поткаже. Пошто сам тачно испитао тога човека, наредио сам му да напише једно писмо ђене-

ралу Мармонту, а друго Давиду франц. конзулу у Травнику. Копију тих писама прилажем. Оригинале шаљем сутра по сигурном човеку куда треба, а емисара ставио сам под строгу присмотру у овдашњем граду. Одговори на ова писма показаће да ли Французи мисле мировати или настављати своју обичну систему. Према садржини одговора ја ћу радити, а стараћу се да развучем ту преписку док не добијем заповести Вашега Високопревасходства.

Не знајући ништа о томе дали су отпочети преговори с Портом о миру, да л' је закључено бар примирије, и на каквим основима, ја сам принуђен да се уздржавам од сваког предузећа у Босни. Ради већег осигурања Србије и ради сметања Французима, који се старају да свуда утврде свој утицај, требало би што скорије почети рад у Босни; међутим ја сам предузео све што треба да сазнам које су личности најважније у Босни, и каква су им расположења.

Остајем итд.

Копије писама које се помињу горе гласе овако:

Мармонту

У вашој поруци ја сам овде много успео. Срби су не задовољни што рат тако дуго траје, али морају да ратују јер се боје својих војвода. Од ових ја сам успео, поред оних који су вам одани, да придобијем за вас још тројицу, који пристају да ураде све што вама може да послужи, али траже да им се обећају пуковнички чинови и по 300 дуката годишње. Њихова имена послаћу вам по другој сигурној прилици, ако добијем од вас заповест да радим и како. Ово шаљем преко г. Давида, који ће ми и ваш одговор сигурно послати. Ово дана идем у Београд да изближе проучим једног руског ђенерала, који је тамо стигао, и да видим шта он тамо ради.

Давиду

Ви се сигурно још сећате Мурбаха који је од г. ђенерала Мармонта долазио к вама и везиру. Тај исти Мурбах

моли вас да приложени пакет по најсигурнијем начину пошљете ђенералу, да задржите код себе човека који вам га донесе, и да по истоме пошљете и одговор који будете добили од ђенерала.

Родофиникин Будбергу

№ 255 Примљено 3. Окт. 1807.

Пошто је отишао г. Пизани, Срби, видећи да ни од куда не стиже никакав глас, да ли је с Турском закључено примирје, и да ли се оно и на њих распростире — закључише да су Турци одбили све наше предлоге, и за то је било наређено команданту Миленку да оде у Неготину и да заузме пређашњу позицију, чим му стигне послата помоћ, и чим прикупи своју силу. После пет дана добивено је извешће из Пореча, куда курири стижу за дан, а враћају се за три, да је српски командант напустио острво и да је са својим одредом и топовима приспео к њему (? Сигурно Миленку) и ако је он хтео да се држи на острву, не обзирући се на заповест ђенералмајора Исаијева да напусти острво. Тек кад му је Исаијев прекратио шиљање хране, коју је дотле уредно добијао из Влашке, те с тога није ни заводио своје магацине, био је принуђен да напусти острво и да се повуче. Ја сам ово доставио главнокомандујућем армије, који из рапората ђенерал-мајора Исаијева може боље знати колико ваља веровати исказима српских команданата. Међу тим овде су одмах поверовали тим гласовима, и духови се јако узбунише; срећа те им је једна важнија ствар одвукла пажњу на другу страну. У Нишу се искупило много Турака из видинског и арбанашког краја, који су са онима који се ту налажаху, направили два логора с једне и с друге стране Мораве. Црни Ђорђе отишао је у српски логор недалеко од тих места, а разаслао је на све стране да се дижу сви ратници који су код својих кућа, и да се тамо доведу.

Из Београда одоше јуче сви који могу понети оружје. У иркос свију тих напрезања српска војска око Ниша не може бити тако јака као Турска, јер Срби већи део своје војске имају на граници Босне. Ако Турци код Ниша буду побеђени, Србија ће бити спасена, ако Турци победе, биће им отворен пут до самога Смедерева и Београда, које ће такође лако узети, јер у њима нема гарнизона осем страже на капијама, а нема ни барута ни хлеба. Пшенице надам се купити ових дана у Аустрији до хиљаду мерова, што ће за први мах бити доста, а сутра отуда чекам две хиљаде тоновских зрна.

— — — — — — — — — — —

Остајем и т. д.
30-ог Авг. 1807 у Београду.

К. Родофиникин.

№ 256 Примљено 3 Октобра 1887.

Мој курир био је већ спремљен да пође данас у Влашку, када ми стиже курир ђенерала од кавалерије барона Меендорфа и донесе ми акта из којих сам се известио о смрти покојнога Главнокомандујућег, о закљученом примирју с Турцима, и о нарочитој тачци која је потписана односно Срба, из које сам с тугом видео: *да су се Турци обвезали не предузимати ништа против Срба само у околини Видина и Фетислама*, а да о обустављању ратних операција на Босанској и Албанској граници није ништа поменуто. Спрам Видина и Фетислама српска је граница од природе тако јака, да је мален број људи може да брани од читаве армије. На против од Албаније и Босне прети Србији велика опасност. Не обзирући се на онакву стилизацију тачке потписане о Србима, ја сам још данас писао Турском Команданту у Нишу Хуршид-паши; част ми је приложити превод тога писма; знајући колико су Турци огорчени против Срба, ја се не надам да ће Хуршид паша примити мој предлог, напротив ја држим да ће и сам велики везир користећи се војском која

је скупљена под његовом командом, окренути са њом противу Срба.

Мој положај постаје сваким даном тежи. Између Русије и Порте закључено је примирје; међу Србима налази се руски чиновник, а између Срба и Турака не прекидају се ратне операције. И Турска и остале државе закључиће да Русија не жели искрено мира с Портом; да јавно одем одавде немогућно је, јер ме Срби неће никако пустити при оваквом стању ствари. И тако ја морам да останем, и да чекам прилику у којој би могао под згодним изговором да оставим Србију, а дотле ћете ме ваљда удостојити Вашим заповестима. — —

Остајем итд.

30-ог Августа 1887 у Београду.

К. Родофиникин.

Прилог ad. № 256.

Превод писма Хуршид-паши.

Ја сам данас добио једно писмо од ђенерала главнога команданта у Влашкој и Молдавији којим ми Његово Превасходство јавља да је закључено примирје између Царскорускога двора и Високе Порте, по коме имају да престану непријатељства на све стране; даље да ће се у уговору који ће се закључити између те две силе, решити све што се тиче Србије. Ја сам обзнанио Србима да не предузимљу ни најмање непријатељство ни противу Ваше Светлости. Приставши на то, и решени да се покоре свему што горе поменуте две силе о њима реше, они су ми обећали уздржавати се од сваког непријатељства, ако буду остављени на миру. Да би се дакле спречило излишно проливање крви с обе стране, ја молим Вашу Светлост да свима својим трупама изда заповест, да не нападају док траје уговорено примирје, на Србе, а ја је уверавам да ће она тако исто бити мирна од њихове стране.

У IX-ом одељку г. Богишићеве књиге налазе се два рапорта главнога команданта руске војске на Дунаву, Књаза Прозоровског Цару Александру I-ом: *о војно-инжењерским радовима* руског а мајора Грамберга *у Србији*, писма Родофиникина и српског сената о истом предмету, и мемоар самога Грамберга, у коме је опис Србије у војничком смислу, њених утврђења, начина како Срби ратују итд. И ако је све то веома интересантно за историју првог српског устанка, а нарочито за историју развитка српске војске, ми морамо то у овој грађи за историју спољне политике првог српског устанка да изоставимо, и да се ограничимо на то, да обратимо пажњу историјског одељења нашега главнога ђенералштаба на стр. 133—141 пом. Богишићеве књиге, и ако оно вероватно већ зна за радове мајора Грамберга у Србији. Само два одломка из ове партије Богишићеве књиге морамо да преведемо на овоме месту. То је писмо Књаза Прозоровског Цару, писано у логору код села Калијани 27 Септембра 1808, № 1382 и копија једног писма везира Мустафе Књазу Прозоровском, јер се и та два писма тичу Србије.

Књаз Прозоровски пише Цару:

„Најмилостивији Господару,

У депеши мојој министру спољних послова, ја сам потанко изложио разлоге за што сам онако писао везиру, јер сам рачунао на његову надутост, суровост и плаховитост, па сам се надао навести га да он сам поквари примирје. Пошто сам отправио то писмо, ја сам свима силама дражио Турке, *не би ли напали било на војску Вашега Царског Величанства, било на Србе;* али сва та напрезања осташе без успеха: они се чувају, *чак ни Србе ни мало не дирају*, јер се боје да им се ми за то не осветимо, и тако ма колико да ми је непријатно, мени су руке везане. — — —“

А ево шта везир Мустафа између осталог пише „ви сокомоћноме, врло племенитоме и великодушноме маршалу, лојалном и верном пријатељу своме“ Књазу Прозоровском:

„У осталом ја сам већ обећао Вашој Светлости и дао сам Јој моју реч, да нећу пустити моје трупе да машерају противу Србијанаца, за које се Она изволела заинтересовати, јер су се они обратили за заштиту Рускоме Двору, пошто су се отворено побунили противу Високе Порте, чији су поданици; одавно ови бунтовници понављају исте сцене; међутим из обзира према захтеву Ваше Светлости, ја сам се решио да заборавим њихове погрешке, ако се одсада окану својих разбојништва, и да одложим њихову казну, очекујући да се при уговору мира уреди и ова ствар као и све остале; стрпљење које је показато с наше стране у пркос свију злочинстава која су Србијанци починили пошто је продужено примирије, пажња са којом смо се уздржавали од свакога корака против њих, само да неби дали повода новим распрама, као и факт да нисмо појачали ни Видинску војску, довољни су докази моје чврсте воље да одржим задату реч, и ја сам се надао да ће Ваша Светлост уверити се о мојој сталности; али не могу прикрити колико ме је изненадило, кад из вашег последњег писма видех да В. Св. на основу исказа људи са свим необавештених, верује да су у Видину објављени некакви фермани противу Србијанаца, те ме на основу лажних гласова укорава начином, коме се нисам надао. Не само да нема таквих фермана, него је влада послала тамошњим официрима прецизне заповести, да се не усуде предузимати ни најмање што противу Србијанаца. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ЈЕДНА ПЕСМА У ПРОЗИ

„Добро јутро!“ — узвикну весело са свога витког и зеленог стабла румена ружица, и весело погледа на своју комшиницу. —

„Хм!“ — уздахну зловољно коприва и — неодговарајући даље на поздрав ружин, окрете свој широки и ма-

лави лист истоку, како би га први јутарњи зраци руменога сунца, што боље огрејали.

„На како сте“ — продужаваше безазлено ружица — провели ноћ? Мени је, бога ми, прилично било хладно! Још да ме несташко славуј својом веселом песмицом није успавао: не бих до зоре могла ока свести! Тако ми се нешто сан одбио!“

„Увек ми“ — уздахну коприва срчући својим борама јутарњу румену росу, која обилато падоше на цвеће, па и на — коприву, — увек ми мора сабајле пресести доручак због вашег несмисленог брбљања! Шта се вас тиче где сам ја ноћас била и шта сам радила, а шта се опет мене тиче како сте ви ноћ провели?! То је шта више, несносно!“

„Опростите!“ — одговори уплашено ружа — ни сам мислила, вређати вас.“

„На ипак је то нека врста увреде!“ додаде коприва и окрену мало више лист свој према сунцу — Ето видите! Ви се до данас ничим озбиљним нисте занимали! Цео свој век провели сте у којекаквим ситницама, па вас оне и занимају. Разуме се да се ми према томе, никад не можемо сложити. Сва је ствар у томе, што ви *идеално*, а ја *реално* посматрам овај свет! У осталом ваше готованско васпитање није вам могло ни дати други правац, шта више, сам живот створио је од вас *накараду* у овом врту. *Наслеђем* сте добили јаку стабиљку, а бодљике вам је дала природа као оклоп, против насртаја ма чијег, а — чиме сте ви све то заслужили?.. Зацело ваљда вашим свакидашњим и несносним брбљањем и бесплослицама! Размислите само озбиљније мало: *ви живите само на штету других!*“

„Ваљда неће баш тако бити! — додаде ружица а ватра је нека целу беше обузела, те јој свеже и веселе листиће обли дивна румен —. Шта ја коме сметам на овоме свету и — ако ћемо по правди да говоримо — од кога свет има веће користи? Прво и прво: *Мене са големим трудом свет сади и негује, а тебе и гди несеју, ти ничеш!*

„Никакав то није доказ — прекиде је зловољно коприва – о томе: ко је од нас двоје корисниjи члан друштва. Шта више, то служи баш као један од снажнијих доказа против тебе. (У љутини беху једно другом већ почеле говорити: ти!) Мало на ком сиротињском столу нећеш видети коприву, као јело којим вредни ратари и радници, на чијим плећима почива цела држава, поткрепљују своје измучено и изморено тело, а од тебе бездушне ћивте праве *слатко*, и ти цео век проведеш, сладећи живот изелицама светским, и слушајући њихова ћаскања у богато украшеним дворанама“ —

„Па ипак — продужи ружица — и радни свет има од мене асне: почињући од вредне челице до несталног лептира, ко се још није сврати да из моје *чашице* сркне мало сладкога сока, да заслади свој мучни живот, и коме сам ја испред уста истргла своју чашицу? Пријатељ који би пружио руку да узабере тебе, ожегао би се, и брзо би је незадовољан трго, а мој мирис напаја свет, и кад га ветар донесе пред чије дворе, све у њему весело живахне: отварају врата и прозоре, излазе напоље да ме угледају, *јер ја сам весник лепших дана!*

„А уз те лепше дане и ја долазим!“ — додаде коприва и хтеде још продужити свој говор, али у тај мах прелетњи ветрић донесе од некуда мирис боснока. —

„Пашћу у несвест“ — узвикну коприва — „одкуд опет тај *богословац* ту? Ја сам, као што видим, у друштву самих назадњака и беспосличара?“ —

„А зар је то беспослица — додаде ружица — управити свој ограничени поглед небу, размишљати о ономе, који моћном својом десницом окреће точак живота, клањати се тој сили, и назвати је најлепшим именом, што га благодарност и поштовање може дати: *оцем својим!*“ —

„И по врх свега тога — прекиде је коприва — ићи као боснок са старцима и бабама по којекаквим отрцаним манастирима и црквама, и ту сакупљати безазлени народ и кључати му главу које каквим лагаријама. *Ха! свему ће*

скоро доћи крај, и сваком ће се одредити његово право место"...

У тај мах зачу се у близини шушањ; обоје прекидоше разговор и окренуше се; озго иђаше весело, младо девојче, са руменим образчићима; оно хиташе у врт весело певушећи и кад дође до ружице, подигну је и задену своје младе, девојачке груди, а коприву — *ногом згази!*

Милутин Ј. Илијћ.

РЕМОН

РОМАН МАРИЈА ИШАРА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 61-ВЕ)

7.

Може се лако појмити превратъ, који изазваше у мојим мислима причања чича Бернажа; његово наивно исказивање осниваше се на фактима, која не допуштаху никакву сумњу; невина или крива, Маркиза је била јунакиња једног од оних догађаја, у којима част жене не остаје светла; па ако је неокаљана она, и излази чиста из њих, али ако је сумњива, онда је дотичје изложена осуди света. Дакле, имађах најзад у рукама конац, који ће ме одвести у ону тајанствену интригу, у којој и сам бејах ангажован. Црна меланхолија мога оца, његова одвратност према животу, његов говор пун горчине, све ми то беше објашњено; и ја бацих поглед, у пркос себи самоме, на радости које он беше презрео.

— Дакле! говорах у себи, ето куда води пренебрегавање идеала! Овај човек, кога срце вођаше сигурним путем ка сневаној срећи; човек, коме небо беше дало анђела, који требаше само да се повинује полету своје младости, сад је скрхан, побеђен и понижен! Он се копрца под силом својих немилостивих успомена и у својој суревњивости; презрео је љубав, а она га убија! Из слабости, он се одрекао своје вере, својих одушевљења, а сад је играчка једне кађиперке, он

живи без љубави, без деце, без породице; па из рушевина свију својих нада, није сачувао ни част мужевљу.

Ма да нисам имао никакве симпатије према маркизи дотле, признајем, осуђивао сам свог оца за сету која тишташе све његове. Али, дознавши истину, постала ми је одвратна та сентиментална лажљивица, чија тобожња врлина побуђиваше у мени скоро сажаљење: држао сам да је она жртва, и њене жалосне елегије беху ме готово растужиле. С погледом на њену покварености, заклех се да у будуће сматрам за једне исте невријатеље све саучеснике за несрећу моје матере. А за тим не знам какав ми нагон говораше, да ће ме ова створења без срца сломити у несретном судару својих мржњи! Они ме почеху плашити! Решим, дакле, да се за ово мало дана, што ми требаше да останем у замку, сачувам од сваких ближих одношаја с њима.

Изговарајући се на важне послове, одлажах своме стану одмах после ручка. Ова усамљеност беше ми драгоцена: радио сам на својој књизи, или сам писао Мари дугачка писма, која јој сам предавах сутра дан, јер је присуство Мабелино јако отежавало нашу љубавну конверсацију, те ми писасмо једно другом све оно, што не могасмо или боље рећи што не смедосмо једно другом рећи.

Морам да признам, да моја одлука беше мало примећена код дама. Онај г. Мељан, који ће наскоро играти велику улогу у мојој судбини, попуни празнину, коју моје осуство направи у салону.

У будуће, стран у недаћама мојих укућана, пун наде на успешност својих послова, мишљах, овако живећи, једнако на љубав, чија здрава поезија напаја још моје успомене. — Они тајни састанци у дну шуме, она лутања по планини, она одмарања у дебелим ладовима, на обалама живахног извора, са кога ми она, једнога дана, заити воде својим шакама.... Све те радости даваху тајанствености романтичан мирис, који нас опијаше, и скоро бих благословио сметње, које нас бацаху у овај лепи живот, пун тако пријатних до-

гађаја. — Зар не беше срећа о којој се само снева, ова скривена интимност са двема обожаваним младим девојкама, од којих ми једна беше сестра а друга заручница? Нас троје имађасмо једну мисао, и бесмо тако јако међу собом спојени, да и не помишљасмо да би нас могли раставити. Враголаста Мабела, која не сумњаше ни у шта, чак би се и наљутила, кад би се ми усудили да поведемо реч о успеху својих планова: са хиљаду оригиналних разлога, које она сама сматраше као врло озбиљне, доказиваше она позитивно, да је просто не могућно покварити нашу свадбу; то беше за њу већ свршена ствар; а да би нас приволела, да и сами у то верујемо, беше уобичајила, да Мару, са пакошћу пуном љупкости, назива г-ђом Ремоновицом, што сваког тренутка изазиваше забуну, која нас је усхићавала и проузроковала код Маре смеј са сузним очима.

Живљасмо већ два месеца овим пријатним идилским животом, кад једног дана бејах са свим изненађен недоласком мојих лепих пријатељица на уречени састанак. С почетка држах да су задоцниле и стрпљиво сам очекивао. Међу тим, кад после по часа, пошто сам се попео на једну стену, одакле разгледах пут до Сентандреје, не видех никога на другу, почех да се узнемирујем. Ово изостајање изгледаше ми необично. Знао сам, да Мару може задржати само озбиљна околност, и моју душу испуни некакво неразмишљено страховање. — Ко не познаје досадност очекивања?... Мара беше на умору, јер не долазаше; или је можда сер Џорџ све дознао!... Са очима управљеним на куле замка тражах ма какав знак, који би ми разјаснио тај недолазак... Читав сахат проведох у неизказаним мукама; држах већ, да их нећу више никад видети, и подлегнув страху, реших се на све, да би дознао своју судбину, кад, ал' срећом на савијутку стазе указаше се према мени две беле хаљине, и ја познадох своје драге пријатељице, које хитаху мени.

Оне стигоше тако заморене трчањем, да не могаху ни говорити. Међу тим Мара, слутећи мој немир, узе ме за руке и рече:

— Јадни пријатељу!

Она беше ту и ја бејах све заборавио! Што се тиче Мабеле, она само понављаше:

— Гадни префект!... због њега смо морале да трчимо!....

Све ми то беше врло нејасно. Најзад сестрица, пошто је мало оданула, рече, без икаквих беседничких прелаза:

— Ствар је у овоме: да знамо хоћемо ли ићи на његову забаву? Шта мислите ви о томе?

— Какву забаву? — упитах је ја.

— Па префектову! Баш кад смо хтеле да пођемо, он нас, са г-ђом префектовицом почаствова својом посетом, која нас је задржала до сад. Узалуд сам давала знаке тати, да га моли, да нас извини; није хтео никако да ме разуме. — Кад одемо вечерас, настави она, ја ћу му растумачити шта смо мислили оним знацима: он неће имати куд, а ја ћу га искарати по својој вољи пред људима, и то ће нам много ваљдити.... али да се вратимо на ону забаву, на коју Мара вели, да неће ићи...

— Боже, ала си брбљавица! рече Мара, прекинувши је.

— Госпођице, одговори увређена Мабела, ако сам брбљавица, то је због тога, што сам ћутала за све време, док сте ви ћеретали са госпођом префектовицом, а мени нисте дали ни да дођем до речи!

— Примате ли, дакле, позив? усудих се најпосле упитати.

— Мара не би хтела, да вам кажем, одговори Мабела. Замислите, она се спрема, да је тога дана боли глава; држи да би били несретни, кад помислите, да она игра без вас, и да....

— Неваљалице! прекиде је Мара, за што му понављаш то? Зар не видиш, да су његове очи пуне суза.

Мабела застаде упрепашћена; заиста моје очи беху сузне, али то беху сузе радости; срце ми пливаше у неизказаној нежности због ове дирљиве препоруке, која показиваше толико љубави према мени.

— О! Маро, мила моја заручнице — викнух са узбуђењем, да ли ћу вас икада моћи довољно наградити за толике милоште? Ви ме обасипате нежностима, које ме збуњују. Шта, зар бојећи се, да ми не створите непријатности, ви би се одрекли једног задовољства....

— Красна жртва! рече она са презривим осмехом.

— Али ви волите играње, ја то знам.

— Истина је да сам мало волела.....

— Она воли још! живахно одговори Мабела, не верујте јој то.

— Али ако је он суревњив! рече Мара са милом простодушношћу.

— Ох! моја суревњивост је угинула, а у будуће она би била грех!

— Злочин!.... додаде енергично Мабела. А после титула старије сестре садржи у себи и дужности; заштићавати млађу и нетреба је никако приморати, да остане код куће као пепељуга... Треба вам рећи, Ремоне, да ја волем хаљину која ми лепо стоји!.... Сваки дан жудим да је обучем и да се прошетам с њоме по башти.

Мара не могаше одолети тако моћним разлозима.... и рече на велико задовољство Мабелино, да је неће болети глава онога вечера, када префект буде давао играњку.

8.

Наскоро дознам, да ће и сви Керандрејски бити на тој забави. Беше приспео позив чак и за мене, али не би било паметно да се покажем пред Сер Џорџем, јер он није требао да зна, да сам ја овде.

Међу тим, и незнајући зашто, бејах узбуђен, ова ме играпка нешто узнемираваше; и када, на дан забаве, видех

како сви укућани одоше у потпуној гали, изгледаше ми да ће се на тој забави нешто врло важно, по мене, десити. Узалуд сам себи говорио, да овај немир потиче из бесмислене суревњивости, која, и преко моје воље, искрсну у мени при помисли, да ће Мара бити предмет досадног ласкања свију провинциских фићфирића; но моје уверење протествоваше против тога, и нешто ми дошаптаваше да ту нема опасности. Најзад моје страховање достиже врхунац, и не могући више остати у соби, изађох да се отресем ових суморних мисли.

Беше једна од оних топлих јулских ноћи, кад природа већ малакше под жарким сунчевим пољупцима. Незграпни облаци ваљаху се тромо, а мује час по сену те осветле тамно небо. Лутао сам читав сахат по пољу, и како се наједаред нађох на путу који води у Але, пођох њиме и не потраја дуго, а ја већ обилажах око префектове куће. Дуго сам се тамо бавио и посматрао осветљене прозоре, видех како се таласају групе играча и чух свирку оркестра, чији ми весели звуци изгледаху као подсмех мојој тузи.

Да човек буде са свим утучен, ништа није горе но кад гледа туђе весеље, међу тим не могах да се одвојим од овог места. У гомили кочијаша издизах се на прсте тражећи очима своју драгану. Наскоро, бојећи се де ме не опазе људи г. Керандрејског, удалим се врло тужан и предадох се горком очајању. Почех да сумњичим у снове којима посветих свој живот; будућност ми се престави у најцрњем облику. — Љубљах неизмерном љубављу и бејах љубљен; Мара беше на неколико корачаји од мене, а ја бејах принуђен да се кријем као какав злочинац! Не смедох да јој се приближим пред њеним оцем, но се скривах међ лакеје, да ме не би из куће опазили!

За тим бринући се о неизвесној будућности осетих грижу савести. Узнемирио сам срце овога анђела бацајући у опасност и сам њен живот, а знађах врло добро, да ми је забрањено на њу мислити. — Све нас растављаше! Зар би се воља сер Џорџа могла задовољити мојим романтичним теж-

њама? — Шта! Тајно сам удесио план, да се сродим са једном од најплеменитијих и најбогатијих породица инглеских! Бејах дакле појмио ову неразмишљену намеру, ја, који не имађах ни титуле ни славнога имена!... Сео сам на један повећи камен, те сам се ту исплакао.

Неколико лаких екипажа, који се већ враћаху, принудише ме, да напустим ово за ме тужно место, те се вратих погружен у Езирол. Малаксао више од узбуђења но од умора, покушао сам да одспавам неколико часова, но узалуд труд, бесаница само продужи моје муке. Овога јутра ни сам могао да видим Мару, а, нестрпељив да дознам што о ноћашњим догађајима, очекивах са страхом време доручка; лепо предвиђах, да ће се разговор водити само о догађајима са игранке. И заиста, већ при првим речима уверио сам се да је моје страховање било оправдано: говорило се само о госпођицама Бернетовим, о њиховим дражима, о њиховој гиздавости и њиховој тоалети. Начин, којим су се хвалиле госпођице Бернетове, у почетку ме изненади, али у брзо дознам за узрок томе. Префект се постарао да сер Џорџ и марки буду једно другом представљени, те тако ови приличан део ноћи проведоше заједно; а ту је наравно, било довољно прилике, да се на брзо и Маркиза с мојим пријатељицама зближи. Упрепастих се, кад дознадох, да ове даме намераваху, сутра дан, да посете Сентандрејц. Чисто сам осетио како сам пребледео кад су то казали. Шта ли ће бити са мном? Кад се једном те две породице опријатеље, пропашће моје инкогнито! Искусни Сер Џорџ имађаше и сувише финесе а да му не буде јасна улога коју дотле играсмо: изгледаше ми немогуће да он не искуша Мару, и онда смо пропали!

Кад се свршио доручак, побегох да премишљам о својој недаћи и о начину како да отклонимо удар који нам пређаше. Да се растанем с Маром, да живим далеко од ње, то беше више но што могах поднети! Помишљах да напустим Езирол, те да избегнем пажњи баронетовој, који ће овог пута, у то и не сумњах, употребити све силе смотрености, које

му даваше мудрост очинска. Лако би ми било, да се сакријем у какво оближње село. О својој будућности нисам ни мислио..... Моја будућност!.... ах! сад сам морао да мислим само о садашњости. У својим меланхоличним ноћним размишљанима бејах на чисто са својим положајем, увидех немоћ и таштину својих снова. — Али оставити Мару, зар то не значи умрети? — Био сам погођен у срце, питање беше, да ли да продужим своје дане овако пуне заноса. — Шта да радим? ..... Бејах још у оном добу кад човек увек верује..... Много сам трпео. А тако је љубљах!

За остварање своје намере, да се удалим, требаше најпре да раскрстим са својим енжењерским положајем. Састанак с' Маром беше тек у четири сахата; вратих се у рудник, где неколико операција, отпочетих по моме налогу, изискаваху моју присутност. За време рада јаче и стварније мисли окуражише ме! — Имам ли права да напустим овај посао, чији успех већ награђиваше моје трудове? Резултати добивени од три месеца на овамо превазилазе сва очекивања; а највише за годину дана, била би то можда богаштина читаве једне области, што би нам овај радник дао! Зар не би било ту нечега што би дарнуло сер Џорџа?.... Не знађах ни сам на шта да се решим; у глави ми беше читава збрка мисли, кад у присенку галерије где бејах са својим радницима, видех, да нам се приближује група људи, пред којима иђаху служитељи с' лампама: познавши г. Керандрејског мишљах, да он просто, по свом свакидашњем обичају, прегледа рудник, кад, наједанпут, један глас, од кога уздрхтах, викну ове речи:

— Браво, драги Ремоне, браво!

Мал што не падох од изненађења. Беше то сер Џорџ! Просто онемих, стадо забезекнут као да сам затечен на делу каквог злочина.

— *By Jove!* млади пријатељу, то ја називам мушком дужношћу!.... Тако вас волим!... Знао сам ја добро, да сте ви човек!

Мало охрабрен тим благим тоном, примих руку коју ми пружи; и да обезбедим још у напред повољан положај, рекох му:

— Ви видите господине, да сам следовао вашем савету.

— Добро је давати вам га, драги мој; ала сам се зарадовао кад сам дознао, да сте овде!.... Ви се нисте надали овој посети, а? .... Ово смо вам изненађење спремили ноћас ја и марки. Говорили смо много о вами, и ја вам честитам за све што сам о вами чуо. — Да, понављам, ви сте човек, и вере ми ја вас поштујем!

Говорећи то, стискиваше ми руку, и изражаваше тиме по инглески, своју искреност срдачно и снажно.

Веровао сам да ми је сер Џорџ искрено честитао, и не знађах просто шта да мислим; никад његово понашање на спрам мене не беше нежније. Чим смо изашли на видело дохвати ме весело под руку, и пођосмо де посетимо ковницу; он беше занесен мојим радом: и овај састанак, кога сам се ја толико страшио, на против, учврстио је наше пријатељство, те не могах а да се не надам; но моја илузија тек што би развила крила, а ја јој их одмах потсечем.

Нисам могао да не разабирам о младим госпођицама; сувишно отуђивање пробудило би сумњу код баронета. И охрабривши се подоста почех о том деликатном предмету. Моје га питање ни мало не изненади, он одговори веома равнодушно, што је сведочило, да и не сумња о нашим скривеним односима, и већ се зарадовах, кад ал' он додаде:

— Е млади пријатељу, признајте да сам имао право, што сам вас ослободио тих љубавних бубица које су вас спречавале у тако племенитој дужности ваше младости! Збиља сам се мало плашио због вас.... али, *by Jobe*, ви сте човек! Оно беше само слабост, млитавост која се добија под тим ђаволским италиским небом, где куга страсти веје ваздухом са сунчаним зрацима и мирисом цвећа.... Ја, који вам ово говорим, у мало што једног дана не постадох песник.... Али ме излечи Инглеска.

И мој хумориста поче и сувише да се удаљује од предмета, говорећи о надмоћнију северне климе. у којој је човек принуђен — пошто је она суровија према њему — да тражи блага и среће у својој сопственој снази, хармонишући је са човечијом природом.

Овај разговор увераваше ме и овога пута о таштини мојих нада. Јамачно сер Џорџ беше држао моја надања за неоснована, те беше убеђен, да би једна једина његова реч била у стању да ме изведе из ових сањарија. У осталом прошло је годину дана и више, од нашег узајамног изјашњења у вили Марони, и он држаше да је то време било довољно да ми растера, како он то називаше, љубавне бубиџе. Својим скромним положајем, изгледао сам му тако недостојан његове кћери, да не би вредно било ни посумњати у случај који ме доведе за њима. Но после мога страховања за овај састанак, држао сам да сам и сувише срећан због овако пријатељског предустретаја, те заборавих будућност, мислећи само о садашњости.

— А, да! рече ми на растанку, очекујем наше пријатеље Девиљарове, надам се, да ће те нас посетити.... писаћу вам.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАРОД И НАПРЕДЊАЦИ

политичка студија проф. М. Миловановића

(НАСТАВАК ИЗ СВ 62-ГЕ)

Фатум је хтео да напредњаци буду у свему зле руке, па и у жељезничкој погодби са Бонтуом. По неком непојамном нагону, опозиција је осетила да је Бонтуово друштво несигурно, и тај предувиђај свом снагом наглашавала, доказујући напредњацима, како ће бити злих последица ако се веже уговор са Бонтуом. Али тврдоглави напредњаци хтели су да са свим остану верни начелу непопуштања ни у чему, с тога се нису хтели ни осврнути на преставке опозиције, тврдо се уздајући

у своју са свим *одмерену* политичку мудрост, којом су се увек као малена деца разметали. Овако по све супротна убеђења власне партије и опозиције односно једног веома важног финансиског корака, нису могла остати без ефекта. Власна је партија проповедала једно, а опозиција са свим друго. У том случају напредњаци су постајали све нервознији и нетрпљивији спрам опозиције. Опозиција је тврдила да је Бонту скупо погодио грађење жељезнице и да је врло несигуран уговорач, а напредњаци су то тврђење називали измишљањем свакојаких лажи[1]) и доказивали либералима да их народ презире. „*Премда — веле напредњаци, - - ми сумњамо да ће то доста бити праведном народном гњеву, кад дођу на ред стварни рачуни ваши*[2]).. Јер „коме нису још у памети они дани, кад је сваки прави патриота ове земље са тужним срцем посматрао све оно што се догађало у нашој земљи? Ко се не сећа још и данас оних страшних прилика, у којима је једна мала чета истина *енергичних*, но у истој мери и *несавесних* људи све могуће чинила да потисне своје противнике, да сломије све што јој је на путу, да угуши у народу дух слободе, који га је провејао од како се први пут дигао да стресе турске окове, и да тако над изнуреним телом, материјално и морално уназађеног и упропашћеног народа осигура себи власт, за којом је толико чезнула, и без које као да не може да живи.!!“ Ову „*патриотску*“ напредњачку изјаву само бележимо као веран тип потоње слике њихове и полазимо даље.

Идући путем „истинских реформа“ напредњаци су имали ту несрећу да се на том путу и са црквом сударе. Нико, па ни сама црква није хтела да симпатише спрам нихових „*патриотских напора;*“ нико није хтео да призна правичност „*великој већини*“ са којом су напредњаци располагали. Цео се свет против њих окомио, па и сама црква није хтела да се покорава њиховим *мудрим* наредбама. Ми то само бележимо.

[1]) *Видело* број 68 од 1881 год.

[2]) Исти, бр. 61

жимо да покажемо како напредњаке тера несрећа на сваком кораку, неупуштајући се у излагање фаталног тога сударa међу српском црквом и државом, јер је то тема која би сама, за се узета, могла добру једну свеску изнети. Напоминьемо само да тадашње црквене поглавице ради свога самопрегоревања велику хвалу заслужују, не гледајући на то, да ли је у том самопрегоревању било каквих партиских рачуна или је ту играо главну улогу чист интерес црквене независности. Но у колико више заслужује похвале резигнација тадашьих црквених поглавара, у толико више пада прекор на напредњаке што су се свуда па и у тој прилици показали непомирљиви, и што су на свима областима тако далеко са својим партајизмом дотерали, да су сами себе за свагда пресекли пут часном и угледном оступању с позиција, које нису били кадри одржати.

Опијени тиме што су тобож усрећили земљу слободама, напредњаци су чак дотле пошли, те су поумили да им је дозвољено запливати уз валовиту реку и стати на супрот свему нацијоналном осећању. Српска је црква, од како се зна за њу, била вазда верна сапутница и помагачица српске државне и народне мисли, па ипак се напредњаци нису ни мало устезали да с њом ступе у заваду, да омаловаже њене освећене преставнике, да покажу врло зао пример нетрпељивости и непоштовања што су они на сваком кораку другима пребацивали. Они се нису устезали да револуционишу цркву, докле су на државном пољу проповедали блажени свој консерватизам. Они су се истина знали позивати на то, како је „народ пролио много крви и поднео много жртава док је дошао дотле да се у њему чује „да је закон највиша воља у Србији“ и тд.[1]) Али су заборавили да је то само демагошко разметање, јер у том проливању крви црква је вазда велики удео имала, па би и она од своје стране имала право да рече, да је напредњаци не смеју сматрати као спротицу. И она је доиста то и рекла, али су напредњаци то са свим

[1]) Бр. 128 *Видела* 1881 год.

„*напредно*“ разумели. Они су осветили, „проливену крв за народне слободе“, али не над непријатељима народним но над преставницима оне цркве, која је у ослобођењу важно место заузимала!

Но по несрећи за напредну странку њена *света освета* није могла донети оних плодова, које су напредњаци желели, с тога, што су се напредњаци служили увек неком злосрећном, са свим погрешном рачуницом, у којој су само била правила имажинарних количина. Отуда је, поред осталог и оно, што они не могу никако да појме шта значи опозиција против људи — као што су они — који су прегли да земљу обасну сваком срећом на свету, и са свим достојно уваже ону свету крв, коју су нам преци пролили за слободу своје отаџбине. Јер „образовање опозиције — веле напредњаци — у таквим елементима, док још никаква узрока не беше ни у напредним спољним питањима, — заиста даваше велики материјал за студију српских карактера и српског поштења.“ Из ове исповести могло би се наслутити да су напредњаци мислили, да је све непоштено само да су они једини са чистим овејаним поштењем. Но то је нагађање са свим сувишно, по што нам напредњаци мало даље свој говор сами коментаришу, рекавши: да „с једне стране сујета и славољубље, увређено још непостављањем на скупштинску председничку столицу, с друге стране себичност и ценна бојазан, без најмањег обзира на интерес целине, на потребе државне и народне, дадоше материјала за зграду, која се у скупштини, а за тим и на јавном пољу назва радикалном партијом....“

Ето како напредњаци брзо заборавише на оно што напред рекоше, да су им радикали убојна авангарда! Но ипак као да овим напредњаци сами себи не противрече, јер оно што су напред рекли, била је само нада њихова, која би тек онда дело постала да напредњаци нису онако нехришћански одгурнули од себе своју млађу браћу и савезнике. А кад се то десило, онда су се, на послетку, неизбежно мо-

рале ствари тако развити да су се радикали, хтели не хтели, одједном нашли спрам напредњака „у отвореном непријатељском табору, ништа не штедећи, да нападима својим што више оцрне владу и напредну странку, замазујући још једнако очи својим поштенијим пријатељима и присталицама, само да из таког неоправданога поступања не осване једног лепог дана као оазе на нашем јавном политичком пољу....“ Из ове анатеме „*усташи*“ нам напредњаци — који су непрекидно предиковали, како је за Србију благодет развиће партизанства — довикују овако радикале: „Таким путем иде ээ право вратима, кроз која кад прођете, лупиће се за вама, и тај затвор отпратиће вас у неврат*).“

За нас је овде интересно што напредњаци веле радикалима још и то, како су пошли даље, и од самих реакционара — либерала, — који показују више уљудности и политичког морала. А напред смо видели како су напредњаци и као део каотичке опозиције, и као власна партија осипали огањ најсуровије грдње на либералне своје противнике. Па и сами ови либерали, које су напредњаци престављали као политичке монструме, имају сад више политичког морала од негдашњих најпоузданијих савезника напредњачких! Како су напредњаци несрећни! Но ко им је крив, кад су се несрећних дана на свет појавили? Још нису проживели, као власна партија, ни годину дана, а већ се са свих страна осуо на њих унакрсни огањ: либерали, радикали, социјалисте, све је то устало на њих, и с ове и с оне стране Саве и Дунава. И то се све збива онда, кад усрећавају Србију свима слободама и хоће да је уврсте у „срећне и просвећене народе!“ Како да се објасни овај злосрећни удес напредњачки? Како да се оцени напредњачки положај у оваким приликама? Свака друга партија на свету, која има и мало поноса, морала би рећи својим противницима „*изволите, ако смо ми покварили, седите ви па поправите.*“ Где част партиска није

* 142 број *Видела* од 1881 год.

празна реч, где се и мало рачуна на понос и достојанство, ту би се морало рећи ово што поменусмо. И убоги сиротани говорили су тада да би волели просити него трпети да им се непрекидно баца у очи име Бранковића. Да се и не помињу интереси целине, на које се све партије са свим демагошки позивају, партиски напредњачки интерес захтевао је од напредњака да одступе и уступе место својим противницима.

И да се тако догодило, да напредњаци нису превидили сталан интерес своје партије, ради сићушних својих дневних интереса, напредна би странка остала за сва времена — хтео ко не хтео — важан чинилац политичког живота у Србији, и не би прошло много времена, па би се напредњаци опет јавили, са светлим образом, на политичкој позорници; јер би се у ондашњим приликама, по неодољивости, свака власна партија у брзо дискредитовала и пала са политичке своје висине. То су онда од њих захтевали интереси народни, интереси партиски, интереси круне и понос и достојанство отаџбине. Седма је година како сви искрени пријатељи народни очекују да напредњаци одговоре својим партиским дужностима и напусте политичку позорницу. Но све узаман, напредњаци неће да испуне ниједну јоту ни од најобичнијих партиских дужности у уставним земљама, а међу тим од целог света траже да свак своју дужност врши! Шта је узрок том непојамном факту, није лако погодити.

Но ипак, ван сваке је сумње, да су односно овога само две могућности: или напредњаци не могу да сиђу с политичке своје висине што су сами, својим поступцима, дигли иза себе мост, још првих година своје партиске превласти, па им је уступање природна немогућност; или напредњаци, по свом убеђењу, из „*чистог родољубља*“ не могу то да учине, јер се боје да ће Србија пропасти, ако они не узрукују њеним политичким пословима. Свега је дакле то двоје, а треће је нешто са свим немогућно. Ако би се допустила прва могућност, онда би била најсветија дужност свих родољуба, ма

које политичке боје, да свом снагом настану, да им се оступање олакша и осигура безбедан повратак; јер је ван сваке сумње да би ма ко други, на њиховом месту, морао пасти, ако не у све, оно бар у велику већину оних погрешака, у које су напредњаци упали. А ако је друго, свима би опет родољубима ваљало рећи, да напредњаци могу без бриге путовати, нек се толико не брину за срећу земље против воље, бар огромне већине. Но о овом биће говора и на завршетку, а сад да пођемо даље.

Поред све своје несреће, напредњаци су имали, по кашто, и по једну искру среће, и та малена варница обично се у њиховој фантазији у пожар распламтила. Такав један срећан моменат одјекује у *Виделу* од 13. Децембра 1881. године, где се прославља напредњачка победа при избору београдског посланика; јер је Београд „центрум српске интелигенције, душа српског народа, колос српске величине и живи споменик српске прошлости, изрекао своју највишу пресуду, давши свој моћан и имлозантан глас државној управи и тд.“ И у тој својој сињушној срећи напредњаци су се толико занели, да су посве поклизнули с пута којим се приступа и најобичнијим партиским пословима, јер том приликом нападају своје либералне противнике начином једне партије са свим недостојним. Између осталог, том приликом напредњаци веле либералима, као да се тобож, либерали спремају *да кољу, стрељају и убијају, ако се опет власти домогне*. Тако дакле часте ујудни и каваљерски напредњаци своје противнике!

На завршетку 1881. године напредњаци се тек од једном јављају у одећи хришћанског хуманизма, зову све партије да се погледају у очи, јер се, веле, нису закрвили; али их је, по несрећи, тако исто брзо минуло то хришћанско осећање, као што их је нагло и обузело. Јер 30 Децембра исте године напредњаци нам доказују, како је била ништава либерална владавина: како су напредњаци прави оци отаџбине, јер су земљу ослободили изнутра, и поставили здрав темељ народној политици с поља! Том приликом нису могли на-

предњаци срцу одолети да се не похвале својим јунацима и не прикажу свету велика дела њихова. Од својих јунака прве величине напредњаци помињу једног који је — ако и незнано — имао активног удела у плановима кнеза Михаила, другог да је упропастио цело своје имање, одржавајући једини самосталан лист у Србији, трећег који је добио рану у рату за ослобођење и независност, четвртог који је члан петроградске академије наука, петог који је умео најлепше писати историју. У ове прве величине уврштују напредњаци и једног „силног борца за народне слободе", а за других 10—15 са свим обичних партизана веле напредњаци, да су „неуморни другови народног напретка." Као што се види напредњаци су се имали чиме поносити, јер су имали од сваке врсте јунака, против којих ми са свим ништа немамо да изнесемо, јер нашој расправи није намењено да се бави појединим личностима но целом корпорацијом. Можемо само напоменути да су *Виделове* звезде прве величине имале много мање политичке увиђавности но што су захтевале прилике у којима су се кретале. А за друге величине можемо рећи, без прегоњења, да нису имале апсолутно никакве политичке способности. Но и то није све.

У времену, кад су напредњаци истицали на углед своје јунаке, само је једна једина особина човекова могла заслужити поштовање, а све остале биле су не мало без икакве вредности. А, по несрећи, те једне једине, за тад, од вредности особине, није имао ни један једини јунак напредњачки. *Свесно самопрегоревање и самопожртвовање, које се састоји у отказивању одличија, и служењу као обичан човек својој отаџбини, која је у опасности, помажући чак и своје непријатеље, — то је она јединствена особина од вредности, коју није имао ни један јунак напредњачки у времену*, о коме се говори. Ето таких је јунака са тим особинама ваљало да имају напредњаци, па тек онда да се назову пријатељи народни. Јер свако време захтева особиту врсту јунаштва, које се увек мери на вагу самопрегоревања.

У времену кад се отаџбини помаже и може помоћи само оружјем у рукама, приносећи на жртвеник физички живот свој, свако друго самопрегоравање, осим тога, не може се назвати јунаштвом. Тако исто у времену кад отаџбина страда и пропада од раздирања партиског и отмице око власти, осим приношења свога властољубља на олтар отаџбине ни једна друга особина не може имати у себи јуначког карактера. То је истина о којој, по несрећи, нису ништа знали напредњаци.

На супрот оваком посматрању, може се истина рећи, да тога што ми тражимо, не само да нема у нашем народном карактеру, но шта више, да је то веома редак појав у свету, у свим вековима и народима. Нека је тако! То се може одобрити, па ипак да то мерило патријотизма остане недирнуто. Нема истина оваких дела у свету из чистог родољубља, али их има из чистог самољубља, из чисте сујете, из добро схваћеног егојизма, и то је за нас са свим довољно. Ми не тражимо ништа друго но да се чини добро, па ма биле и нечисте побуде. А оваких дела показује нам у изобиљу свакидашњи живот европских народа. Но по несрећи ни тих по све и са свим обичних дела у осталом свету, није било у животу наших политичких партија.

Све су оне хтеле да владају, и то у оно доба кад се тешко могло руковати народним пословима а да се на се не навуче народно проклество!

Такав је наш партиски патриотизам! У приликама кад би какав стари патријар, нпр. Стевча, био најбољи за управу земље, а све остало да га помаже из све душе, као синови оца, — у тим приликама наше се партије крве, која ће да се власти дограби! „Али то је по уставу, то је развитак ноновог времена, то је допуштено, то је законито, у том је напредак модерних држава, без тога нема прогреса, нема трења, нема изоштравања, и тд.“ Ето то је символ вере свих сувремених политичких помодара, међу којима наши напредњаци могу угледно место заузети.

Но и то би се напослетку могло допустити, кад се већ светском удесу тако прохтело, али је ваљало бар томе начелу

одати поштовања и напустити позиције чим су постале по све сувишне и непотребне. Но ситничарско властољубље није ни то допустило нашим партијама: није им сметало да се у најсудбоноснијим приликама, у којима се нашла папа домовина, по све не закрве и у неку руку не образују у скупштини два непријатељска логора, који су себи поставили за задаћу да један другог пониште. Не видећи себе, напредњаци то пребацују радикалима у 9. броју свога органа од 1882. год., где је реч о скупштинској адреси. У тој партиској раздражености, нико није хтео никаквог споразума, и сваки је тражио какве год прилике у формалним законским наређењима, па да оспе огањ на свога противника. У том погледу напредњаци су увек предњачили са свим доследним својим непопуштањем ма у чему.

Но светска је правда хтела да напредњаци увек скупо плате за своју тврдоглавост. Тек што се друга скупштина састала, а већ им је претила изјава неповерења, осуда њихове политике. Опозиција је све употребљавала, што се може употребити по уставним изречним обичајним правима, да сруши напредњаке; али су се напредњаци том приликом умели одбранити и одбити нападе опозиције називајући опозиционе прекоре као радњу из ината и издају земље, јер се сами пореде са државном лађом и веле да је непатријотски ту лађу оборити, а за остало се небринути[1]). Дакле, господа напредњаци држали су да би пропала Србија, кад би они испустили из шака крму државну, или боље, као да су они у истини држали да су они сами главом Србија и ничта мање. Нечувена иронија! Нечувена наивност од партије која претендује на мудрост политичку! И зар су противници могли што боље рећи овим уображеним величанама но им довикнути: „путујте небрините се за народ?“ Јер доиста кад би народ српски спао на то, да изгледа своје спасење од оно неколико људи што их напредњаци поменуше као своје јунаке, и кад би све остало било елеменат издајства и непо-

[1]) *Видело* 12. бр. од 1882 год.

штења, као што су то напредњаци тврдили, — боље би било да тога народа и нема никако. Но било како му драго неповерење се формалном својом страном није изјавило, и напредњаци су спасени.

Али тек што их је минула та грка чаша, сналази их нова и управ нечувена несрећа. На супрот мњењу половине Србије напредњаци су — разуме се уставним и законским путем — уступили грађење железнице своме добром и солидном Бонтуу, но како су они од колевке у свему несрећни, то то им се као неким чудом и овде догодило. Бонту постаје пропалица и уговор о грађењу остаје ни на чему. Ту велику тугу своју морали су, на послетку, јавно исповедити и сами напредњаци, али да би им та отровна чаша што блажија била, они мењу у њу мало мелема, који се у Стамболу справно и овако је својим вернима приказују: „два се догађаја стекла у исти час — веле напредњаци — један весео, а други невесео..... Султан се обвезује да ће не само дати свезу железничку код Врање, него још да ће турска железница бити готова у исто време кад и наша.“

„Али у исти мах — веле даље напредњаци — дешава се смак у Паризу. Предузимач српске жељезнице и српског зајма, Јенерална унија, стропоштава се са своје висине. И на ту вест ускличу злурадо, шарају крстове и пишу баснословне рачуне, у сред Србије, они исти, који су пре неколико дана били склопили уговор за народну банку са кућом лијонском и лоарском, која се прва стропоштала и подметнула ногу другима.“ Ето тако нам напредњаци приказују једну од највећих својих несрећа која им се у животу десила. Сувишно је и напоминњати у какву их је нечувену забуну морао бацити тај несрећни пад Бонтуове дружине. Хришћанска и човечанска дужност, од које су чисте све партије на свету, захтевала је тада од опозиције да се сажали над несрећом свога противника, и пружи му руку у оном опасном тренутку, кад се чинило да ће се за свагда свалити у провалију. Но то није само захтевала од опозиције хри-

шћанска и човечанска дужност, но и шири погледи и најлошије политике, па шта више, то је од опозиције захтевао и добро схваћен и прорачуњен чист егојизам. Јер доиста у овом случају напредњаци и да су хтели не би смели оступити.

Но све је то било у залуд. Опозиција се није могла држати ни начела хришћанског ни човечанског морала ни широких погледа непартиске политике; јер је то супротно самом начелу партиског живота, супротно начелу партиске превласти а и свему обичајном праву партиске политике свих уставних земаља, која дозвољава опозицији да се користи погрешкама свога противника и том се приликом пробије на површину. Тако раде све политичке партије у модерним уставним државама, па није никакво чудо што су тако радили у овој прилици напредњачки противници. Опозиција је, дакле, као партија, са партиског гледишта, радила са свим коректно, ма да је та партиска коректност некоректност не само са гледишта хришћанског и човечанског морала, но и са становишта непартиске политике. Ову фаталну истину нису никако могли да схвате тадањи напредњаци, с тога у свом органу од 29. Јануара 1882 године са гнушањем бележе што се опозиција радује великој несрећи њиховој. Како су били наивни јадни напредњаци! Тражити обичног непартиског поштења у партиском животу, више је него наивност, више него неумност и крајња неувиђавност. Партије имају своје особито поштење, свој особени морални кодекс, међу партиског живота, у коме је најглавнија заповест, да се сваком приликом противнику нога подметне. Оне дакле, имају свој морал, своја обичајна права и т. д., и то се све битно разликује од тих чињеница у народном животу.

Бољег доказа за ово не треба нам од онога што су радили сами напредњаци после скупштинске адресе. Приликом потписивања и ношења адресе господару земље, радикали су учинили једну по све детињску глупост са чисто партиског политичког гледишта, која је била у исто доба, једним својим делом, и

велика неуљудност са гледишта народног нашег схватања и лепих народних обичаја и предања. Они нису хтели да потпишу адресу већине и да учествују у депутацији којој је ваљало предати адресу владаоцу. Ко би познавао радикале из основа, као што су их — нема сумње — напредњаци морали познавати, тај би им за цео тај поступак могао пребацити непромишљену детињску тврдоглавост и ништа више. Али даље иће од тога, као што су по несрећи, напредњаци учинили, и приписивати радикалима растројство и издају, — то је било нешто од чега се мора стрести српско осећање; јер се у том чину огледа, подмлађена и оживљена, сва власничка нискост наших праотаца из времена српског опадања. Но ово је само маленн почетак, а нечувени ужаси рекриминација тек иза овога долазе.

Радикали су назвали напредњаке издајицама што су народ предали у руке банкротима; а напредњаци опет радикале, што су изневерили устав и владара, не хтевши му указати оне почасти, коју су народни обичаји од њих захтевали. После овога ни једна партија није могла натраг уступити. Напред се морало, па ма се за навек пропало. Узајамним овим рекриминацијама обе су партије једном за свагда пресекле себи повратну линију. Обе су се готовиле или да умру или да победе. Очајничку ову борбу оглашавају нам напредњаци са својим „*нећемо тако!*“ „Наши опозиционари — веле они — изигравају не само јавну штампу, они изигравају и парламентаризам.“ Слободне установе у Србији — веле даље напредњаци — нису њихова тековина, јер да је то случај, умели би их чувати, *хвалити*, поштовати и т. д. Том приликом напредњаци се обраћају својим противницима с овим речма: „зар ви не скрњавите светињу слободне штампе, — веле они — кад изношењем најгнуснијих неистина, подметањем и денунцијацијом престављате нашу државу и наше друштво, у облику у каквом је не престављају ни наши најљући противници?...“ После ове изјаве напредњаци са свим одсечно прете опозицији, од прилике онако као учитељ размаженом ђачету, довикнув јој овако: „има пута и

начина господо, да се доскочи том недостојном изигравању слободних установа и парламентаризма; има пута и начина да се сачува то *наше мезимче*, које би ваљало да и ви пригрлите оном истом љубављу, којом га ми пригрљавамо. Има пута и начина, да за времена затворимо врата реакцији, којој сте ви, господо, чауши, а која би једва дочекала да покоси *наше слободне установе*, и да слисти *наше драгоцене тековине*....

Не даду, дакле, напредњаци да се омаловажавају *њихове драгоцене тековине;* не даду да се изврће, подмеће и денунцира, јер се тиме скврњави светиња слободне речи! Но ваља запамтити да они то закрањују само својим противницима, који немају својих тековина, а по себи се разуме да су се напредњаци могли послужити *својим драгоценим тековинама*, онако како су хтели и желели. Њима је било допуштено све, а опозиција се могла само послужити њиховим тековинама онолико и онако, како су они желили! Но кад се опозиција толико заборавила, те је поумила да су слободе у Србији народна тековина, искупљена потоцима крви народне, и остављена потомцима да је сасвим подједнако уживају, — онда напредњаци вичу „*Нећемо тако!*“ *Слобода је наше мезимче*. Каква нечувена клевета и за народ и за слободу! Ван сваке је сумње да оваке појмове о слободи може створити крајњи занос, крајња неприсебност, чисто подетињење, које пада и ван области најобичнијих појмова. Слободна је реч нераздвојан део слободе дисања, слободе живљења, слободе мишљења, слободе кретања, слободе рада у свима правцима, — слободе грађанске, која се искупила у свих народа на свету највећим жртвама, па ипак напредњаци веле да је то у Србији њихова тековина!

Слободан грађанин без слободне речи противност је у начелу, онако исто као што би била бесмислица војска без оружја. А са свим је друго питање да ли ће грађани уживати те слободе, или што је све једно да ли ће бити слободни или у ропском положају. Сасвим је друго питање, да

ли ће их неко силом или преваром тих слобода лишити и тиме поништити сваки значај слободног грађанина. И кад је то ван сваке сумње тако, зар онда може неко казати да је то његова тековина, његово мезимче?! И зар неко има особитих заслуга што ће признати и поштовати један битни део живота грађанског? И зар неко има права да тај живот поништи с тога што се може на зло употребити? Ни најмање. Слободна реч може се и неизбежно мора се употребити и на зло као год и слобода кретања и живљења; али та злоупотреба никоме не даје права, да саму слободу поништи, као год што нико нема права да свима људма веже руке с тога што се може десити да их на зло употребе. Нек нам се каже, ко је тај коме је дато пуномоћије да поништи из основа битност грађанина? Да ли то може учинити скупштина са „великом већином?“ Ни најмање. Да ли то може мањина учинити? То још мање. Да ли то може учинити и мањина и већина заједно? Ни на који начин. Јер ни једна сила нема права да ништи живот у целини ни део на по се. Битност је човекова у осећању. Његове су мисли виши ступањ осећања, а његов говор оличавање мишљења. Дакле, на послетку излази да је слобода говора и право на њ главни део слободе и права на сам живот.

Ми смо уверени да би се и сами напредњаци, у овоме, сложили с нама докле се остане на речима, али чим се пређе на практику, ту би се они с места од нас оделили, јер их је *горко* искуство из властитог живота њиховог, научило да мисли и дела не стоје увек на близу. Но ипак не ваља заборавити да је напредњаке до тог уверења довела једна са свим чудновата хипотеза. Кад су избили на површину политичке Србије — као што смо већ поменули — напредњаци су са свим наивно претпоставили, да су они и политичка Србија нешто истоветно. Но они се нису ни на тој букварској хипотези зауставили, но су пошли још даље и узели, да је тако исто и њихов опстанак, као партије, то исто што и опстанак политичке Србије; што и развитак и напредак

српског народа; што и стабилност народне династије и чврстина реда и законитости!

И по што су напредњаци толико заблуда подигли на ступањ практичких политичкѣх хипотеза, они су онда с големом лакоћом све остало из тих поставака изводили што им се год прохтело. Тако нпр. ко је год био против њихове партиске надмоћности, тај је у исто доба био и против круне, и против народа, и против унутарњег реда, и против спољне политичке величине, и против части и достојанства земљиног на страни итд. итд. А и земаљска права и слободе напредњаци су тако исто идентификовали са својом политичком превлашћу у Србији. Ко је год пасрнуо на њихову превласт, тај је био против слободе штампе, против слободе збора и договора, против промене и реформама устава, против слобода, које су народном крвљу искупљене итд. итд. То је истински тип напредњачког самопосматрања и самоцењивања, који нам предочавају сва дела њихова. То је једина логика којом се све партије служе, а нарочито су с њом напредњаци до краја дотерали. У осталом ми не тражимо да нам се ово на веру узме, но ћемо доказати у току ове расправе рођеним напредњачким делима.

Несмислена партиска логика навела је напредњаке на дела, која су сасвим непојамна за свакога ко не гледа партиским очима. Кад су Србију усрећили својим *драгоценим тековинама*, напредњаци су резервисали за се слободу делања, а својим противницима једино признали нека права на слободу говора и састајања. Или другим речма, напредњаци су из политичких слобода и државних послова задржали за се језгру, а љуску су само оставили противницима. И кад су противници покушали, да бар — као миши — гризну мало од онога што су напредњаци за се задржали, они су одмах повикали да је то издаја народа, издаја престола, издаја напретка и тд. и тд. Ето тако су напредњаци схватили народне слободе изнутра и политичку величину споља!

Најпре су поделили оно што се не може никако оделити, форму политичких слобода од саме материје која је попуњава, па су за се задржали материју, а форму су само пружили противнику. А по себи се разуме да из овог неприродног уређивања није могло ништа друго ни изићи до народна несрећа.

Пред том крутом партиском логиком, која није хтела допустити ни једног изузећа; опозиција је — као што веле напредњаци — избацила „*последњу карту*.“ Она је иступила из скупштине и оставила напредњацима одрешене руке да раде шта хоће без икакве забуне. Али и ово није било право напредњацима! И ово по њиховој партиској логици није смела учинити опозиција. По њиховом *слободоумном* мишљењу опозиција није смела напустити ни оно што је најсветије право, а не дужност њена. И кад се толико избезумила те је своје право, своје добро напустила, напредњаци је оглашавају као непријатеља отаџбине! Тако схвата „*напредна*“ партиска логика права и дужности држављана у слободној уставној држави!

Руковођени том омиљеном партиском логиком, напредњаци овако довикују радикалима: „Доле с образином.“ „Ова земља, наша отаџбина, наша давно погледана из многовековног косовског понора васкрсла млада Краљевина Србија — хоће да је огњиште праве, ничим непомућене слободе, хоће да је земља напретка, земља културе, земља *свежег*, *чилог*, *крепког*, земља трајног живота; али ова хоће да је у исто време и земља реда, земља сигурности и безбедности за све и свакога, хоће да је земља угледа, достојанства, земља части, поноса, земља виђености на свом рођеном дому и у колу осталих великих и малих својих другарица“.... Ето нам у неколико реда потпуне напредњачке политичке фразеологије. Све шупље фразе, које се налазе у политичким партиским речницима, овде су већином употребљене. И не гледајући на ту пусту фразеологију која је без сваког смисла, где се год хоће и једна стварна јота живота

и покрета, — они називају таке исте фразе других партија *болесним идејама*, довикујући опозицији, како земља неће допустити да се те *болесне идеје* по њој промећу! Дакле, „најуставнија и најслободнија“ партија на земљи непрестано прети својим противницима и то прети у име народа у кога је још прве године свако поверење изгубила. Но ово је још што но вели „смиље и босиље“ спрам онога што ће се тек спомињати.

Што се даље улази у дела напредњачка, све се више показују као дела очајника, који је дошао до половине валовите воде, коју жив не може пребродити, па му је са свим све једно на коју ће страну окренути. Њихова је фразеологија истоветна као и у њихових противника, па ипак они тога ради нападају противнике са великом жестином. У њих има међу противницима и „људи што су мртвачком руком држали за гушу све народне слободе, док су у власти били, а чим су спали са те висине, они су те исте слободе упрегли у своја кола па их шибају троструком камџијом и тд.“ У њих има противника које називају развратним политичким коцкарима[1]). У њих има радикала „тих потмулих прапорача Ристићевих[2]). У њих има нечувене бесмислице да се хвале сами на сваком кораку, како су Срби неке тековине прибавили и како неће допустити да те тековине упропасте „*сумануте главе*“, које по мишљењу напредњачком немају ни спреме ни куражи да се како ваља појаве на политичкој бини.

(Наставиће се.)

[1]) *Видело* број 47 1882. год.

[2]) Исти, бр. 48.

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РЕАЛИЗАМ И КЛАСИЦИЗАМ
И
НАШЕ СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

(НАСТАВАК).

„Јестаственица је наука о природним предметима.“ О мртвима говори Минералогија, а о живима Ботаника и Зоологија. Колико је стара као дисциплина, толико је она млада као наука у егзактном смислу. Од пре више од две хиљаде година како се започела, она је била просто *дескриптивна* дисциплина све до најновијега времена. Нема ни пуна по века како је она почела да се разраћује као наука под именом Биологија у ужем смислу. Но онда испупта Минералогију и предаје је Геологији и Кемији. Биологија не описује више *поједине* биљке и животиње и не ређа их у класе као Зоологија и Ботаника, као стара Јестаственица, него узима *појаве* на живим телима природним и учи мене на њима с *узроцима* који их производе. Тиме је она ушла у ред егзактних наука. Пређашње описивање и класификовање остало је само као *припрема* за ову *научну* Јестаственицу.

На питање је: може ли ова научна Јестаственица да дође у гимназије уопште, а посебице у наше средње школе?

По нашем тврдом уверењу не може. У гимназије уопште, као средње школе, а наше још пре, све друге гране ове дисциплине могу доћи пре, но сама права научна страна њена. Може доћи дескриптивна Ботаника у највећој опширности својој, дескриптивна Зоологија, Анатомија човека, Анатомија других животиња, Упоредна Анатомија, Физиологија, па и Патологија. Само не научна Јестаственица или Биологија, којој је место на универзитету или Великој Школи, и то тек онда, пошто се пређу све ове припремне гране њене. Тако звана природна Историја Развића, научна Јестаственица или Биологија и није могла пре да се појави, докле год горње гране њене нису развијене и постигле известан ступањ висине своје.

По томе, оно, што се данас у вишим разредима наших гимназија зове Биологија, то или је проста обична мало шира дескриптивна Ботаника и Зоологија, или му није место у гимназијама. Ако је оно прво, онда зашто и Минералогија није дошла поново у више

разреде? А ако је ово друго, оно ваља да се избаци из гимназија и пређесе на Велику Школу, *где је нема*.

Судећи по наставном програму данашњем, оно је прво. Оно што се данас зове по гимназијама „Биологија", то је просто виша Ботаника и Зоологија. Али онда зашто и Минералогија није дошла још један пут, у више разреде, као ове две? Тим пре, кад и Геологија долази у VII разреду. Ако се мисли да је доста оно што се научи из Минералогије у нижим разредима, онда се варамо и нисмо довољно логични. Јер кад није доста оно што се учи из Ботанике и Зоологије, онда откуда је доста оно што се учи из Минералогије? Ако се мисли да су ове две корисније, онда откуд је на пример Зоологија корисија од Минералогије? Ако се мисли: корисија за опште образовање, и ту се варамо. Неоргански живот или мене и прошле и садашње исто су тако корисне и за опште образовање и за живот органски. И с педагошке стране та је дисциплина проста, елементарнија, и по томе *лакша* од сложеног органског живота, те још згодниja за опште образовање које ваља средње школе да даду. Сем тога Минералогија с Геогнозијом, Палеологијом, Геологијом итд.) која учи да се разпознаје састав земљишта на коме живимо, рудно благо, састав површине земљине коју оремо и од које очекујемо цео буџет државни, много је корисија него, у неку руку, и Зоологија и Ботаника. Нарочито је она нужна реалцима, који данас не уче ни њу, ни Геологију, ни ову „Биологију" гимназиску, ни ништа што долази у Јестаственицу, сем онога што уче у нижој гимназији.

Шта би имало да се учи из овога предмета, што се зове Јестаственица, у средњим школама? Ово је област врло широка која и данас у наставном плану гимназија наших заузима 19 часова, а у реалкама 10. Она обухвата и Хигијену и Познавање човека. Је ли добар распоред: *Познавање Човека* у I, *Ботаника* у II, *Зоологија* у III, *Минералогија* у IV, *Биологија* у V и VI и *Геологија* у VII? И, по новом закону, са осам година учења, како би се имале ове гране распоредити да иду једна за другом оним редом, који тражи научна зависност ових предмета једнога од другога и педагошки захтеви простоте и практичности?

Хигијена на Великој Школи и Хигијена у VII разреду гимназије. То се она високо попела. Цео наранџај до VII разреда гимназије, све што није и не дође у VII разред, остаје без Хигијене. Међу тим, она је нужна, и пренужна свима. Она је нужна и чистом и уређеном Западу, а камоли прљавом и неуредном Истоку. Она је нужна свакоме појединце и свима укупно. Она не може доћи само

пре Анатомије и Физиологије. Са свима другим гранама и одељцима ове групе она не стоји ни у какој вези. Хигијену дакле ваља по што по то, спустити из најстаријега разреда у који нижи.

Долази питање: да ли Минералогија да дође пре Ботанике и Зоологије, или после, као што је данас. То је питање да ли и у средњим школама ваља да више важи принцип од занимљивијега сувопарнијем него принцип од простога сложеноме? Творци данашње уредбе одговорили су на ово са: јесте, ваља више да важи први принцип. Јер су по свој прилици мислили да се тиме задовољава и треће методичко начело: од лакшега тежему. А је ли ово истина? Донекле и има смисла ово, и јесте тако. Кад се предају ови предмети онако, како су се до сад предавали и како се већином и данас предају,*) то јест, из књига и са врло мало апарата, препарата и истинских објеката, који би потпуно задовољили начело очигледности и природности: онда излази, да је и за децу средњих школа лакше бибно и животињско шаренило, које може да се изнесе и сликама, и које је на послетку деци и познатије.

Али, ако се мисли права метода, по којој ваља да се предаје овај предмет, метод у *природних* **предмета**, њихних *особина* и *појава* на њима, на њима самима, на тим предметима, очигледно: онда нема тога ко ће доказати да су биљке и животиње простија тела, и по томе лакша, него су то неорганска тела, минерали и мешавине њине, стене и земље; нити да се лакше може добавити слон, палма итд. за очигледно предавање но што се може добавити калцит, графит, камени угљен, гранит, базалт, гнајс итд. Сем тога, Минералогија и у средњим школама ваља више да носи национални, *српски* карактер и да на првом месту износи оно чега има у *нашој* земљи и што се лако може добавити. Наше средње и основне школе, па и стручне, ваљало би на првом месту да имају збирку свега што се налази у нашој земљи, па тек онда да се набављају модели или истински предмети који се налазе у другим земљама а који су нужни за целину, за систематику предмета.

А ваља бити једном на чисто, да изучавање природних предмета *без њих самих* није никако изравнање и знање никако.

Минералогија дакле, па и Геологија са свима деловима њеним, могу слободно доћи и пре Ботанике и Зоологије, само кад се пре-

*) Ко хоће о овоме да се увери, молим га да обрати пажњу на мој рад „*Дух наставе и васпитања у Србији*“, који се сада штампа у „Просв. Гласнику.“

дају демонстративном методом, која је за њих призната, а по научној генетичности оне и *треба* да дођу пре.

Шта да кажемо за *Познавање Човека*, које се учи данас у у I разреду?

Имало би више разлога против овога предмета у I разреду. Први је естетички. Да се *деца* I разреда гимназије износи *гола* човеково тело и одрано, да им се износе *сви* делови човековога тела, сви унутарњи органи, сва утроба: црева итд., па макар и на сликама, то одиста није ни мало деликатно, а још мање естетички. Но тај разлог би био сам још слаб, да није другога једнога још јачега. Питамо: може ли наставник изнети *истинске органе* човековога тела, које изучава? Никако. То му је апсолутно немогућно, и кад би дозволио себи ту касапницу људску *пред децом*. Па шта ће онда да ради? Он ће да износи *слике* и *моделе*, и на *њима* да учи. А даје ли то *право* знање, праве појмове о ономе што се учи, право познавање тела човековога? Никако. Ми већ знамо како је знање које се добија сликама и мртвим моделима То је знање површно, полутанско, магловито, привремено. Што се у Јестаственици не види и тачно не *разгледа*, са сваке стране, то се не зна или се само варљиво, у пола, зна. Примера за то имамо доста. Ја сам о уву и ушним коштицама учио, слушао на 3—4 места у школи, где само речима, где и на сликама. Али ми је све то било магловито, нејасно и у многоме погрешно дотле, докле све то нисам видео *тек на универзитету* на истинском објекту, на самоме уву. Деца се дакле овде одма уче, да уче природу површно, да и о своме рођеном телу, које им је најближе за посматрање, стварају површне представе, које не дају правилне појмове и право знање.

Оба су ова разлога врло јака те да овај предмет барем потисну у старије разреде. Сем тога, начело очигледности би се много боље задовољило, кад би се Анатомија изучила *прво на животињама*, где је могућно све донети и изнети, видети, а не латити се слика одма, при давању најосновнијих тела. Састав човековога тела онда би се *разумевао* по себи. Имала би само разлика да се изнесе, између појединих органа у човека и тих истих у животиња. Онда би се слободно могли послужити и сликама. Слике су добре, или препарати, модели итд. онда, кад се већ неки предмет пре тога видео.

Вајало би дакле да овај предмет дође тек онда пошто се изучи тело животињско. Да се и онда учи више компаративно, упоредно. Да се више онда обрати пажња на Физиологију, упоредно с

ремећењем појединих радња органских (Патологијом), постанком болести, лечењем њиним и чуваљем од њих (Хигијена, Дијететика).

С овим смо свршили преглед предмета по гимназијама. Остало би нам још да кажемо што о Цртању, геометриском и слободоручном, о Краснопису, Гимнастици и Војном Вежбању, Певању и Стенографији. Но о томе мало шта имамо да кажемо. Све је данашње добро, и једино би можда боље било, да се гимнастика у нижим разредима заступи јаче но у вишим, а да не буде подједнако као данас. Што је тело у наших питомаца нежније, млађе, то је телесно вежбање све потребније. Што су одраслији, те дух више јача, то је и вежбање његово потребније. У старијим разредима дакле ваља да превлађује гимнастика духа, као год у нижима гимнастика тела. И место формалистичних „фигура“ гимнастичких, у њима ваља више да превлађује Војено Вежбање, које је и омладини нашој и народу нашем тако потребно.

Још да кажемо нешто о *Науци Хришћанској*. Она је данас у целој нижој гимназији са по 2 часа недељно. Кад узмемо у обзир опширност, у којој се овај предмет предаје у основној школи, даље, кад узмемо на ум велики број предмета који морају да дођу у гимназије, и кад постоји завод за нарочито стручно теолошко образоваље: онда бисмо одиста могли да се запитамо, да ли не би било боље, да се часови овога предмета скрате или он редуцира тако да дође само оно што је најпотребније за опште образоваље? За ово говори још један разлог. Гимназија се не може одрећи онога задатка, који јој је и сам закон поставио. То је спрема за више науке. Кад је тако, она мора задржати све оне предмете, који ово чине. Нама је пак свима врло добро познато, како се ученье ових дисциплина у многоме не слаже с ученьем овога предмета. Ако та незгода већ пада и у основну школу, зачто би смо ову незгоду, овај сударе, ово неслагање уносили и у гимназије, где је ученички дух много способнији за критизираље? Зашто би смо с планом излагали подсмеју и презрењу оно, што ваља да је предмет поштоваља свих нас, без разлике пола и занимања? Што је нужно из Историје Црквене за опште образоваље, то долази у Општој Историји, а за српску цркву у Српској Историји. Специјално познаваље појединих чинова и ствари црквених не спада у опште образоваље: а колико је нужно, оно долази у народну, основну наставу.

Како данас нема Етике у гимназијама, а оне се сада пеју на осам година, то би по нашем мишљењу могла да дође Хришћанска Етика, то јест Катихизис са филозофеком Етиком, или Филозофска Етика с хришћанеким Катихизисом. Ово би и одвећ потребно било

Наука о моралу, било на основици хришћанској било на основици филозофској, вала да дође у средњешколско опште образовање, много пре него на пример познавање закона земаљских, који су врло еластични и нестални.

Долазимо на предмете, који одликују реалке од гимназија. Њих има, сем Цртања, пет; и Цртања четири врсте. Напред смо изнели који су то. Сад бисмо имали да се запитамо: је ли ово доста реалкама за њино одликовање од гимназија, за реално образовање, које оне вала да даду.

Први предмет који је одликује, „Књиговодство и Кореспонденција", већ није толико саставни део реалнога образовања, колико је то нужно за опште образовање. Ово је више стручан предмет, који више доликује какој трговачкој школи. Он је и остао Реалци из онога доба кад је она била „Послено-Трговачка школа." И ми би смо се чудили што је он остао реалкама и онда, кад су место ње настале реалке, да не налазимо у дебати Главнога Збора Просветнога Савета, који је држат 1881 и који је донео данашње наставне планове, да је он морао *по закону* да дође. И одиста, међу наставним предметима у закону о устројству реалака стоји и он. Нужна би дакле била измена закона, па да се он изостави. *)

О Механици немамо шта да кажемо. Само нам се чини, да јој је дато мало часова. Да се она учи само у једном разреду реалке и то само са два часа недељно, то је свакојако недовољно. Истина, реалци ће тај предмет слушати и на Великој Школи, и овде се уче само основи њени; али баш за то што су то *основи*, и то предмета најважнијега за потоње техничаре и инжињере, овоме је предмету потребно више часова.

*) Кад смо у првој свесци „*Отаџбине*" од ове године реферовали о најновијим законима у просвети, нисмо спазили, да међу тим изменама и допунама законским *нема* измене за реалке, и да се измена повишења курса учења од 7 на 8 година тицала само гимназија. По томе, излази, да су реалке остале са „седам" година учења. Да ли је ово била намера законодавчева или је под оном изменом за гимназије разумевао и *реалке*, као што смо и ми онда мислили, не знамо; али је свакојако нужно да се и та измена донесе изрично, пошто за реалке постоји нарочити закон. Ми се надамо, да ће се колико на идућој скупштини ова празнина попунити. Не верујемо да је г. министар намерно хтео да остави реалке на 7 година, Ако је то, онда би смо имали да се запитамо: да ли ће реалци и даље да се примају на Велику Школу са 7 година, кад ће се од сад у њу примати гимназисте са 8 година, и да ли су захтеви за реално образовање тако мали, да се они могу задовољити са седам година и онда кад се гимназије неће у осам година?

О Технологији смо казали своје мишљење и напред на једном месту. Она се у наставном програму везује с историјом техничких проналазака. Против тога не бисмо имали ништа у начелу. Али знајући, да је Технологија чисто експериментална наука или предмет наставни, а Историја њених проналазака ствар речи и причања, говори, ми се побојасмо (а за ово смо имали пуно разлога), да се сав овај предмет не претвори у голо причање без и једног експеримента. И одиста, нама је непознато, да је наша реалка створила ма и једнога технолога. Јер, ваља знати, да се он не ствара речима, но само опитом: послом, радом, умењем, вежбањем. Вештине се уче вештењем. Треба дакле издвојити овај предмет, као експериментални, за себе, а Историја проналазака његових иде и може да иде с Историјом опитом. На послетку, немамо ништа и против оваке уредбе, само да се самој Технологији не одузима ништа од садржине њене; но онда да јој се дâ који час више.

О Нацртној Геометрији немамо шта да кажемо. Онако, како се овај предмет данас предаје у реалци београдској, можемо бити потпуно задовољни.

О појединим врстама Цртања не можемо ништа да кажемо. По распореду чини нам се да је учињен добар распоред и да је дато сразмерно доста времена свакој. Друго је питање, да ли настава постиже оно што треба и може да постигне. *)

Ј. Миодраговић.

(Наставиће се)

*) Кад човек уђе у нашу реалку у Београду, он ће мало шта имати да види: шта је та школа кадра да учини и да дâ. Он ће наћи у сали за цртање сва четири зида покривена разним цртежима, али су то све модели и прегледи из *Беча, Минхена, Штутгарда, Лајпцига* итд. Шта је *наша* намет и *наша* рука кадра да створи: то нећете наћи ни на једном зиду. А китимо се туђим прегледима, који су купљени само за прегледање. Од њих су многи већ постали неупотребљиви. Ми се опомињемо, да је 1884 године изашао распис од стране министарства просвете, да се по свима средњим школама сви прегледи, где они висе по зидовима, поскидају и чувају у орманима, а по зидовима да се вешају ђачки радови. Сваки ученик, који сврши једну школу, да је дужан макар један свој рад дати школи која га је за то спремила, и да се од тих поклона гради назор ђачких радова. То би била као нека пермаментна, стална изложба ђачких радова. Ко год онда дође у реалку, или гимназију, има одмах да види шта та школа ствара, шта је у стању да дâ. У Немаца је готово у сваке школе онако. Распис је овај сасвим на свом месту.

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 62-ВЕ)

ТРЕЋЕ ПИСМО

„ТЕЛЕСНО ВЕЂБАЊЕ" И „ПОЉСКА ПРИВРЕДА"

Драги синовче, Пребацујеш ми, што сам рекао, да је основна школа занемарила телесно васпитање, и упућујеш ме на предмете „Пољска привреда" и „Телесно вежбање", и на гимнастичке справе у школској авлији. —

Баш је добро, што си се на ово позвао, те да што пре и с овим пречистимо. Ја сам хтео о овоме тек доцније да ти пишем. Ал кад си ти већ започео говор, онда нек буде.

Најпре о *телесном вежбању*.

Синовче, ја видим, да ти прецењујеш важност телесног вежбања и гимнастичких страва. Но то није никакво чудо. И многи чувени педагози и лекари били су упали у ту исту заблуду. Тек у најновије време почео је свет телесно вежбање и гимнастичке справе мерити правом мером.

Ти, синовче, сигурно нисн никад размишљао о томе, шта се у ствари постизава телесним вежбањем у основној школи, и шта се *може* постићи. Ајде да размишљамо заједно! — Помисли само ово: Ти скупиш 50—60 деце два пута недељно по један сат (или правије да кажем, по $^3/_4$ сата), и „вежбаш" их телесно на *гимнастичким справама*. Па шта се онда може тиме постићи, у погледу на велике захтеве телесног васпитања? На свако дете не дође ту више но по 2—3 минута *недељно* радње на гимнастичким справама. Сад долази на ред питање: како је то вежбање, и је л оно за децу? Одговор гласи: *Гимнастичке вежбе на справама не одговарају дечијој природи.* Оне сувише напрежу поједине мишиће детиње, а други остају на миру. Оне вежбају детиње тело *неравномерно*, и на врло *неприродан*, на *извештачен начин*.

Телесно вежбање на справама само по себи није рђава ствар, већ је шта више врло корисна. Али само га треба паметно употребљавати: онда, кад му је *време*, и онде, где му је *место*. А телесном вежбању на справама, на тим *вештачким средствима*, није у *основној* школи ни право место ни право време. Гимнастичке справе и вештачко телесно вежбање су пре за више школе, за чиновнике, за занатлије, и у опште за одрасле и све оне који су самим занимањем принуђени, да седе по цео дан, или да се покрећу на са

свим једностран начин. За њих су нужне вештачке гимнастичке справе, да на њима *вештачким* покретима надокнаде оно, што не могу *природним*.

Слободно телесно вежбање, без гимнастичких справа, где сва деца раде у исто време рукама, ногама, вратом и целим телом, није до душе рђаво, само ако се ради у *чистом ваздуху*. Али, помисли синовче, колико си ти пути зими, и лети на кишном времену, принуђен, да радиш слободно телесно вежбање у школској *учионици!* И то још кад? Увек на крају часова — кад је ваздух у учионици скроз искварен, загушљив, пун смрада и прашине, пун шкодљивих испарења и отровне „угљене киселине.“ Па мислиш ли ти, синовче, да и то телесно вежбање *вежба* тело, и да га крепи? Та оно га у том случају *убива!* При гимнастисању дише се више, но кад се седи мирно. И онда ти, радећи телесно вежбање у школској учионици, нагониш децу, да *што више* удишу у себе онога *отрова*. Колико је смртоносних болестица потпомогло и ускорило ово *овако* „телесно“ вежбање!...

Кад се узме у обзир, да све оне вежбе тела, које долазе у ову врсту телесног вежбања, више деца у *игри* на много природнији и разумнији начин, и много разноличније и боље, и куд и камо више, но у „слободном“ телесном вежбању — онда је јасно, да ни ова врста телесног вежбања није од бог зна каквог значаја. И у новије време се заиста и тежи томе, да се гимнастика у основној школи замени чистим *дечијим играма* и *гимнастичким играма*. Немачки министар просвете већ је издао у том смислу распис (27. окт. 1882), из кога ћу ти саопштити само једно место. Оно гласи; „Чешће и на слободнији начин, но што је то могуће школском гимнастиком у затвореним просторијама, мора се младежи дати прилика да употреби снагу и окретност, и да ужива радост у борби, која стоји у свези са сваком правом *игром*. Тешко да ће бити икаквог средства, које би било тако у стању, као ово, да уништи духовни умор, да да свежину и телу и души, и да их начини способним и готовим за нов рад. Она чува од неприродне преране зрелости и неосетљивог бића; а где су ове жалосне појаве већ ухватиле корена, ту ради са успехом на поправци оболелог младићског живота. Игра очува младежи и после детињства ону простодушност и веселу нарав, која јој онако лепо доликује; учи је и вежба у осећању дужности; буди и јача радост за делалан живот, и испуњава је одношћу ка општим постављеним задацима и целима“.

И заиста, синовче, за децу је најприроднија гимнастика **игра**. То је живи покрет, где се све на детету миче, напреже и ради, и

то више мање све *равномерно*. У игри нема ни мрве једностраности, и ако нама одраслима изгледа, да је увек једно те једно, већ је све сама промена, све сама новина. То је права слика дечијег живота. — На онда у игри ради и ум *самостално* и једновремено са телом, и скоро *подједнако*. Ту је непрестано у утакмици, на најпростији и најприроднији начин, не само тело с телом, хитрина с хитрином, но и *ум с умом*. — За тим треба да дође овде у обзир и још једна важна околност. Врло често дођу у школу и на игралиште деца, у које је већ задовољена телесна потреба кретања, било каквим телесним радом код куће, или идући из дањег места ка школи. Таква деца никад не ступају у бурну игру, док се не одморе и не осете *потребу* за јачим кретањем (што се наравно врши бесвесно), већ седну те гледају, или се играју какве тихе игре. Код телесног вежбања то већ није случај. Ту морају да се вежбају *сви*, па радило им се или не. У том случају је неизбежно пренапрезање. У игри никад нема толико опасности од *неприродног* пренапрезања, као што је то скоро увек случај код телесног вежбања. Кад су деца једном игром задовољила потребу за кретањем тела у *једном* правцу онда остављају ту игру, па се лаћају друге, у којој се врше покрети тела *друге* врсте. Ја сам, синовче, две пуне године проучавао дечије игре, играјући с децом и сам скоро свакога дана, и нашао сам правило, да сви они, који су се заморили бурном игром „мете“, или „робова“, предузимљу да играју тихе игре „ношкање“, „сирома чика“ и др. Ово по неки пут траје по неколико дана, док тело не добије поново потребу за бурне покрете. —

Према свему досађењем излази, па ма како се узело, да школско телесно вежбање није у стању да врши задатак *телесног васпитања*. Оно врши само један веома мален и незнатан део његов, па и то само онда, кад се паметно употреби. Све остало телесно васпитање врше за сада још: *њљана*, *башта*, *авлија*, *улица*, *и кућа*. И веруј, синовче, школско телесно вежбање није дало ни једног руменог обрашчића; то доносе деца из њљане, баште, и авлије.

Но узмимо, да се школско телесно вежбање врши на најразумнији начин, то ипак остаје један најважнији део човечијег тела не извежбан, као што би требало да је, према његовој важности — а то је *рука*. О томе сам ти већ говорио у прошлом писму.

Сад дозази на ред **њљска привреда**.

И овде, синовче, немаш право, што се позиваш на њу. И она не врши ни приближно ону улогу у телесном васпитању, коју има да врши *ручни рад*, као предмет. А ево за што:

Пре свега пољска привреда се предаје тек у два последња разреда осн. школе, у V и VI, те по томе не обухвата цело доба учења у основној школи. За тим она врши само један *особити*, специјални део вежаба, које долазе у ручни рад. *Опште* вежбе руку она не даје, но их претпоставља. Наставник пољске привреде замишља, и мора замишљати, да ученици већ имају довољно окретности у рукама, и иначе довитљивости умне. — Кад би се пољска привреда предавала радећи у башти, и кад у опште не би имала научни карактер, но чисто *практични*, онда би она ипак била у стању, да бар у неколико надокнади оно, што је изгубљено кроз прва четири разреда. Ало онако, како се она данас предаје — и како ју је у опште сада *могуће* предавати — не може се никако уврстити у *телесно васпитање*, већ ипак, заједно са свим осталим предметима, у чисто *умно васпитање*; јер се предаје исто онако, као и сви остали наставни предмети. И она се „ради“ и „предаје“ у школској учионици, са кредом и књигом у руци, па се на школској табли и калеми, и исушује подводно земљиште, и сади шума у правилним редовима, и гради ђубретара, и оснива башта, и сади жива ограда, и упознаје са плугом — и све: све цртајући и говорећи.

Тако по „Наставним програмима за нижу и вишу основну школу“ треба ђаци V и VI разреда да изуче „*ратарство*“, „*воћарство*“, „*виноделье*“, „*шумарство*“, „*пчеларство*“, „*свиларство*“, и „*гајење пиљежи*“ — све красне и корисне ствари. И то се без сумње и изучи. Али како? Онако, као што ти мало час рекох.

Но немој ти, синовче, да мислиш, да ја овим оћу да окривим вас учитеље. Сачувај боже! Не кривим ја ни вас, ни оне, који су завели пољску привреду као предмет у осн. школи, и написали програм по ком ће се предавати, а не дали у исто време и средстава за извођење оног красног програма; па не кривим ја ни другог ни трећег. Свак је ту имао најбољу намеру. Што није погођен одмах прави пут, томе опет није нико крив. Ништа не иде на један пут. Ко је крив целом човечанству, што није раније измислило железнице и парне машине? И ко је крив, што се сада не измишља оно, што ће се тек после 100 и 200 година моћи измислити? Савршено нико. Па тако је и овде. И ово ће се *полако и постепено* увидети, и поправити. Али — овде, синовче, долази једно веома велико „али“, које ме је и нагнало да ти ова писма пишем. А то се „али“ састоји у томе, да овде треба водити рачуна о једној *изванредно важној околности*.

Ми смо скоро стали на своје ноге, па и оне су нам још несигурне, и врло нас полагано воде напред. Други пак силни и ве-

лики народи, који су били у срећнијем положају но ми, почели су много пре нас да се развијају културно, па су се много више од нас и развили. Данашње је доба, доба културне и индустријске борбе. Они културно и индустриски јаче развијени, сваким даном све више потискују и уништавају оне, који су у томе слабији. И ко од ових слабијих не увиди то *за рана*, и не похита да предупреди опасност, томе је извесна *пропаст*. А баш ова културна борба је такве природе, да је није лако опазити; а још је мање лакше одбранити је се. Ми смо културно и индустриски изостали далеко иза осталих, и за то и нама прети *велика* опасност. Ако нећемо, да је предупредимо и отклонимо, или бар да је ублажимо, онда *не смемо ни часа почасити*, и не смемо чекати, да се све „понајлак" и „постепено" увиђа и поправља Ми морамо *похитати*, морамо потрчати. А похитати *можемо;* само треба својски прегнути на посао. „Прегаоцу и бог помаже." „Кад се својски прегне, није ништа доцкан!"... Ето, то је оно велико „али." —

На завршетку имам да ти кажем још нешто важно. Кад би се пољска привреда предавала баш и од I раз. осн. школе, и то рецимо све радећи у башти, опет би то било непотпуно *телесно васпитање* једнострано *образовање руку*. И за саму сеоску децу било би ово недовољно. Јер деца опет не би добила ону благодатну *општу* окретност и хитрину руку и мозга у исто време. За варошку пак децу ово *опште* образовање руку у окретности и хитрини, и мозга у довитљивости и бистрини, још је много и много нужније, но за сеоску децу. Ту потребу варошке деце у стању је подмирити **једино** *ручни рад* као предмет кроз све разреде основне школе. *И по томе ручни рад би требало завести најпре у варошким, па онда у сеоским школама, и то у већим варошима пре но у мањим.*

Држим, синовче, да сад увиђаш и сам, да си преће прецењивао важност „Телесног вежбања" и „Пољске привреде."

Буди здрав, и пиши скоро твоме стрицу.

ЧЕТВРТО ПИСМО

Шта су чувени људи писали о ручном раду у школи.

Драги синовче. Ево ме, да испуним обећање из другог писма. Оћу, да ти укратком кажем, шта су чувени и заслужни људи још од пре 300 година писали о ручном раду у мушкој школи.

Моравац **Коменски** (+ 1671), наш брат Словен, био је први, који је о томе писао. „Децу — вели он — треба навићи на рад, и на непрестано занимање ма с чим, па ма то био рад у земљи

или у игри, тек само да се не уче да седе беспослена. А најзад треба одраслији да науче и већи део онога, што долази у занатима *у ништа*, па макар то било само због тога, да не остану грубе незналице у томе, што се дешава у човечијем животу"... „Доколичење је штетно и за *тело* и за *доброту*."

Енглез **Џон Лок** (+ 1704) велики светски научар, захтевао је тако исто, да се деца уче телесном раду, и то не за тековину, но као „одмор... и као здраво и корисно делање телесно."

Француз **Русо** (+ 1778), тако исто велики светски научар, захтевао је ручни рад за ученике, и то као *„средство за развијање умне снаге."* Његов ученик, вели он, „мора радити као сељак, а мислити као филозоф. те да не живи у доколици, као какав дивљак." „Кад дам — вели — детету занимање у радионици, на место да га оставим, да непрестано капље над књигом, онда му раде руке у корист његовог духа; постаје филозоф, при свем том, што се држи за простог занатлију... И будите уверени, да ће из једног сата рада поцрпсти више науке, но из објашњења данима." „Рукама детињим недостаје наравно још свака лакост. Ал баш с тога ја и желим, да постану лаке и уметне. Ни одрастао човек, који би имао само толико вештине, колико и деца, разуме се, не би био у овоме ни мало вештији од њих. Да правилно употребљујемо наше органе учимо тек њином употребом. Само се другим искуством учимо, да се користимо, сами собом. И ово је искуство права наука, на коју треба да се навикнемо, што је могуће раније." — „Велика тајна васпитања састоји се у томе. да се уме тако удесити, да телесне и духовне вештине непрестано служе једне другима као одмор."

Немац **Базедов** (+ 1790) вели: „Они из вишег сталежа због тога, што у младости не добивају ништа за рад, не знају у зрелијим годинама ни с чим другим да се занимају, до читањем и писањем. А кад се уморе читајући и пишући, ако немају никакве прилике за какву безазлену забаву, онда се не устежу, да и најлуђим и најнекодљивијим стварима прибегавају, само да би прекратили досадно дуго време"... Колико истине лежи у овим речима!

Салцман (+ 1811) пише: „Ја држим, да је нужно за добро васпитање, да деца раде телесно са свим збиљски. Јер телесну снагу имамо сви, па зашто бисмо је оставили без вештине, те да зарђа? *Зар нису руке најплеменитија алатка човекова?* Та зар се може и помислити, да ће дух човечји бити у стању, да покаже своје разнолике моћи, кад му је најбоље оруђе зарђало, кад су му *руке неупотребљиве?* Где је тај племић, који би био сигуран, да неће никада доћи у такав положај, где ће му бити његове сопствене руке пре-

већ нужне? И како мора тада бити бедан његов положај, *кад му руке устребају, а он их нема!....* Човек, који у младићеко доба није прибавио својим рукама окретност и лакоћу, *само је у пола човек,* јер је непрестано зависан од осталих.

Швајцарац **Песталоције** (+ 1827) прослављени педагог, пише: „Знања без вештине и умења јесу најужаснији поклон, који је некакав нечисти дух даровао нашем столећу.“ „Просто образоване духа, одвојито од развоја физичких и моралних моћи човекових, није ништа друго, но погрешан пут.“

Фребел (+ 1852), чувени оснивалац дечијих забавишта пише: „Треба не само сиротињску децу поучавати у техничким радовима, индустрйским, и у опште практичним радовима са мускулима, но и *свако дете;* јер то одговара природи, достојанству, и бићу човечијем.“

Хербарт (+ 1842) чувени немачки филозоф, пише: „Деца морају имати у сваком случају занимање; јер доколичење одводи ка непоретку, и необузданости. Ако је то занимање какав кориеан рад, *рукодеље или пољски рад,* онда још боље“.... „Требало би да научи сваки одрастан дечко и младић, да влада познатим столарским алаткама, као год и леђиром и шестаром. *Механичке уметности често би биле корисније, но гимнастичке вежбе.* Прве служе духу, друге телу. За варошку школу су школе за *рукодеље,* које не морају бити школе за занатлије. *И сваки човек треба да научи, да уме употребити своје руке.* **Рукино је часно место уз језик, те да човека уздигне над животињама.“** — — —

Златне су, синовче, биле ове речи ових уважених мислилаца, које познаје сваки образован човек. Ја имам на овом месту само још ово да ти додам: Врати се, на прочитај ово писмо још једном!

Буди здраво твоме стрицу.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Суврсмени роман

приликом срп. превода Шпилхагновог романа „*Проблематичан свет*“.

(Свршетак)

Кад у овај на брзу руку скицирани оквир модерног романа унесемо Шпилхагнове *Проблематичне природе,* опазићемо одмах какав оне положај заузимају у колу осталих данашњих колега својих

Метода којом ћемо се у овом послу послужити, анализа је самога романа, којом ћемо у исто време доћи и до најтачније оцене самога дела.

Проблематичне природе наличе на све остале романе Шпилхагенове. Исти дух, иста мишљења, исти начин писања, иста тенденција, иста композиција, па чак и исте личности налазе се у свима већим романима његовим. Ако се што промени, промениће се само имена личностима и местима; основа остаје иста. Што је у једном роману Освалд, то ће у другом бити Лео, на место доктора Брауна доћи ће доктор Валтер, Јелену ће заменити Силвија, од четири човека остаће три, место три жене доћи ће четири, [1]) а све се не ће више дешавати у Гренвицу или Гринвалду но у престоници или на ма ком другом месту. Ако сте већ читали који роман Шпилхагенов, па сад узмете и други у руке, учиниће вам се кад познате личности, да сте се састали са старим знанцима које само нисте видели неколико година: људи су исти остали, само су се променили нешто у лицу, носе друге хаљине, имају друге положаје, авансовали су или пропали, али мисле и раде исто онако као и пре: ви сте их, у осталом, одмах познали. Кад сте једнога смотрили, узвикнули сте: „Гле, зар си ти свршио велику школу! — Па шта си сад? — Пастор?“ Пре сте га знали као теолога на X. университету. Наишли сте на другог. „Гледај мога старог пријатеља! узвикнули сте, и загледели сте га мало пажљивије. Него, јако си се променио, сав си сед; али сам те ја ипак одмах познао“. Овако отприлике дочекујете Шпилхагенове јунаке кад му који нов роман узмете читати.

То је за личности; тако је исто и са местима. Кад Шпилхаген покаже читаоцу место на ком ће се нова радња дешавати, мало који од њих не рекне: — мени се чини као да сам ја овде био једанпут. И не вара се: доиста је ту био једном, само се од оно доба по што шта изменило.

И догађаји вас тако опомињу један на други. Основна нота је код свију једна иста. Била композиција у молу или дуру, он за своју полазну тачку, за своју основну ноту, узима увек исти тон. Па како нема толико снаге да са тако мало средстава да довољна живота својим продукцијама, то од тог једног, увек једног тона, остане нешто једнотоније, монотоније, и у целокупном утиску који његови романи остављају у читаоцу.

[1]) Види „*Проблематичне природе*“ и „*У реду и у строју.*“

Ова једноликост основе у његовим продукцијама долази на првом месту од индивидуалности Шпилхагена као аутора. Сваки бољи аутор има своју индивидуалну физиономију. Он се може у свему другом држати обичнога пута, у једном правцу мораће се одвојити од других; и то даје оригиналности његовим продукцијама. Сваки од њих има оно што се зове свој специалитет. Балзак, Стандал, Дима, Зола, Дикенс, Тургењев, Толстој, Кабаљеро, Фарина, сви имају понеку страну која је чисто њихова, којом су они први пошли, која је онај корак што га бољи писци морају да учине унапред, ако хоће да осигурају себи часно место међу звездама прве величине на небу лепе књижевности (опростите ми за ову реченицу). Кад сличност у песничким радовима долази из овог узрока, онда је она само сведок јаке индивидуалности песникове, јер таква сличност основе не значи ништа друго до да је писац изабрао земљиште које врло добро познаје, и на ком може подићи веће и различније зграде но на основи која би му се непрестано љуљала под ногама. Али кад се сличност не ограничава само на темељ, кад се сличност протеже и на саму зграду, кад је ухватите чак и на ситницама, онда ту више није узрок индивидуалност ничичева; ту може бити говора само о неплодности или нехатном и несвојском раду његовом.

Код Шпилхагена је као и код других бољих писаца код којих се ова мана опажа, овој сличности узрок више нехатан и брз рад њихов но неплодност. Узмите Диму. У његових двеста књига романа има зацело четири стотине места која се могу мерити са најбољим што се досад у тој врсти израдило. Замислите сад да је он место двеста књига написао двадесет; шта би било? У свакој његовој књизи било би двадесет изврсних места, двадесет места првога реда, то јест таман онолико колико би било довољно да од сваког појединог романа његовог начини урнек у свом роду. Овако је своју снагу истрошио у хиљаду комадића, расуо ватру у хиљаду варница, изашао пред свет у једном трепутку као сјајан, дотле никад невиђен ватромет, па напослетку био и судбине ватромета. Још нам је само у очима остао траг од оне јаке светлости, али и то пролази, и густа помрчина пашће на место на коме је пре било толико сјаја. Сасвим као после сваког ватромета.

Много писати и брзо писати, то је особина модерних писаца. У једном разговору са г. Н., човеком оштра и дубока погледа у питањима литерарним и једним од оно мало Срба који више знају и читају но што пишу и говоре, паде реч и на ову тему. „Вала упоредити — ја наводим речи свога колокутора — старије писце и њихове радове са новијима, па видети колика је грдна разлика између

њих. Оваквога рада данас више нема. Узмите на пример Филдинга, аутора за кога на жалост, колико ја знам, зна највише пет шест људи у целој краљевини Србији. Како је он савесно радио на своме *Тому Џонсу!* Видите одмах да је код сваког листа, код сваког ретка, дуго промишљао, да је све на тенане радио, и план, и епизоде, и причање и оне многобројне козерије које су још један чар, још једна драж више покрај осталих лепота овога романа, да је поштено, не јурећи за ефектом, тежећи само савршенству и, као што каже Мисе, задовољавању себе самога, израђивао брижљиво најмању ситницу, да је писао тако као да своју књигу не ће продавати књижару и давати троспратноме подвалку, публици у руке; очевидно му је девиза била: никоме концесије, а најмање, Пурињу и Валожињу.

„Код Стерна то исто, можда још развијеније. Узмите на прочитајте десет страна из његова *Тристрама Шенди*, па ћете видети од првог часа с каквим човеком имате посла. Изгледа да је за сваку периоду потрошио бар по по сата. Сваки је лист у његовој књизи као најфинији филигрански рад у злату и слоновој кости. Све је ту полирано, све одмерено, и по тежини и по величини.

„А данас — са изузетком неколико часних примера, сасвим обратно. Ради што више можеш, пиши што више можеш, а поглавито много разговарај. Ако си јуче на брзу руку нешто довршио, данас одмах почињи друго. Тако и сутра, тако и прекосутра, док се на теби не понови случај који се са Димом десио. Све данас пише дванут више но што треба. Зола је за петнаест година написао петнаест романа, неколико драма, доста приповедака и много новинарских и других чланака; Дима је за три четири десетине година написао толико исто стотина свезака; па и Балзак, Жорж Санд, Дикенс, Валтер Скот и многи други, многи сви, пате од исте болести".

Овако је и са нашим Шпилхагном. Само његових приповедачких радова има у целокупном издању петнаест томова, по четрдесет штампаних табака том. Сад, како може у овој огромној колекцији све бити вредно и драгоцено, све бисер и драго камење? Где је много званих, ту је мало избраних, то је тако било од вајкада. И онда, разуме се, и нехотице почињу дела личити једно на друго, и ако томе није узрок неплодност писчева. Кад бисмо хтели играти се речима, могли бисмо рећи да је баш плодност писаца узрок њиховој неплодности.

Све се ово познаје и на роману којим се ми занимамо. Додајте овоме још величину његову, која је наследна болест свију немачких и енглеских романа, и која овде одговора маси од осамде-

сет штампаних табака. Осамдесет! Та ја бих на толико папира исписао историју свега света и свију времена, и опет би ми, чини ми се, остало толико места да покрај свега стане још и Тургењевљев *Дим* или Балзакова *Евгенија Гранде*. И онда није чудо, што се на овакој маси папира све расплине и обљутави као водњикаво млеко, што се интерес изгуби и што на његово место дође чама пре но што пређете половину целога романа.

Томе злу доскаче Шпилхаген, као и остали немачки романисти (угађајући при том и укусу немачке публике), уносећи интригу и романтичне, интересантне авантуре у своје романе. Ну, тиме обара вредност својих књига још за један степен ниже. Али такав је немачки роман и таквога га немачка публика хоће. Немачки роман мора бити романтичан као што енглески мора бити моралан *) Прави модерни роман, друштвени роман, без икаквих примеса имате само у француској и руској књижевности, и у холандској једну ситнију грану његову. Немачка ће увек остати земља романтике. И кад дође време да је се они за часак отресу, то ће бити само за малу периоду једну, као што је то већ било једном за време Лесинга, Гета и Шилера. Па и тада је тај покрет био ограничен на неколико људи и никад није ухватио дубља корена. У исто доба кад су Винкелман и Лесинг, један у једном, други у другом правцу, радили на успеху класичнога духа, Шилер и Вулпиус, Лафонтен и Хајнзе пишу *Разбојнике*, *Ардингела*, *Роналда Роналдинија*, све продукције у којима се романтика гуши од претрпаности. Бразда, коју су старији писци заорали, бразда се и даље и код новијих. У *Проблематичним природама* имате романтике толико, колико и у Вулпиуса и Ајхендорфа заједно. Личности су бајаги све модерне: медицинари, инжењери, скептични професори логике и психологије, dandies, девојке које су читале Бајрона, жене које читају Шлајермахера; дата им је и нека модерна боја; међутим, кад боље погледате, у њих је само спољашност модерна, а радње њихове, њихов живот, онакви су какви су били и у старим романима. Писац их доводи у такве ситуације, да и оно, што је доиста модерно на њим, пропада без повратка. Место обичних догађаја из живота, наићи ћете овде на отмице, на романтичне љубави, на витешка дела, на турнире, који се од средњо-вековних разликују тиме, што се овде

*) Ја покрај свега интереса, што би за нас могла имати дискусија о овом предмету, не могу ни речи потрошити на њу, но упућујем своје читаоце на красно написане стране о енглеском роману у IV. и V. књизи Тенове *Историје енглеске књижевности*; неколико од тих страна (о Дикенсу) читали су српски читаоци у ваљаном преводу у поднизку „Одјека."

место старих стрела, гађа револверима, на Циганке, које су, као и пре, умешане у разне чудноватe авантуре, на предсказивања и врачања, која се са математичком тачношћу испуњавају, на заплетене парнице, грозне интриге, изгубљену племићску децу, на бабу, која као што је то већ ред, чува неку извесну тајну племићског дома (сва се разлика овде састоји у томе, што се баба не зове „стара Урсула“, но „мајка Клаузен“), на послетку, на тако романтичне ситуације да вам се кожа јежи, а коса на глави диже. По неколико пута за време читања превртете листове, тражећи прву страну да се још по једанпут уверите, да ли се роман доиста догађа 1847 године, у деветнаестом веку, посред модерне, цивилизоване Немачке.

Барон Олденбург и Освалд враћају се с бала кући.

„На ливаде се спустила густа магла. Кратка летња ноћ приближавала се своме крају. І а истоку, светлије небо наговештавало је рођење новога дана. Полумрак је све подједнако покривао својим сивим велом. Баш према њима, на северу, севале су с времена на време муње из мутних, густих облачина. Све је било мирно по пољу, чак и шева, гласник новог дана, оклевала је још.“

Олденбург и Освалд разговарају.

„Шта је то?“ рече одједанпут барон

„Недалеко од њих, кроз јутарњу тишину, зачу се оштар врисак, па онда исти глас писну још оштрије, јекну још очајније, онако као што би врисnула жена — јер глас је био женски — пред чијим би очима блеснуо нож у рукама њеног убице.

„Напред, Карло!“ викну барон своме кочијашу.

„Кад завише око угла у шуми, пред њиховим се очима разви једно од најчудноватијих позорја. — Једна чудновато обучена циганка, са пренем турбаном око своје вране косе, јурила је вриштећи за неким коњаницима који се, бесно шибајући коње, за тили часак изгубише на завијутку пута иза дрвећа. Кад кола баронова догрмеше, циганка скочи на страну и цикну, пружајући руке према барону: „Моје дете, моје дете! они су ми моје дете отели!

„Освалд скочи с кола.

„Спасавај ми чедо, господине, спасавај! јаукну јецајућа на тресну о земљу грлећи Освалдова колена.“

Како вам се чини ово? Јесте ли наишли гдегод на романтичнију ситуацију? Напослетку, да не говорим ја; ево Шпилхагнових речи о њој:

Бескрајно романтична ситуација, господине докторе, рече барон. Праскозорје, месечина, шуштање шуме, јецајућа, царева друмови, — тако ми бога: баш као у Ајхендорфа.

Јест, баш као у Ајхендорфа, и то је оно што не ваља. —

За овакве авантуре требало је да и људи којима се оне дешавају не буду обични људи; другим речима, за романтичне аван-

туре требали су и романтични људи. И доиста, тако је и било. Све главније личности у роману романтичне су. Познато је да је романтично све оно што није обично, мирно, строго природно, то јест све оно што је дивље, неразговетно, фантастично, оно за чим се тежи, за чим се чезне, што се само слути, das Ahnungsvolle, das Unendliche, као што кажу Немци; једном речју, идеално савршенство неко. Јунаци су дакле у овом роману романтичне личности, то јест све савршени људи који имају све могуће врлине, отприлике онако као што их хришћанста наука даје анђелима или античка митологија полубоговима. Освалд, главна личност у роману, саставља у себи све могуће физичке, интелектуалне и моралне врлине. Пре свега је млад, стасит, плећат, јак и веома леп, тако леп да се све жене и девојке у роману и ван романа заљубљују у њега; затим веома даровит, научен, мудар и духовит; па онда пише песме, слика, гађа у нишан тако, да постиђује у гађању једног племића који се можда целог века само у томе вежбао; јаше коња као Александар или Ренц, игра као Таљони, куриште дамама као први кавалјер на двору Луја XIV; [1]) честит је, племенит, крепак, чедан; на кратко човек који је синтеза Адониса, Херкула, Аполона, Волтера, Бајрона, Аристида, Сократа и још читаве једне серије вештака, научника и јунака, коју ја не ћу наводити из страха да се сам својим читаоцима не учиним комичан. — Бруно се разликује од Освалда само тим што му је тек шеснаест година. Олденбург је такође генијална природа, човек врло научен, који говори течно неколико страних језика, барон, честит, ваљан, храбар, по души анђео, по срцу витез. Па професор Бергер, па Мелита, па Јелена! Шта је ту речи потрошено на описивање њихових врлина и њихове лепоте! На једном месту, Шпилхаген, који иначе бриљантно описује и виртуозно речју влада, тражи упоређења у сликарству и музици да читаоцу да појма о Јелениној лепоти. „То вам је лепота, вели, која би сликара могла довести до очајања, јер је човек баш у њеном најмирнијем цвету не може више ни изнети помоћу црта и боја; само је још музиком можете изразити. Волео бих да је Бетовен видео, или Роберт Шуман; па би вам онда вредно било чути ону тајанствену, демонску композицију коју би они, одушевљени и инспирирани овом појавом, створили.“ Нека ми опросте моје лепе читатељке, али ја у овакву лепоту не верујем. *Можда* сам ја јеретик... *можда* Шпилхаген има право.., за мене је засад само то јасно, да овакво савршенство на крају крајева постаје досадно.

[1]) В. стране 352—3 у ориг.

Ово је највећа замерка која се може учинити Шпилхагену, и замерка је доиста озбиљна. Само ствар овако стоји. Да не бисте криво разумели ово што сам досад рекао о њему, морам вам одмах рећи да је његов жанр погрешан, али да је он у свом жанру добар. Не треба мислити да Шпилхаген не иде зато у добре и веће писце што је у ову погрешку пао. Напротив, он је у неким стварима јак; веома јак. У њега има врлина које га стављају у један ред са првим писцима данашњим. У његовим романима има јаких и интересантних драмских ситуација; конверсација, која је по речи гђе де Ремиза, пировање духа, жива је, духовита и пикантна, на местима патетичним има снаге и топлине; у изразу је елегантан, описи су му брилантни; а по целој књизи посејао је красна хумора и комике (ја упућујем овде само на оне славне разговоре између Олденбурга и Клотна); напослетку има лепих поетских места која се у модерном роману чиста све ређе налазе. У „*Поплави*“ — да само њу поменем — има, по критици Шмитовој на њу, описа који се могу смело упоредити са најбољим описима Дикенсовим: има ту речи лапидарних „какве их муња у стену реже“. Његови *Прилози теорији и техници романа*, дакле књига једна којој наслов заиста даје права да буде сувопарна, прави су ватромет брилантне реторике. Очи човеку засену од сјајних антитеза, чудноватих парадокса и речитости која вас доиста витла за собом. Ипак Шпилхаген није од оних који као Фишарт или у новије доба Шер, уносе нове обрте и ново градиво у језик, или од оних који, као новији писци француски, дрским стилистичким новинама, на пример смелим састављањем придева и именица у реченици, богате и снаже језик и не лепоти и по снази његовој. Он је од оних који се, не стварајући ништа ново, вештачки служе оним што већ постоји.

Још нам две ствари остају да поменемо, па да завршимо оцену о овом роману: психолошку вештину утрошену на стварање и развијање карактера и онај морално-филозофски галиматиас, којега је апостол у роману професор Бергер.

Морал који овај професор, најгенијалнија личност у роману, заступа, морал је будистички или Шопенхауеров. Истина, то се из романа бог зна како јасно не види, јер се „Нирвана“ и „највиша морална циљ“ непрестано мешају и преплићу, али ја ипак држим да је Шопенхауеров: једно с тога што је Шпилхагену Шопенхауер био ближи но Буда, друго што сам, знајући Шопенхауерова *Parerga* и *Paralipomena*, познао и опазио његов утицај на теоријским разлагањима Шпилхагеновим. Али су овај морал и ова филозофија (остављајући њих као такве на страну) тако нејасно и невешто из-

рађени у роману, да реч филозофски галиматиас коју сам мало час употребио није нимало строга. Читалац који није заједно са Шпилхагном подвлачио и памтио иста места у Шопенхауеру, не може разумети пишчеве алузије и теорисања. А после, цео је Бергер тако магловит, тако неопипљив, тако абракадабрантан; писац га је вукао по тако наопаким, ступидним, апсурдним авантурама, да читалац пошто остави друштво тога човека трља очи да види где је, да види да ли му је глава још на раменима, да се увери да ли доиста још влада са свих пет пет чула својих. —

Да завршимо сад са још једном примедбом две, о психологији. Шпилхаген је сјајан дилетанат*). То је у техници, то као филозоф, то као песник, то и у психологији. Увек углађен, увек сјајан, али увек површан и једностран. Као Росини, и он „недостатак у дубини заклања мирисавим и шареним цвећем". Али му то код психологије иде најтеже од руке. Док су духовите опаске довољне, дотле је све добро; кад нађе потреба да се мало у дубину уђе, да се мало по помрчини забарата, онда Шпилхаген са својом буктињицом која не гори но тиња, не светли много. И најгоре је то што се у том случају помрча и она прва јача страна његова, па духовите опаске ишчезну, а дубоки проблеми остану нерешени. Ове ме две особине код Шпилхагна, од којих он једну има а другу хвата, опомињу на кошуљу и златокриле тице, краља Нале у *Махабарати*[1]. Пошто је Пукшара био прогонио из вароши Налу са Дамајантом, лутао је Нала неколико дана по околини „глађу мучен, водом живот подржујући, корење из земље чупајући." У том лутању, једном, баш кад је био веома гладан, опази како на земљу слете неколико златокрилих тица. Нала се обрадова и одмах му паде на памет: „Ето онога што ја тражим; ово је дивота!" На с места покри тице својом кошуљом. Али тице које нису знале да је кошуља једина халина Налина, понесоше је и одлетеше с њоме високо, високо, а оставише краља Налу „гола као од мајке рођена." Овако је било и са Шпилхагном. Да би се дубље психологије дохватио, он је на понеким местима жртвовао оне лепе и духовите опаске своје, али без успеха; па тако, једно изгубив, друго не постигав, остаде као краљ Нала и без кошуље и без златокрилих тица.

Онде где се Шпилхаген није завео романтиком, створио је фигуре сваког поштовања вредне: тако барона и баронициу, Феликса,

*) Овде реч дилетанат не значи почетник, но средњи таленат, за разлику од већег и од генија.

[1]) Индијски еп.

Клотна, пастора, и жену његову, и тако даље. Ове су личности врло вешто израђене, врло вешто, и човеку дође жао кад помисли какав би красан романист био Шпилхаген само да није на немачкој земљи поникао. Овако је са њим као са Ђерданом краљице у бајци. Пакосна једна вила пресекла је Ђердан, бисер се расуо на све стране, нешто би украдено, нешто изгубљено, и кад се Ђердан опет везивао, пакосна вила уметне лажна, омањијана зрна бисера да лепу краљицу вечита несрећа прати. Овако има код Шпилхагена ствари које осталим лепотама носе несрећу. Non son' rose senza spine!

* * *

Још две три речи о преводу.

Одмах на првом управо на насловном листу, погрешно је преведено име роману *Проблематичан свет*. Немачки је наслов *Problematische Naturen*, јер се у роману износе *неколико* проблематичних природа (Освалд, Олденбург, Бергер) и показује њихов живот и њихово понашење у овом позитивном, негениалном свету (барон, бароница, пастор и њихова жена, доктор Браун итд.) Роман би се могао звати *Проблематични свет* онда кад би се *тај* свет описивао, у коме би изузетно било неколико позитивних природа.

Друге погрешке могу се поделити на троје: на погрешке незнања, нехата и недовољне снаге. Ја ћу навести само неколико и то само из прве свешчице; зато одмах напред кажем да овакве погрешке какве ћу ја овде набрајати, кипте по свима свескама.

У оригиналу стоји:

.... auf einer Brücke, die zu einem mächtigen steinernen Thorweg führte, то јест на мосту, који је водио грдној једној капији од камена. У преводу стоји:

..... на мосту, што је водио путу, озиданом на свод од камена (стр. 1).

Овде је преводиоца збунило то што у речи Thorweg, капија, има Weg, пут, на крају.

Даље у оригиналу стоји: — führte ihn über den Hausflur, an dessen Wänden Oswald dunkle Portraits bemerkte. То значи: проведе га кроз трем у ком су висиле слике (предака фамилије Гренвиц)... То је преведено: водио га је кроз двориште, по чијим дуваровима Освалд спази тавне слике... (стр. 5). Шта велите, какве би изгледале слике које би сто двеста година стајале у дворишту на ветру и киши?

На једном месту се прича у оригиналу како су патке чуле да се иза амбара рашио џак жита па пошле на пир. У преводу стоји: појавио џак жита (стр. 26). Шта ће патке са нерашивеним џаком? Овде је преводиоца збунила реч aufgegangen која истина значи на неким приликама: појавити се, али кад је о џаку реч само: рашити се.

Даље: „Wir haben uns ja wohl übes das Thema der Erziehung unserer Kinder ein für alle mal des Streites begeben.“ Значи: „Ми смо, чини ми се, углавили да се о васпитању наше деце више никад не препиремо.“ У преводу стоји: „Ми смо се баш у препирку упустили о васпитању наше деце.“ (стр. 36.)

Даље: „Aber wie kann man das auch fragen!“ Значи: „Али како можете то и да питате!“ У преводу стоји: „Али то се и не може казати.“ (стр. 37.)

Даље: „Aber vergebens suchte er es zu bannen,« преведено је: „Заман се трудио да је одбије“ (стр. 45). Напротив, у роману се прича како су му све друге даме излазиле јасно пред очи, само амазонка у зеленој јахаћој хаљини, то јест Мелита (о којој је овде реч), губила се пред његовим очима; и онда је додато: „Залуд се Освалд трудио да је изазове.“ Bannen значи прво заробити, везати, задржати и изазвати; на пример у фрази „Geister bannen“ значи изазвати духове, а не: отерати их.

Затим има рђаво преведених ствари само са грозне, пирамидалне аљкавости. На пример:

„. . . liess sie fast um zehn Jahre älter erscheinen,“ преведено је: „изгледала за десет година млађа“ (стр. 30) па се онда у преводу наводе редом сви они разлози који су оригиналу наведени да покажу како је она морала изгледати старија.

Даље: „Von Oswald nicht unbemerkt“ преведено је: »кришом од Освалда“ (стр. 62) место да се каже да је баш Освалд видео.

Даље: „wohl erhellten, nicht gewölbten Saal“ са: „али светла и на свод“ (стр. 49) место „не на свод.“

„Unterbrochen“ је превео са „непрекидно“, „unfreundlich“ са „љубазно“ (стр. 23), „gur verbürgt“ са „доста вероватан«: „wahrscheinlich“ би сигурно превео са „поуздано«. Овако преводе просто они којима је Hochzeit „високо време“.

На стр. 26. изостављено је „durch das Dörfchen jämmerlicher kleiner Kathen.“ Истина K a t h e, fem. (кућица) је провинциализам, али добар преводилац треба да распита шта свака речца значи. Ја не тражим од преводиоца да не гледајући у речник каже како се немачки каже: чмичак, или шта српски значи: fickfackern, али

кад један посао код куће ради, са речником у руци, онда се од њега све сме тражити, —

После нема довољно снаге у изразу, па ослаби свако јаче место, од сасвим простог па до компликованог.

„Die Luft war schwül und drückend“, (била је тешка и јака оморина) преведено је са: „ваздух беше топал“ (стр. 7).

Даље: „mächtig, unwiderstehlich, wie ein Bergstrom, der die Felsenschranken gesprengt hat und jauchzend in das Thal hinunterstürmt“ (силно, неодољиво, као бујица која је крш и камен проломила па заносно кличући грми у долину) преведено је овако: „као поток са брега, што је камен с пута уклонио па весело тече у долину“ (стр. 22).

Све је овако преведено. Где је реченица заоштрена у досетку, преводилац јој је врх сломио; где је сјајна, ту је упрљао, измастио: гадно је очима погледати; где има хумора и комике, превод, жалостан као што је, чини противан утисак на читаоца. Са грацијом камиле шета преводилац кроз ливаду, па десно згази љубичицу, лево сломи нежни споменак, тамо нешто изгужва, овде све изгази. Ја бих знао један начин да се рђавим преводиоцима стане на пут, али ми предлог не ће нико примити.

Уза све ово долазе још неке речи као дечак, варанција итд. које можда имају у неким крајевима и неке поезије, али су овде страшно неупотребљиве. Истина, преводилац се није овде толико у том погледу огрешио колико други један литератор, славан потомак претка неславног, који нас у својим преводима „са француског“ сваки час пресипа чисто француским фразама, као: „Та госпо му тане!“ и „иди у шевин далак“, али се ипак огрешио.

Ипак је преводилац — две наметне ствари учинио: прво, што се није потписао; друго, што није узео нешто теже и важније да преводи. Једно је добро за њега друго за публику.

Богдан Поповић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Амерички. Шаљива игра у једном чину. По туђој мисли, написао Данило А. Живаљевић.

Кадгод се од неколико година овамо повела реч о нашим оригиналним шаљивим играма, увек се говорило како се још није на-

шао човек, који би на томе пољу заменио пок. Косту Трифковића, који је схватио био наш друштвени живот, и који је вештачки знао изнети пред очи нашем свету све оно, што му не ваља, пропраћајући фином иронијом. У његовим делима карактери су потпуно верни самој природи нашега света, догађаји се тако природно и неусиљено развијају, да гледећи његово какво дело, заборављамо, да се то догађа на позорници. После Трифковића појавише се у нас више писаца оригиналних шаљивих игара, али на жалост, ни један није могао са успехом заменити Трифковића. Неки схватише народни живот, но не имађаху потребне спреме, те га не умедоше изнети онако, како ваља, па или падаху у грубе досетке, или је развој у самим делима тако неприродан, да се одмах осећа нека натегнутост и усиљеност. Неки опет имађаху потребне спреме, али не познаваху наш друштвени живот, него писаху дела, у којима веје дух, који не одговара нашем

У том се ево појави нова шаљива игра „Американски." Пре но што би рекли своје мишљење о њој, биће од преке потребе, да укратко испричамо садржину њену.

У Београду живи имућан човек Стеван Дашић, са својим ћеркама Милком и Миленом. Старију ћерку Милку воли млад, озбиљан човек Милосав Крстић, но Милка га одбија, и вели својој сестри Милени, која је због тога коре, да јој се не свиде млади људи „који су већ у двадесет петој години озбиљни, као да им је четрдесета; који ретко кад иду на забаве, а ако и дођу, разговарају се са познаницима о књижевности и политици, а не ће да играју; који по цели дан седе код куће превртући књижурине" и т. д. Милка је чедо данашњег површног и штетног женског васпитања. Она хоће да јој је муж „елегантан, фини, да игра, да је води по забавама" и т. д. У томе долази Дашић и вели да је добио писмо од Ђуре Колића, сина свога давно умрлог пријатеља. Дашић му је требао бити и био му је други отац. Ђура је био још од малена добро дете, но непрестано је тежио, да оде из Београда, те тако се једном отисну у свет и оде у Америку. Пре неког времена Ђура му је писао, да се обогатио, те је намеран да се врати у отаџбину и да се жени, па како је Дашићу много обвезан, то ће да узме једну од његових кћери. Овај му пошље слике, и сада му Ђура из Чикега одговара. Обе девојке једва чекају да отац отвори писмо. Милка неможе да одоле срцу, узме оцу из руку писмо и оцепи коверт с једне стране те почну читати писмо Ђура јавља да је примио слике и вели да се одлучио, да узме г-ђицу Мил... но баш ту је оцепљено парче артије, кад отвараху писмо, те тако се не зна,

да ли је хтео Милку или Милену. Девојке доказују једна другој, коју је хтео да узме. Свака жели себи тако младог и богатог мужа. Реч по реч и заваде се.

Ђура међу тим није хтео слепо да се жени, но је хтео да окуша, која је боља по срцу, те је нарочито написао онако нејасно и непотпуно име. Да би своју намеру што боље извршио, долази он баш у оном тренутку, кад се девојке споречкаше, са путничким стварима у руци, издајући се за слугу Ђуриног. Тако је мислио да ће му боље испасти за руком да се увери, која је девојка боља срца. Почиње разговор са њима, но ни једна му ништа не одговара, и тек када спомену да долази из Америке, скочише обе и беше једна љубазнија од друге. Но та љубазност пређе их, кад им Ђура рече, да је он само слуга онога Ђуре, кога оне очекују. Почеше распитивати о господару, да ли је леп, богат и т. д. Сада беше згодан тренутак да Ђура позна обе девојке. Рече им, да му је господар грбав, да је осиромашио, и девојке се одједном охладише. Почеше једна другу задиркивати, док се поново не споречкаше.

Сада долази Дашић. Кћери му јаве да је Ђура дошао. Тек беху у речи, а Ђура на врата. Прерушио се сав. На лицу му лажна брада, а на леђима лажна грба. Дашић мотри Ђуру и вели му да се променио, да је пре био прав, а сада.... Ђура му на то прича, како у Америци расту неки чирови, те је таке среће и он био, само му је чир мало већи. Дашићу је жао, но опет га грли. Ђура му прича даље, како је на путу имање изгубио. Покрадоше га. Дашић се упрепасти, али га ипак, као човек добра и поштена срца, позове, да остане код њега и да раде заједно. Упозна га и са својим кћерима. Девојке се рукују хладно са Ђуром, и овај примети разлику међу садашњим поздравом и пређашњим интересовањем. Ђура се радује што их је видео, и вели, да би се радовао још више, да му се на путу није десила несрећа, јер би онда могао једну својом назвати. Дашићу је криво што тако говори, јер он је хтео да даде своју кћер њему, а не његовом новцу, те остаје и сада при томе. Ђура је весео, и кад му Дашић рече да пружи руку оној кћери, коју мисли да узме, бира Милку. Но ова га опоро одбија. Милени је већ жао, што Милка тако ради. Када се Ђура поче жалити на своју судбину и када рече, да ће се убити, Милена му даје своју руку, јер осећа „да му је срце племенито, да је пун врлина, које вреди више од свега блага овог света.“ И тако је Ђура постигао оно што је хтео, нашао је оно, што је тражио. Оде за тим да се пресвуче. Милка се смеје Миленином избору, отац је кори и опомиње, вели јој да није све злато, што се сија. На то улази поново

Ђура без грбе и браде са малом кутијицом у руци. Сви се изненаде када га угледају, и он даје кутију са накитом својој невести Милени. Ђура им приповеди, зашто се мало пре претварао. Рече, да је накит био део грбе, јер се бојао да га не покраду на путу, те је све драгоцености и папире пометао у лажну грбу. Исприча, како је и у писму нарочито написао само три почетна слова од имена, не хотећи пружити руку којој од девојака, док их обе не види. Даница иронично пита Милку, како јој се све то допада, показује јој наките, а ова се једи и каје. Сада улази Милосав, који се спремио да отпутује, те је дошао да каже збогом. Милка му не да да иде и вели да се каје, што се онако владала према њему, и моли га да јој опрости. Милосав прашта, и тако се свршава шаљива игра.

Да разгледамо сада само дело мало изближе.

Пре свега морамо рећи, да не разумемо, шта значи управо то „по туђој мисли написао.“ Превод није, прерада није, оригинал није. То је појам врло нејасан. За то би сваком световали, да црпи мисли за своја дела из себе сама, и то оне мисли, до којих је дошао проматрајући своју околину и свој народ.

У свакој шаљивој игри писац војује против извесних махна у друштву. Он војује против њих у толико, што их у шали исмева, но та шала не сме се састојати само у досеткама, но мора лебдити око сваке особе и сваке радње у комаду. Све оно, што шаљива игра хоће да исмеје као рђаво, мора њи таким путем, да само по себи дође у сукоб са оним што је добро, и да на послетку подлегне, једном речи зло се мора само својим радом исмејати, те тиме учинити, да добро победи. Но све то треба да се дешава у лепој, а не у грубој шали, јер је комад иначе сванта пре но шаљива игра. —

Заплет, који је у шаљивој игри готово увек conditio sine qua non, мора бити природан, те да тако рећи сам себе изазове и разреши.

Поједини карактери, који су носиоци оних назора и дела, које писац мисли да представи као добре или рђаве, морају бити потпуно изведени, те да тим јаче добро одскочи од рђавога.

Развој саме шаљиве игре треба да је живахан и природан, те да гледалац или читалац чисто заборави да је у позоришту или да чита штампано дело, него да му се учини, као да се оно фактички пред њиме дешава. Само тако дело (свако па и шаљива игра) може имати природног и здравог утицаја на читаоца, а то је и задатак драматског дела.

Српска шаљива игра треба да носи на себи кроз и кроз тип српског живота. Они који је гледају или читају треба у њој да виде себе и своју околину. Она мора бити у неколико огледало онога живота и друштва, у коме се дешава.

Да ли је и писцу ове шаљиве игре испало за руком то што рекосмо? Видећемо.

Милка и њени погрешни појмови, то је управо оно, што се хоће у овој шаљивој игри да исмеје, против чега и војује. Писац војује против тога, он је рад да изнесе те погрешке у данашњем друштву. Он то и чини. Но заборавио је да треба показати и докле доводе таке погрешке, ако се не поправе. Ми не видимо да ли је зло угушено. Милка поред свих својих рђавих махна не бива кажњена, а не видимо ни да се збиљски поправља, ван из онога, што моли Милосава за опроштај, и из сестриних речи. Али то није довољно, није бар потпуно и као што треба изведено. Милкин се карактер тако нагло а битно мења (баш да то и признамо) да је посве неприродно.

Миленин карактер тако исто није јасан. У њој видимо клицу доброг срца, али је и она заражена болешћу, коју проузрокује нестрано и погрешно васпитање. У њој на послетку превлађује добра страна, но са свим неприродно. Жао јој је Ђуре, који почиње да јадикује и који хоће да се убије, те га наједаред заволи и даје му своју руку. Тај прелаз Миленин из одвратности у љубав према Ђури психолошки је неоправдан, у толико више, што она зна, што је видела, да Ђура љуби Милку а не њу, те тако не можемо да увидимо, шта је побуђује, да заволи човека, који њу не гледа. Она се дакле жртвује човеку, кога је до пре неколико тренутака мрко гледала, а који њу ни сада не милује. Сажаљење може да побуди жиље заузимање, но не праву љубав, бар не у оном случају, где је јунак тако слаб као што је Ђура. Па и да је он на своме месту, опет треба више времена и више разлога и за сажаљење, а не само неколико жалосних речи Ђуриних. Овде се међу тим то дешава за два-три тренутка. Нигде нема скокова, па ни у души људској, а ако их и има, они у ствари нису скокови, јер их изазивају тако јаки и оправдани разлози, да се скокови изравнају.

Ми сумњамо, да се и једном женском створу може допасти онакав телесно ружан човек, који поред тога још при свом неуспеху почиње готово да плаче и који јавно говори, како хоће да се убије. Такав је карактер слаб, смешан. Прави Ђура морао је то знати, па му баш не служи на дику, што је употребио тако смешно средство да дође до онога, што жели. Природно је, да онакав

карактер у *најбољем* случају једва да може пробудити и сажаљење, али сумњам да има младог и умно и телесно здравог створа, који би из сажаљења везао за свагда своју судбину са тако смешном слаботињом, као што се Ђура јавља у 9-ој појави. То није природно, тога нема. Ако се тиме хтело да покаже како тога истина нема, али је добро, те га дакле треба да има, ми са највећим убеђењем тврдимо, да таки карактери нису ни за што с тога, што су неприродни; они могу живети на којој другој планети, али на земљи не. Ми пак треба да исправљамо грешке на нашој земљи, но за то не треба да доводимо у помоћ прилике са ваљда ког другог небесног тела, бар онда не, када пишемо *шаљиву игру из реалног живота*.

Не свиди нам се никако ни онај прелаз Ђурине љубави од Милке на Милену. Ђура, који је пре два тренутка обожавао Милку, обожава сада Милену. Изгледа истина да је то само кушање, што је хтео да упозна девојке, но тако понашање младог човека, тако титрање и рачунско владање својим срцем, не приличи онаком карактеру, какав треба да је Ђура, и каквог га је и писац хтео да представи т. ј. човека млада, поштена, разборита, захвална, али и човека који има срца, јер су Ђура и Милена носиоци и борци за добро и лепо, против Милке носиоца савремене изопачености у друштву. Ђура међу тим изгледа, када се мало боље промотри, или као лакомислен bonvivant, или као хладан рачунџија, који држи да су цифре и љубав једно исто, те да се и са њима даје рачунати у сва четири основна вида рачуна. Но пека нам се не замери што ћемо рећи, да бисмо препоручили сваком младожењи, који жели да му намера испадне за руком, да таким средствима прибегава само онда, ако доиста игра шаљиву игру, иначе ће, бог и вера, бити рђавије среће од Ђуре

Изгледа, да се хтело самим насловом „Американски“ све то да оправда. Одобравамо то онда, ако се хтела да напише проста лакрдија, а не шаљива игра.

Милосављев карактер такође је непотпун. Ми не видимо из оно неколико речи његових у целом делу, да је он доиста озбиљан и ваљан млад човек, ми то само чујемо. Узмимо да је Милосав доиста онакав, какав вели да је, онда је непојамно, да озбиљан, до срца уверен човек заборавља на сва пређашња немењања и вређања једино с тога, што му Милка вели да се каје, а не наводи му откуда та промена. Тако би могао радити човек, кога од озбиљности дели велика доза блесавости, а карактер, каквог Милосава кажу, не сме имати тако мало частољубља, не сме бити тако слаб. Он може попустити, али за то мора имати довољно разлога, мора се

осведочити, да се Милка поправила и покајала, а то се не види из две-три речи, које су и зато могле бити изговорене, што је Милка хтела пошто-пото да се уда да не би заостала за својом млађом сестром. Не видимо дакле ни то, да ли се Милка доиста поправила. Ми то можемо само слутити, и то на веома лабавим основима. Карактери се, поново велимо, не мењају за један тренут, а ако се баш и промену, онда треба јачих разлога. Овако изгледа, да је зло остало, само се крије, те је тако још увећано поред тога још и тиме, што је Милка може бити из пакости и сујете пошла за Милосава. Но у ствари она треба или да се поправи (а то треба јасно да се види) или да буде кажњена. Ово ниje ни једно ни друго. Ми то можемо по вољи да верујемо или не, али не видимо пред собом праву и чисту истину.

Врло непријатно дира човека оно, што Дашић чим угледа Ђуру, после дугогодишњег растанка, одмах запиње оком за грбу, те тим речима Ђуру и поздравља. „Али молим те, ти у детињству беше прав као трска“ — то су му прве речи. После тако дугогодишњег растанка, сумњам да би ико био тако ненажљив, да одмах у првој речи тако што спомиње, баш и кад примети. Обично се штеди онај, кога волимо, а Дашић Ђуру воли. Боље би било да је Дашић причекао, да Ђура сам спомене своје зло.

Осетна омашка у Дашићевом карактеру поред тога је и ово. Када Ђура долази без грбе и браде и даје Милени накит, Дашић заједљиво дира своју ћерку Милку: „Но, Милка, како ти се све ово допада? Гледај, Милка, ово су дијаманти!.. Гледај Ђуру како је леп! .... и т. д.“ Тако понашање очево према ћерци не само да је неоправдано, но је још више ружно, и за осуду. Боље би било да јој је очинским саветом поново предстaвио, како је пошла странпутицом, докле то доводи и т. д.

Мило нам је, што је г. писац обећао да ће целу сцену са лажном грбом изменити. Добро би било, када би још више и дубље размислио о својој шаљивој игри, те је дотерао у свему. Тада би „Американски“ била једна од добрих шаљивих игара, јер поред свих недостатака основна мисао јој је добра, радња је живахна у целом комаду, а и са формалне стране спада у боље новије шаљиве игре у нас.

Приказивачи те шаљиве игре извели су добро своје улоге. Милка (г-ђица Нигринова) Милена (г-ђа Ђуришићева), Дашић (г. Рајковић), Ђура (г. Динић) били су на своме месту. Схватили су улоге онако, како их је г. писац извео. Нису дакле криви, што је више пута изгледало гледаоцу по нешто непријатно и неоправдано.

Г. Милосављевићу (Милосаву) могло би се приметити, да сваку своју улогу игда на један начин, сувише хладно, немарно.

Све, што рекосмо о овој шаљивој игри не рекосмо да г. писца одвратимо од даљег рада на овоме пољу. Шта више, треба имати на уму, да је ово први покушај. Почетак је тежак. Само поново велимо, да треба дубље промишљати о ономе, што се пише, нарочито о тако тешком послу, као што је писање шаљиве игре, и тада успеха мора бити.

Данило Недељковић.

ЈАВНА ГОВОРНИЦА*)

за стварне и личне исправке у грађи за историју српско-бугарског рата.

I

Београд, 15. IV. 1887.

Поштовани Господине Докторе,

„La vraie philosophie est de voir les choses telles qu' elles sont."

Volt.

Ко прочита шта Ви у априлској свесци „Отаџбине", говорите о мени, а не буде ме познавао, мислиће о мени врло рђаво.

Па ипак ја сам, можда највише наваљивао да се „Отаџбина" покрене и ова, управо, историја штампа. Ово нека никога не изненађује. Нека се сваки само стрпи до краја и нека пажљиво чита, па ће се уверити како се поступно и сигурном руком скида с народа жиг несрећног рата, а на позорницу јавног срама искачу оголићени прави кривци!...

У томе дакле светом и мушком послу — што ћу ја, или која друга *споредна* личност претрпити по неку ма и *неправду*, питање је без значаја, у толико пре што врата одбране стоје отворена, јер „Отаџбина" сигурно неће нам одрећи своје гостопримство. Јел те? А те полемике опет, донеће са своје стране, нову светлост, за боље и јасније познавање несрећних догађаја, који су задрли у најосетљивији народни живац — у његов *војнички* престиж — на Балкану.

Тако ето ја први прилазим слободно звекиру и молим за мало места.

Једанпута А. С. мој политички непријатељ, а лични пријатељ рећиће ми: „*Сви поштени људи наћиће се кадгод на једној страни, и неће питати један другога из кога је који табора*"...

„Отаџбина" је обрекла да ће помагати да се утре овај пут, и да ће се и она напрезати, да се уклоне сметње које спречавају ово остварење; јер је то задатак књиге противу заблуда.

*) Пошто је лако могућно да је писац дневника из последњег рата, поред највеће пажње, у појединостима био погрешно извештен, то ми отварамо нарочиту рубрику за исправке, допуне, личну одбрану итд, и штампаћемо све што ним се за њу пошље, само ако је написано како приличи „Отаџбини".

Зато сам ја „Отаџбину“ јавно хвалио и потпомагао где сам год и колико сам год могао, не питајући шта она о мени збори.

Резон је да се у свачему објасним с људма, кад је већ по несрећи пала реч о мени.

А сада један апел на Вас господине докторе.

Кажу људи да је покојни Чворић лознички начелник, кад му је стари Гарашанин припретио за путове, одговорио: „*Спусти мало дурбин ниже, спусти.*“ Јер путови у атару Београда беху у жалосном стању.

Да је нешто бивши београдски кмет спустио мало ниже свој дурбин, он би се застидио да мене пита за пиротско блато, када га није очистио испред своје куће.

Но ипак ја примам покуду, ма да нисам крив, колико је ли крив др. Владан што и данас по Београду газимо блато и задављујемо се прашином....

Баш онога дана када су се доктори са својим мађаром заглибили у блату, ја сам срећно и благополучно проводио 19 месец свога начелствовања... Пре мене минуло је толико времс, и ја сам први почео да калдрмишем Пирот, а рат ме је затекао на подизању тротоара у главној улици — средином је имао доћи макадам. Али ко је срећан њему и „петао јаја носи“: навали војска и силни возови, а ударише проклете кише. Подводни Пирот провали се; и што се нисмо збиља давили по Пироту има се благодарити оној „црвеној качкети“ и њеноме „живо, живо“....

Ја истина нисам писао ни Цару ни Краљу, али ми је опет чудо да др. Владан пројезди пут с Плоче до Пирота, и да нигде успут не спази гомилице резервног шљунка.

Међу тим благодарећи највише ревности среског начелника Тоше Станковића, цариградски је друм у томе правцу, по свој прилици најбољи у Србији; јер је он као најважнији у округу имао своје сталне плаћене чуваре, за које је био набављен и сав потребни алат. Ја сам у томе терао мало даље: писао сам Господину Министру Грађевина и молио га за неку незнатну помоћ да се за чуваре подигну кућице у крај пута; али финански обзири то су спречили. А среским старешинама, ако сам и у чему био несносан, то је у првом реду због врло честог наваљивања да се путови оправљају и чувају.

Није ваљда ту је оцена о мени неправедна и неоправдана.

Али господин доктор види код мене само ружне стране. Да би ме што глупљега одичио, он износи разговор о шареним филаретама; а кад ја забрањујем да се сат кула сруши, баш из оних разлога које је он навео, онда је то *неко*, а не *ја*, само да се неби рекло: „па, међер, овај Тоша није баш тако глуп, да се од његових глупости ваља указом бранити“...

Ја сам слушао да се чине замерке што се у овако озбиљну ствар уплећу и овакве ситнице. Не. Ове су ситнице „посластица души.“ Ваља се мало и насмејати; али и пак не на штету истине; а ја бих рекао да она сенка, која је у овом случају хтела мене да представи, неће бити моја права пројекција... Но то су субјективна мишљења, противу којих је залуд борити се и доказивати.

Али доиста ми сад први пут засира да ме људи излажу јавном подсмеху: што их уважам и поштујем! Мени се чини да је то сасвим нешто ново и необично.

И мене је доиста то ожалостило и увредило. Али ћу опет што тише дати разлога да се овако поступање према мени, ни чим неоправдава.

Када су доктори дошли у Пирот, ја сам се, ево јавно признајем, на срца обрадовао. Ја не завидим људима кад су богати; не дивим се кад су у власти; али им дубоко поштујем ореол науке. А њима обојици то не може одрећи ни г. Бан. Сем тога ја према доктору Владану имам нарочите обавезе благодарности, као оператору за извршење једне страшне операције нада мном...

Да не дуљим више него да закључим да је се и о мој карактер доктор огрешио И да ово што ја данас црвеним пада њему у грех; јер баш данас сретох једног војводу, који расте од милине што ме види пониженог.

Збиља кад поменух *војводо*.

Рат је доиста будио и изазивао многа питања. И без сумње, између мене и доктора није се само водио разговор о филаретама, и о томе да ће доктор бити министар.

Мене се чини да су ти разговори имали првенствено право на листовима „Отаџбине"; али њих тамо нема. Зашто? Ја не знам.

А за цело је у живој памети обојице њих ово што ћу навести:

Ја сам активно учествовао у наша оба рата. Ја сам тако по сили околности и само услед тога познао стање наше војске и главне личности у њој, ако не подробно, оно бар доста приближно.

И ја јамчим да сам пред оба доктора изнео жељу да поред осталога то — што оба наша рата нису изнела на површину живу личност *војводских времена* да је и успех рата веома сумњив....

Баш Др. Лаза запуши ми уста: „Не брини се, вели, тај је недостатак попуњен комбинацијом дивизијара, шефова и ађутаната. Буди потпуно спокојан, све је израчунато и биће тачно као сат".

Ово су Лазине филарете.

А шта велите за команданта коњице? Упитаћу ја.

Ту упаде у реч Др. Владан:

„Е, баш су ту погрешили".

Кад смо одрешили језике, нек се каже све, ја излазим на белегу.

Наравна ствар да од нас, а нарочито од мене, није ни политика могла остати на миру.

За све на свету министре ја имам вечито једно исто мишљење. Да буду министри а не секретари свога шефа И баш у народу мање образованом, у коме има чак и владиних посланика, који годинама седе на скупштинским клупама, а не смеду уста да отворе, нужно је да влада својом личном памећу носи на раменима сав народ. Министар председник баш кад је врло јак, поред слабих другова не може ништа учинити.

Овако умујући, мене је излазак господина Стојана Новаковића из кабинета изненадио и огорчио.

И ја сам пред докторима сигурно изгледао смешан, разлажући потребу: да се једном и код нас образује кабинет, у коме би сваки министар био прави министар. И у таком кабинету ја сам доиста Др. Владана замишљао на столици министра унутр. дела.

Али кад нас је Др. Владан зачикао да саставимо кандидациону листу од 7 таквих министара — ја и Др. Лаза нисмо могли да дотерамо ни до 5.

Др. Лаза скочи и лупи се руком по колену! „Ала, људи, брукe где у Србији нема 7 политички сложних и самосталних људи.“

Тада би нам Др. Владан подвикнуо његовски: „Па шта се онда заносите?“

У Пирот се беше слегао силан официрски свет. Било је ових и важнијих и већих чином и влашћу, али ја сам се држао доктора. Једно вече паде у наше друштво прота Живојин Јовичић и апотекар Милутиновић. На врага неко покрену питање: зашто је наша богословија заостала толико иза осталих школа свога ранга, када је она једна од најстаријих школа у Србији. Реч по реч загусти се далеко. Др. Владан поче да прави упоређење са в. академијом, доказујући како је она извела у српски свет много боље стручњаке него богословија по својој струци. С тога што ја тешко могу да подносим, да се макар и Богословија напада за сваком онако оштро, ја се придружих проти. Ми заједнички почесмо бранити Богословију, доказујући да су официри из академије у далеко повољнијим приликама доцније у животу, но свештеници, кад из школе оду управо у село за нечија времена; да се на академију више троши, и да се њени курзисти шаљу још и на страну. Бранисмо се ми што боље могосмо. Али бадава доктори су просипали на нас читаву кишу противразлога, и ми — окренусмо леђа.. Али ја рачунам да сам тада у души мога будућег министра кандидован „за ректора Богословије!“ То сада није онако сувопарно као оно у врбаку? А овако је било.

А ја се сада надам да ће ова допуна и мене и целу ствар изнети у бољој светлости.*)

У том уверењу мени је част молити Вас, господине докторе, да примите уверење мога истинитог поштовања.

Тод. Поповић.

*) Да Бог да! — Овде сматрамо за дужност приметити онима, који би у штампању овога писма видели нову пакост, да смо искрено одвраћали г. Поповића, у његовом рођеном интересу, од штампања ове изјаве.

Уред.

БРАЋА

I.

Ништа ти нема боље од слоге и лепа живота! Кад је човек паметан, па своје кућанске ствари удеси, онако, знаш: и да мачке нарани и да лоја остави; на још и кад бог дâ доброга здравља — е ту је срећа!... Ко више шта на земљи тражи — луд је!...

Е тако је, браћо моја, било од пре у кући Пантелића, а тако је, вала, и данас; само се у један „вакат“ мало изменило ал!.... причаћу вам већ...

Некадашња велика задруга сад је спала на два брата: Марка и Маринка. Њихови стари доселили су у М..... давно из Ерцеговине. Прандед ових данашњих Пантелија, борио се под Кара-Ђорђем и Милошем са Турцима. Био је то — причају стари људи — јунак каквог ретко мајка рађа. У једном боју, кад је погубио једног турског војводу, задобио је дивну сабљу, са кадифели коричама и позлаћеним балчаком, и два пиштоља у самој срми. И сад све то краси дуварове у кући Пантелића. Он је имао четири сина. На самрти заклео их је да се не деле, а да и својој деци закажу да се ни она не би по̀делила. Синови су послушали последњи аманет очев, па су га и својој деци остављали. Та је се кућа намножила; имала је самих мушких глава око тридесет; осим тога земље и то на најбољим местима — читав спаилук.... Кад им погледаш у авлију — зграда до зграде па се бели као да си бисер просуо. О ма̀лу нећу ни да говорим јер толика зграда и имање и не може се без мала замислити. Свим тим управљао је домаћин. Свако чељаде

имало је свој пос'о и свако га је вршило потпуно... Али.. поче морити колера па — као што је и друге — затре и ову кућу... Ко ће кô бог?....

Осташе Марко и Маринко са нешто женскадије. По реду, који у нашим сеоским кућама влада, Марко, као старији, поста домаћин.

Овако велико имање нису ни могли они сређивати те га дадоше комшијама да ору и сеју, а ови су им у име кирије давали трећу оку. Они су за себе узели само нешто земље око куће тек да не седе беспослени. Ако ћемо право: Маринко је сам радио пољске радове, а Марко је по мало тргов'о и господов'о. Он је био од оних људи који се не жесте много. Неће ти се он машити ни за што док — не мора. Ко да га гледам! Пун, једар, снажан, висок, развијен, округла лица, великих обрва и бркова, поносит, ћутљив. У дугу би дану пушио а да ни речи не проговори. Наравно је био онако... како да вам кажем... благе, али за час прâсне па онда лупи чиме довати. Пошто се тако мало извиче или издува онда је опет лепо. Био је добар рачуница. Кад прода волове или свиње он ти онако, просто, на памет све израчуна па тек рекне трговцу: оволико и оволико... Никад га нису могли преварити. Неће он да зна за њихове воринте и банке него вели: „дај ти, брате, мени плати дукатима а теби ако треба артије ја ћу ти купити у Шапцу колико оћеш!“... А још болан, био је и неписмен! Славе ми моје! ми по неки пут и стрепимо! дођу, знаш, Швабе па окупе шваpски брнцати: „Швањ, швањ!“ — али се то Марка ништа не тиче: он њима каже: по то вам је! па ако ћете купити, добро, ако нећете и немојте!... Носио је се трговачки: чохане чакшире са свиленим арчем, копоран, черму везену са ермом, — о врату на свиленом гајтану висила му је кеса; кад је зима носио је постављен ћурак а кад су блажији дани чохани гуњ. Кад зими куда путује имао је оно велико џубе постављено.... Лети је, кад су велике врућине — ишао у кошуљама; зими је носио чизме а лети ципеле. Био је чи-

стунац, да му је пара требало тражити. Ама трунци није дао да падне на његову аљину; одмах ју је прстима скид'о...

Маринко је био сасма друкчији. Он је био средњег раста, плав осредњих бркова, разговоран и весео. Није пушио. Био је јак што је реткост. Нико га у селу није мог'о оборити нити му је мог'о одбацити камена. За трговину је слабо марио. Али што се тиче куће и кућански послова — то нема!.. Исто тако и у пољским радовима. Потерати бразду право на кō да си мерио; бацити семе па да буде свуда добро насејано — то је, чини ми се, само он умео. Обори грм и истестери дебло на ћутке па онда зови Маринка да ћутак „навезе“ испепаћеш га ко треницу... Бадава! Бог му је то некако, дао!... Марка је поштов'о и слуш'о. Никад ништа неће он урадити а да Марка не запита, ма да је потпуно знао да се Марко не пача у кућанске ствари....

— О Бато!

— Чујем!

— Шта ти велиш, ја бих одлучио прашчиће од крмача?

— На добро Маринко.

— А где ћемо их?

— Где ти велиш.

— Ја велим у стари ар.

— Добро у стари ар — рек'о би Марко и с тим би ствар била свршена.

Марко није им'о деце а Маринко их имађаше четворо: три сина и једну ћер. Најстарији је већ стас'о за женидбу; већ су намерни да га жене. Од жена у кући осим њихових; беху им још две снаје које се нису хтеле удати — оно остало беше сама пилеж...

У кући је био ред старински. Устајало се рано; онда жене принесу обућу те се обују. Пошто се обују онда се умивају; Марко прије дувару за који беше прилепљена свећа воштаница коју он запали; једна од жена приноси му у земљаној кадионици жара а он са рава извади из вишечића зрно—два тамњана прекрсти се, неке тамњан на жар, окади

себе, Маринка па онда остале по старешинству; кад окади све, спусти кадионицу на клупу па се најусрдније моли богу за живот, здравље и напредак. Ћак, најмлађи син Маринков, чита гласно: „Оче наш“ „Богородице дјево“ и „Вјерују.“ Кад дечко сврши све три молитве онда се и остали дубоко поклоне и прекрсте.

— На здравље молитва! — вели Марко.

— Амин да бог дâ — одговарају остали.

Тада сви млађи прилазе руци Марку и Маринку те их изљубе. Марко угаси воштаницу, маша се руком за чутуру за вратима, прекрсти се и напије па додаје Маринку. За то време разговарају и у договору наређују пос'о....

У вече при вечери — тако исто. Најпре се помоле богу па онда сви, и старији и млађи седају за синију. Сада Маринко окрене своје шале; дира свога ђака — кога је Марко усíнио — како ће и он постати трговац, како ће га Швабе варати и тд. Марко се само смеје, али и брани свога синовца.

Са комшијама и сељанима живели су не може лепше бити. Ишли су једни другима често. Дуге зимске ноћи прекраћивали су или песмом уз гусле или шалом и причом. Марка су до сад бирали сељаци три пута за кмета, али је се он некако извлачио. Кад га салете — он одговара: да то није баш никако добро, да он воле да са својим људима лепо живи, а онај — вели он — који суди „неможе свакоме прав бити“....

Тако су живели — али не за дуго....

II.

Умре Марта жена Маринкова.... Сиротица — бог да је прости! А била је ваљано чељаде! Са ње је светлила кућа. Није то, да рекнеш, да оне друге нису добре; јок брате! Него она ти је некако спрéтала, некако удешавала па је све добро ишло. Није се ни жива чула, а овамо куд погледаш — све њена рукотворина; била је вредна к'о кртица!.. Ал' ето — умре!...

Сви су је жалили, али чини ми се Марко највише. К'о да је слутио шта ће бити!

Лепо је опремише. Дозв'о Марко три попа те су је опојали. Вели: „добро ме је услужила — нек јој је богом просто!...“

Жене су нарицале, деца су плакала Маринко оборио главу, те ето — изгуби друга!

Осврћу се сви по кући. Некако им нешто празно. Све, све, човек се и разговори и насмеје — ал' га из свега тога нешто лѐдй по срцу.

Најтеже беше Маринку. Није то, да рекнеш, што он нема више услуге — њега су служили и сад к'о и пре; него, брате мој, нема свога друга — а то човек није научио... И ништа ти се са другом није сравнило!... Бадава отац, мајка, браћа, сестре, деца — друг је одвојио. Ја велим тако је у животу. Има ствари које ти — не само никоме свом — него, готово, ни себи не смеш да повериш, — своме другу смеш... Бар ми, сељаци, тако мислимо....

Ућут'о се Маринко. Не излеће више, вечером, весела шала из његових уста. Све је нешто забринут, све нешто оћуткује. Бадава га теши Марко — не помаже! А и ко може утешити?... Кад смрт дође ту се не теши! Друго је то: кад је човек болестан па кад дође разговоран човек па рекне: та не бојте се! „Шта сам ја горих болесника вић'о — па прездраве!..“ Ту се човек некако окуражи; само срце куца радосније!.. Ал' кад ти пољубиш ладно чело — ту нема више... Онда се тек човеку наврзе мисао за мишљу и онда тек види колико је изгубио....

Како који дан Маринко све ћутљивији, све жалоснији; већ не беше у стању нико да га разговори. Све некако, гледа да је сам; избегава људе, избегава и чељад кућну. Само обилази живе. Марко се страшно забринуо. Једно вече позове Маринка у своју собу.

— Шта је тебй? пита га он.

Маринко ћути.

— Ниси ти зар дете?

— Нисам, ал'... шта ћеш?... вели Маринко.

— Знам ја да је теби тешко; ал' што се брате не жениш?

— Е ту и јесте јад! — вели Маринко. — Оженио бих се ја лако, ал' се бојим да не ударим на ђавола.

— Ти си човек — ниси дете!

— То јесам, ал'....

— Батину па скидај дивље месо! — рече Марко.

— Тешко мени ако будем мор'о да жену батином догоним!.. Али која је ђаво не боји се ни батина.

— Ради, најпосле, како те памет учи; само ја ти кажем да то није добро што радиш.

Маринко изађе из његове собе још тужнији него што је уш'о. „Шта ћу да радим?“ — Мишљаше он — „Овако није добро — то већ видим; али онако може бити горе!.. Довести каку несрећу у кућу па погасити огњиште што ми га је прандед пропирио... Па опет морам се женити!... Овако не могу остати да бећарујем.... Говорио ми је Шиша да има једна добра удовица у К.... баш морам отићи да је видим — па што ми бог да!.... Ако ми хтедне какве лудорије чинити — ја ћу ајдамак!.. Даћу ја њојзи зорове на јој неће више никад тако шта на памет пасти!... А шта ћу опет за децу?.. Лако је мени наћи друга, ал' је тешко наћи деци мајку!.. Ej Боже!. на каке ли ме муке стави кад ми Марту одузе!... Ту не помаже нагонити! Ту не може баш ништа, ама ништа помоћи!... Најпосле неће то, ваљда, тако страшно бити к'о што ја мислим. Нисам се ни ја, ваљда, на Бога каменьем бац'о!.... Биће ту и старе среће! Даће Бог!.. Само ми је због Сретена, он је још мали ђак.... ал' неће ни Марко дати да га протерују тамо и овамо. Оно ја сам му отац, ал' њега је Марко усинио... Их!.. самог ме је стид!.. Зар ја нисам у стању једној жени на пут стати? Зар ће она мени солити мозак сад, кад ми га у млађем добу није нико посолио?...“

„Јес!.. ал' оно је била Марта! А Марта је поштена душа; она није ни хтела да то уради!.. А ове данашње?.. Ух, побио бих ове врачаре што само сипају чи̂ни куд се год човек окрене!.. Па није само врачаре — него и само данащње женскиње изучило је да врача... све се проврачало!...“

„Ал' није вајде! Што се мора мора!.. Лепо ћу чим сване послати једно од деце нека зовне Шишу... да окушам срећу!.. О господе молим ти се! не дај ми господе да нагазим на несретну жену!.. Смилуј се господе на моју сирочад што су без мајке остали па им ти дај добру мајку! Ти управљаш судбином нашом: отвори ми очи да видим ако је зло!... Молим ти се господе!...“

Молитва га је мало разгалила. Он леже и заспа као да је цео дан маљем удар'о...

Сутра дан, пошто су се, по обичају, молили богу он нареди да једно од деце оду по Шишу.

— Што ће ти? — питаше га Марко.

— Казаћу ти после!

— А а̂: сећам се! — рече Марко — Па куда ћете.

— У К.....

— Е ајд, ајд!....

Кад о̂сла̂ви дан дође Шиша. Попише по неку, опремише коње, па одоше....

То вече вратио је се Марко по доцкан. Нађе снају Јелку где седи крај огњишта и преде.

— Да ли је бата засп'о? — питаше он.

— Мислим да није.

Он уђе у Маркову собу. Овај лешкаше очекујући га.

— Шта је?

— Добро је!

— Јеси л' је видео?

— Јесам.

— Кад ћемо на прошевину.

— У Суботу.

— Е добро!

Отишли су Марко, Маринко и Шиша у К.... кући Милетића и свршили ствар. Кад су се враћали Шиша одмаче. Маринко притера коња ближе Марку па га запита:

— Шта велиш?

— Лепа је — рече Марко.

— А још?

— Гиздава је!

— Зар само то? — питаше Маринко готово прекорно.

— Има још нешто: казаћу ти после.

— Сад, сад!

— Она ће нам кућу разорити!...

III.

Ука и бука прође, као што све на овом свету пролази. Сватови се разиђоше и осташе сами укућани.

Марко се није преварио кад је за Павлију (тако јој беше име) рек'о да је: лепа и гиздава. Она је заиста била лепа. Не зна човек шта је лепше на њој: да ли оно црно око или оне сјајне, црне обрве што су се повиле к'о пијавице, или оно високо чело што се бељаше к'о лист артије, или она уста што изгледају к'о да је се на њима ружа расцветала, или онај струк, или онај поност којим се поноси кад оди и говори... Па да и ритицу обуче она је лепа и гиздава.

Али... колико беше лепа — двојином беше лукавија. Позн'о је то Марко добро. Он се, бар, никад није преварио кад би човека поглед'о....

Да може човек да јој се у душу увуче, да види, како јој је у души, кад је онако слатка и насмејана!... Служи и дворй к'о да је први пут од мајке доведена. О намешта, о чисти, о уређује: лете јој оне беле руке к'о да су крила под њима... На спрам свакога је слатка: децу спрема и мије: са јетрвама не може лепше бити; само је се Марка клонила, јер је приметила да јој његов поглед у душу завирује.

Марко је био много замишљен. Није он овако жалио Маринка док беше удовац. Сад, сад га је жалио да је готово

до плача догонио. А Маринко?.. Њему се опет вратила стара веселост, опет ћераташе, засмејаваше укућане за вечером. Ту живост, то весеље даваше му Павлија.

Али то не трајаше дуго. Мало по мало Павлија се остављаше својих добрина. По неки пос'о остане не урађен; по где која опприја реч падне из њених уста. То је приметио Марко, то су приметиле жене, али то не примећаваше Маринко. Она је пред њим била исто онако љупка, исто онако вредна и весела; па баш да јој ко и рекне коју окорну реч — она је трпила...

Маринко беше занет њеном лепотом и добротом. У вече кад легну — страмота је и причати — она га мази и милује, па му тепа к'о да је момче од 18 година. А он све слуша па му још мило!.. Буди бог с нама!..

— О Машо!

— Шта је Пајка!

Бога ми јес!

— Нисам ти болан ни причала шта је било данас.

— А шта?

— Ја са Јејом (Јелком) нешто разговарам а ага (Марко) уђе у кућу. Како ме је страшно погледо'о! Ја све гледам да му се умилим а он мрзи на ме. Што ли то он тако ради?...

— А шта му знам Пајка! Кад смо те онда испросили ја га питам како му се ти допадаш а он ми рече: да ћеш нам ти кућу растурити.

Њојзи појури крв у главу. Поћута, мало поћута, па ће тек кроз плач рећи:

— Што да ми то рекне? Шта сам ја њему учинила?... И скиде руку с Маринка.

Маринко скочи. Миловаше је, — простите — љубљаше је, па осу сам против Марка.

— Што је се њега тицало? Што да ми каже тако? Право и вели: шта му је на жао учинила?..

А она се радоваше у души својој па се још смејаше лудом мужу који је готово обелио а памети није добио. Ма-

ринко је праск'о и вик'о а она га је, бајаги, стишавала. Говорила му је како ће баш од свег срца устати да се Марку умили; па ако не могне, она ће онда оставити ову кућу где је мрзе, да само не би браћу завадила..

Маринко к'о да се помами!.. Опучи се, готово, дерати: да он неће дозволити да му ко на жену напада.

— Коме није права моја жена — писам ни ја! Ја ћу с мојом женом имати леба на леденом мору!..

Она га ћуткаше и ублажаваше; међу тим говораше му како би то било лепо кад би они били сами, кад им се не би нико натрес'о... Али га мољаше да за љубав куће, за љубав аманета, кога су им стари оставили, не напада на брата.

— Ја ћу да пробам да му се умилим, па ако немогнем лако ћемо се изделити!...

Тако је то ишло сваког вечера, сваке ноћи, док најзад и сам Маринко не поче на Марка мрзити. Сва љубав што ју је им'о оде Павлији, а Марка погледаше ладним а често и мрским погледима... Марко је то приметио, али се чињаше невешт; није хтео Маринку ни једне речи. Али из све душе мрзаше ту жену која толико успела да га са братом завади.

„Да је тучем?..“ мишљаше он „Нек је ђаво носи! Зар још и да са једном женturином посла имам?.. А он, лудак заћорио толико, да већ нема речи, којом би му мог'о доказати, да то не ваља!...“

„Шта да радим?... Ај Маринко, ај кукавац синьи за тобом!.. Ћу да јој пркосим! Он нема куражи да се налети да ми очита, а она?.. Ō, њој ћу ја!....“

Где год беше вашар није мог'о проћи без Павлије. Маринко је ретко иш'о а Марко тек да деца нису сама. Сâмога је срце болело кад погледа како Павлија јури колу и како се вата све до момака. Смотрио је он добро оне погледе које она са њима мења. У исти мах и обрадов'о је се. Он је сад

видео да она жуди за вашарима па је смишљао како ће да је што више наједи....

Осванула је мала Госпођа. На тај дан је вашар код О..... цркве. И Марко се са децом на вашар спрема, па је још позв'о и чичу Јована Бањановића да с њим заједно, на колима иде.

Опрема се Павлија па облачи на се одело што га само Пантелића жене носе. Слаже ниску дуката па их пере у млакој води сапуном само да још сјанији буду. Опремају се и Милан и Стана, деца Маринкова да и они у вашар изађу.

Марко сеђаше са Јовом и Маринком у ладу ораховом. Пред њима пуна оканица рујевине — па разговарају.

— Не заборави Милане да вина у чутуру наточиш! — вели Марко.

— Наточио сам чијо!

Кола спремна коњи упрегнути, Милан стоји пред коњима да не крену.

— Ајд, да се седа! — рече Марко.

Уста чича Јова, прињоше и деца ето и Павлије.

— Много ће нас бити у колима — рече чича Јова.

— Једно неће ићи! — рече Марко.

Милан, Стана и Павлија згледаше се.

— Ајд Стано седај! Ајд Јово седај! Милане држи узде добро па седај! па се и он прекрсти и седе.

— А ја? — питаше Павлија.

— Ти чувај кућу! — осече се Марко..

IV

Кола одјурише.... То би сувише!... Павлија се скаменила, Маринко се скаменио и жене се скамениле. Томе се нико није надо. Павлија је стајала к'о луда; није умела ништа да помисли.... Кад се мало освести она готово отрча у вајат, баци се на креветац па окрете плакати. Ове сузе беху истините, и оне лијаху као киша. Маринко јој приђе и дарну

је прстима у раме; она скочи и гурну га, па му онда прије и.... пљуну у очи....

— Срам те било! И ти си човек! И ти стојиш и гледаш како он мене одби од кола к'о џукелу!...

— Али Пајка!...

— Ћути! Ја немам човека! Ја ћу се вратити мојим, па бар нек се зна да сам сирота!...

— Чујеш....

— Јесам ли ти рекла да ћутиш?! — пресече га она — Шта Пајка; шта чујеш?... Нечујем него видим како ме срамотите за мало вам било да бог да!... „Иди, иди слободно у Пантелића кућу. То је дом један по један!...“ Слепци сте ви, слепци и више ништа!... Гром вас спалио!...

— Нећу ја више с њим леба јести! — рече Маринко.

— Да си човек ти не би одавна. Робе један! Ни једеш ни пијеш, ни живиш; служиш, ринташ и радиш; па кад си се мноме оженио и кад се ја хтедох место тебе провести — мене обучену одгони од кола, да повезе једног старкељу!... О боже! видиш ли?!

— Ал' ја ти кажем сад ћу учинити што сам наумио!...

— Ко; зар ти?

— Ја, јес, ја!

— Никад!

— Оћу, бога ми!

— Е добро — видећемо!

— Видећеш!

Изађе Маринко из вајата па окупи тумарати по авлији тамо и амо. Кад виде где га сви укућани гледају некако чудновато — он окрену па оде у воће. Страшно га је тиштао поступак Марков. Он, Марко, па да тако увреди његову жену — то никад не би помислио! Ал' ето, десило се, десило се пред његовим очима, готово под самим носом. Он то није мог'о отрпети и решио се да се подели с Марком. Само сад смишља како ће му то казати, јер је хтео да му

то каже тако да Марко осети да га то заболе па да га Марко моли да му опрости....

„Нећу да знам ни за аманет да се не делимо“ — мишљаше он — нећу да знам ни за његове молбе; нећу да знам ни за што!... Оћу овако, па кад ме буде молио — оћу да му се светим: нек цркне!... Ући ћу му лепо у собу, нећу назвати ни бога него ћу му накошмурен рећи: Марко! а он ће мени: шта ћеш? — Ја више нећу да живим у задрузи! Нећу више да једем леба с тобом! Ти си ми душманин; ти идеш на то да ме сатреш; па кад ти тако радиш — ја нећу да живим с тобом!... Тако ћу ја њему казати, па ћу онда позвати људе те ћемо поделити имање; ако неће тако лепо — онда ћемо са судом!...“

„Нека цркне — марим ја! Он није научио радити него: умешено па обешено.... Ко ће га онда ранити кад ја одем?... Ал' што ме се тиче?... Нек му помогне његова трговина! Нема ту брајко ништа док не пљунеш у длане!...“

Он тумараше и даље претурајући те и исте мисли; стајао је па је као рукама доказив'о и — све тако.... Сунце се већ смириваше; јесењи мирисни ветрић лаћаше му врело чело. У тај пар уђоше кола у авлију. Он гледаше кроз воће У закошарку сећаше сам Марко. Чича Јова мор'о је сићи. Марко сиђе и уђе у кућу.

Он се пожури; прође мимо децу и не погледа их; Павлија стајаше пред вајатом и намигну му и показа оком да је Марко у кући. Он уђе у кућу.

Прође поред жена и упути се Марковој соби. Отвори врата и уђе унутра. Марко стајаше крај прозора и гледаше у авлију. Кад Маринко уђе он се осврте и погледа га; погледа га испитујућим погледом. Маринко обори главу. На скоро је подиже па рече:

— О Марко!

— Шта је?

— Ја дођох....

— Видим; шта ћеш?

— Ја, ја.... поче муцати Маринко — дође коса до бруса... ја оћу да се делим!

— Да се делиш?

— Јес!

Је си ли се промислио?

— Јесам!

— Знаш ли ти шта је нама у аманет предато?

— Знам!

— Да се не оделимо.

— Јес!

— И ти опет оћеш?

— Оћу!

— Ал' ја нећу! — рече Марко.

— Не тиче ме се!

— И ти то чиниш због једне женгурине?

— Она је моја жена!

— Маринко! Ми смо браћа. Нема у нашем селу старије куће од наше — не чини то!

— Ти си крив! — рече Маринко.

— Јел' што јој не дадох у вашар?

— Јес!

— Шта ће она у вашару?

— Кад се ја нисам проводио нек се она проводи!

— Ал' она није поштена!

Маринко га погледа оштро.

— То више да ми ниси рек'о јер ћемо се побити!

— Не бих рек'о да није истина!

— Па свеједно — она је моја жена — па кака је — така је!

— Ја на непоштење мрзим!

— Ти чувај твоје поштење! — рече Маринко.

— Ал' ми се нећемо лако поделити! — викну Марко.

— Ако нас људи наши не могну а ми ћемо звати суд.

— Брате! Ја те молим!

— Доцкан!

— Чувај аманет!

— Нећу! Не може ни он остати за сто година. Да си био човек не би до тога ни дошло! Сутра ћу зовнути кмета и неколико људи — па шта буде.

То рече и изађе.

V.

Виде Марко своје „добројутро“, па се много замислио. Шта ће да ради; како да отклони напаст? — То беше његова мисао. Да га моли — молио га је, да му заповеди — неће га послушати. А аманет?... Замислио се човек, главе не диже.

Међу тим Маринко је оприч'о Павлији све, а ова га само туткаше да не би одуст'о.

Свану. Маринко оде у мејану да потражи кмета и неколико људи. Прич'о је свима и свакоме шта је и како је. По селу букну глас да ће Пантелићи да се деле. Људи, жене, деца све говораше о деоби њиховој. Завидљивци се смејуше и вел: тешто, тешто: пуче тиква!...

Било је искочило сунце с једног копља кад се од мејане крете Маринко са кметом и још неколицином сељака. Уз пут је пристајало једно по једно, а кад дођоше кући — пуна авлија: ври!...

Маринко је свима објашњав'о како је то било из почетка. Људи слушаху; неко му одобраваше а многи га и кораше за тај поступак. Ето ти и попе.

— Добро јутро!

— Бог помого! Благослови оче!

— Бог вас благословио!.. А шта је то Маринко код вас? Шта радите ви људи?

— Па ето попо — ћемо да се делимо ја и Марко.

— Да се делите?. Ни пошто!

— Морамо!

У тај мах повикаше:

— Ето Марка! Ето Марка!..

Све се утаја.

Из куће изађе Марко гологлав и блед у лицу, погледа по народу па викну:

— Шта ће овај народ овде?

Кмет поче ударати штапом у земљу.

— Па ето Машо, позв'о нас Маринко.

— А што?

— Знаш вала богу зашто! — рече Маринко осорљиво.

— Ја не знам!

— Е па лепо: оћу да се делим!

— Ā! за то!

— Јес, за то!

— Јел' те срамота несретниче један да под седу косу чиниш што у младости ниси учинио? Јел' те срамота?

— Немој ти ту мени ваздан; ја оћу да се делим — па крај!

— Е добро — рече Марко и врати се у кућу.

Изађе отуд носећи оба Пантелијна сребрњака у рукама.

— Оди овамо брате! — рече Маринку.

Маринко приђе.

— Оћеш да се делиш? — упита он тако снажним гласом да је се свуда орио:

— Оћу!

— Држи! — рече Марко и пружи му пиштољ.

Маринко узе.

— Дед' сад! — викну Марко.

— Шта?

— Дед' да се делимо! — рече и упре пиштољ у Маринка.

Маринко побледе.

— Нећу ја тако! — рече он.

— Ја како ти оћеш?

— Да поделимо лепо имање.

— Оно се *не дели!* Овако најпре! Та ми смо браћа, на једном смо срцу лежали; ми *не смемо* бити један другом туђини. Оно што звасмо *наше*, не сме бити никада *моје* и *твоје*, него опет *наше!*..

Не беху то речи — него грмљавина; не беху то погледи него муње.... —

— Ал' ја нећу тако!

— Ја оћу овако! И ако нећеш памти: онда нећеш ни делити. Са овим ћемо се на деоби свакад срести!... Удри брате! Удри! Ако ме преживиш — живи; а ако те преживим — убићу се!.... Кад не могу лепим речима, онда оружјем морам чувати аманет!...

Маринко испусти пиштољ на земљу полете и паде Марку око врата, па га грљаше и љубљаше... Оплака све што беше у авлији.

— О брате, молим те, опрости ми! — јецаше Маринко.

— Бог нек нам обојици опрости! — рече Марко кроз сузе.

— А оној... мајку јој њену! заврнућу чупу на врх главе!

— Да си то раније урадио не би до овога ни дошло!

— Немој ми замерити бато!

— Не дај боже!

Народ гледа шта браћа раде. Сузе лете; попа се моли Богу; укућани се грле и љубе, а господ оком својим, сунцем јарким, благосиља *слогу међу браћом*....

Свилеува.

Јан. М. Веселиновић

ОМЛАДИНА

Један поглед на улогу младих генерација у политичком и социјалном развићу

Питање је, може ли се икако и говорити о једном предмету као што је улога омладине у сувременим друштвеним пословима? Сме ли омладина, по самој природи ствари, имати и каквог учешћа у пословима ма од каквог практичког политичког и социјалног значаја? Могу ли недорасли, недовршени чиниоци оперисати у чиновима, од којих се траже сигурни резултати? То су питања на која се може са разних становишта разнолико одговорити. Са једног становишта могло би се тврдити, да је омладина по природи својој у таком стању, у коме се по неодољивости свих људских захтева искључиво ради само за се у коме се прибира и концентрише снага која ће се у зрелијим годинама употребити на корисне и неопходне радове по опстанак и напредак друштвени. Јер без тог сусређења и накупљања, по тој поставци, ступила би омладина у зрелије године и практичан живот са истом вредношћу са којом и празна зрна у житнице. И ма колико да може изгледати консервативна и немила ова теорија, она је, ни више ни мање но логична нужност, која потиче из самог бића појединих облика природног живота у опште, а нарочито живота људског и друштвеног, пошто у свима облицима тога живота без прикупљене и сусређене снаге не може се никаква акција ни замислити. То је меркантилна, рачунска и материјалистичка теорија свих теоријских власничких бирократских и консервативних друштвених елемената из које, као даља логична консеквенца, излази, да омладина нема никаквог права да се меша у друштвене практичне послове докле је године и прибрата снага за то не овласте*). То је факат, коме се са стварног материјалистичког становишта не може ништа приговорити; али једно и то је факат, да је то само једна пола природе чове-

*) Да се само кроз практичке радове може омладина спремити за практичке политичке раднике, то увек превиђају зрели и матори.

кове, а друга се, тако исто важна, тим питањем никако и не додирује.

У људском и друштеном животу, у колико иде у сверу чисто човечанску, идеално нематеријалистичко гледиште тако је исто моћан чинилац као и гледиште материјалистичко, а омладина је по природи својој, по правилу, преставник тих идеала у свима правцима. Ту је сама природа сместила веома обилат резервоар свих могућних човечанских особина, које су понос и достојанство рода људског, — главна разлика међ човеком и нечовеком. Па и ако је овом срећном моменту у људском животу по све неопходна сусређена и прикупљена снага за потоње људске и друштвене операције, опет та снага и то прикупљање није нити може бити искључиво у животу омладине. Опет то прикупљање снаге не може и не сме бити сметња природној појави природног идеалног живота омладине, без кога је живот друштевни, живот нечовечног материјалистичког — меркантилног егојизма. То је други главни факат живота друштвеног, коме се не може ништа приговорити, то је омиљена теорија хришћанског хуманитарног живота и напретка. По тој теорији омладина је свемоћна, она има права да се меша у све, да свему даје тон, да све критикује, да све исправља, све дотерује, преговора свима и свакоме; или на краће, по тој теорији, омладина има права да свима облицима живота људског и друштвеног дода идеалан део њихов, допуну њихову без које не би били оно што су. Јер у облику омладине људска раса проведе најплеменитији део свога живота, кад су животињски апетити човекови потчињени вишим неживотињским пожудама. Људски идеали: апсолутна једнакост, слобода, равноправност, симпатичност, праштање, самопрегоревање итд. итд., као понос и достојанство рода људског, по правилу, манифестација су живота омладине по самој природи ствари. А ван сваке је сумње да без тих идеала људска раса не би била ништа друго но голема гомила дивљачи. Дакле, живот друштвени без суделовања живота омладине не би се ни могао назвати

животом човечанским. То је у истини главна догма вероваља свих оних, који се грозе животињског човековог егојизма, који се гнушају дивље човекове тираније, који не могу равнодушно да гледају потискивање хришћанског хуманизма из сверe практичног живота у области снова и фантазије. И обрнуто то је демон, зли дух, свих оних који се искључиво клањају личном свом материјалистичком и животињском егојизму.

То су, у главноме, два главна погледа на улогу младих нараштаја у друштвеним питањима, који се на разним пољима јављају у разноликим облицима. На практичком земљишту прво, материјалистичко, гледиште преставља најкруђи деспотски и великашки режим, а друго, идеалистичко, становиште оличава највеће слободе, самоуправност и самопредељивост. Отуда је оно што се сва сувремена друштва, у главноме, деле на два непријатељска табора, на два влаена елемента, од којих је један преставник хришћанских и човечанских идеала, а други грубе материјалне силе и животињског егојизма. По правилу, омладина — и сви они који су и у зрелим годинама њеног мишљења и осећања — долази у прве, а зреле генерације — и они који су се тако рећи стари и родили — у други ред бораца. Или другим речма: први су преставници духа, а други материје, први слободе а други притиска, први једнакости а други разлике и тд. и тд. Отуда је оно што једни друштвени слојеви, у модерним државама, сматрају омладину, и њене пријатеље, као елеменат нереда, као растројну рушљиву стихију, а други опет гледају на ту исту омладину као на елеменат напретка, елеменат слободе, елеменат среће у свима правцима. Првог је мишљења, по правилу, онај друштвени слој, који је на површини, који притискује; а другог опет они друштвени слојеви који су притиснути. Омладина је увек веран савезник притиснутих, и у једно најснажнији чинилац који се одупире притиску у свима правцима, који ништи изметање и заразе на свима областима народног и државног живота. Кварење народног говора, народних лепих и добротворних

обичаја и народне вере; притискивање народне слободе превијање народног газдинства и народне обранбене силе; уништавање народне части и поноса и тд. све то има најодсуднијег противника у омладини. По природном праву своме омладина је хранилац свих врлина у народу своме, а непријатељ свега оног што те врлине потире. То је повластица коју је природа дала раси људској у младим годинама у самом живчаном систему. А по себи се разуме, да спрам те природне повластице ишчезавају све људске привилегије горњих и најгорњих слојева. И те природне повластице, то племство живчаног система, осим власних слојева, уважавају сви остали друштвени редови. То је факат по све чист и јасан, али по незгоди, као да није ни по све чисто ни по све јасно, која и каква омладина ово признање заслужује?

Питање је да ли младе генерације заслужују икакво признање, икакво уважење, ако им дела нису манифестација идеалног доба људског живота; ако нису противници тираније и насиља, ако се не супрате неправдама, ако не воју против свих друштвених болести у свима правцима? Питање је, да ли омладина која те особине не показује на себи може имати икакве улоге од важности? И сувише је јасно, да би у том последњем случају била омладина најнесрећнија појава на свету. Омладина која би се придружила горњим слојевима, која би постала савезник — или пасиван посматрач — стеге, насиља, неправде и кварежи људске и друштвене од сваке руке; или која би се одавала сићушним дневним меркантилним материјалистичким комодитетима, — така омладина била би најгора од најгорих несрећа у животу народном. Јер кад би така егоистичка сићушна чињеница изгубила природне повластице по самом природном закону, дошав у зреле године, била би слична изношеној хаљини која је фалишном бојом обојена. Косервативна, сервилна и сићушна меркантилна и егоистичка омладина, у у зрелој периоди не би могла бити ништа друго но прави измет људски.

Даље је питање, да ли младе генерације могу пасти до те низине, да ли могу и по коју цену изгубити природне своје повластице, да ли су подложне кварy као и све остало у природи и у људском друштву, да ли и на њих може прећи нешто од студених манијера горњих слојева и раскалашности последњег друштвеног талога? Или на краће, да ли је омладина вазда безгрешна, вазда идеална, вазда цењена и уважавана? Да је омладина подложна кварy као и све остало, да она може имати својих слабости, својих мана и својих љутих јада, — своје радње, која заслужује не само оштра прекора но чак и проклетва, то као да досад, колико нам је познато, није у свој збиљи изношено из умних непартајичних кругова. Као што смо напред поменули, омладина је досад, у главноме двојако квалификована: или као зли дух народног напретка, или као безгрешни избавилац народни. Прву квалификацију давали су омладини горњи власнички слојеви, а другу фанатички пријатељи омладине. Тако квалификује омладину сувремена буржоазија, горњи интелигентни слојеви, средњи занатлијски и индустријски сталеж у свима сувременим државама па, разуме се, и у нас. Капиталистичка буржоазија у савезу с горњим интелигенташима, проглашава и најзаконитије појаве природе омладинске као големе злочине против „постојећег стања.“ И обрнуто, фанатични следбеници омладине обасипају похвалама и највеће мане њене. Тако је са свима па и са нашом омладином.

Колико нам је познато, наша је омладина, кад је год вршила ма колико истинске своје дужности, „одозго“ анатемисана, а „одоздо“ подизана у област фантазије, она нигда није чула отворене и искрене пријатељске речи. Нигда јој нису непартајично признате и оцењене њене заслуге и напоменуте јој њене слабости. И у место тога наша је омладина била толико несрећна да се нађе с једне стране пред клеветницима, а с друге пред демагозима, који су се преко леђа тог блаженог човечанског доба докопавали површине,

одакле су притискивали оне који су их на својим леђима на површину изнели. А по себи се разуме да је то и једно и друго сувише зло утицало на природне особине омладине, а нарочито се то може рећи за ласкавце, јер је закон без изузетка, да ласкање све упропасти до чега се год дотакне. Омладина никад не може бити толико идеална колико захтева природан положај њен и висока улога њена у друштвеном животу. С тога је по себи разумљиво да ни један тренут житота, ни једно дело омладинско не може бити слободно од сваког приговора, а велика већина дела наше омладине по самој неодољивости својој морају заслуживати оштра прекора, па инак се место тога могло чути само хвалисање или врло бојажљиво приговарање као да је омладина свети „непогрешими“ отац папа. Кад је ласкавцима требало гласа и популарности они су се обраћали омладини и обожавањем њених слабости изгониши је из саме себе и нагонили у царство расејаности. Тако се омладина спуштала са висине свога положаја и постајала демагошко оруђе. Толико о омладини у опште, а сад да погледамо на дела наше, српске, школске омладине, која једино то име у неколико заслужује.

Посматрајући живот и дела наше школске омладине, на првом месту имамо да констатујемо фаталан факат, да она не познаје положај свој, да не појима истинску задаћу своју, да не уме да оцени значај улоге своје у свима чиновима народног живота. Отуда је она немила и доста непојамна појава у животу наше школске омладине што се она повија по тренутним и случајним политичким приликама, као да је њена задаћа да јој дела скачу и падају као што се спушта и пење термометар сувремене махијавелске политике у модерним државама. Отуда је онај немио појав што се наша омладина показивала да је жива само онда кад је настало у нас, са свим случајно, какве политичке живости, и што је она дубоки санак боравила кад је нестало те политичке случајности. Отуда је оно што се, у облику наше школске омла-

дине, на тај начин губила једна од најбољих и најсигурнијих позиција нашег народног живота, која се никад ни у ком случају не сме напуштати. Повијајући се по политичким приликама наша је омладина — кад су њени пријатељи били важна политичка чињеница — напуштала тврде своје позиције и прелазила у области заноса. А с падом својих пријатеља уједно је падала и свака одважност омладине да се и за тренут задржи на оним позицијама, које јој природа ствари одређује. У том последњем случају омладина је тако исто остављала природан свој положај, и као реке у пешчаним морима, губила се у понору политичких конзервативних хладних спекулација.

Но то је само један крупнији део неприродног живота наше омладине, који више мање потиче споља, као неодољива механичка чињеница, а други је у самој природи наше омладине, који неизбежно истиче из непоимања истинског положаја свога, из зло схваћене задаће своје у људском и друштвеном животу. Напијена духом туторске превласти горњих слојева и обузета осећајима пијететске скромности и понизности спрам својих тутора, наша је омладина примила са великим страхопоштовањем буржоаску политичку догму, која је искључује из активног саучешћа у друштвеним пословима истичући те послове као повластицу зрелих и остарелих*). Отуда је она, свима нама добро позната тимидност наше омладине, која јој је затворила уста и замрзла осећаје, те се глас њен није смео чути ни у најсудбоноснијим питањима нашег народног и државног живота. Отуда је оно, што се та омладина, напустив природну задаћу своју, бавила оним и онаким питањима, која су само интересна за лутаке у људском телу и облику, — питањима позоришним, питањима о селима и забавама, питањима своје сићушне меркантилне унутарње економије, која јој је донела пуно зависности од разних елемената. Отуда је на послетку и оно, што се један

*) Да задовољство и срећа зрелих и остарелих није једина циљ друштвена, сувишно је и напоменути.

— и то одабрани — део те омладине бавио пространим опште човечанским питањима, која су резервисана остарелим и развијеним друштвима, где су питања политичка и национална кулминисала, па је по самој природи ствари избио на површину нов предмет за решење, који ни економном пољу хоће оно што и хришћанство на религиозном. Тако, у првом случају, наша омладина спушта се врло ниско испод народних наших узора, а у другом опет сувише их премаша, те тако у оба случаја остаје оно место празно, на коме би омладина, по природним повластицама, своје послове развила. Дакле наша је омладина потпуно своју задаћу изневерила; но да се запитамо у чему је то што ми зовемо природном задаћом омладине?

Напред је, на крупно, поменуто у чему је та задаћа омладине, а овде ћемо о том предмету проговорити мало одређеније. Према ономе што нам је познато о животу и раду наше великошколске омладине, њени јавни, или што је све једно, друштвени радови, по самом признању те омладине своде се на то: да се омладина на јавним састанцима узајамно обавештава и да та своја обавештавања предаје јавности, те тако учећи себе да и друге поучава. Ово је бар најмање исповедала великошколска наша омладина док је имала јаван орган властитих радова својих. Ето то је легитимисана задаћа наше омладине, задаћа коју су јој признали чак и њени претпостављени, и с којом смо ми у начелу потпуно задовољни, јер се она на крупно, потпуно слаже са оним што ми велимо да је природан позив омладине. Ми дакле потпуно усвајамо ту легитимисану задаћу наше омладине, само хоћемо да је додирнемо у појединостима, и да неодређено начеоно гледиште преставимо нешто одређеније како у том погледу не би могло бити никаквог неспоразума.

Истина, с прва се може учинити да су поменуте легитимне границе за високо идеално и активно оперисање у друштвеном животу и сувише уске; али кад се та ствар добро размотри, добро схвати и узме се на ум голема еластич-

ност поменутих граница, — онда се мора признати да су оне са свим довољне за сва дела омладинска, јер се удесним начином могу ширити до бескрајности. И кад би омладина потрефила пут који је њој достојан и нашла начина и средства, која том путу одговарају, онда би она и под највећим надзором и стегом својих претпостављених могла потпуно извршити задаћу своју. Неколико примера биће довољно да се ствар ова објасни. У горњим друштвеним сталежима обладала је, рецимо, раскошност до последњих граница, а искуство прошлости сведочи да је то један од највећих непријатеља отаџбине, нарочито у младом и сиротном народу који само живи од зноја са чела свога. А да се на тог крвника отаџбине нападне како ваља, нико на свету није подеснији од омладине, која није нити може бити учесник у томе злочинству. У таким приликама њене би се студије, њено узајамно обавештавање и поучавање другог морало кретати против тог страшног непријатеља и сатерати га оштром, но достојном, иронијом и научним разлозима бар у могућно најмање границе. Тако би омладина поучавајући сама себе у у исто доба и поучавала и судила раскошницама. Или, рецимо, у земљи је преобладала отмица и клање око државне превласти, а то је по свему што се зна о томе предмету, неминовно упропашћивало како најмање тако и највеће државе на свету, — по томе, дакле, то је опет још један од највећих злотвора отаџбине.

Према томе, ко би на свету био подеснији од омладине, која по правилу, по самој природи својој не може учествовати у тима отмицама, да потискује, бар најмање, ту отмицу на што уже земљиште и тиме се покаже као истински заштитник интереса отаџбине. У таким приликама омладина се мора са свом збиљом бацити на поље тога проучавања, да пре свега обавести себе и тиме у једно публиковањем рада свога и друге обавештава. Или рецимо даље, избила је на површину сувишна стега одозго, или сувишна несигурност и противправност, која долази од непоштовања закона, или су-

вишно уклањање власних слојева од традиционалне народне политике, или сувишно ситничарско лично нападање на смисаоне противнике, или сувишно непоштовање заслуга и врлина и поштовање неугледности и тд. и тд., — и онда у свима тим приликама омладина би по природном позиву своме, као преставник идеалних народних добара, морала интервенисати. У сваком од поменутих случајева омладина би се најпре обавестила сама о свему што се на тај предмет односи — држећи се строго суврмене науке и начина и облика којима се служе добро дисциплиновања суврмена покољења научним истинама — па тек онда дигла свој моћан глас, свој протест против тих народних злотвора.

Но овде се можемо запитати, да ми не прегонимо, да сувише не идеалишемо постављајући омладини овако огромне задатке? Да не тражимо од омладине нешто што она није кадра извршити, или још горе, да ми не скрећемо пажњу омладине са плодне политике рада и не упућујемо је на јалово поље државне и народне политике, која се обично сматра као и искључива повластица најгорњих слојева? На ова питања може се свим добро одговорити самим одговором на питање, у чему је то што се зове „јалово поље политике“ са кога власни слојеви вазда одвраћају омладину, и „плодна политика рада“ на коју исти слојеви непрестано упућују омладину? Или другим речма, у колико је оправдано оно што власни слојеви препоручују омладини да се клони од учешћа у јавним пословима своје отаџбине и одаје се само и искључиво приватним и личним својим пословима? На ова питања, полазећи са разних становишта, може се на разне начине одговорити, али ипак у главноме могућан је само један једини одговор. Са свим насигурно може се рећи, да је врло мало људских дела и људских односа, који не би имали поред осталих и свој политички и државнички удео, било посредно или непосредно. Сваком члану друштвеном, у неку руку, одређено је самом природом заједничког живота, да изврши један мален део

политичког програма своје домовине. Свесно или несвесно суделују, дакле, на остварењу политичког програма своје домовине како појединци, тако и разне природне или вештачке корпорације. А међу свима тим посленицима на пољу јавног и државног живота — као што смо већ поменули — омладина најугледније место заузима, нарочито омладина највиших просветних завода.

Према томе једно заједничко обавештење наше великошколске омладине из ма које гране народног и државног живота у једно је и посредан практичан политички чин у том животу. И свако то обавештење саопштено другима и отеловљено у јавном мњењу, јавном моралу, непосредан је политичан чин, на своме земљишту, као што је посао управни или законодавни такав чин на своме земљишту. У овом случају политика рада и државна политика једно су и нераздвојно. Сузбијајући животињске апетите и лични егоизам у свима правцима, начином који смо поменули, омладина врши највиђенији и најплеменитији део народног програма у свима правцима живота. И то не само да није јалово поље политике, но најплоднији посао у народном животу, јер се у истини тек тим начином и таким радом припрема омладина за зреле године и руковање материјалним интересима народним. Кад омладина кроз своје сваковрсне студије прима учешће у народним и државним пословима, начином који одговара томе великом позиву, — онда она, у истини, учествује у најплоднијем и најкорисније раду своје отаџбине. Јер се њено учешће у народним пословима не може ничим другим накнадити. То се, у главноме, може рећи о политичкој и социјалној улози омладине у друштвеном животу, о њеној снази и способности за велике човечанске задаће и плодности и јаловности рада њена.

Омладина, дакле, не само да сме, но и мора учествовати у свима пословима своје домовине проучавајући, излажући и сузбијајући све мане и недостатке у политичком и социјалном животу народном. И то јој је учешће двојако,

једно корпоративног и више јавног карактера, а друго лично и приватно. Учећи себе и појећи јавно своје сугрђане највећим истинама из области народног живота у свима правцима, омладина мора бити и сама прожета свима тим истинама, мора се јавно трудити да те истине учини приступачним својим сугрђанима, да их омили својим земљацима, а сваки опет појединац њен има ту задаћу да те истине шири у кругу своје породице својих пријатеља и познаника. Тако радећи омладина би вршила ту своју двоструку дужност, и ако са маљом спремом, лакше и успешније него сви остали пријатељи напретка, јер она је, као што смо већ казали, у оној срећној доби расе људске, где природа даје више и сигурније грађе за људски напредак, него сва људска вештачења. Али да све то тако буде, да омладина узмогне одговорити томе великом и управ највећем позиву људском, нужно је да сама омладина одговори законима бића свога, да се извија испод свега што јој природност ништи и животом својим покаже пример свима онима којима хоће да приговара за погрешке.

Радљивост, скромност, штедљивост, правдољубље итд. итд. ваља и мора да су личне особине сваког појединца из кола омладине. У речнику таке омладине не би смело бити ни ћивта, ни готована, ни пијавица које народну крв исисавају, ни глупе светине итд. итд. но у место свега морало би бити браће, сугрђана и земљака који се на правом или на кривом путу налазе. И ако би, у место свега овога, састављали омладину чланови нерадници, чланови који своје време, свој новац и своје здравље проћердавају по загушљивом кафанском ваздуху, или по селима и забавама, по позориштима и играпкама; и ако место учешћа у државним пословима, кроз своје студије и убеђења поцрпљена из тих студија, омладина

*) Омладина се у свима идеалним сварима јавља као васпитач зрелих и матурих, онако исто као што се они јављају као васпитачи омладине у разним односима.

бистри дневна политичка питања по кафанама, плете се у партиске послове и слепо се поводи за вођима партиским или ропски пузи и удвара се власним слојевима, онда је она са свим и по све промашила задаћу своју. Тако исто омладина промаша са свим задаћу своју и ништи сваки значај свој ако се упусти у пиљарске вредљиве и ниске личне нападе обасипајући грдњама оне, који су или из убеђења, или наведени злим угледима, злим приликама, злим васпитањем итд. окренули злим путовима. Јер бонику треба лека а не отрова, и ранама мелема а не сичана. На кратко, ако омладину састављају у већем броју нерадници и сокачки и кафански политичари, или удварачки назадни елементи, и ако у место свих ћудности и врлина, које су природне особине доби њене, видимо кварез сваке врсте и манијере и дела, или последњег људског талога или леденог горњих слојева, — онда је она са свим изгубљена. И тек онда, кад би се, по несрећи, омладина овако истурила, тек тада могло би се рећи, да се бацила на јалово поље политике и нерада. Јер и ако је са свим природно да омладина буде вечно у опозицији, да вечно протествује, напада и сузбија све оно што у друштву не ваља, опет њено није да буде опозиција једних власника на корист других, или што је све једно, да буде партиска политичка опозиција, но шта више да напада и сузбија све оно што не ваља у свих партија, па и у саме партиске политичке опозиције.

Према овоме, питање је, којим се од тих путева кренула наша омладина у престоници, нарочито наша великошколска омладина? На питање ово није нам баш са свим ласно одговорити, јер при руци немамо довољно података о раду наше омладине, али ипак ту недовољност података може у неколико надокнадити она сума нашег личног искуства и проматрања живота и рада наше омладине. Према свему томе може се рећи, да је наша великошколска омладина, као корпорација, имала неку врсту пасивне чисто техничке улоге, која је годила њеним „претпоставницима.“ Јер у оним при-

ликама кад је отаџини било неопходно да се глас омладине чује на пољу политике и државне управе, омладина се у својим студијама бавила са свим другим питањима. Дакле, није се јавила у своје време на оном пољу, куда су је позвали преки интереси домовине. То је омладина радила као корпорација, она је гледала „своја посла“, није се мешала у она питања која су толико тиштала отаџбину. Она је била, као дете, бојажљива, послушна и са великим страхопоштовањем, клањала се конзервативним горњим слојевима, или је била оруђе демагозима. Тако је омладина радила као целина, као корпорација, а по себи се разуме да ту целину састављају разнолики елементи, међу којима се, бар најмање, може три дела разликовати: са свим напредни и са свим назадни део и средина, од којих је онај први својим сувише високим циљевима своју мету премашио, други својим начином није могао до ње ни допрети, а средина се опет колебала између та два екстрема, подлежући час једном час другом утицају.

Ето то је, у главноме, живот наше великошколске омладине, то су дела и поступци њени. Она није одговорила ни у једној прилици задаћи својој, није била активан учесник у народним и државним пословима своје домовине, није тиме метнула међу факторе народног живота онај који је надмашио човечански, који је не само дика и понос рода људског него и хранилац живота човечанског против надмоћности животињских апетита човекових. То је, држимо, факат, који неће и неможе порицати ни сама омладина: али ипак има нешто што она с правом може навести у своју одбрану и што јој у велико може погрешку ублажити. Јер, као и све остало, омладина је у неколико одсјај прилика свога века, народа, и свога сталежа. Она је одсјај суврменог васпитања и образовања, — одсјај живота оних на које се угледала, који су је васпитали и упућивали. И по што се то призна, онда се не може свалити сва кривица за пасиван и неприродан рад наше омладине на њу саму. Ту све прилике живота имају свога удела а нарочито тако звани на-

ставници и васпитачи. И кад је тако, онда неће бити овом излагању на одмет, ако у најкраћим потезима изложимо како се наша омладина васпитава.

Савремено наше образовање и васпитање хармонише у свему са социјалним и политичким режимом наше домовине. И ту као и у целокупном народном животу нема оног битног чиниоца у животу, који преставља хуманитарни и хришћански елеменат у настави, без кога је васпитање и школовање оно исто што и живот државни без учешћа у њему живота омладине. Ту наставно особље стоји спрам својих питомаца у оним истим односима, у којима стоји маса популарна спрам власног сталежа у држави. На шта више и најстрожији бирократски режим у држави далеко је блажији од онога што се вија у нашим васпитним и просветним заводима. Немање никаквих идеала односно васпитања и наставе, сићушни назори о задаћи школе и омладине, која се у школи васпитава, сурова дисциплина пред којом ишчезава битност питомчева и само се уздиже личност наставникова, — то су прилике у којима се развија живот наше школске омладине. А сувишно је и напоминьати колико те фаталне прилике имају утицаја на живот наше школске омладине. Јер је неизбежно да под таким васпитним и просветним режимом слабије индивидуе, где се и придода није издашна показала, са свим затупе идеалну младачку природу своју и постану са свим сићушни ситничари меркантилног типа, — млади старци који су по све изгубљени за напредак народни. Тако је у истини са школском средовношћу, а са одабраним делом ствар стоји са свим обрнуто.

Јаче природе које се нису могле школском стегом отупити, по правилу издрже без штете по своју идеалну младачку природу, суму школскога запта и притиска, али их тај режим толико огорчи, да кад школу оставе, или се докопају највише школе, обично и по правилу постају непријатељи таког стања ствари. Отуда је фаталан факат, да је, више мање, наша омладина као странац у рођеној земљи

својој. Отуда је већином оно што наша омладина нема учешћа у развитку нашег народног и државног живота. Отуда је већином оно што се један део те омладине одаје сићушним модним стварима, које су занимање беспослених жена из горњих сталежа. Отуда је оно што се други одабрани део те омладине бави прешироким космополитским питањима, која немају никакове везе с народним нашим напретком, доказујући да све не ваља што је особина нашег живота и наших националних идеала*). Отуда је на послетку и оно, што је празно оно место на нашем народном животометру, на коме би ваљало да се покажу виши ступњи живота народног. То су, у главноме благодети сувременог васпитања и школовања, факат фаталан, који у корен сатире најплеменитију повластицу коју је природа људској раси подарила, — ништи идеалне напоре идеалног живота човечанског.

Факат је, дакле, ту, он се не да ничим прикрити ни забашурити. Може се само извињавати, може се правдати стицајем прилика, али се никако не може доказати да не постоји. То је ствар по све чиста за све пријатеље човечанских и хришћанских врлина, које би ваљало да оживљавају, кроз живот омладине, народни наш организам. Само, по несрећи као да то није јасно демагозима и ласкавцима који су највећи непријатељи, не само наше омладине, но и свих националних наших врлина. Јер се без тих ласкаваца не би могла дуго одржати не само наша омладина у својој неактивности, но шта више, без ласкаваца и удварача туђим слабостима, тешко би се за дуго одржала и једна злоупотреба у ма којој грани државног и народног живота. Демагози и ласкавци слабости наше омладине имају, дакле, великог удела у томе, што се она успављује разним заблудама и „одоздо“ и „одозго“ и што није на оној позицији коју јој је сама природа одредила. А по себи се разуме да у том

*) Неуважавање лепих народних обичаја и предања и непоштовање омиљене народне државне јерархије очинског и породичког типа велика је мана наше омладине, а да су томе у неколико криви и сами оци отаџбине, по себи се разуме.

имају свога удела и клеветници, који и најлегитимније радове и тежње омладине проглашавају као неред и растројство. Но свесна свога позива, својих права и повластица, омладина се не би смела на то обзирати, но се с потпуном резигнацијом прибрати и усредити око своје највише задаће, па било то коме по вољи или не било. Ко хоће да заступа врлине тај се не сме никоме удварати, а нарочито и особито не сме се удварати непријатељима врлина.

Истина, не може се порећи да наша омладина није имала и досад својих мученика, али, колико нам је познато, ти су мученици, по правилу, више мученици свога лакоумља, него мученици за начела идеалног живота свога, коме би се ваљало кретати у оним облицима, који су достојни омладине и високог позива њеног. А то, што је неко постао мученик са личне увреде какве високе личности, или каквог неуљудног понашања, или из партијских каквих рачуна, који су потекли из слепе какве партиске привржености, — то по нашем схватању не даје никоме права на венац мученички нити омладини основу на којој ће славу своју подизати.

Ето у кратко наших назора о животу и раду омладине у опште и наше омладине на посе. Ми смо се трудили да наше посматрање буде истински отисак свих чинилаца, који по неопходности улазе у живот и рад омладине, ни на што се друго не осврћући. Према нашем, дакле, схватању, онде где је место нашој омладини као чиниоцу народног живота у садашњости, стоји са свим место празно, јер наша омладина према свему ономе што смо навели, није никакав чинилац у народним пословима садашњости. А за народну не само садашњост но и будућност тај је недостатак, посве фаталан, пошто се кроз садашњост приступа будућности. За тај недостатак нема сумње одговорна је потомству сама омладина, јер све оне тешкоће које смо поменули, и којих има још небројено, на које наилази омладина у своме раду и животу не могу скинути с ње моралну одговорност што нема непре-

кидних напора њених да одговори законима бића свога и покаже се достојна оне повластице коју је природа дала раси људској у њеном — омладинском — облику.

М. Миловановић.

ЈЕДАН МОРА ОДСТУПИТИ...

(Свршетак)

VIII

За вечером је ишло као и до сад, а по вечери је дошао и Ђорђев стари познаник, професор Ботанике, омален, блед и нечист господин, са подстриженим брковима и мало накривим устима. Он држи и сам себе за јако паметна човека а има већ пет година, како се по вароши *** говори, да он пише неко велико и врло важно дело, те с тога ужива свуд поштовање, као уман човек. Говори у отсеченим реченицама а мисли и на дугачко и на широко; тако по кој' пут ће задобовати прстима по столу, жмирнути на лево око и рећи: „Ако су здрави основи цивилизације, она не смета развијању националних осећања!“ а после га је о томе мрзело даље да говори; или ће прочачкати нокте, жмирнути опет левим оком и рећи: „Астрономија је наука најширег обима!“ па ће опет ућутати; или ће узети палидрвце и грицкати, жмирнути опет левим оком и рећи: „Ја придајем важности само васпитању у националном духу!“ Био је Србин и у школи и у цркви и у механи, па је с тога сматрао за дужност, да поред осталог намештаја има у кући и гусле, у које нити је знао, нити покушао да који пут гуди. Он је свршио заједно с Ђорђем велику школу у Београду и од тога се времена нису никако виђали. Тако су се јутрос састали и обрадовали један другом, па је и по вечери дошао, да мало продобује по столу својим дебелим прстима; да жмирне неколико пути левим оком, и да каже неколико осечних реченица.

Тако се водио различан разговор; прво о ослобођењу Албаније; па се с тога прешло на разговор о не знам каквој чудној особини г. начелниковог кера; за тим нешто о шуматовачкој борби; па онда о томе, како Бизмарк воле вергл и најпосле о некаквом Степану Селићу, који може да прогута цело гушче јаје.

Госпођа помоћниковица је донела и мало јабука а Јелка је скувала по једну кафу, док је тетка Натка успављивала дете у другој соби.

За тим су играли и шаха, најпре Ђорђе и професор, за тим Филип и исти; при чему је професор тако гласно звиждао песму: „Анчице мила слатки рају мој“, да је чак довео у нестрпљење и тета Натку у другој соби.

Помоћник је опет подигравао, уживајући што ће Ђорђе бити тучен.

— Е, нећеш, голубе мој — подвикивао је он једнако — тако се то игра, ја, а не као ти, да прво дирнеш пешака, па онда мичеш коња.

Професор је био Србин и на шаху; тако „лауфера“ је звао „витезом“; „пијона“ „грађанином“, а место „шах краљу“ говорио је „теснац краљу.“ Био је равнодушан, изгубио или добио, само кад би учинио какво глупо мицање, он би тако дрекнуо, као да му је ко на ногу стао.

Кад су свршили игру прешли су још један пут на различне разговоре о преустројству наших гимназија; о помоћниковој трешњи која је два пут овога лета цветала; о неком Кривоматејићу, који има кућу на женино име а међу тим послао сина у Париз на науке, и још један пут о ономе Стéпану Селићу, што може да прогута гушче јаје.

Професор је при сваком том питачу продобовао прстима по столу, зажмирио левим оком и казао само по једну али отсечну реченицу; тако за Кривоматејића рекао је: „Шта ћемо, кад су наши параграфи тако растегљиви, па се може и мимо њих!“ о верглу што га воле Бизмарк, рекао је:

„Један само вергл не воли Бизмарк, а то су — француски топови“; о Степану Селићу рекао је: „Бога ми то је чудновато; чисто бих писао санитетском савету итд.“

Пошто су попили још једну кафу, коју им донесе Јелка, устаде професор и опрости се.

Филип оде у своју собу, погледа на сто и виде отурену књижицу на чијим корицама беше написан онај Рикертов стих и преставити му се јутрошња слика Јелкина.

IX

Сутра дан по подне изађе Филип и понесе Хајнове песме. Јелка га је јутрос молила да јој чита и преведе по коју песму, а поред тога морао је да јој призна да најрадије чита љубавне песме.

Она је седела сама под вењаком, а тета Натка је плевила ону леју, што је изгледала као звезда са затубастим ћошковима. Ђорђе је прилегао у собици, а помоћник прављаше програм за сутрашњи ручак и вечеру.

Он седе на исту клупу, лако климнувши главом а неки расејани осмејак прелете преко њених полуотворених усана.

У овом се часу учини Филипу да је још лепша но што беше и онога јутра, кад му изненада уђе у собу, и чудни нејасни неки осећаји обузимаху га, осећаји које не умеде да растумачи.

— Читајте ми! — проговори она, опет оним меким и једноликим гласом, који му се оног јутра учини очаравајући.

— Ви.... ви.... Филипе — и истрже му књигу из руку, и он осети њену лаку и меку ручицу, и учини му се као пријатно миловање, те га прожма нека чудна језа. Он узе да својим чистим ноктом гребе сто гризући уједно доњу усницу.

Пружи руку да узме књигу натраг, и у том моменту водиште у ње чудну борбу разум и срце, између којих поста крајња несугласност, што показиваше лутање и расејаност њених иначе јасних и одлучних погледа. Па као да се у

један мах прекрха, заустави оштар поглед на њему, отресе се оне забуне и неспретности и одважно диже главу. Тешка је то борба са собом а још тежа победа над собом. Она се чисто осећаше лакша.

Чудновато, да се у њему овако исто и водила и завршила та борба; они се у истом моменту погледаше одважно у очи, као оно противници кад се обоје осећају јаки и дочекују се не сумњајући у своју снагу.

— Читајте! — понови она.

Њим опет овлада галантерија, те се поново стави у грацијозан став и узе да јој чита неку Хајнеову песму, коју је по могућности и српски превео:

„— Ох шта је с тобом, клонуло срце моје?! —
Покори се судбини, која те худо прати,
Све, што ти је студен и ладна однела зима
Лето ће да поврати!
Та није те све изневерило и оставило.....
Прени, погледај пространи божији свет!
Клонуло срце моје!
Све љуби — све што је љупко и мило
Слободно љуби... љуби — ох, све је твоје. —"

Јелка поћута, уплете свој малић прст у кончиће од кецељице и као да залута још више погледом.

— Лепа песмица — рече онако полугласно и малаксало, како умирући болесник вели: „дајте ми воде!"

Филип преврте књигу на сто, па је онда још један пут диже и не знајући ни сам што, прочита још једном последњу строфу:

„Све љуби — све што је љупко и мило.
„Слободно љуби.... љуби — ох, све је твоје!

Али то тако са изумирањем, да оно „ох све је твоје!" и не изговори.

— Читајте даље! — додаде полугласно она.

— Нема више!

— Читајте даље! — понови она још један пут, не чувши његов одговор.

— Оћеге.... овај... ја... како — поче он тако чудно да говори и не сврши, а она дохвати књигу, отвори кобајаги да види, па опет затвори и спусти је малаксало на сто.

— Лепа је то песмица што сте је прочитали? — дода опет она, али неким уздрхталим гласом.

Филип опет понови онај последњи стих, а она нечујно понови његове последње речи:

„— Ох, све је твоје!“

На обојима ишчезе са свим она одважност; она обори очи а његови погледи почеше да лутају; он осети опет ону хладноћу, која му мало пре чак до срчи продираше и осети неку малаксалост; сви му се околни предмети учинише далеко, а она му се само учини близу, врло близу, управо уз њега;.... он осети неку руку у својој, осети опет ону пријатност, што му изгледаше као миловање топле руке и осети неку лаку дрхтавицу њезине руке и нехотично бесвесно привукоше се једно другом у наручја.....

Њих саме пробуди овај бесавестан корак и они се са упрепашћењем отргоше једно од другог. — Филипу, да би био потпуно она грациозна и раскалашна појава, коју оличаваше његова спољашност, не достајаше још куражи. Он очајно наслони главу на руке а њој се зацја дубока суза у очима, као оно у детета, кад што разбије, те предвиђа казну — и непрестано чупкаше кончиће са своје свилене кецељице.

У једанпут претрну и, као од грома преплашено дете, погледа на ону страну, одакле се појави Ђорђе, смешећи се оним благим, оним нејасним осмехом, који му се никад не силажаше с лица.

Филипу се у један мах престави његова утопљеничка

слика, он осети велики талас, који пође да се прекотрља преко њега и учини, збиља, неки утопљенички покрет руком.

— А, ви читате? — проговори Ђорђе, оним истим мирним, подједнаким гласом, којим му пре неког дана рече: „били сте јуче у лову?“

Филипов се поглед растроји и не сме да га заустави на Ђорђу.

— Јест!... одговори нејасним гласом.

— Хајд, да вас не узнемиравам — додаде Ђорђе исто онако мирно окрете се и одмаче.

Читавих десет минута беше тишина под вењаком. Јелка прва диже главу.

— Господине! — рече она усиљено одважним гласом. Он покуша да је погледа.

— Ја сам удата жена, и ја волем свога мужа! — додаде јасно, али не одважно, како је хтела.

— Он то и заслужује! — додаде он и пропрати неким неспретним покретом.

Јелка хтеде да рече још нешто, али се задржа, баци још један пут поглед на њега, поглед миран и чист — и одмаче.

Филип диже главу и гледаше за њом.

X

У вече су се сви искупили око стола. Филип је дошао мало касније и приступио са неким узневереним, расејаним погледом; седе између помоћника и госпођа Савете (до сад је увек седео између помоћника и Јелке, такав је распоред учинио помоћник).

Ђорђе је први отпочињао разговор, забављао је друштво пријатније но икад до сада; разговарао је о разним стварима. Тако ће доћи реч и о оној књизи, што му је дао Филип да чита; била је то Димина „госпођа с камелијама.“

— Не волим Диму, не волим у опште писце, који утурају своја убеђења и своја резоновања у приповетке — рећи ће, обраћајући се Филипу.

Филип се усили да и он говори ладно.

— Ја држим да је закључак пишчев, неминовна последица онога о чему пише....

— Не — прекиде га Ђорђе — од писца ми не тражимо закључке, он није позван да нам натура своје закључке, то је излишна особина проливених пера; тим пре, ако нас је својом сликом придобио, онда је то злоупотреба наше симпатије.

— Не би ли ми извели погрешан закључак, ако би нас оставио саме да лутамо? упита Филип, играјући се не спретно салветом. — Па треба узети и разноврсност спреме читалаца. —

— Не, прекину га опет Ђорђе — писац је чисто фотограф и што је његова та фотографија вернија, тим је више услова за једнакост закључака у посматрача, читалаца.... и у један пут прекиде разговор, ману руком, па као да се сад досети, окрете се помоћнику — заборавио сам да вам кажем ја морам сутра да путујем, добио сам писмо из Београда, морам сутра да путујем. —

Помоћник се и помоћниковица убезекнуше, Филип се угризе за усне, а Јелку такну нешто у срце.

— Ти, Јелка, можеш остати ако хоћеш, можеш остати, теби може врло добро да годи овај здрав ваздух! — И ту је погледа у очи врло пријатним, управо умиљатим погледом, што је још више доведе у забуну.

— А.... а... а.... а! — узвикну помоћник — ама, човече, како.... од куд.... зар?...

— Зар сутра, ама зар сутра? — пљесну се помоћниковица рукама.

— И ја ћу ићи! — одговори Јелка полугласно.

— Та молим те, та то је доцкан, нити имаш кола, нити си се спремио, како брате, требао си бар раније да кажеш, остани сутра, или прекосутра, јес' брате, прекосутра можеш ићи...

— Не могу, морам сутра да пођем, нашао ми је професор кола, добра кола, баш му хвала, а сутра ће бити лепо време, ја бар мислим, је л' те г. Филипе?

— Ја мислим... да — отеже Филип.

— Ама човече — узе опет помоћник — можеш ти и прекосутра, ето, ниси се ни прочастио као што треба.... ето, сутра сам наручио два зеца.... ти ниси никад у животу јео зечеве!

— Јео сам.

— Ех, јео си, дабоме јео си неке мачке, какве зечеве! остани да прекосутра, да видиш што су зечеви!

Бадава; зечеви нису били тако јак разлог да задрже Ђорђа, и већ се одмах по вечери дигоше Јелка и помоћниковица да прикупљају ствари а у том лупи и професор на врата носећи под мишком неку дебелу немачку књижурину, у којој је он нашао објашњење: како је то могуће да Степан Селић може да прогута гушче јаје.

Помоћник је играо с ноге на ногу од нестрпљења, док је професор, кривећи одвратно уста, доказивао о некаквој „еластичности“ органа, па кад се и то напокон сврши, он донесе шаховску кутију. Ђорђе понуди Филипа да играју. Професор је и онако отворио књигу и сам за себе читао, звиждучући ону песму: „Анчице мила, слатки рају мој!“ — а помоћник је и волео да играју Ђорђе и Филип.

Опет онако, као оно пре, по по сата, мисле, премишљају, чупкају бркове, крхају палидрвца, добују прстима, звиждуњу, чешу се, и шта не чине док помакну једну фигуру. У један пут, кад је помоћник већ мислио да ће Филип добити партију, дођоше фигуре у незгодан положај, Ђорђев краљ у ампернативи а Филипове фигуре у незгодан положај напа-

дача. Понови се неколико пута једно исто мицање, које би отишло у бескрајност.

— Неко мора да одступи! — рече Ђорђе, а ова му реченица изазва поворку мисли и он наслони главу на руку, загледа се и удуби у фигуре шаховске.

— La partie remise! додаде Филип и диже главу.

— Да... *remise!* — понови полугласно Ђорђе и удуби се још више у положај фигура, које му у том тренутку чисто персонификоваху сва лица, која му се тако живо мењаху по памети. Бела краљица стајаше са најасним изразом лица у куту на белом пољу, уз њу стајаше на црном пољу, бели краљ са укоченим цртама лица и беше се чисто претворио у питање: „хоћу ли напред или натраг“? а за два три поља у косо, црни лауфер са неким смешаним изразом страха, поноса, раскалашности, укочености и неодважности. Ђорђе посматраше све то са мирноћом, која га увек толико одликоваше и упамти за навек положај фигура, које му изазиваху чудне мисли; њему се преставише онде, на шаховској табли све животне стазе, са оним финим завијутцима, како се у овом догађају укрштају.

Дотле је Филип покушао да разговара са помоћником, па и са професором, али није ни једног ни другог разумео. Он виде како се Ђорђе после оних речи „неко мора да одступи!“ замислио, и он је чисто нагађао чак и ред његових мисли. Њему дође у часу мисао, да устане, да поруши фигуре, да пружи руку Ђорђу, да га моли, да му призна себе као кривца.... да „одступи.“ И можда би тако и било, да је још за који час потрајало, али у том баш помоћник оде до оних врата од друге собе, куцну лулом у врата и викну:

— Јелка, Савета, де'те овамо по једну кафу!

Незгодно је помоћник поменуо име, Филипа жацну то име, појурише му нове мисли по глави! „Она ме можда љуби, па је ли то срећа њена љубав; није, није, није, то је гломазан терет,... па ипак, ја...“ и ту застаде с мислима, даље није смео, није могао. Наставити ово: „па ипак, ја...“, зна-

чило би решити, а он то није могао; да пође напред није имао довољно куражи и одлучности, а натраг није имао довољно духа.

Ђорђе међу тим остаде дуго наслоњен на руку ћутећи и посматрајући шаховску таблу; он је добро прочитао оне укрштене и смешане изразе Филиповог лица и није веровао у непоштење његово; он вероваше да и Јелка није истинито осетила оне осећаје, који га доведоше у овакав положај; он је опазио у њеном погледу оно детињско зверање, кад после погрешке очекује казну, опазио је оно кајање, оно честито кајање, које Јелка не изражаваше меким и лажним сузама, и премишљаше дуго и дуго. Не сакри му се пред очима чак ни та истина, да је њеној лакшој природи била насушна потреба један овакав сањалачки моменат; да јој је ваљало прохујати оне детињске излузије и слатке, лакомислене жудње, све му се то не сакри, све му прохуја кроз главу, и он у овом тренутку беше готов да јој опрости.... али у том му поглед паде на Филипа и чудно му се преокренуше мисли. „Црни се лауфер још није макао са белога боља?“

Ђорђе диже главу са руке и неподесно са узвереним погледом изговори опет онако полугласно:

— Да..... r^mise!....

XI

Сутра дан, рано, тандркала су гломазна путничка кола друмом пут Београда; у њима су седели они исти стари саputници, с разликом што је овај кочијаш био још ширих леђа, а арњеви још подртији но у оних пре.

Ђорђе је или ћутао или се играо с малишаном, а Јелка, целим путем, једва је проговорила реч две са тета Натком.

Помоћниковица међу тим растребљивала је журно по кући онај вашар, који неминовно остаје после дужег гостовања; помоћник је отишао у канцеларију и рахат сео, пошто се

опростио тешке бриге, да прави планове за ручкове и вечере. Професор је отишао својој кући и сео да пише писмо санитетском савету о Степану Селићу и гушчим јајима; комшинице су и јутрос извириле да виде какву је хаљину гошћа обукла, а Филип.... стао је, као оно пре, прекрштених руку крај отвореног прозора своје собице и као онај при „лауфер“ на шаховској табли, лице му показиваше смешане изразе страха, укочености, поноса, раскалашности и неодважности. . . . . .

XII

А свршетак? — запитаћете.

„Време је најбољи лекар.“ Биће да ово није рекао какав писац, ово је изрека самог искуства. Хајте, да се састанемо са нашим познаницима, после тога времена, коме је и Ђорђе оставио ону несвршену партију да је реши

У кнез Михаиловој улици у оној најживљој београдској улици са ниском калдрмом и високим тротоарима, са великолепним излозима и непостојаним фирмама, на прозору једне двокатне куће стоји наслоњена Јелка, држећи у наручју малу Перчицу, мезимче своје, показујући јој мимопролазеће гомиле, а за пешеве њене хаљине хвата се мали Павле и успиње на прсте да провири кроз прозор.

У том баш, више трчећи, жури улицом један човек клатећи одвојеним лактовима као тица у лету. На њему неки сигав, подугачак капут, прљав и нечист и мек шешир непажљиво натучен на главу.

— Ђорђе, Ђорђе — узвикну Јелка окренувши се од прозора у собу — ево доктора, хоћеш га звати?

— Нека — одговори Ђорђе, седећи за својим писаћим столом — данас је среда, доћи ће он и сам пред вече.

— Знаш шта сам наредила нашем момку? — дода Јелка и насмехну се оним лепим осмехом, који се још није

опростио њених танких усана, и ако су очи већ изгубиле силу оних непажљивих и освајачких погледа.

— Дакле? — учини Ђорђе.

— Кад дође вечерас доктор, па остави капут напоље, да му га очисти.

Ђорђе се благо насмеши, а дотле је доктор Филип Илић журио даље полетајући лактовима и обилазио куће својих болесника.

У многоме се он изменио, у флауту није дуњо већ више од годину дана а позаборављао је готово све приче из живота великих вароши. Кажу, да рђаво живи са женом, да она управо господари, — многи то знају и тврде, а многи закључују из тога, што се од некаданьег центлмена и кавалера, свршеног париског медика, за непуне три године створи доктор Филип Илић, са никад неочишћеним сигавим капутом и увек непажљиво патученим шеширом.

Он сиромах ваљда није ни мислио да се жени, ал' тако је испало. Кад је био још једанпут код помоћника у гостима, проводио је онако исто време, као оно пре, играо шаха с помоћником, препирао се с професором, и забављао се с ћерком господина окружног начелника, која је још и сад носила хиљаду дуката, али и два туђа зуба у вилици. Шушкало се, гуцкало се по вароши, и једног дана навалиште и помоћник и помоћниковица и комшиница с лева и комшиница с десна, па и професор „Ботанике“.... и Филип запроси ћер г. окружног начелника.

Ето, тако је то било.... али, кажем вам, Филип се од тог времена много променуо; у флауту није дуњо већ више од годину дана, позаборављао је готово све приче из живота великих вароши а није више ни песме читао. Ону књигу Хајнеових песама, поклонио је једној својој пацијенткињи — некој штрклястој, хектичавој дами — само је откинуо онај лист на коме је био записан онај Рикертов стих.

Die Liebe ist der Dichtung Stern,
Die Liebe ist des Lebens Kern...

Београд 1887 год.

Бран. Нушић

СЛИВНИЦА

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

VII *)

Четврти Новембар 1885.

Ми смо се довде љутили на споро кретање наше војске, на нечувено расипање најдрагоценијег времена од стране наших команданата, времена, којим су се Бугари тако сјајно користили, али то све није ништа, то је цвеће и ковиље према ономе што смо радили 4-ог Новембра, према резултату који смо постигли трећег дана нашег ратовања!

И ако тога дана у јутру не беше *никакве* непријатељске трупе ни пред коњичком бригадом, ни пред дунавском, ни пред шумадијском дивизијом, ни пред моравском дивизијом, јер: оне силне бугарске трупе с' артиљеријом, против којих се наша коњичка бригада тако вешто борила два дана да није имала ни једног човека, ни једног коња рањеног, кад је стигла другог дана у вече до Чепрљинца односно до Разбојишта, та бугарска сила као да на један пут беше у земљу пропала! Пред левокрилном дунавском колоном беше се непријатељ још синоћ повукао тако да је цела лева страна драгоманског теснаца била чиста, а она два батаљона бугарска што се одупреху деснокрилној дунавској колони са највише тачке на десној страни Драгоманског теснаца, и са стране Драгојлице, беху зором отступила к Сливници, тако, да је цео Драгомански теснац и друм у њему био слободан.

*) Првих шест чланака овога дела штампани су у 58, 59, 60, 61, 62 и 63-ој св. „Отаџбине", сваки под својим засебним насловом.

Последња одељења бугарске војске која беху заноћила пред Шумадијском и Моравском дивизијом, беху се, по заповести из Софије, преко ноћ повукла такође чак на Сливницу, тако, да су Моравци могли још ноћас, најдаље јутрос у зору ући у Трн без борбе. Најзад онај власински одред беше још јуче у подне тако распрштао Бугаре пред собом да су у „дивљем бегству“ отступили чак у Кустендил.

Пред целим нашим фронтом на моравско-нишавском бојишту: Комштица — Разбојиште — Караула — Видин — Невље — Врапче — Трн — Колоница не беше више непријатељских трупа; *свуда беше пут слободан чак до Сливнице, на неколико километара пред Софијом*, и то тако, да су наше четири дивизије могле вечерас, најдаље 5-ог у јутру бити кочцетрисане пред Сливницом.

У место свега тога шта се урадило?

На крајњем левом и на крајњем десном крилу *ништа*. Хајде што мајор Марко Милошевић са његовим једним батаљоном другог позива није урадио ништа, он и није имао никакву улогу офанзивну, он је данас по заповести имао да пошље две чете у Разбојиште, те да чува оба пута из Берковца у — Пирот, али за што потпуковник Гашновић да не ради ништа? Зар не би било доста за одбрану Власине од разбијених Бугара, оставити она два батаљона другог позива, и зар први активни пук није могао данас отићи у своју дивизију? Аја, ваљало се ваздан распоређивати на отетим висовима у *одбранбени* положај; не знам противу кога?...

А коњичка бригада, наше крилате „хатлије“, што беху онако одушевиле механицију у Моралији, колико су они данас прелетили кад нема никога да им смета флешама и редутима? Од јутра до један сахат после подне, дакле најмање *седам сахата* требало је другом коњичком пуку да се из свог синоћњег логоришта у Чепрљинцу спусти у калотинску клисуру и да се одатле успење уза страну до села Мали Берендел, те да се састави са ескадронима првога пука и са XIX гардијским батаљоном, који беху заноћили између *Берен-*

дера и Калиноваца, т. ј. требало им је седам сахата да пређу један, највише један и по километар!...

Зашто по Богу?

За то што је пут био тако рђав, стрменит и стеновит да је за *артиљерију* био *скоро* непролазан. Са највећим напорима низ брдо помоћу одвоза, а узбрдо помоћу гурања, за што су употребљени сви коњаници другог пука, и пошто је и оправка пута извршена, успело се итд. Дакле она батерија крива? Па што њу нису послали из калотинске клисуре на Драгомански друм те да се коњица ослободи тог излишног баласта, јер ето оне грозне јучерашње непријатељске артиљерије нема више, а ако се баш и данас наиђе на какву флешу, зар ће два коњичка пука и један гардијски батаљон бити довољни да је узму? Или, ако по новој тактици, коњица никуда не сме без артиљерије, за што је први коњички пук и пешадија, који су већ били с' оне стране тог скоро непролазног пута, морали да стоје и дангубе седам сахата чекајући док други коњички пук изгура топове уза страну? Зар они нису могли одјурити напред да се још данас појаве на крајњем десном крилу бугарског сливничког положаја, да по дану осмотре непријатељски положај, те да бар једна половина наше коњице уради оно што је у опште задатак кавалерије „тих очију војске?“ Јок, и пешадија и коњица тамо горе код Берендера морала је да дангуби већи део јесењег дана, па кад су се и топови изгурали на вис, онда је морала да чека још један сахат док се други пук одмори од ових чисто *коњаничких* напрезања (гурања топова), и тек у два сахата по подне кренула се цела колона са места на којима је преноћила напред преко села Прекршја. И на томе путу „ваљало је непрестано спуштати се у доводолине и пењати се на висове“ тако да је колона тек у *мрак*, око 6 сахати у вече, *стигла* пред село *Големо Малово*. О каквом осмотрању према Софији није, наравно, могло бити ни говора, јер је већ ноћ. Само су два ескадрона истурена у престраже, један на путу који из Малова за Бездан и

Софију води, а други мало у десно према вису „Мекана Црева“ на коме је било лево крило дунавске дивизије као што је њен шеф штаба, прошавши туда, казао команданту коњичке бригаде. Да је овога вечера цела трупа пуковника Праporчетовића била „на опрези“ то се разуме по себи, код тако опрезног ђенералштабног коњаника.

Дакле шеф штаба дунавске дивизије већ је ту, лево крило дунавске дивизије већ је у висини *саме коњице*? Та то су дунавци пешаци летели у сравњењу са коњаницима. Како је то било могућно?

Ево како о томе прича један војник из IX-ог пука:

„*Четврти Новембар 1885.* Пошто је командант леве колоне тврдо држао, да се она 2 виса немогу на дану освојити, а сутра предстоји туда да продире — стане се разговарати о томе са командантом II батаљона после размештаја и вечерњег залогаја, и изјави му мњење, да би рад био ноћас те висове да заузме. На томе се прође разговор. Но командант колоне пробуди се око 2 сата и реши се да своју намеру изврши. Међутим дотле није добио накакву заповест од дивизијског штаба. Он пробуди команданта II батаљона да скупи батаљон и да се у 4 сата крене на вис „петровски крешчо.“ Даље пошље ађутанта и једног питомца војне академије, да јаве команданту I батаљона, да се и он дочепа Чепња. Ађутант је отишао одмах, а командант II батаљона кренуо је овај у 4 сата, а с њим је пошао и командант колоне. III-ћи батаљон и батерија остали су на свом положају до даље наредбе. О ескадрону се није ништа знало.

„Срећом противник је одступио са оних висова и оставио само неколико слабих у селу Драгоману, који су сакривени на таване. II батаљон успео се на први вис, а пред овим су до Драгомана била још два. Командант колоне заповеди да се наступа даље и пошто ни она два виса нису била поседнута, то се II батаљон спусти у Драгоман, где претресе

село по упуту команданта колоне и нађе 28 заробљеника. Ађутант и питомац нису нашли I батаљон да му саопште заповест. Но сам командант батаљона, чим је видео кретање десно од њега попне се сам око 7 и по сати на Чепањ. Ово је дакле извршено до 7 и по сати, и тек тад добије командант налог из дивиз. штаба, да се крене са својом колоном даље друмом. Опет дакле велика брзина и тачност у наређивању дивиз. штаба!!

„Кад је командант леве колоне дошао на последњи вис над Драгоманом расматрао је одатле предње земљиште. Лево је видео Чепањ, затим неку као подводну долину и потом даље ка Сливници једну косу десно поред друма не далеко од Драгомана, а другу мало даље и ближе Сливници, на којој су неколико врхова. Ово су чувене „три уши.“ Ово је име сазнао командант колоне од Драгоманчана, а тако исто и то, да је Сливница близу томе венцу. Даље је дознао, да у Сливници има 8000—9000 војске. Услед тога он нареди команданту II батаљона, да наступа напред и постави предстраже лево и десно од друма тако, да 3 чете буду на три уши, а једна чета десно од друма за свезу са дринском дивизијом. Уједно је командант колоне, видећи већ први батаљон на Чепњу послао баталь. команданту заповест, да остави једну чету на вису, а са остале 3 чете да сиђе доле у Драгоман, где је добио налог, да постави предстражу лево од II батаљона такође на положају „три уши.“ На послетку послат је налог заосталим у синоћњем положају, да наступају и да се на одређеном месту сместе. III-ћи батаљон са батеријом образовао је предстражну резерву и намештен је позади средине предстража. Ту је смештена и комора и штаб команданта колоне. Ескадрон је упућен у предстраже тако, да један вод буде на крајњем десном крилу, а 3 на крајњем левом, и да први тражи свезу са дринском дивизијом, а остала 3 вода са коњичком бригадом. За време наступања резерве предстража из синоћњег положаја у данашњи, командант колоне отишао је на положај „три уши“ и расма-

трао сливнички положај. Опазио је да је положај јак и сем тога утврђен.

Кад је командант разгледао положај спазио је, да преко Чифлик Биолева и Драгојлице наступа повећа колона. То је била главна колона дунавске дивизије. Командант леве колоне врати се са положаја и спрам Драгомана очекиваше на друму дивиз. команданта, који је био пред колоном. Чим се је јавио дивизијском команданту, одмах му је овај казао: „Стокићу, ја сам мислио да пошљем Срећковића у предходницу, а тебе да одморим, али кад си ти већ напред, онда остани и у предходници.“ На то му је командант леве колоне одговорио, да даље не може дивизија наступати, због чега је и поставио предстраже, и да треба известити врховну команду, те да нареди прикупљање свију дивизија. Уједно му предложи, да оде на „три уши“ и да разгледа сливнички положај, који се лепо види. У пратњи дивиз. команданта био је командант леве колоне и шеф дивиз. штаба са ордонанс-официрима. Даље били су и неколико команданата. Кад је дивизијски командант прегледао у главноме сливнични положај врати се натраг, да изда нужну наредбу позадњој главној колони за размештај, а шефа штаба пошље да прегледа предстражни распоред. Са дивиз. командантом вратио се и командант леве колоне и зауставио се код свог логора.

„Овога дана после подне главнина се размештала за бивакованье, а штаб дивизијски отишао је у Драгоман да преноћи. Даље је дивиз. командант наредио: да се сутра у 9 и по сати састану сви команданти код команданта леве колоне, управо сада команданта предстраже, и да се одатле крену у проматрање.“

А ево како се данашњи дан представља у казиваньима из Штаба дунавске дивизије:

Колоне дунавске дивизије, продужиле су 4-ог Новембра у 7 сати из јутра наступање ка Драгоману, свака својим

засебним путем, и *у два сахата по подне*, цела дивизија са IX-им пуком у предводници, приспела је на „три уши.“

Како је овим у исто време дивизија приспела пред сами главни положај непријатељев на Сливници, где је његова главна снага била прикупљена, то су биле предузете прописне мере опрезности, *рекогносциран је непријатељев положој*, а даље наступање обустављено је *у следе налога врховне команде*, по коме се имало да очекује на долазак дрикске диризије, која је уз Лукавичку реку такође к Сливници наступала. Овога дана ухваћена је блиска веза са коњичком бригадом која је из Драгомана (?!) приспела у село Мало (?) Малово.

Изласком дивизије на положај Три Уши, драгоманска клисура остала је са свим чиста од непријатеља. Ради рекогносцирања сливничког положаја издат је налог пуковарима да се сутра 5-ог Новембра у 10 сати пре подне искупе на предстражном положају на Три Уши. Заповеђено је за 10 сати а не раније за то, што се *због снега и магле* није могло данас рекогносцирање да предузме. Поред овога *умољена је и врховна команда да рекогносцирање у исто време предузме*, те да на основу тога изда диспозицију за рад свију дивизија, које би у нападу на Сливнички положај имале да учествују.

Трупе дунавске биле су распоређене овако:

Три батаљона VII-ог пука на три Уши. Један од њих у резерви.

Два батаљона IX пука *у бивaку иза предстраже* а један на Чепњу.

Три батаљона XV-ог у бивaку иза предстража, а до деветог пука. У истом бивaку цео артиљеријски пук.

При сваком пуку по један вод болничара, остали у општем бивaку.

Једна пољска болница у Драгоману, а једна у Цари-

броду. Тако исто подељена и муниција колона, а возарски пук у Цариброду. — —

Много којешта ја не разумем у овим казивањима из штаба дунавске дивизије. Што ли то она казују да се и левокрилна колона кренула у 7 сати, кад се она кренула пуна три сахата раније, а што ли казују да је цела дивизија стигла тек у два сахата по подне, кад је она стигла читава четири сата раније? Да није приповедач осећао потребу да тиме извини што дивизија данас није ништа предузимала противу непријатеља? Али што ће му то ако је дивизија имала већ наредбу врховне команде да стане и да чека долазак дринске дивизиј? Па онда кад је већ *данас* рекогноскован непријатељски положај, као што се у казивању каже изрично, шта значи она наредба пуковарима да се тек *сутра* искупе на три Уши да се опет рекогноскује непријатељски положај? Шта они имају да се *искупљају* тек до 10 сати пре подне, кад ето их свију у општем бивваку одмах позади Три уши. И какав је то *снег и магла* што до 10 сати сметају рекогносковању, када је *данас ваздан* био најлепши и најведрији јесењи дан, какав се само пожелети може? Да није дунавски штаб имао са собом тако диван барометар на коме се могло са сигурношћу прочитати и предвидети, да ће *сутра* доиста бити снега и магле? Шта значи то да казивање вели да је седми пук био на предстражи а девети у бивваку? Ово је причано после рата, да није приповедач осетио да је било погрешно одређивати три ноћи узастопце један исти пук у предстраже, а друге одмарати?.. Па онда зар дунавски дивизијар тако мало зна о кретањима *сопствене* војске на његовом левом крилу, да вели да је коњичка бригада дошла из Драгомана, и то не у Големо већ у Мало Малово?

Кад се једно штабно причање дивизије излаже оваквим питањима најобичнијег здравог разума, ја какву вредност имају за ратну историју извештаји бедних ратних кореспон-

дената, који не знају ништа, осим оног парченцета акције које се на њихове очи развије?

Али хајдемо даље. Да пођемо са Врховном командом уз Лукавичку реку, да видимо шта ради Дринска дивизија?

Ми смо се кренули из Пирота око 7 сати из јутра на колима.

Око $9^1/_2$, ако не 10 сати, стигли смо до онога места пред Царибродом где се одваја од насипа цут уз Лукавицу. Ту су нас причекали јахаћи коњи и Краљева гарда.

Одмах смо појахали и појурили уз реку најкрупнијим касом и галопом где год се само може.

Прејуримо преко оне равничице, на којој беше логор дринске муниционе колоне, па онда прегазимо реку, и уђосмо у Лукавичку долину, у којој се нисмо много осврtали на обиласке и пентрања сеоског пута, који на много места води страном да уштеди честа гажења преко реке. Ми смо јурили најкраћом линијом газећи преко Лукавице тако небројено много пута, да је она честобродица између Црне Реке и Куприје права играчка која не заслужује такво име.

Ово често гажење преко реке имало је за ме то добро што сви мораху преко воде ићи ходом, те сам ја тако врло често дошао до прилике да се издувам од овог јурења, а рђавих страна за то, што је вода која је другим коњима била до колена, пила мом алатчићу до трбуха, услед чега сам ја моје ноге за време сваког прелаза преко реке морао да држим хоризонтално, у висини алатових ушију, ако нисам хтео да ми се чизме напуне водом. Одржати равнотежу у инглеском седлу, са таквим положајем тела, за време бројења преко реке, па макар то била и Лукавица, за цело не спада у најпријатнија занимања овога света.

Најзад после за ме нечувених еквилибристичних студија стигосмо у прву стацију.

То беше *Невље*.

На жалост бављење је као и код сваког курирског воза било само један минут, колико да се упале цигарете; јер штаб дринске дивизије који овде беше преноћио, беше већ отишао напред.

На другој станији код *Новог села*, ту затекосмо, лево од пута, спрам некаквог хана, целу дринску артиљерију, постројену у смакнутој колони.

Она се дакле још не беше кренула, а подне се већ примицало.

Ни ту се не заустависмо више него што је потребно било да Краљ прими рапорт, па одјурисмо даље.

Не прође дуго, а ми стигосмо један дрински пешадијски пук у маршевој колони. Нисам имао каде ни да питам за његову нумеру, нити да га познам по официрима. Све што сам у оном јурењу могао приметити то је да пук не *марширa*, већ мили. Или је то била оптичка обмана за то, што смо *ми* поред пука пројурили?

Мало даље стигосмо још један пук, а пред Недељиштем дивизијски штаб. Благодарећи тој сретној околности наши коњи пођоше ходом.

Док је Мишковић рапортирао Господару ми се поздрављасмо с официрима дивизијскога штаба. Његов санитетски референт мајор Др. Љ. Весовић јахао је поред мене, и на његово питање: како је? ја само узданух.

Весовић се насмеја.

— А што јурите толико? Зар ћете ви, врховна команда, да идете у предводницу наше дивизије, или ћете и поред ње пројурити па да ви примите улогу наших извидница? —

— Како то? —

— Па ево где је наша предводница — рече Др. Весовић и показа руком.

И доиста један пешадијски пук тек што беше одмакао од Недељишта путем за село *Гàбер*.

За ме беше јасно да дринска дивизија данас није ишла форсираним маршем, и ако пред њом не беше непријатеља.

— Та ви, Бога молећи, на маршпирате него милите? —

— А што да заморавамо трупу без нужде кад нам данашњи задатак наређује: да дођемо до *Драготинаца*, и ту да заузмемо положај за одбрану. Драготинци су ено онде преко брда, погледај право преко Габра! —

— Е кад је тако, онда је вероватно да ни ми нећемо више далеко јурити. Дај да направимо по цигару.

— Молим г. пуковник, ево готових! — рече Весовић и пружи ми своју кесу.

— Охо — рекох ја кад запалих и повукох два дима — ово није пиротски фабрикат? —

— То су Краљевске цигарете! —

— Е? —

— Прекјуче на Суковском мосту позајмио сам Краљу једну, а Он је за то наредио те ми послаше из Пирота две стотине његових цигарета.

Сиромах Весовић! Није му било суђено да попуши те Краљевске цигарете, јер док смо се ми шалили јашећи један поред другог пут Недељишта, — тамо преко брда, на Сливници, већ је била спремна граната, која је имала да угаси тај живот пун снаге и најлепших нада за будућност...

Ко би могао помислити да ће у рату, од свију официра српске војске, први погинути један виши *санитетски* официр!... Та ови су некомбатанти!...

Кад смо стигли на раскршће путева код Недељишта, Краљ се одвоји са неколико официра те оде на један вис десно, одакле се могао прегледати терен у правцу на Врапчу, а ми остали одосмо у хладовину пред некакав хан, јер подневско јесење сунце беше добро припекло.

Пред тим ханом, кућом ли, што ли беше, нађосмо доста сељака, жена и деце.

Сви су нас гледали са чудном смесом апатије и радозналости. Само једна баба хода, хуче и грува се у прси, али остали и не осврћу главе на њу.

Неко од нас потражи воде, неко купи мало хлеба, и тако се између нас и сељака заподене разговор.

Мене је изненадило кад сам чуо како ови сељаци говоре. Ама просто српски, скоро онако, како се код нас говори у Јагодини.

То беше свима у очи пало, јер један не могаде се удржати да не каже сељацима.

— Па зар је то бугарски како ви говорите? Тако говоре и код моје куће у сред Србије.

— Мије тако зборимо — рече један сељак — а по бугарски си зборе тамо хеј на куде Загорје.

— Аха — рекох ја најближем до себе — то значи да бугарски говоре само они иза Горе, т. ј. с' оне стране Балкана. Ово је врло интересно! —

— Па тој се знаје — рече други сељак — мије сме браћа! —

— Не л' сме браћа? — викну она баба што хуче па стаде пред нас, — а што да се тепаме кад сме браћа? —

— Е, моја бабо — рече неко од нас — то треба да питате вашу господу у Софији, који су нама били дин-душмани од када Руси ослободише Бугарску и дадоше њима власт у руке! —

— Бог нека им суди — рече један сељак.

— Леле мене! — груваше се баба у прси и стаде опет ходати.

— Знаш господине — прихвати један сељак осетивши потребу да нам протумачи бабино очајање — она си има сам једно момче, па га откараше у топџије на куде Три! —

Један од дринских пукова, које бесмо отоич престигли, стаде сада путем поред нас пролазити.

Пред пуком иде један дебео бугарски поп са шубаром, на којој беше дупли византијски крст. Очевидно то беше нека сорта заробљеника, па га сада пук тера пред собом, ваљда

да показује пут. Упитасмо официре пука какав им је то поп? Кажу нам да је то један од „апостола“, агитатора, који су се били размилели по целој Бугарској да дижу народ на оружје.

Тек што пук прође, ја се на један пут осетих на земљи. Моје друштво прсну у смех пре него што сам ја могао појмити шта се догодило. Погледам, мој алат лежи на земљи, а ја стојим над њим у раскорак.

— О мај — рекој ја — где ми црче коњ тако на пречац? —

— Та није црк'о — заценио се Магдаленић од смеја — него је само лег'о да се одмори. Вади ноге из узенгија, јер ће он сада да се ваља! —

Одскочих од коња и доиста, мој алат са свим мирно лежи на трбуху и гледа ме као да хоће да ми каже да је то безобразлук после оноликог јурења не сјашити.

Овим вицом мог алата користилису се и остали коњи, јер сада цело моје друштво сјаха и сељаци сами прињоше да их вадају.

Стадоше ме дирати за моју „халу.“

— Добро, добро, — рекох ја — видећу ја ваше першероне арапске и инглеске расе док пођемо уз онај каменјар тамо. А ово од Цариброда довде, то је било једно суруџијско јурење по равници, то није струка мог алата, данас већ и коњи знају шта је подела рада! —

Међу тим прође поред нас цела дринска дивизија, и за њом оде и њен штаб.

Мало доцније стиже и Краљ пред ону кућу где смо га чекали и сјахали.

Он се најљубазније разговарао са сељацима, тако да му ови одмах стадоше причати своје јаде.

Изгледа да су судови најрањавија тачка бугарске државне администрације, јер су се бар ови сељаци највише тужили на своје судове, који сваку парницу развлаче годи-

нама, говораху да су судије подмитљиве, да су адвокати праве изелице народа, и т.д.

Једно мало лепо детенце беше се радознало прогурало до пред самога Краља, па га великим зачуђеним очима гледа.

Краљ га диже и пољуби, па онда и њему и осталој деци даде по наполеондор. Онај малиша још не познаваше вредност злата. Он пусти златник, те се откотрља у прашину где га жене стадоше тражити, а он и даље гледа у Краља...

Сада тек сељаци познаше Краља и стадоше се дошаптавати:

„Тој си је Цар Милан.“

Ја се сетих да су и бугарске новине кад је у Србији проглашено краљевство нашега Краља писале „Цар.“ Бугари су у вековима ропства забравили значење речи „Краљ“, они сваког независног владаоца зову „Цар.“

Чудновато, кад у Саборној цркви у Софији и данас леже кости нашега *Краља* Милутина, мошти „светога Краља“ — —

Не потраја дуго ни овај одмор у Недељишту. И ако подне беше превалило, још не беше ни речи о некаквом „доручку.“ Наравно, оне јучерашње царибродске „апотеке“ Антонове имају да путују док пређу толику земљу, коју смо ми прелетели. Команда „на коње!“ захори се и сувише брзо, не толико за мене, колико за мога бедног алата, који очевидно после јучерашњег аличког марша и данашњег стиплчеза беше са свим балдисао. С тога ја сад и нисам могао да јурим са осталом свитом Краљевом, него пођох за њом понајлак, ходом, само сам пазио да не изгубим из очију правац, којим је јурио Краљевски ескадрон. Тај правац вијугао се најпре пољаном па онда нестаде целе сјајне кавалкаде у некаквој јарузи испод виса на коме се белило село Габер у у мрком стењу и голом камењару, за тим се појавише како галопирају право уз брдо, поред и око села, и зауставише се на највећем камењару. Хвала Богу, што нису отишли даље, сада ћу их ипак стићи.

Кад сам пролазио поред села и нехотице сам се сетио оних села која сам виђао у Пиринејима. Свака сеоска кућа и авлија беше ограђена зидом од наслаганог камења, исто ка у Пиренејима.

Кад сам се попео на вис, предамном беше узбуркано море самога голог камена, у коме џиновски таласи беху грдне стене, чукаре, шиљци, и међу њима оне већ славне „дубодолине“, које већ познајемо из прича о маршу наше коњичке бригаде јуче и прекјуче.

Да сам знао колико ће се мало бавити Господар на таласима тога каменог мора, ја не би ни мучио мог алата да ме изнесе на ону чукару више села, јер тек што сам тамо стигао, Краљ пође на ниже, натраг у село. Габерци, који, мушко и женско, беху истрчали на вис, јурнуше сад рудама за нама, неки путем, а неки правце преко безбројних камених ограда.

У селу се заустависмо пред механом. Рекоше као да ће врховни штаб преноћити у Габру.

Прва ми је брига била да намирим коњче. Препоручих га највећој бризи гардиског наредника. Али не прође по сахата, а наредник к мени.

— Г. Пуковник — рече — ваш коњ не ће да окуси ништа, ни сена ни зоби! —

Пођем с њиме у један воњњак иза механе где су били сви официрски и гардиски коњи (јер у шталу једва стадоше Краљеви коњи) и уверих се о жалосној истини.

Сви коњи једу као мећава, а мој алатчић оклембесио главу па гледа у оно сено пред њим као да то за њега и није никакво јело.

— Шта да се ради? —

— Дај ти њега мени господине — рече ми један сељак, који се од некуда обрете ту — ја ћу га водим у моју шталу, ће га истрљам, па ћеш да видиш како ће да си једе!

— Хајде брате — платићу ти колико рекнеш! —

— Јок — рече он, и поведе коња за улар, упртивши седло и узде на раме, — то да рекнеш да је за пари, неје за пари. —

Неколико корачаји низ брдо, у крај потока беше кућа тога сељака. Пошто сам сместио јадно коњче у шталу, вратих се пред механу где сам застао Краљеву свиту како једе хлеба и ораха. Краљ са шефом штаба, ђенералом Катарџијом и потпуковником Атанацковићем беху унутра у јединој соби механе, где су за једним дугачким масним столом писане заповести.

Једна од тих заповести беше команданту Дунавске дивизије да „у садејству других дивизија“ сутра, 5-ог Новембра, нападне на непријатеља код Сливнице. Препоручено му је да се споразуме са командантом коњичке бригаде како би овај једновремено енергично напао на непријатељски десни бок те тиме потпомагао напад дунавске дивизије која ће вечерас изаћи на његово десно крило.

Друга заповест беше команданту коњичке бригаде. Њему се јавља да ће дунавска дивизија сутра напасти на Сливницу, препоручује му се да се стара да тај напад енергично потпомаже „дјејствујући у непријатељски десни бок“, а да би тај свој задатак што боље решио наређује му се: да *још данас* изађе што даље ка Софији те да „осмотри терен свог сутрашњег дејства“, и да се о свему споразуме са дунавским дивизијарем. Најзад тражи се од њега извештај „шта је данас успео“ и где ће вечерас бити, а јавља му се да ће Врховна команда ноћити у Габру.

Као што смо видели коњичка је бригада „успела“ да за цео дан пређе растојање од три пешачка сахата, и стигла је тако доцкан у Малово да о данашњем осматрању према Софији „није могло бити ни говора“, као што се каже у причањима коњичке брйгаде за данашњи дан, и према томе пуковник Прапорчетовић није могао још данас изаћи, што даље ка Софији нити осмотрити терен свог сутрашњег „дејства“, као што му се из Габра наређивало. Он се за-

довољно тиме да *чека позив* команданта дунавске дивизије *на споразум*, у место да га као млађи сам потражи, и врло се чудио што целе ноћи тај позив не дође, „и ако је шеф штаба дунавске дивизије *видео* да је коњица стигла, и бригадиру изјавио радост што је тиме осигурано лево крило и позадина дивизије....“

Најзад што му драго, само кад је већ наређен напад на главни непријатељски положај, само кад смо већ у очи решавајуће битке, пре него што може у Сливницу да стигне сва уједињена бугарско-румелијска војска!

Само.... само....

Како ли се разуме оно „садејство других дивизија.“ Пуковник Мишковић биће још вечерас „на линији,“ он може садејствовати, и он је сигурно код Недељишта примио усмену заповест, али шумадијска и моравска дивизија, где ли су оне сад? Хоће ли оне моћи да стигну за ову суграшњу главну битку? Да нису ове две дивизије са коњичком бригадом сувише мала снага за отимање Сливнице?

Хајде да видимо шта раде оне друге две дивизије које имају да „садејствују“ сутра на Сливници?

Пуковник Бинички чим је, јутрос око 9 сахата, примио ону синоћну заповест врховне команде, коју му је однео гардијски поручник Вељко Николић, одмах је заповедио команданту XII-ог пука да са своја три батаљона и једном батеријом настави борбу (?) све дотле док не нађе везу са моравском дивизијом, и Трн не буде у нашим рукама, а чим би се ово постигло, да и он са пуком и батеријом пође ка Драгоману.

У $10^1/_2$ сахата Трн је „пао“ и XII пук шумадијске дивизије, по састанку са трупама моравске дивизије и надлежном, хоћу рећи незнатном *одмору*, упутио се са придоданом му батеријом за својом дивизијом.

Којим је путем ударила шумадијска дивизија?

Да чујемо њеног шефа штаба, мајора Ст. Грујића, који о томе вели:

„Пре кретања дивизије к Недељишту, пуковник Бинички са пуковарима — артиљеријским и командантом XI-ог пука — и са својим штабом чинио је осматрања изнад Врапче у правцу Недељишта, са једнога виса, одакле се готово цела долина Лукавице могла да види. Било је већ 12 сати у по дне, када смо приметили колоне дринске дивизије у маршу ка Габру и даље Драготинцима. У питању је био *правац* будућег *наступања наше дивизије*. Ја сам се тада изразио *против* кретања Недељишту, наводећи за разлог: да би било шкодљиво, а до некле и опасно најашавати на реп дринске дивизије, и *предлагао* сам да наша дивизија хвата путове десно, паралелно с онима дринске дивизије, па да иде *право на Сливницу*. Командант дивизије *није хтео* да прими моје мишљење, него је *наредио* напротив *да дивизија иде за Недељиште*. А да је усвојио мој предлог, имале би се ове користи: 1-о Добило би се у времену и то *читав дан*, који је *изгубљен* на путу из Недељишта у Повалириш. 2-о маршовало би се бољим путем, пошто пут из Врапче ка Сливници иде косом, те нема много ни пењања ни спуштања, као што је било на усвојеном путу, 3-е. Позадина дивизије била би, према новом оперативном фронту јаче осигурана, пошто би тај правац био управљен на нови фронт. Напротив усвојен пут био је косо према фронту, изложен бугарском нападу с десног крила, ако би они узели офанзиву с те стране. 4-о Веза са моравском дивизијом, за којом се толико тежило била би тиме осигурана и пре добивена него што је овако било“*).

За што ли то пуковник Бинички није хтео да усвоји оваке разлоге свога *шефа штаба*, него је у место правог, краћег и лакшег пута изабрао дужу и много мучнију странпутицу, особито кад је врло добро знао, да му је дивизија већ потрошила тродневну храну у хлебу, кад је видео, да се

*) Овде г. Грујић мисли везу са Моравцима на фронту пр д Сливниц м, која је тек 7-ог Новембра у јутру постигнута

брашно, које је ношено у име хране, за четири дана није имало где замесити и пећи по оним малим селима?

Да ли је ту крива синоћна заповест врховне команде да *иде на Драгоман*, или је имао што важно да разговара са врховном командом, за коју је знао да ће је данас наћи у долини Лукавичке реке?

И доиста предлог који је пуковник Бинички имао да учини врховној команди, био је тако важан, да га не би могао на цедуљи из блока довољно мотивисати, било је потребно да се лично измењају мисли са врховном командом, и он је са свим добро урадио што је са својим штабом сишао у долину Лукавице, само, може бити да није баш било нужно да заморава целу дивизију тим „веома врлетним, сеоским, неоправљеним путем, којим су возови *једва* прошли, пентрајући се час десно, час лево од пута.“ Можда би боље било да је дивизија отишла косом правце на Сливницу, а он би је, после састанка са Врховном командом ласно стигао.

Међу тим баш и да пуковник Бинички није имао важног разговора са Врховном командом, он би морао у њу доћи, јер чим је Господар, из Габра, угледао колоне једанаестог пука где се спуштају као предводница шумадијске дивизије ка *Недељишту*, одмах је послао капетана Божу Јанковића, из Свога штаба, да зове команданта дивизије у Габар да предстане Врховном Команданту.

Ја сам се десно унутра у механи пишући неке заповести за телеграфску станцију у Цариброд — пошто смо имали преноћити у Габру — када се капетан Божа вратио и ушавши у механу рапортира:

— Ваше Величанство, покорно јављам да сам нашао пуковника Биничког. Он ће сад одмах бити овде! —

И доиста после неколико тренутака затутња некаква кавалкада уз брдо на коме беше механа, зазвекеташе сабље поред њених прозора, и победилац од Врапче беше пред Краљем.

Ми сви који се бесмо десили у соби устасмо радосно узбуђени.

— Покорно јављам Вашем Величанству — поче командант дивизије да рапортира, али га Краљ прекиде, пружи му руку и рече:

— Благодарим вам г. пуковниче за успех ваше дивизије у јучерашњој битци. Ви ћете ми што скорије поднети ваше предлоге односно официра и војника који су се одликовали. Вама могу казати још сада да вас одликујем другим степеном Нашег Таковског ордена с мачевима! —

Бинички се дубоко поклони, Краљ седе опет у чело стола, а ми сви опколисмо Биничког, љубећи се с њиме и честитајући му победу и тако лепо заслужену таковску звезду с мачевима.

— То се зове прави војвода — рече ми ђенерал Катарција француски, пошто се он с њиме поздравио — то ти је оно — што Немци зову Haudegen, eh?

— Јесте, г. ђенерале — рекох ја, па онда похитах да довршим моје пискарање, јер Бинички беше сео и беше почео да прича детаљно јучерашњу битку.

Један од тих детаља у његовој причи, чисто не смем да запишем. Волео бих да се ја варам, да сам онда рђаво чуо, или да сам рђаво запамтио. Али опет, услед тога детаља врховна је команда донела једну врло важну одлуку, која је факт, познат свима, о коме имају писане наредбе, дакле изгледа да ја нисам рђаво чуо.

Па онда, то је детаљ који потврђује и наш званични билтен од тога дана, и ако другим речима него што је нама у Габру казат, као што ћемо даље видети.

Па онда то је речено пред Краљем. пред ђенералом, пред Јоцом Петровићем, пред Јоцом Атанацковићем и пред нама, осталим официрима врховнога штаба, који смо се десили у соби....

Бог ми је сведок да не би хтео у овом дневнику ни најмању неправду да учиним никоме чија дела морам да по-

менем, али ваљда ја нисам пред Краљем и целим врховним штабом спавао, те да сам *снио* да је пуковник Бинички казао: *да је на Врачи заробио два бугарска пука?*.... Најзад, ако сам ја то снио, а не чуо мојим ушима, живи су сви који су у тај мах били у соби Габерске механе, па ће они казати је ли то одиста било, или сам ја то снио....

Како бугарски пукови имају по четири батаљона, то би значило да је јуче заробљено осам бугарских батаљона....

Не, не, то није могућно да је Бинички то казао!

Е, онда није истина ни овај разговор, који се ја сећам да сам чуо.

— Али г. пуковниче — рече Бинички окренувши се начелнику врховнога штаба — моје су трупе услед ове борбе а још више услед овако мучних маршева тако уморене, да сам ја управо за то и пошао овамо да им измолим *један дан одмора!*

— То? — рече Краљ — то ће тешко ићи.... —

— Ми смо већ издали заповести да се сутра напада на Сливницу! — рече Јоца Петровић замишљено.

— И ваша дивизија има да заузме положај према Алдумировцу — додаде Јоца Атанацковић показујући дотично место на карти која беше раширена на столу.

Бинички погледа у карту.

— Зар ипак овим путем г. потпуковниче? — упита дивизијар зачуђено.

— Да — рече начелник оперативног одељења са обичном дозом своје намрштености.

— Ама ја сам вам — настави пуковник Бинички — још у Пироту, пред пуковником Драгашевићем и другим официрима казао да је овај пут преко Чеканца, Брусника, Пиштена и Повалириша *тако рђав* да возови њиме *не ће моћи* да прођу? —

Атанацковић само слеже раменима. Бинички се окрете начелнику штаба.

— Ја велим да је овај пут непроходан. Ја вас молим дозволите ми да бар возове могу упутити уз Лукавичку реку на опредељење? —

— Заповест врховне команде — рече Атанацковић, па се још више намршти — потписана је, по којој шумадијска дивизија *мора* преко Чеканца и Брусника *сва* да маршира к положају према Алдумировцу!

Јоца Петровић као да није ништа чуо од ове дебате, о путу којим треба шумадијска дивизија да удари. Он као да још размишљаше о оном предлогу Биничковом да се његовој трупи даде један *дан одмора*. Он као да се тргне из неког сна, на један пут рече:

— Бугарска има тако мало пукова, да, кад су јуче два положила оружје, ми можемо дати један дан одмора не само шумадијској дивизији, него свима трупама. Тиме ће се добити двоје: прво, трупе ће бити одморне, што је врло корисно кад се улази у велику битку, а друго што ћемо још за један дан имати све трупе наше пред Сливницом, и онда улазимо у решавајућу битку са свом снагом! Тај један дан настави начелник врховног штаба окренувши се Краљу — ми ћемо употребити да на лицу места сами осмотримо непријатељске положаје и да према томе удесимо диспозицију за главни напад. Предлог генерала Милутина да врховна команда дође на Три уши, може још бити врло користан. —

— Мислиш? — рече Краљ — па то би требало онда издати Contreordre свима, и онда нема смисла да ми преноћимо овде? Ако ћемо сутра рано да будемо рано на позицији дунавске дивизије, ми морамо ноћити у Цариброду? —

И доиста, на скоро беше издата заповест: „коње!“

Ја потрчах као без душе низ брдо у приватну шталу мог алата и стадох га седлати и зауздавати, на велико чудо газде од штале, који ми рече да ми је његова домаћица спремила вечеру.

— Хвала, брате, хвала, него деде ти мени помози да ја спремим коња.

За тили часак беше сељо спремио мога коњића, за кога ми рече, да је мало нешто јео, те он мени коња, а ја њему бакшиш, па хајд пред механу.

Ту већ беше све спремно за полазак. Чекало се само да Краљ изађе. Унутра су писане последње заповести.

Пуковник Бинички изађе и са својим штабом одјури право на ниже.

После неког времена потпуковник Атанацковић изађе те разасла неколико наредаба.

Да ли у њима беше опозвана данашња наредба за сутрашњи напад на Сливницу?

Ништа не знам.

У мемоару Ст. Грујића стоји записано ово:

„По казивању пуковника Биничког имало се *сутра дан* (5 Новембра) *одмарати* у Недељишту. Према томе *те ноћи ништа се није наређивало трупама за сутра.*“

Пуковник Бинички прича овако:

Заповест врх. команде била је већ издата да шумадијска дивизија мора преко Чеканца и Брусника сва да машира к положају према Алдумировцу.

Према томе издао сам наредбу за марш у заповеђеном ми правцу, која гласи:

„Противник се налази пред Сливницом и око ње утврђеним положајима. Подручна ми дивизија има налог да машира у том правцу преко Чеканца, Брусника, Пиштена до Повалириша, ту да се заустави, и положај у напред према Алдумировцу да заузме. За то наређујем да командант предводнице, мајор г. Цинцар Марковић, крене исту, т. ј. XI-ти акт. пук, једну пољску батерију, оба ескадрона, који су већ били напред, и пионирску чету с осталим, — с погледом на лапавицу и рђав пут, тек у 8 сати изјутра из Недељишта за Чеканац, где су оба ескадрона *преноћила*, и даље преко Брусника. Главна трупа, пошто се прикупи у Недељишту, да

иде за предводницом, и да се креће непрестано на прописном растојању.

Ја ћу се налазити за време марша код предводнице —"

Према прошлом виду глагола преноћити, који је у овој наредби за даље наступање шумадијске дивизије употребљен за мене је јасно да она није писата 4-ог Новембра после састанка са врховном командом у Габру, већ тек сутра дан. —

Беше се већ почело смркавати када се Краљ са Својом свитом и врховним штабом кренуо из Габра натраг пут Цариброда.

Док смо силазили к потоку ишло је с мојим алатом ћене-ћене, јер су сви ишли ходом.

Али чим сиђосмо у равницу па Краљ полете са свитом преко поља, ја се на један пут обретох сам.

Ни дебео штап, ни обе мамузе не помогоше ништа.

Сиромах алат покаса мало, па опед ходом, ја га мухнем мамузама колико игде могу, он опет покаса па опет ходом, најзад стаде са свим, и ништа га на свету није могло кренути с места.

Ја морадох сјашити, јер сам увидео да би свако даље ударање било прост Thierquälerei."

Стојим па гледам како се сумрак све више хвата и како се Краљевска кавалкада све више удаљава.

Куда ћу сам по мраку у непријатељској земљи, онако мртав уморан, гладан и жедан, са коњем који не може више да макне?

То беше ситуација којој се мало што имало да завиди.

Али Бог је видео моје чисто срце и моју добру вољу да упркос моје корпулентности издржим сваки штрапац барабар са најбољим јахачима краљевине, па ми посла помоћ од куда сам јој се најмање надао, из Габра.

Та помоћ није у форми каквог анђела који би ми на један пут ставио на расположење добре тарнице на федерима — јер то беше за ме идеал у томе тренутку — већ то беше наредник гардиског ескадрона, који се нешто беше забавио

у селу, чини ми се да плати трошак, који сада са два три гардиста касаше преко поља.

Чим ме је угледао где стојим у сред поља, гледајући час у мог непомичног коња час у Краљевску свиту, која се већ губљаше на хоризонту, тај интелигентни човек одмах је појмио ситуацију, скочио је с коња, наредио да мени један гардист уступи свога кога, а он да поведе донекле мог алата док се одмори, па онда на њему полако да дође у команду.

Ја сам се тако обрадовао овом неочекивано срећном решењу питања, које беше у том тренутку за ме важније од целог источног питања -- да нисам имао када ни да мерим дужину каишима од узенгија, него брже боље узјашем и појурим каријером само не би ли стигао на своје место.

Тако сам брзо узјашио и одјурио да нисам имао каде ни да погледам још један пут оно добро коњче које се за ме жртвовало јуче и данас, нити да коју лепу реч кажем оном гардисти који је тако драговољно пристао да мени помогне из неприлике па макар се он сву ноћ мучио с' оним уморним коњчићем. Човек је грозан егоиста, он је најнезахвалније створење.

Али Бог, који ми је помогао у невољи, није пропустио да ме одмах казни што сам био незахвалан.

Казна је била двојака: прво, узенгије су ми биле ужасно дугачке, а друго та гардиска коњина тако је „инглезирала" да ме је просто бацала „небу под облаке."

Најзад стигох и ја у Недељиште. Срећом ту беше већ постројен XI-ти пук у смакнутим батаљоним колонома, и Краљ се беше зауставио да поздрави своје драге Шумадинце. Господар им је изговорио једну од оних одушевљених и речити Својих импровизација, у којима је Он недостижан мајстор. На жалост за мене, она се баш свршила у тренутку кад сам ја стигао на своје место у свити, тако да сам ја само чуо оно громовито:

— Живео, живео, живео! — којим грмнуше батаљони XI-ог пука, одговарајући на поздрав Господарев.

Одмах за тим крену се Краљ даље, тако да сам једва имао каде да пружим руку потпуковнику Др. Лонтковићу.

Испрва је ишло којекако са јахањем у свити, само ме је наједно један поглед, који случајно бацих у страну.

У крај пута стајаху кола пуна оних јучерашњих царибродских дворских „апотека“ у којима има чак и штрасбуршких паштета, а поред кола стајаху гологлави Антон и још двојица дворских лакаја са тако зачуђеним изразима лица као да нас питају.

— Добро; а ми, куда ћемо ми? —

Али нико и не окрће главе на њих. Чини ми се само да је пуковник Пантелић довикнуо нешто немачки, пројуривши поред Антона.

— Шта велиш ти на то? — упита ме неко из друштва, показавши руком на кола која осташе за нама као какав сан.

— Ја велим — одговорих му, а уста ми се напунише воде — оно исто што је Јуније Брут казао кад је морао оба своја сина да осуди на смрт, велим: Ама Богови, ви ми се ругате? —

— Бравос докторе, тебе не оставља твој хумор ни када си гладан? —

— У оваким околностима ја мислим да нам и не остаје ништа друго него да се хранимо својим рођеним досеткама, па макар покварили стомак! —

Али шала није дуго трајала, бар за мене не. На мојој ужасној гардиској коњини открио сам још једну махну, која је толике људе упропастила, а камо ли не ће коње.

Та махна беше ужасно частољубље, какво се — односно коња — нигде тако неразвија, као међу нашим гардијским коњима, који се сваки дан тренирају у невероватним партијама касања и галопирања.

Док не бејах стигао у Недељиште ја сам ту гардијску грдосију имао у својој власти; кад ми се досади крупни кас,

ја пређем у галоп па се одморим и vice versa, али сад — сад је њено частољубље било јаче но моје обе руке, којим сам вукао узде; могли сте томе коњу ако хоћете одвалити доњу вилицу, он је опет у првим редовима. Како год они напред иду, онако морам и ја хтело ми се не хтело.

А они опет напред не иду једном сортом коњичкога хода, па да се човек према њему намести и удеси, него сваки час друкчије.

Али није ни чудо; сада не беше Лукавичка долина празна као јутрос да би се њеном целом дужином могло јурити; јутрос свега на три места нађосмо или стигосмо и престигосмо пукове дринске дивизије, али вечерас беше цела Лукавичка долина *закрчена* најразличнијим возовима. Сад сам тек разумео шта је реп једне дивизије на који не ваља друга дивизија да „*најашава*“ То је једна поворка товарних кола, коња, коморџија, коњоводаца, возара, грђње, ларме и псовке, која је дугачка најмање два сахата пешачка. Та непрекидна поворка („све један другом у потиљак“) трајала је тако рећи од Недељишта до Невља па Богме и до пред сами Царибpод.

Нас није било више него један ескадрон, па смо имали муку да сваки час обилазимо ове зајажене колоне, ја шта ли ће бити сутра код Недељишта и даље уз Лукавицу кад и Шумадинци пребаце у њу овакав аждајски реп?

Каква би несрећа била да се овако два колосална репа побију за пролаз у каквом теснацу, или да их најдан пут с бока нападне каква непријатељска колона? Ево од куда је она велика наша брига коју смо до сад нашли свуда и на сваком месту, брига за осигуравање „позадине“, јер, отсеците једној војсци њене муниције и профијантске возове, она мора, па макар најпобедоноснија и најхрабрија била, да се повлачи натраг, својој основи, одакле се храни и одакле муницију добија.

Чудновата је ствар војска. То вам се један читав народ крене да путује, и мора на том путу да вуче за собом и своје

магацине, и своје болнице, и своје поште и телеграфе, и своје судове и своје радионице, мора да вуче цео апарат државни.

Па кад је још све то неспретно натоварено, на трошним колима и слабим коњима, онда је појамно да се иза сваких 7—8000 војника вуче реп од два сахата, који им смета у кретању, који их задржава као какве тешке букагије. Тај реп са својим хиљадама коморција и хиљадама грла стоке, прождире барем половину оне хране коју носи за војском, ако не више; ту је тежа дара него масло! И на то *ужасно* питање о војним ратним возовима, од којега често зависи судбина једне војске, односно судбина једне државе, и на то питање, једва ако у мирно доба мисле два, три човека у економном одељењу министарства војног, и ако та два три човека стану молити министра војног да се већ једанпут набаве прописни возови за војску, без којих она не може да ради као права војска, онда им се насигурно одговори да „за сад“ нема пара, да су „топови пречи од коморе“ и да ће се „гледати.“

Ето зашто смо и у трећи рат угазили с' оваквом грозном комором.

Ове мучне мисли о безгранично дугачкој, гломазној и тако тешко покретној репини наше војске, доведоше ме на једну другу необичну дужину, дужину пута којим смо поред и између кола касали да нам се све некакве игле забадају у колена.

Збиља, „что сије јеже от нас бист таинство?“ Од кад себе ми идемо из Недељишта, па још нема ни онога хана пред којима смо јутрос видели дринску артиљерију? Каквом је мањом Лукавичка долина постала вечерас *дуга* но што је пре подне била?

Буди Бог с нама, па ми нисмо прешли на трећину пута! Та за оволико времена ми смо јутрос прејурили од Цариброда до Недељишта?

Неможе бити, та ми смо морали проћи поред тог хана, само је мрак, па га нисмо видели.

— Докторе, колико ли је сахата? — упита неко иза мојих леђа.

— Господине — одговорих му набусито — ја имам само две руке, а оне имају у овом тренутку далеко важнија посла него да траже сахат.

Ово је мучење већ тако дуго трајало, да сам од сваког већег виса, који се црнио пред нама, држао да је Нешковац, и да ћемо сад, још мало, осетити се на насипу и завртнути десно у Цариброд, где нас чека вечера (уједно ручак), кревет, и што је најглавније мирна и равна земља под ногама.

Међу тим један по један црни вис ишчезаваше и то све не беше Нешковац, и ми бесмо још, далеко од Цариброда, а пред нама беше само густи, црни мрак, из кога шкрипе не намазани точкови коморџијских кола, или се чују оваки разговори и откинуте реченице:

— Ама зар си ћорав те не видиш читава кола? —

— Не видим ја ни прста пред очима, а камо ли твоја кола! —

— Држи лево! Један за другим! О мајковићу зар не разумете српски? —

— Ах, пут му најстарији, и ко га овуде просече! —

— Ама зар си ти коњ? Ти ниси коњ него си шерет, знаш? Сад ћу ја тебе научити памети! —

— Ај, сивоњо, ај!

— Ej, Миловане! —

— Ај?

— А Бога ти што ће нашем Краљу ови каменљари код онолике наше лепе земље? —

— Е, де — де! —

— Држи лево! — викну гардијски официр који је јашио пред Краљем да рашчишћава пут колико се могло.

Коморџије се прибише уз волове гурајући их у лево, док цела Краљева свита јашећи један за другим прођосмо.

— Бог и душа ово сам Краљ прође? — зачу се нечији глас иза нас.

— Е јес ја̏, ваљда ће се и он потуцати овуда ноћу. Њему бар нико не заповеда! —

— Какав Краљ? седи он сад у Пироту у своме конаку, срче каву и пуши чибук, па само заповеда куда ће која војска, а ђутанти и динарци трче на све стране! —

— А ја брате к'и Краљ! —

Нестаде и тих занимљивих разговора у мраку; оста сама помрчина, шкрипање кола, топот и ржање коња.

Најзад у неко доба засветлуца пред нама у дољи некаква ватра.

— Хвала Богу — уздахну неко из свите — ево Цариброда! —

— Какав Цариброд? Зар си заборавио да је он у склопу од висова и да се не може видети док не наиђу прве куће?

— Ја шта је оно доле? —

— Каква коморџијска ватра, шта ће бити друго? —

— Јок, брате, оно су куће, оно су осветљени прозори.

И доиста беше тако.

После четврт сата бесмо у Невљу. Око једне куће беше читав логор. Око упаљених логорских огњева леже кола, људи, волови.

— Упитајте које је одељење овде? — заповеди Краљ једном од официра своје свите.

Овај притера коња најближој ватри.

— Је ли, сељаче, из које сте ви команде? —

— Зар ми? — рече један и устаде кад виде официра — ми смо прва пољска болница дринске дивизије! —

— А где вам је командир?

— Ене га онде у оној механици, што ли је! —

Ја притерах коња отвореним вратима те куће и видех цео виши персонал болнице око огњишта.

— Капетан Др. Коиће! — викнух кроз врата.

Он се одмах појави на басамацима пред вратима, и таман му ја рекох „Краљ је ту, изађите на рапорт“, а Краљ већ беше крај нас.

Командир болнице одрапортира како је могао, али одмах показа да му српски језик не иде баш лако, па га Господар стаде питати немачки како је путовао, каква су му кола и запреге, је ли донео цео свој материјал и најзад где је остала друга пољска болница дринске дивизије? —

Кад командир рече да ју је оставио код Суковског моста, Краљ се окрете мени са питањем: да није друга пољска болница сувише далеко од својих трупа? Ја одговорих да је то ствар дивизијске команде и да ће вероватно обе дринске болнице сутра примаћи се својим трупама.

Краљ запали цигарету, отпоздрави персонал болнице, који непрестано салутираше, и пође даље.

— Дакле тек Невље прођосмо?

— Па то има бар један сахат још до Цариброда? — уздахну неко.

— Кад би могли касати, да, овако биће богме и два!

И доиста пут опет беше закрчен возовима, што беше још незгодније него до сад, јер сада је пут ишао све страном, и беше тако узан, да се двоја кола не би шале разминоћи могла. С једне стране пута стена, с друге отсек, провалија чак до реке. На таквоме путу ваљало је обилазити зајажене возове. Где се могло обићи с десна поред стене, ту је за нас било благостање, али су и коморџије волеле по ономе мраку држати се ближе стени него провалији тако, да смо ми махом морали пролазити ивицом отсека. Местимице вала није било четири педља простора између кола и провалије. Ту је Краљ пролазио пешке, а један му гардиски подофицир водио коња. И цео штаб и цела свита скакаше с коња и пролажаше пешке на тим вратоломним местима, сваки је водио свога коња за собом, па кад се опет изађе на релативну чистину, сваки опет појаше.

Само ја нисам никако сјахивао, не што сам презирао опасност да се заједно с коњем откотрљам низа страну чак до реке, него на против баш из тога страха, јер ако ја један пут сјашем, ко ће ми у тој невољи, у којој сваки себе гледа, помоћи да опет узјашем, нарочито што мој коњ не би ни тренутка стајао мирно, чим би чуо да они други откасаше. Ја сам не би се могао више попети на тај торањ од коња, а пољски биљекташи још нису прописани за коњичку ратну опрему. У тој новој невољи, која већ узимаше на се облик формалне опасности за живот, ја сам опет измислио барут, т. ј. пустио сам коња да сам бира где ће стати ногом по оној ивици провалије, а сам хватао сам се чврсто рукама за ступце и канате кола поред којих се ваљало прогурати. Том приликом ја сам долазио у тако интимни додир са наплатцима, паоцима и главчинама од точкова, да сам већ мислио да ми је отворен десни коленски зглавак; али шта ме је стало за колено, кад се само пзнела глава читава!...

Најзад сиђосмо сви здрави и читави опет у долину, при чему придев „читави“ није овде само стиха ради.

Тек доле нам се опет одреши језик, који је дотле био апсолутно миран, јер се био прилепио за непце.

— Ох — хо — хо! узданух и ја сишавши доле —

Али ма како да сам се обрадовао равници у долини, та ми радост брзо преседе.

Сада се непрекидно касало.

Најзад — past tot et tanta — забели се пред нама давно тражена џада.

То беше Царибродски друм.

Бесмо већ на месту где смо јутрос појахали.

После неколико тренутака укасасмо у Цариброд.

Како сам се скинуо с коња и како сам доспео на сламњачу једног гвозденог кревета у некаквој механи, ништа не знам.

Кад сам дошао к себи од умора ја видех да су у соби и мајор Др. Лаза и професор Љ. Мильковић. Мој персонал беше стигао и пре моје наредбе из Габра, јер је већ раније била издата наредба да се све канцеларије врховне команде пренесу из Пирота у Цариброд.

Добро, рећи ћете, на зар је то све што је било четвртог Новембра? А Моравска дивизија? А Власински одред? Шта се тамо радило? Докле су Моравци продрли данас?

Ох, нису далеко. Ево да видимо:

Најпре кад дивизије пред Трном.

У $7^1/_2$ сахата из јутра кренуло се лево крило (XIV-ти пук итд.) а у 8 сати и главнина (II-ги пук, коњица, артиљерија) из својих синоћних положаја напред и одмах се уверили, да непријатеља нема, да је он још ноћас напустио своје положаје. И ако се пуковник Топаловић уверио да Бугари беху отступили, он је опет наредио да један део пешадије иде преко окомака Рујевих, који леже изнад Трна, а остатак да, под осигурањем предњег дела, наступа путем за Трн, с тим, да пијонирска чета остане на уласку клисуре, ради осигуравања десног крила, а и од могућег узнемиравања разбеглих бугарских војника.

Овако маршујући ушли су Моравци без борбе у Трн око *10 сахата* пре подне. Ту се командант дивизије могао уверити да су Бугарске трупе отступиле још ноћас, да су према томе његове трупе на предстражама и његове патроле рђаво вршиле службу, јер оне такво кретање непријатеља нису ни приметиле ни јавиле. Је ли бар сада дивизија појурила за непријатељем да се колико толико накнади време изгубљено усљед рђавог вршења предстражне службе? Јок, полако, то се не ради тако на врат на нос. Куда је одступио непријатељ? Ваљало је пре свега послати један полуескадрон у правцу на Филиповце, а један вод коњаника ка Глоговици, да извиде где је непријатељ? Од тих извидница, од бугарских заробљеника и од становника Трна дознало се да су Бугари отступили у два правца: једни путем Брезнику до-

лином Филиповачке реке, а другим путем преко Глоговице, Мисловаца према Брезнику као и то да је овим другим путем отишла бугарска артиљерија са осам топова острагана, и да је она, сазнавши да су наше трупе већ у Трну и даље се крећу, одмах напустила топове и возове и са самим коњима побегла!

Шта је радио пуковник Топаловић пошто је сва ова извешћа прикупио?

Он је наредио да се његове трупе *прикупе и одморе* (од чега?) у Трну, па онда да, осигуравши се претходно истуреним појединим одељењима напред, предузму кретање према Брезнику, а у исто време наредио је да командант другог пука са два своја батаљона и са II-ом брдском батеријом пође за одступајућим Бугарима преко Глоговице, али да тако наступа, да пресече одступајућим Бугарима одступницу те да их тако принуди на предају....

Пошто је наша војска ушла у Трн, и док се још XIV. пук центрао по стрмим окомицама Руја изнад Трна, зачу се пуцњава и неколико метака друге брдске батерије на некакво бугарско одељење које је лутало по јучерашњем бојишту. У ово доба било је наређено да командант другог пука, заузме околне висове, но у том његове трупе наиђу на Сикирици — вису, који лежи лево од пута Трн — Брезник, на једну бугарску чету и отворе паљбу на њу. Командант пука нареди да се први и други батаљон развију у борни поредак (зар два батаљона против једне чете?), али док се ови батаљони развијали, дотле се пењао I-ви батаљон XIV-ог пука, и после кратког пушкарања принуде ову бугарску чету на предају.

По свршетку ове кратке борбе са разбијеним и разбеглим бугарским одељењима, *и пошто је очишћена околина Трна* од разбијених делова бугарске војске, нареди дивизијар да се комадант II-ог пука крене према издатој му заповести у правцу Глоговице, а XIV-ти пук с' артиљеријом, санитетом и возовима да се *прикупи и одмори до три сахата по подне* у Трну, па онда да се крене према Брез-

нику путем који води Филиповачком реком на вододелницу Струме и Нишаве.

Командант другог пука кренуо се из Трна у 2 сахата по подне са првим батаљоном у предводници, за тим други батаљон, за овим II-га брдска батерија, и као заштитница једна полућета I-ог батаљона.

У оваквом маршевом реду стигао је на преноћиште у Јездимировац.

На путу од Трна до Јездимировца хватале су патроле бугарске војнике из милиције, и један од ових проказао је да се на Ћувику десно од села налази осам бугарских топова.

У Трну затекло се бугарских рањеника[1]) којима је указана помоћ од нашег санитета. У једном делу бугарске болнице смештени су и српски рањеници, а за неговање и једних и других остављен је у Трну капетан Др. Моравац.

У Трну постављен је за кмета мештанин Димитрије Србин, а за команданта остављен је привремено капетан Сима Коларић.

Један батаљон другог позива (I-ви XIV-ог пука?) остављен је у Трну као посада.

У 3 сах. по подне наредио је Командант дивизије да се све трупе крену према Брезнику и то у оваквом маршевом реду: у предводници, којом је опет командовао п-пуковник Бајаловић, I и II батаљон XIV-ог пука, 1-ва и III-ћа батерија тимочког артиљ. пука, 3-ћи батаљон II-ог пука, санитетска чета, и на 1500 кор. иза зачеља колоне, комора. Пионирска чета имала је да образује заштитницу, а да се са положаја, који је била заузела на уласку клисуре у Трн, крене у $3^{1}/_{4}$ сах. по подне за Брезник. Али командир ове чете добио је тек заповест у то доба, и док је покупио своје патроле било је $4^{1}/_{4}$ сах. када се кренуо позади целе коморе.

[1]) Њих 42, осем оне неколицине који су донесени из данашње чарке и међу којима беше и један бугарски официр (Ангелов) У овој чарци с' оном залуталом бугарском четом имали смо и ми још 9 рањеника што са оних 77 јучерашњих чини 86 рањеника на Трну. (в. Ист. срп. вој. санитета књ. IV стр. 214).

У оваквом маршевом поретку стигле су трупе у $5^1/_2$ сах. у Филиповце где су преноћиле са истакнутим предстражама према Брезнику, док је позадину чувала пионирска чета, која је стигла тек у $10^1/_2$ сах. ноћу —

Ето то је урадила моравска дивизија 4-ог Новембра, ушла је без борбе у Трн, чаркала се са једном залуталом бугарском четом, заробила је, и напредовала је према Брезнику читава два сахата пешачка — до Филиповаца....

А потпуковник *Гаиновић*, шта је он урадио са својих пет батаљона ваздан 4-ог Новембра?

Он је рекогносцирао и *утврдио* се на своме новом положају, градио је нов распоред својих трупа: на Равну Шибу наместио је I-ви и II-ги батаљон „повереног му“ првог акт. пука у „предстражни и одбранбени“ положај; мало се бринуо: коме да повери команду над том важном првом линијом, и одлучио се да је стави под управу капетана Чизмића, наравно, као старијег батаљонског команданта. Али тако важној линији требало је и резерве. У „такону“ одређене су две чете I-ог батаљона другог позива. Оно истина овај положај, који Гајиновић са таком бригом утврђује и гарнира трупама, био је одвећ пространи за једну читаву дивизију а камо ли за ових десет чета, али „неодољиве околности су захтевале заузеће таквог положаја“. Међу тим ваљало је на сваки начин осем мале резерве имати и пуковску резерву, шта мислите? У тој главној резерви био је: 3-ћи батаљон I-ог акт. пука, брдска батерија на Буковој глави, 4-та чета I-ог батаљона са три вода другог позива на Ђумруку, две чете I-ог бат. другог позива на Панчином гробу и суседним ровинама. Посада десно од Панчиног гроба остала је као и пре борбе.

Таман је пуковник Гаиновић са толиком муком направио овај диван распоред, који га је постављао у стање да држи једну позицију за коју би другоме било мало и читава дивизија, нарочито ако би Бугарима сад у опште пало на памет да ноћу са силном војском да поврате Цвет

ков гроб и Равну Шибу, кад ал стиже ситна књига од команданта дивизије која прећаше да уништи цео данашњи труд Власинског одреда.

Ево шта беше од прилике у тој ситној књизи:

Пошто је он на томе крају Бугаре разбио, то дивизијар држи да се они тамо не ће ни прикупљати, а нарочито после успеха наше војске на осталим крајевима. С тога дивизијар држи да ће Гаиновић моћи са својим целим пуком и брдском батеријом или бар са два батаљона и батеријом *придружити* се дивизији, а чување тога краја да се повери другом позиву. С тога је дивизијар такав *предлог* учинио врховној команди, и молио да на Власину пошље г. мајора Вуковића са још једним батаљоном другог позива; дакле, чим би мајор Вуковић добио налог да г. Гаиновића замени, и тамо дошао, Гаиновић, *не чекајући нарочити налог*, има да се крене за дивизијом и да се стара да је што пре стигне. Даље му дивизијар јавља како је јуче водио борбу с Бугарима између Забеле и Тураковца, но пошто су се они на овим висовима добро утврдили, и у доста (?) великом броју били, то их није могао из њихових положаја потиснути. Данас *продужава борбу*, и држи посигурно да ће ући у Трн, у толико пре што ће га потпомоћи једно одељење шумадијске дивизије у правцу од Врапче к Трну, јер је шумадијска дивизија јуче код Врапче *грозно потукла* Бугаре, велики број заробила, и Врапчу посела.

По заузећу Трна његова ће дивизија одмах наступати к Брезнику; међу тим он — Гаиновић — треба да се стара да Бугаре, ако су се где у близини задржали, растера и тај крај од њих очисти, и долину Нишаве у свом домашају слободном учини. Ово му шаље по једној коњичкој патроли директно, а и путем телеграфа.

Ето баш тако. И цела мука око утврђења Равне Шибе, цео труд Власинског одреда 4-ог Новембра да пропадне?

Ето то је све.

4-ог Новембра заноћила је наша главна војска на линији М. Малово — Три-Уши — Драготинци — Недељиште — Филиповци — Равна Шиба.

А шта су радили Бугари данас?

Они су концентрисали у Сливницу не само сва одељења своје војске, која нас беху задржала три дана на граници и близу границе, него су вукли војску са свију страна у Сливницу, и то ђаволски форсираним маршевима. Тако је „приморски полк“ (онај из Варне) прошао за 32 сахата 95 километара и то преко ихтиманског теснаца. На томе диновском маршу, од 4500 људи свега 62 човека остало је болесних који нису могли издржати такав марш. Други пукови (бројно тако исто јаки, дакле сваки бугарски пук беше готово као два наша пука) који су стизали у Софију тако уморни да нису могли даље — просто су товарени на коње, на сваког коња по два пешака, и тако су их преносили у Сливницу.

Али боље је да пустимо ауторе са бугарске стране нека они причају шта се радило данас код њих.

Потпуковник *Хупчербилер*[1]) вели:

„Капетан *Генев*, коме његове коњичке патроле јавише да друм за Брезник није више слободан, да га је српска коњица већ посела, држао је да му је директна одступница пресечена; он је прикупио своју трупу позади Трна и вођен од једног сељака пошао је долином Глоговнице. На Брезнички друм изашао је тек код Љатинаца. Ово одступање било је у толико кобно за Геневов деташман, што му је колона наишла на једну баруштину у коју му његових осам топова беху запали да их никако нису могли даље кренути. Не беше другог излаза него да се са топова скину затварачи па да се напусте. То је и учињено, и ови топови падоше сутра дан у руке непријатељеве као добро дошла трофеја.

[1]) I. c стр 114.

„Десно крило Геневског одељења које је заноћило на дефилеу, с' ове стране Врапче, одступило је 4-ог Новембра у јутру на Брезник, без ичије заповести. чим је сазнало да су бугарске трупе напустиле Три.

„Пошто се са српске стране говори о некаквој борби шумадијске дивизије, која је била 4-ог у јутру, код Драговице, то се неда ништа друго замислити, него да је предводница шумадијске дивизије узнемиравала десно крило капетана Генева у његовом отступању, али о томе немам с бугарске стране никаквих ближих података."

Спиро Гопчевић у својим чланцима, који су штампани у часопису „Uns re Zeit", вели:

„4-ог Новембра стигло је толико нових бугарских трупа, које су маширале по 60 километара дневно да их је тога дана већ било у Сливници 15,000.

„Само за то што Срби нису 4-ог Новембра радили ништа, они су изгубили овај рат, а само нечувено маршрање бугарских трупа прибавило је Бугарима победу."

„4-ог Новембра појавише се српске извидинице код Бучене, на друму Софија — Лом Паланка, и код Радомира (?) на југозапад од Софије, и то је направило панику не само у престоници, већ и у главној команди бугарске војске. При саветовању које је држато 5-ог Новембра у јутру у књежевом конаку, ја сам изјавио да се нерадња српске војске 4-ог Нов. може само тако протумачити да Срби предузимљу са својим крилима врло велике обиласке да дођу Сливници за леђа. Појављивање Срба код Бучене и Радомира[1]) потврђиваше моје мишљење, коме се придружише принц Ф. Јозеф Батенберг и барон Ридезл. Беше већ свршено да Сливницу ваља без борбе напустити, ако се код Бучене и Радомира појаве веће масе српске војске. Само се још дебатовало треба ли саму Софију бранити и куда ваља одступити.

[1] Где их је само бугарски страх могао видети.

„Ја сам гласао за то да се варош не брани, да се повучемо у Румелију, да се тамо сјединимо с осталом нашом војском, јер није вероватно да ће српска војска усудити се на *чисто турско земљиште*. Али Срби учинише неопростиву погрешку што не обиђоше Сливницу“ —

Исти Гопчевић у својој књизи[1]) вели:

„Од 3-ег Новембра у вече почевши непрекидно су стизале нове бугарске трупе тако, да је бугарска војска за час постала и *бројно надмоћнија* од српске.“

„Али *у бугарском главном стану беше већ несумњива ствар да је Софија изгубљена ако Срби нападну 4-ог Новембра*. Међу тим догодило се оно чему се нико није надао т. ј. Срби, који су за прва *два дана* маршировали свега 28 километара, осетише већ потребу да се један дан одмарају, и то баш онда када су бугарски пукови по 60—70 километара *дневно* (!!!) прелазили. *Ово одмарање 4-ог Новембра било је врло кобно за Србе, проузроковало им је пропаст*. 4-ог Новембра после подне стигао је кнез у Сливницу и својим присуством подигао је дух својих трупа, који *већ беше клонуо*. Осем тога овог дана већ је у Сливници било 15,000 бораца и 32 топа.

„Рекао би човек да су се Срби 4-ог Новембра добро одморили од напрезања 2-ог и 3-ег, и да ће 5-ог похитати да енергичним нападом накнаде што су 4-ог продангубили. У место тога видимо из српских извештаја да је ђенерал Јовановић био и 5-ти Новембар наменио за одмор својих нежних војника(!)[2]) и да је био врло изненађен када га Бугари нападоше.

„— — — — — — — — — — —

„Топаловић је имао од границе до Трна 7 сахата марша, од Трна до Брезника толико исто, а од Брезника до Сливнице

[1]) l. c. стр. 477 и даље.

[2]) Овде се вара г. Гопчевић. Није сиромах ђенерал ништа крив ако је за пети Новембар било наређено да се цела војска српска одмара. Ми смо напред видели за што је то наређено....

може се такође стићи за 7. сахата. Како су Бугари имали на Трну само један батаљон, један ескадрон и једну батерију то је Топаловић са својом дивизијом могао лако савладати ову сметњу, и могао се 5-ог Новембра у јутру појавити за леђима бугарског левог крила на Сливници[1]) чиме би главну решавајућу битку решио у српску корист. У место тога како је радила моравска дивизија?"

Сада Гопчевић прича оно што смо ми боље и подробније видели него што он зна.

Али има нешто што он боље зна од нас, и то ћемо узајмити из његове књиге.

То су бугарски дипломатски кораци предузети у почетку рата.

Ево шта о томе прича Гопчевић:[2])

„Као што је познато, у Цариграду беше се 1-ог октобра (по новом) састала конференција свију амбасадора великих сила. Та је конференција наставила своје безукусне расправе тако исто неспретно и после оглашеног рата, као и пре.

„Ова гротеска радња конференције само беше смешна. Цео резултат њене радње дотле био је једна нота, у којој се Пловдивска револуција не одобрава!

„Услед тога желела је Порта да ту конференцију задржи у перманенцији, и она је нотом од $^{10}|_{22}$ окт. предложила великим силама да се састане конференција која ће се искључиво бавити регулисањем румелијског питања.

„Од вајкада су конференције најмилији спорт дипломата за то се $^{17}|_{29}$ октобра на ново саста конференција да измења мисли о начелној страни питања. Највеће тешкоће градила су инглеска закерења, која по изузетку овога пута беху из-

[1]) У толико пре што при таквом маршу она два бугарска батаљона, један из Кустендила а други из Колонице (Кадуљица) који су се саставили код Брезника и са којима је Топаловић изгубио још један дан, не би ни маширала у правцу куда је већ прекјуче прошла читава српска дивизија. (Види Хунгербилера, стр. 414).

[2]) 1. с. стр. 469 и даље.

раз *личне* политике, што је у Инглеској велика реткост. Краљица Викторија волн кнеза Александра јер је он брат њеног зета, па је желела да га направи бар ђенерал-губернатором источне Румелије. Уз те инглиске тешкоће придружи се и Султаново подозрење, јер он се дуго није могао да реши кога ће од своје стране да одреди за делегата, док се у последњем часу није одлучио за мушира *Север*-пашу. Председник конференције био је велики везир *Саид* паша.

„Инглеска је на конференцији гледала да целу ствар што више одуговлачи. У седници од последњег октобра (12 Нов. по новом) у којој се констатовало нешто што се по себи разуме, т. ј. права Султанова на обе Бугарске, предложила је Инглеска да се изабере једна поткомисија која би имала да саслуша жеље Румелиота. То је у очи српског огласа рата изгледало као иронија.

„Што се у Цариграду до рата лупало (das gesprochene Blech) не заслужује да се сачува потомству. Али што је интересантно то су ноте бугарског министра спољних послова *Цанова*, које су према новостима са бојишта биле час надувене, а час не може бити скромније.

„Ево прве ноте упућене великим силама *2-ог Новембра:*

„— „Услед депеше коју је јутрос послао Командант бугарских трупа код Цариброда књажевском војном министру, част ми је известити вас да су *данас у зору*(?) српске трупе, више од 2 батаљона пешадије, два ескадрона и две батерије, друмом од Пирота за Цариброд, прешле на бугарско земљиште и поселе бугарско село Пашаше. Изненађен овим извешћем, ја сам похитао да у 10½ сах. пре подне упитам г. Рангависа, дипломатског агента Грчке и отправника послова Србије у Бугарској, да ли он зна штогод о озбиљним догађајима, који су се догодили на граници. Услед овога корака који сам код њега учинио, саопштио ми је српски отправник послова најпре полузванично, а у подне и званично текст једне депеше коју је он примио јутрос у 4 сахата, и коју сматрам за дужност саопштити вам од речи до речи (овде је уметнут

текст депеше г. Гарашанинове којом је оглашен рат, и коју смо ми напред саопштили).

„Кнежевска влада наложила ми је да вам саопштим како она против тврђења у овој депеши мора одлучно да протестује, изјављујући најпозитивније да бугарске трупе ни на који начин нису напале, на положаје које српске трупе заузимљу у близини Власине. Пред овако тешком оптужбом коју Краљевска влада подиже противу Кнежевске, влада Његовог Височанства држи да је својом чашћу обвезана да представи факта онако како су се догодила са свима споредним околностима, које се на њих односе.

„1-ог Новембра, између 7 и 8 сах. из јутра налазила се једна бугарска патрола од 20 људи, која је осматрала кнежевске пограничне страже између села Божице и границе, кад је са свим изненадно, на бугарском земљишту нападе једна чета српске пешадије и отвори на њу плотунску ватру. Наши се војници заклоните иза једног засека и стадоше одговарати својом ватром. Један од наших војника убијен је на месту, двојица су рањена. Срби су изгубили 8 људи. На скоро се један део те српске чете повуче ка граници, а други паде у заседу 20 корачаји од онога места где су напали, оставивши своје мртве. Наши се војници повукоше назад и понеше свог убијеног друга и оба рањеника.

„То је истина. Напад је произишао од српских трупа; бугарске су се увек ограничавале на одбрану и данас ће се тако владати и ако нам из Цариброда јављају да је Краљевска војска умаширала на земљиште Кнежевине. И сад изјављује српска влада да услед напада, за који одговорност пада на њене сопствене трупе и на њу, мора сматрати да се налази у ратном стању са кнежевином Бугарском! Напродив, влада Њ. Височанства има право да сматра као оглас рата одлуку српске владе да ступи непријатељски на земљиште кнежевине и не саопштивши претходно разлоге за тако важну и неочекивану одлуку.

„Са мирном савешћу коју даје свест о учињеној дужности, бугарска влада прима последице једнога рата, који она није изазвала, и за који она нема никакве одговорности пред Европом. Да ли је нужно да се побројавају све оне мере, које је кнежевска влада предузела, и које доказују да ни издалека није било у намерама владе Њег. Височанства да ишта предузме, што би само изгледало као непријатељство или као напад на Србију, а камо ли да пређе у братоубилачки рат? Сваки зна да је наша граница према Србији тек пре месец дана била са свим разголићена од трупа, да су бугарске трупе враћене на ту границу тек онога дана када је постало несумњиви факт да је српска влада променила задатак својих противу непосредне имовине отоманског царства мобилисаних трупа, и када је на један пут променила фронт концентрујући војску на граници кнежевине. Тако је исто познато да се бугарске трупе и данас налазе на 5, 10 па чак и 25 километара од српске границе и да се утврђења, која је Кнежевска влада предузела, налазе готово пред капијама престонице. Зар све ове мере нису необориви доказ о мудрој умерености бугарске владе, која далеко од тога да изазове какво непријатељство, напротив чини сва могућа напрезања, да по сваку цену избегне сваки судар, држећи се у чистој одбрани? Под таквим околностима, влада Његовог Височанства апелује на високу непристрасност и праведни суд Владе итд. односно природе и домашаја рата који је Србија огласила Бугарској. Нека Европа пресуди ко је први ратни корак учинио и на чијој је страни правда.“

Цанов.“—“

„Против ове ноте — наставља Гопчевић — нема се шта приметити! Бугарској се не може замерити што апелује на европско осећање правичности. Али просто је гадно видети чанколизачко самопонижење и псеће пужење пред Портом, коју су Бугари дотле онако непријатељски надувено третирали, које се види у *ноти* истога *Цанова*

од 4-ог Новембра, када је изгледало да се Бугарима вода попела до грла. Ево те ноте:

— „Када је влада у чврстој намери и великодушној одлуци, да спречи проливање крви у Источној Румелији, узела у своје руке ствар *румелијскога народа*, велике су силе поступиле с њом врло строго, оценивши њено поступање као повреду суверенских права Султанових и као повреду интегритета Отоманске царевине. Покоравајући се пресуди великих сила (?!), кнежевска влада узела је на се свечану обвезу да очува ред и поредак у Румелији, и да спречи сваку агитацију која би могла изазвати опасности у суседним земљама.

„Пошто је спречила проливање крви, пошто је очувала мир и сигурност у кнежевини и у Румелији, *у тим интегрирајућим деловима Отоманскога царства*, и тиме одржала реч коју је задала своме Сизеренском двору и великим силама, кнежевска влада на један пут види да јој прети опасност од једне суседне *независне* државе, која упада у кнежевину, а не шиље јој, по међународном праву, ни ултиматум преко *Високе Порте, као једино надлежне у тако озбиљној евентуалности*. Србија је Бугарској огласила рат. Њена је војска, под околностима које су сваком познате, продрла у нашу земљу. А међу тим Европа и Порта која тако суревњиво чува *интегритет отоманскога царства* не подигоше протеста, дозволиле су и дозвољавају да једна независна држава *ногама гази то исто начело интегритета* на које су Бугарску опоминале под околностима, које се не могу ни сравнити са кризом која је сада настала.

„У овом су тренутку Европске владе у стању да пресуде ко је нападач. *Бугарска, као вазална држава Султанова*, нити је могла Србији да огласи рат, нити је огласила. Шта више кнез је сматрао за своју најсветију (!) дужност да се одмах, чим је сазнао за упад српске војске на бугарско земљиште, обрати Султану и великом везиру. Како кнез на те своје депеше до данашњег дана није до-

био никаквог одговора, то је Његово Височанство, полазећи данас против непријатеља који продире, мени заповедило, да подејствујем код отоманског министра спољних послова, да какав одговор добијем. Услед тога ја сам управио Порти следећу депешу:

„— „Непријатељ, који је продро у Бугарску, користи се том околношћу што *Бугарска као вазална држава Турске* нема права до својим суседима огласи рат, услед чега је лишена (beraubt) свију средстава за напад (?). Ово је учинило да је непријатељ дошао скоро пред саме капије од Софије. Кнез је данас отишао против непријатеља, али ми је заповедио да Високу Порту замолим за одговор на депеше које је кнез послао Султану и Великом везиру. Услед ове заповести, а с погледом на члан први Берлинског уговора, *по коме се влада кнежевине Бугарске не може непосредно упуштати у преговоре са непријатељем*, молим Високу Порту да ме са својим одговором почаствује.“ —“

„Пред лицем тако нечувене агресије, коју је српска влада учинила презирући и међународно и народно право; пред лицем ратних невоља, за које је једина Србија узела иницијативу, и за последице којих ће, ми смо о томе уверени, она сама имати да носи одговорност, бугарска влада држи, да, ако је *интегритет Отоманске царевине* икада нападнут и повређен, то није било посредовањем Бугарске у Румелији (?), *јер су обе земље саставни део Отоманскога царства*, него се то догодило нападом, који се не може ни квалификовати, нападом једне независне државе, којој је једина циљ да увећа своје земљиште на рачун једне суседне земље.

„Кнежевска влада гради себи од тога дужност да изјави, како она оставља високом осећању правичности у Великих сила да донесу своје решење, јер последњу реч има да каже Европа.“

Цанов“.—“

„Претворност — настави Гопчевић — са којом Цанов на један пут показује толико жарке љубави спрам инегри-

тета Турске и тако велику бригу за Султанова права, просто је одвратна и за презирање, није дакле чудо што је *Порта у свом одговору* од 4-ог Новембра казала да:

„— „Одговорност за све што се сад догађа пада на онога, који је подигао буну у Источној Румелији. Међу тим *Турска ће влада, ако кнез Александар поврати* пређашње стање, узети његову молбу за помоћ у оцену.“ —“

„Турска је даље одговорила Србији да је са задовољством примила изјаву српске владе да она нема никаквих непријатељских намера противу Порте. Великим силама најзад послала је Порта ноту у којој им саопштава депеше и српске и бугарске владе као и своје одговоре на њих, и у којој их моли да убрзају радњу конференције.“

„Кнез Александар видећи да ће му Турска само онда помоћи, ако јој се без икаквих услова покори, загризе у ту киселу јабуку и 6-ог Новембра посла Султану депешу у којој изјављује „*да се он и његов народ* покоравају вољи Султановој,“ да је он још 2-ог Новембра издао заповест. да бугарска војска напусти Румелију, и у којој он — кнез — „у својој несрећи приклиње Султана да му помогне борити се против заједничког непријатеља.“

„Ово пужење у праху — завршује г. Гопчевић — пред оном истом Портом којој се кнез Александар дотле само ругао, то је нискост, која се само подлошћу назвати може.“

Ето какав је ефект учинило на кнеза бугарског и његову владу и оно мало успеха што га је наша војска постигла 2-ог и 3-ег Новембра.

Ја шта ли би било да нисмо били онако троми у нашим кретањима, да смо још 3-ег у јутру напали на Сливницу?

Која вајда сада стављати тако беспослена питања!

Него, не можемо довршити историју 4-ог Новембра 1885, а да не поменемо две депеше нашег пресбироа при врховној команди. То вам је било врло мистериозно одељење. Номинални шеф био је г. Тоша Виловски, шеф нашег пресбироа и у мирно доба. То је један фини и образован човек

који верно слуша и врши све што му његов министар нареди. Али изгледа да је Др. Никола Ј. Петровић био фактички шеф тог одељења при врховној команди. Пакосни, нарочито либерални језици тврдили су и за време рата а и после, да је овај брат г. Министра финансије за то одређен на ову дужност да би ратне депеше за страну штампу остале у истим рукама у којима су биле и првога рата и да за то није смео ни један страни кореспонденат доћи у нашу војску, да је за то дописник великог Француског листа „Temps“ протеран из Ниша, итд. Знајући колико су страни кореспонденти у бугарском главном стану допринели са својом „новинарском батеријом“[1]) да се симпатије целога јавног мњења у Европи, па чак и у нашој пријатељици Аустрији, окрену против нас а за Бугаре, ја не верујем да је у том пакосном опадању министровог брата било и мрве истине. Како је у нас покварен свет, он не би веровао у чисте руке наших министара и њихових рођака ни онда кад би их видео да од глади умиру.

Најбољи је доказ за наше схватање у самим званичним билетенима које је тај наш ратни прес-биро слао у Београд.

Ето на пр. јутрос је тек (4-ог Новембра у 8 с. и 15 м.) отправљена оваква депеша.

„Луче је Тимочка војска прешла границу, и после приличног отпора, узела од бугарске војске, која је била ушанчена, Кулу (Адлију) и заробила преко 150 војника бугарских. Наши су губитци незнатни, али међу погинулима има и један официр.

„На свима тачкама наша војска напредује и отерује Бугаре из утврђених положаја њихових. Луче је поред поменутих заробљено још преко 200 стајаћих војника бугарских. Досада смо имали у свима сукобима око 200 рањених и до 50 мртвих. Међу рањенима има и два официра. Држање је наше војске изредно.“

[1]) Тако су Бугари звали колону дописника, кола, коња, и курира новинарских, која је јурила свуда са њиховом врховном командом.

А ноћас, у пола ноћи, откуцан је овакав „званичан билетен.“[1])

„Врховна команда преместила се данас из Пирота у Цариброд. *Данас је наша војска на свима тачкама продужила напредати.* Положај код Драгомана, који је јуче доцкан нападнут, Бугари су јутрос напустили.

„Јуче се није могла довршити *борба* око утврђених положаја код Трна, али је *јутрос довршена* и *непријатељ савршено потучен* и Три заузет. Имамо много заробљених бугарских војника. *Неколико читавих батаљона непријатељских били су принуђени да се предаду. Отета* су два топа.

„На Тимоку се данас предао нама и оружје положио *један батаљон бугарских добровољаца.*“

Ето видите како су лепе те депеше? Не зна се шта је веће у њима, љубав истине, или патриотизам, или нежност према фамилијама рањених и погинулих, или скромност која свој рођени успех смањује.

Прочитајте их још један пут, и сравните их са фактичким стањем ствари, па ћете се уверити.

Ми смо до 4-ог у вече имали овакве губитке:

44 погинула (међу њима два официра) и 505 рањених међу њима два официра, а наш пресбиро јавља да имамо око 200 рањених (305 мање него у ствари) и 50 мртвих (6 више него у ствари). За једног погинулог официра не зна, а за оног што зна и за рањене официре не јавља имена; а и што да баци у црнину односно у бригу њихове фамилије?...

Данас се писмо тукли нигде, јер оно мало пушкарање над Трном било је неспоразумљење, пошто је она залутала чета бугарска била положила оружје и одвојила се од њега *пре* него што је она пуцњава настала, услед које је бугарска чета на ново узела оружје и почела пальбу, коју је шеф

[1]) *№* 5 у „Српским Новинама.“

штаба Морав. дивизије одмах лично прекинуо — а наш пресбиро јавља да је наша војска *на свима тачкама продужила нападати*. Ко сме сада после ове депеше тврдити да смо 4-ти Новембар *проданубили?* Зар то није патриотски?

Ми заробили на самој Врапчи читава два пука, т. ј. осам батаљона бугарских, а наш званич. билетен **№** 5 јавља само да су „*неколико читавих батаљона непријатељских били принуђени да се предаду*“, и онај један на Тимоку што је положио оружје, па и то добровољци.

Зар то није скромно?

Ми смо данас нашли 8 бугарских топова без затварача, а билетен јавља да смо отели само два? Куда ћете скромније?

Па ипак, поред све толике скромности, бечки новинари, видећи из ових *једних* српских депеша са ратишта колико смо ми Бугара само *заробили*, стадоше правити вицеве како се Бугарска решила да нас економски упропасти кад не може војнички, те се за то њена војска предаје тако, да већ Србија неће имати од куда да храни толике заробљенике!...

И ти вицеви, који су потекли услед наших рођених депеша, штампани су у Бечу баш онда, кад смо ми на Сливници...

Али то није било 4-ог Новембра! —

Владан Ђорђевић

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕСАНДРА МАНЦОНА

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 62-ВЕ)

ДВАДЕСЕТ ОСМА ГЛАВА

После оне гунгуле о светом Мартину и сутра дан чињаше се, да се изобиље вратило у Милан као чудом. Хлеба довољно у свима пекарницама, цена као у родним годинама, а према томе и брашно. Они, који су у та два дана дрекали и још што више чинили, сад су (изузимајући неколи-

цину притворених) имали чиме да се хвале; а немојте мислити, да су се устручавали, чим је прошао први страх од затварања. На пијацама, на рогљевима, по крчмама било је јавно клицање, честитање и хвалисање у потаји, пошто су нашли начина, како ће да побију цену хлебу. Али услед празновања и ликовања беше (и како да не буде!) неко неспокојство, неко предосећање, да тако неће дуго потрајати. Опседаваше пекаре и брашнаре, као што су већ били чинили за оног измајсторисаног и пролазног изобиља, које је изазвала прва тарифа Антонија Ферера; сви трошише нештедимице; ко је склонио био коју мангуру, таі је улагаше у хлеб и брашно; од сандука, бачава и котлова начинише магазине. И тако надмећући се у уживању садашње мирноће, учинише, не велим немогућим дуже трајање јој, што је већ и по себи било, но и мучним продужење садашњега стања. И заиста, 15 новембра издаде Антонијо Ферер по налогу његове преузвишености једну наредбу, којом сваком ономе, који је имао у кући жита или брашна, запрети куповати га и најмање, а свакоме запрети да купује хлеба више, но колико му је потребно било за два дана, иначе да ће бити новцем и телесно кажњен по нахођењу његове преузвишености; сваки чиновник и сваки човек би позват да преступнике пријави; судије добише налог да премећу куће, које би им се означиле; а уједно добише пекари нову заповест, да своје пекарнице имају добро снабдевене брашном, иначе у случају недостатка да ће бити кажњени са пет година на галери и више према нахођењу његове преузвишености. Онај би имао живо убражење, који би могао замислити, да се оваква наредба извршила; толико стоји, кад би се извршиле биле све оне наредбе, које су у то доба издате биле, би миланско војеводство на мору бар толико људи имало, колико их сад може имати Велика Британија.

Било сад како му драго, тек заповедајући пекарима, да толики хлеб имају у приправности, ваљало је постарати се и за начин, како им неће средства за то недостати. Помишљаше

на то — како већ увек у гладну годину хоће да у хлеб претварају производе, који се иначе троше у другом виду — помишљаше, велим, на то, да у хлеб мешају ориз. Дана 23 новембра изађе наредба, која по налогу наместника и дванаест већника узимаше половину од непровејана ориза, који су људи имали; ко би без одобрења ове господе расположио оризом, биће кажњен губитком робе и глобом по три шкуде од мерова. Ко што се види, ово беше баш поштена наредба.

Али овај ориз ваљало је платити, и то ценом која ни мало не стајаше у сразмери према цени хлеба. Терет да попуни велику разлику би наметнут вароши; али демократски савет, који га је тако био примио, још исти дан 23 новембра докона да представи губернатору немогућност да га и даље сноси. А губернатор наредбом од 7. декембра утврди цену реченом оризу на дванаест лира од мерова; но би искао зањ више, као и ко не би хтео да га по то продаје, за тога одреди губитак робе и глобу од исте вредности, па и већу глобу и уз то казну телесну до галере, све по нахођењу његове преузвишености према приликама и личностима.

Прочишћеном оризу били су одредили тарифу, или да употребимо најобичнији назив у данашњим летописима, *максимум* на жито и остало зрно обичније другим наредбама, које нам нису дошле до руке.

Како је тим начином у Милану било брашно и хлеб јефтином ценом, то су са села људи гомилама долазили да га купују. Да би, као што рече, исправио ову неприличност, дон Гонсало другом наредбом од 15 декембра забрани да се ван вароши више износи хлеб, него за вредност од двадесет солада; иначе беше казна: губитак тога хлеба и двадесет и пет шкуда, а у случају неимаштине да се два пута износи јавно на пеленгир, па, по обичају, и већа казна по нахођењу његове преузвишености. Дана 22-га истога месеца (а не видимо, зашто тако касно) издаде такву наредбу и за брашно и зрно.

Светина хоћаше да створи изобиље робљењем и палежом; влада хоћаше да га одржава галером и мученьем. Средства су била прикладна за њих; ма колико су била према цељи, читалац и сам види; а колико су цељ заиста и постигла, то ће се одмах видети. А к томе лако се може да види, нити је без користи то приметити, да је међу овим чудним наредбама ипак била нека нужна свеза: свака од њих била је неопходна последица пређашњој, а све оној првој, која је хлебу одредила цену тако несаразмерну са стварном ценом, т. ј. с оном, која би се по природи начинила из саразмерности између потребе и количине. Овакав начин светини се увек чинио и морао се увек чинити колико да одговара правичности, толико и да је прост и да га је лако извршити; отуда је све природно, да га она у невољи и беди од неродице, жели, моли и ако може, налаже. А мало по мало, кад се почињу осећати последице, почињу они до којих је, да приступају исправљању сваке од ових, и то законом, који забрањује људима да чине оно, што им је раније давано било. Овде нека се допусти узгред једна чудна сагласност. У земљи једној и у не давном времену, у најбурније и најзнаменитије доба новије историје, прибегоше у подобним приликама подобним средствима, (готово би се могло рећи, истима, у ствари, само са разликом у саразмерности, а скоро у истом реду,) на срамоту толи промењеном времену и проширеном знању у Европи, а у оној земљи можда већма но другде; а то у главном зато, што велика народна маса, до које ова знања нису била допрла, могаше дуго време да наметне своје мишљење, те као што тамо веле, да присили руку онима, који праве законе.

И тако, враћајући се нама, кад се све сведе, два су главна плода била од гунгуле: кварез и стварни губитак хране у самој гунгули и потрошња, за сво трајање тарифе, обилата, нерасудна и неумерена оно мало жита, са којим је ваљало изаћи на крај до нове жетве. К овим главним последицама долазе она четири несрећника, које су обесили као коловође у

гунгули : два испред кљакаве пекарнице и два на уласку у улицу, у којој је била кућа управитеља продовољства.

Иначе су историјски извештаји из онога времена прављени тако случајно, да се не налази ни белешка о томе, како је и кад престала ова насилничка тарифа. Ако не имајући позитивних података, смемо домишљати се, ми смо вољни веровати, да су је укинули мало пред и мало иза 24 децембра, у који су дан оне погубили. А што се тиче наредаба, после оне последње од 22-га истога месеца, коју смо споменули, не налазимо друге, које се тичу хране, било што су пропале, било што их ми нисмо могли да нађемо, или најпосле, што је влада пустила ствар да тече својим путем, јер је била озловољена, а можда и поучена безуспешношћу својих средстава и савладана догађајима. Али у извештајима налазимо не код једног историка, (који су обично наклоњени били да описују велике догађаје, а не и поводе им и ток), како описују земљу и нарочито варош у позну зиму и у пролеће, кад је повод злу: несразмерност између хране и потребе, која није била уклоњена, но још увећана средствима, што су јој за часак задржала последице, а исто тако ни довољним довозом жита са стране, коме су на путу била недовољна јавна и приватна средства, неродица у суседним земљама, незнатна, спора и везана трговина, као и сами закони, који су ишли за стварањем и одржавањем малене цене, кад је, рекох, прави повод скупоћи, или боље да кажем, скупоћа сама деловала без отпора и свом својом снагом. А ево препочињање ове тужне слике.

Код свака корака затворени дућани; фабрике већином пусте; улице, неописан поглед, беху непрекидан ток од невоље, бескрајни боравак патњама. Просјаци по занату доспеше сада у мањину, те смешавши се и изгубивши се у новој множини, бише приморани да се каткад за милостињу боре с онима, од којих су је некада примали. Шегрти и калфе, које су отпустили трговци, који уз недовољан или никакав дневни добитак живиште кубурно од уштеђевине и

од капитала; сами трговци, који кад су престали са радњом уједно су и пропали; работници, па и разни рукоделци и занатлије, од најобичнијих до најгосподскијих и од најпотребнијих до раскошних заната, идући од врата до врата, од улице до улице, наслоњени на рогљеве, пружени по калдрми дуж кућа и цркава, просећи покорно милостињу, или борећи се између невоље и још несавладана стида, измршављени, раслабљени, тресући се од зиме и глади, у изабану и јадну руху, које је у многоме још носило знаке некадањега благостања; па и у нераду и клонулости им показиваше се неки знак од радљиве и слободне навике. Измешани са невољном гомилом, и сами не најмањи јој део, слуге које су отпустили господари доспели тада из средњега стања у сиромаштво, или који ако су и врло имућни били, тек у оваквој години нису могли да обдржавају уобичајену своју велику пратњу. А ка свима овим различитим невољницима придружаваше се множина других, који су од чести навикли били да живе од њихове зараде: деца, жене, старци, у гомили са својим досадашњим хранитељима, или разишавши се којекуда да просе.

А ту су били и одликовали су се разбарушеним перчинима, богатим ритама и још неким начином у држању и кретању, оним знамењем, што га на лице удара навика, а тим је уочније и видније, што је необичније, били су ту, рекох, многи од погана кота бравска, који у општој невољи изгубивши свој грешни хлеб, тражише сада да га добију као милостињу. Укроћени глађу, надмећући се с другима само молбом, поплашени, самантани, вукоше се улицама, којима су толико време пролазили с издигнутом главом, са погледом сумњивим и дивљим, одевени богатим и шареним либеријама, са великим перјаницама, окићени богатим оружјем, накинђурени, намирисани; а сад понизно пружаше руку, коју су толико пута дизали охоло да прете, или издајнички да убијају.

Али можда најгнусније и најжалосније било је погледати на сељаке, који су ту били појединце, по двоје, у читавим фамилијама, мужеви, жене, са децом на руци, или привезаном на леђима, дечаке водећи за руку, а за њима старци. Гдекојима су солдати ударили на кућу и поробили их, кад су их код њих били сместили, или кад су онуда пролазили били, пак су очајни утекли амо; а међу њима било их је, који да би побудили веће сажаљење и као да би се одликовали у невољи, показиваше маснице и ожиљке од примљена боја при бранењу оно мало њихове последње хране, или при бегању од заслепљене и грубе необузданости. Други, које је поштедила ова посебна невоља, али гоњени оним другим двема, од којих не остаде на миру ни један кутак, нередицом и дажбинама, већима но икада ради подмиривања онога што се звало потребом ратном, долазише у варош, као у стару столицу и у последње уточиште богатства и болеће штедроте. Човек могаше разликовати скоре дошљаке не толико по непоуздану ходу и по нову лицу, колико још више по оном удивљењу и срдитости, што су затекли толики свет и толике такмаце у невољи, докле су они мислили да ће бити нарочити предмети сажаљења и на себе привлачити погледе и потпору. Други, који од дужега или краћега времена тумараше по улицама варошким и у њима живише, одржавајући се добивеном милостињом, која им је код толике несразмерности између средстава и потребе као каквом лутријом долазила, показиваше на лицу и у кретању још суморнију и црњу клонулост. Од сваке руке обучени, они који су се још могли назвати обученима, и различни још по изгледу: лица бледа из равна поља, смагнута из побрђа и хумске земље, чисте крви из планине, али сва утањена и испрчена, са упалим очима, са погледом укоченим, грозним и неосетљивим; коса рашчерупана, брада дуга и разбарушена; телеса одрасла и отврднута у послу, данас изнурена у невољи; кожа збрчкана на опаљеним мишицама и на мршавим ногама и прсима, које се видеше између поремећених крпа. А код сла-

бијега пола и узраста различан, али не мање тужан поглед од овога клонуле силе, поглед природе брже побеђене, нејачије малаксалости и немоћи.

Ту и тамо на улицама покрај кућа по нешто истрињене сламе, помешане са прљавим ритама. На такав гад још је био дар и добра воља милосрдности, биле су то као постеље спремљене за по којега од ових несрећника, да има где метнути главу преноћ. Али би се ту и преодан видело, како би тек по који лежао или се пружио, коме је снага малаксала и ноге се пресекле од умора или од гладовања; каткад би на овој јадној постељи лежала лешина; каткад би се видео по који, како уједанпут тресне на калдрму као проштац и остане тамо мртав.

Поред гдекоје ове постеље вијаше се по какав мимоходац или сусед, који би се тамо пригнуо, покренут тренутним сажаљењем. Гдегде би се појавила помоћ удешавана са поиздаљим промишљањем, а пружана руком богатом у средствима и вичном давати велике милостиње; беше то рука доброга Федерига. Он је одабрао шест свештеника, у којих је живо и стално милосрђе било удружено и служено крепким телом; њих је поделио на три пара и свакоме је одредио трећину вароши да њом пролазе, а за њима носачи са разним јестивом, другим финијим и јачим крепећим средствима и са оделом. Ова три пара свако би се јутро кренула по улицама на разне стране, прилазила би онима које би видела остављене на земљи и давала би свакоме потпору према потреби. Гдекоји већ при роцу и не могући више примати храну, добиваше последњу помоћ и утеху цркве. Гладнима делише чорбу, јаја, хлеб, вино; другима, које је дуже гладовање исцедило, даваше снажне чорбе, племенитије вино, пошто су их најпре јаким есенцијама к себи повратили ако је потребно било. У исти мах делише одело онима, који су понајосетљивије и понајружније обнажени били.

Њихова помоћ не устављаше се на томе; добри пастир хоћаше, бар тамо где то могаше да буде, да се помогне трајно,

а не тренутно. Бедницима, којима је ова прва помоћ толико повратила снагу, да су могли стати на ноге и ићи, даваше по нешто новаца, како их повраћена потреба и недостатак потпоре не би одмах повратио у раније стање; другима тражиште скрова и издржавање у оближњим кућама. Код имућних примани су већином из милосрђа и као на препоруку кардиналову; код других, којима уз добру вољу нису и средства одговарала, молили су ови свештеници, да сиромахе приме на храну, утврђиваше цену и за ту и одмах од тога даваше нешто као капару. Уз то за ове смештене јављаше пароцима, како ће их походити, а и они сами обилазиште их.

Није потребно казати, да Федериго није ограничавао своје старање на ову крајњу невољу, нити је чекао да га она дирне. Ово топло и живо милосрђе мораше све да чуствује, у свему да поради, да притече где није могло да предупреди, да узме на се, тако рећи, толике облике, колико је разлике у невољи било. И доиста, прикупивши сва своја средства, наредивши још већу штедњу, узевши заштеђевину одређену на друге циљи, које су сада постале и сувише побочне, он је гледао да свима начинима набави новаца, како би их све употребио у помоћ гладнима. Он је многу храну накуповао и велик део од ње послао је у места своје дијецезе, које су трпиле понајвећу оскудицу; а како је помоћ много мања била него потреба, он је послао и соли, „са којом“, вели Рипамонти казујући ово, „биљке с поља и кора од дрва претвараше се у храну.“ А жито и новац разделио је пароцима у вароши, коју је он сам обилазио, улицу по улицу, делећи милостињу; он помагаше у потаји многима сиромашним породицама; у арцибискупском двору делише свако јутро по две хиљаде чанака чорбе са оризом, као што сведочи савремени писац, лекар Алесандро Тадино у свом *Опширном извештају*, на који ћемо одсада често имати прилику да се позивамо.

Али сва ова дела милости, која можемо зацело назвати огромнима, кад помислимо да су долазила само од једнога

човека и једино из његових средстава, (јер Федеричо из начела не хоћаше да буде разделитељ туђе штедроте), ова дела заједно са дарежљивошћу других приватних људи, која ако и није била тако обилата, али је долазила од многих руку; заједно са потпором, коју је декурионско веће било одредило, наложивши продовољственом трибуналу да је раздељује — све то беше још мало спрам потребе. Докле се некојим суседним планинцима, који су скапавали од глади, штедротом кардинало̀вом продужио живот, дотле други падаше у исту невољу; они први, пошто потрошише ову одмерену потпору, опет падаше у прећашњу беду; у другим крајевима, које дарежљивост, приморана да бира, није била заборавила, али их је за касније време оставила, јер нису биле у толикој невољи, у тим крајевима постајаше беда такође смртна; свуда људи гинуше, ода свуда грнуше у варош. Овде су, рецимо, две хиљаде гладних људи, који су били јачи и вешти да савладају такмаце и да прокрче пута, добили чорбу, тек да не умру онај дан; ма много више хиљада остајаше их, који завидише тим, рецимо, добросрећницима, а међу тима заосталима често беху њихове жене, деца, родитељи. И докле у гдекојим крајевима вароши гдекоји од најочајнијих бише подигнути са земље, у живот повраћени и за неко време снабдевени, дотле у стотинама других крајева падаше други, скапаваше и издисаше без помоћи и без икакве понуде.

По цели дан чуо би се на улицама смешан жагор просећих гласова; а по ноћи жамор од уздисаја, које би кад и кад изненада прекинули ванезапни јауци, дрека, потмули гласи од вапаја, који би се свршивали оштрим криком.

Вредно је прибележити, да код такве луте невоље, код тако различна јадања, никад не беше никаква покушаја, нити се икад оте крик од побуне; бар се то нигде не помиње. А овамо међу онима, који су на такав начин живили и умирали, многи су били, који су навикли што друго а не трпити; на стотине било их је баш до оних, који су се о светом Мартину онако дали осетити. Не може се мислити,

да их је сада под уздом држао пример оне четворице обешених, који су за све издржали казну; какву би моћ могла имати, не присутност, но успомена од смртне казне, код духова једне светине бескућничке а искупљене на једном месту, која себе гледаше као осуђену на постепену смртну казну, те ову већ и подносаше? Али ми људи у опште смо такви: овамо се дижемо пуни негодовања и јарости на ситна зла, а овамо ћутећи приклањамо главу испред највећих не са предањем, но као глупи подносимо сиљи терет од онога, на што смо у почетку викали као на нешто несносно.

Што је умирање сваки дан правило празнине у овој бедној светини, то се сваки дан више но попуњавало: беше то непрекидно притицање, најпре из околних села, онда из целога краја, онда из вароши миланске државе, најпосле и из других. А међутим су из самога Милана сваки дан одлазили староседиоци; једни, да не гледају толики јад; други јер су видели, да тако кажемо, како су им нови такмаци заузели места за прошњу, те одлазише на последњи очајни покушај да траже помоћи другде, ма где било, где светина и такмење просјачко није бар било тако начетано и тако жестоко. Једни и други ови путници сусретали би се на путу, један другима страшан поглед и тужан доказ, кобно знамење од циља, коме су се упутили једни и други. Ипак и једни и други настављаше свој пут, ако и не више са надом у бољу срећу, а оно бар да се не враћају под небо, које им је омрзнуло, да бар не гледају места, где су очајавали. А гдекоји, кога би издала снага, пао би на друму и остао би тамо мртав: још прљи поглед за његове сапатнике, предмет грозе и можда гриже савести за друге путнике. „Видео сам," пише Ripamonti, „на улици поред зида трупину једне жене.... Из уста јој вираше трава у пола ижватања, а усне јој још као покушаваше да се грчевито мичу.... На леђима имађаше један завежљај, а на грудима је привезала тракама одојче, које плачући тражаше сису.... И дођоше милосрдни људи,

који подигоше несрећно детенце и однесоше га, тим начином вршећи прву материнску дужност.“

Она противност између раскоши и дроњака, изобиља и сиротиње, обични поглед у обично време, сад се заиста изгубила. Рите и невоља беху тако рећи свуда, а што се одликоваше, једва беше као чемерно средње стање. Виђаху се племићи како иду у просту и скромну, па и у поабану и сиромашну оделу: једни, јер је општа невоља у толико изменила њихово стање, или је посве извртула и онако већ оштећени брод њиховог имања; други, или што се бојаше да раскошноћу изазивају јавно очајавање, или што се стидише да вређају опште страдање. Они мрски и страшни насилници, вични да иду са пратњом од брава, идоше сада тако рећи инокосни, са спуштеном главом, са лицем које као да нуђаше и мољаше покој. Други, који су и за благостања имали човечије мисли и скромно се држали, као да су сада били збуњени, поражени и као притиснути непрестаним погледом невоље, која надмашаваше не само могућност помоћи, но да тако кажемо, и моћ сажаљења. Ко је био у стању да учини какву милостињу, мораде ипак да прави тужан избор међу глађу и глађу, између неопходности и неопходности. А чим би се показала дарежљива рука близу руке једног несрећника, већ би се око ње начетали други несрећници; који су још имали што моћи, они се гураше напред да просе са више навале; ослабљени, старци, деца пружаше мршаве руке; матере подизаше и показиваше издалека плачну одојчад једва покривену ритавим пеленама, која су се од немоћи пресамитила у њиховим рукама.

Тако прође зима и пролеће, а већ од некога времена санитетска власт представљаше власти продовољственој, колика је опасност од заразе по варош, у којој се на све стране нагомилала толика невоља; те предлагаше да се просјаци сместе у различне сиропитателне домове. Докле су овај предлог претресали, докле су га испитивали, докле мислише на средства, на начине, на места, како да га уделотворе:

дотле сваки дан све се више множише мртва телеса на улицама, а према томе растијаше и свака друга невоља. Код продовољствене власти предложише други начин, као лакши и згоднији: да се сви просјаци, здрави и болесни, сместе на једном месту, у болници, где да се државним трошком издржавају и хране; па тако и доконаше, противно мишљењу санитетске власти, која примећаваше, да ће са толиким нагомилаваньем само порасти опасност, којој су хтели доскочити.

Ако би случајно ова приповест допла коме у руке, који не би знао миланску болницу ни по виђењу, ни по описиваньу, томе нека је на знање, да је то здање од четири стране и готово квадратно, изван вароши, на лево од капије назване источне, одељено од бедема простором јарка, путем који обилази варош и једним јазом око самога здања. Обе дуже стране имају у дужину од прилике пет стотина корака; оне друге две имају мање у неких петнаест корака; а све четири с поља су подељене на мале собе само на једном спрату, а изнутра иде на три стране непрекидан ходник сведен, који држе малени и танки стубови.

Соба је било две стотине осамдесет и осам, или која мање; јер у наше време начинили су на средини велик отвор и један мањи у једном крају од оне стране, која је према главноме друму, те су тако не знам колике собе нестале. У време наше приповести била су само два уласка: један на средини стране спрећу варошкога бедема, други спрећу овога на противној страни. На средини унутарњега простора била је и сада је тамо малена црква на осам рогљева.

Ово здање почето је у 1489 години новцима од приватна нека завештања, после је продужено новцем јавним и добивеним од других завештатеља и дароватеља, а прво му опредељење беше, да се у њему сместе они, који би се окужили; јер куга, далеко пре овога времена, имала је обичај, а и дуго још после тога, да се по два, четири, шест, осам пута појави сад у овој, сад у оној земљи у Европи, захвативши јој каткад велики део, или пролазећи њом преко и

уздуж. У време о коме је реч служила је ова болница за оставиште робе потчињене контумацу.

Да би је сада испразнили, не држаше се строго санитарних прописа, но на брзу руку извршише прописано чишћење и опите, па уједанпут пропустише сву робу. Простреше сламе по свима собама, набавише храну, каква се и колика се могла, па јавно позваше све просјаке да тамо оду.

Многи одоше тамо од своје воље; све оне, који су болесни лежали по улицама и пијацама, пренесоше; за мало дана накупи их се тамо и једних и других више од три хиљаде. Али их је много више остало на пољу. Било што су много чекали да оду други, па да оно мало што их остане уживају милостињу у вароши; било због оне природне мржње спрам затвора; било због оног неповерења код сиротиње спрам свега онога што им предлажу они у којих је благо и власт, (а то неповерење увек је у сразмерности са општим незнањем у онога који га осећа и проузрочава, са бројем сиротиње и са слабим разбором закона); било што су заиста знали, каква им се милостиња указује; било што је то све укупно било, или што друго: толико стоји да их већина не обрташе главе на позив, но и даље вукоше се по улицама трпећи сваку невољу. Када ово видеше, мислише да ће добро бити да од позива приступе сили. Разаслаше пандуре, који са свију страна гонише просјаке у болницу, а који се противише, те везане тамо водише; за свакога од ових добише награде по десет солада: ето како се и у највећој оскудици нађу јавни новци да се троше на којекакве глупости. Па ако и јесу, као што су очекивали, а баш и намеравали они од продовољства, многи просјаци напустили варош и отишли другима да бар у слободи живу или умру: ипак је овај лов тако обилат био, да су за кратко време сместили на десет хиљада што добровољних што на силу.

Хоћемо да предпостављамо, да су женске и децу одељено сместили, макар да савремени споменици о томе ништа не помињу. Али зацело није било без правила и прописа

за добри поредак; али може мислити свако, какав се ред могао прописивати и одржавати, нарочито у оно време и у оним приликама, у толиком и тако разноликом друштву, у коме су уз добровољце били приморани; уз оне, којима је просјачење било невоља, мука и срамота, они којима је било занат; уз многе, који су одрасли у поштењу раду у пољу и у радионици, многи други, који су се васпитали на пијацама, по крчмама, по господским дворовима, на беспосличарење, на неваљалство, на поругу и насиље.

А како је после било са њиховим становањем и храном, могли бисмо тужно домишљати се, кад не бисмо имали поузданих извештаја; али их имамо. Спавали су стрпани по двадесет и тридесет у свакој од ових малих соба, или су лежали испод капија на мало труле и смрдљиве сламе, али на голој земљи; јер ако је и било наређено, да је слама свежа и довољна и да се често мења, у ствари била је лоша, мало су је дали и нису је мењали. Исто тако било је наређено, да је хлеб добар; али који је администратор и кад рекао, да он прави и раздаје лошу храну? а оно што се не би добило у обичним приликама и у строжијој служби, како да се добије у овом случају и код толике мнозине? Још се вели, као што налазимо у споменицима, да је хлебац у болници био измешан са неким тешким материјалима које нису хранile; а и сувише је вероватно, да није без основа била једна од ових жалби. Најзад ни воде није било довољно, хоћу рећи воде живе и чисте; општи кладенац био им је јарак, који протиче покрај зидова од здања, плитак, лаган, к томе и мутан, а уз то још и онакав, какав је могао да буде од употребе и близине толике и такве мнозине.

Уз ове узроке смртности, који су тим јаче дејствовали, што су имали посла са телесима болесним или болешљивим, долазаше посве опако доба од године: дуге кише и за њима још дуже суше, а с овом врућина пре времена и велика. Уз зло дође чуство о невољи, нужда и гњев због затрора, сећање на старе навике, туга за изгубљеним милима и дра-

гима, неспокојство због других одсутних, позајмичко мучење и гнушавање, толике страсти од клонулости или јарости, унешене или поникле тамо унутри, па онда стрепња од смрти и непрестани поглед на њу, коју су толики поводи доносили, те је и сама постала нов и моћан повод. И неће се нико чудити, ако је смртност расла и овладала у овом здању у толикој мери, је узела на се вид и код многих и име куге, било што је свод и мах свију ових повода само умножио последицу од утицаја само прилепчивога; било (као што изгледа да бива и у мањој и не тако дугој недоскудици) што се нашла прилепчива материја, која је у телесима расположеним и спремљенима невољом и лошом каквоћом хране, ружним временом, прљанштином, јадом и клонулошћу, нашла, да тако кажем, своју згоду и праву ору, једном речи, услове да се заметне, храни и развија (ако је једном незналици слободно да ове речи употреби на основу ипотеза некојих физика); било што је зараза искрсла у самом почетку баш у болници, као што су по неком нејасном и неопредељеном извештају мислили сами лекари санитетског одбора; било што је већ ту била и шуњала се онуда (што изгледа по највероватније, кад се узме, да је невоља већ давнашња и општа била, а смртност врло јака), на пренесена у ту збијену гомилу, међу њом се раширила са новом и грозном брзином. Било сад које му драго од ових домишљања истинито, тек дневни број смртних случајева у болници за кратко време пређе стотину.

Докле овде беше само малаксалост, ужас, страх, јад, стрепња, у продовољству владаше стид, пренераженост и непоуздање. Претресаше и саслушаше мњење санитетског одбора; не нађоше друге, но да све оно покваре, што су учинили са толиком припремом, са толиким трошком и са толиким притешњавањем. Отворише болницу, пустише на вољу свима несрећницима који нису болни били, хоће ли тамо остати, а они полетеше весело ван као помамни. Варош поче опет да де ори од пређашњега јаука, само слабијега и прекиданога; она опет виде ону гомилу прорећену и много ви-

ше вредну сажаљења, вели Рипамонти, кад се помисли, на који је начин тако смањена. Болеснике пренесоше у Санту Марију дела Стела, тадашњу сиротињску болницу, где их већина пропаде.

Међутим почеше благословене њиве плавити се. Просјаци, који су са села дошли, одоше сваки на своју страну у толи жуђену жетву. Добри Федериго испрати их са последњим напором и са новим начином дарежљивости: свакоме сељаку, који се јавио у арцибискупији, даде по један талир и по срп за жетву.

Најпосле са жетвом престаде скупоћа; смртност заразна губљаше се из дана у дан, тек се продужи до саме јесени. Већ је хтела и да престане, кад ето ти нове беде.

Међутим су се догодиле многе важне ствари, које се нарочито називају историјскима. Пошто је Ришеље, као што рекосмо, узео Рошелу и како је знао начинио мир с енглеским краљем, својим моћним гласом предложио је и израдио у француском државном већу, да се својски иде у помоћ дуки од Неверса, те је уједно навео самога краља, да лично поведе своју војску. Докле су се припреме чиниле, гроф Насау, ћесарски комисар, заиште у Мантови од новога дуке, да преда земље у руке Фердинанду, јер ће овај иначе да пошље војску да их заузме. Дука, који је у очајнијим приликама одрекао да пристане на тако опоро и сумњиво условље, охрабрен сада скором помоћу из Француске, тим мање хтеде да пристане, али то учини извијеним речима и одуговлачаше ствар у колико је већма могао, дајући уверења оданости у толико вероватнија, што га нису много стајала. Комисар оде са протестом, да ће се приступити сили. А у марту се кардинал Ришеље заиста дигао се са краљем на челу војске; од дуке савојскога искао је пролаз, погађаше се, али се не погодише; после сукоба, који је испао добро Французима, наново се стадоше погађати и дођоше до угодбе, у којој је дука међу осталим уговорио, да Кордова напусти опсаду Казала, обве-

зујући се, ако би овај то одрекао, да се сложи са Французима и да ударе на миланско војводство. Дон Гонсало, коме се чињаше да је још јефтино прошао, напустио је опсаду Казала, камо је одмах ушло једно одељење Француза, да поткрепи гарнизон.

Том приликом писао је Акилини краљу Лудовику онај свој славни сонет:

Буктите, ватре, руду да топите!

и други један, којим га позиваше, да што пре полази на ослобођење Свете Земље. Али некако је судбина, да се песнички савети не слушају; а ако у историји нађете какве догађаје да су према њиховим саветима, то слободно можете рећи, да су они одавна удешавани били. Напротив, кардинал Решељe наумио је да се врати у Француску ради посла који су му се пречи чинили. Циполамо Соранцо, млетачки посланик, могао је ваздан наводити разлоге против ове намере; краљ и кардинал толико се осврташе на његову прозу колико и на стихове Акилинове, па се врате са главном војском, оставивши само шест хиљада момака у Сузи, да држе кланац и као капару за уговор.

Докле ова војска одлазаше на једну страну, примицаше се Фердинандова с друге стране; она је продрла у земљу Гриконску и у Валтелину, па се спремаше да уђе у Миланску. Осим све друге беде, које су се могли бојати од таква пролаза, дошли су још нарочито извештаји санитетској власти, да и тој војсци има куга, која у оно време у неку руку не избиваше из немачке војске, као што вели Варки, пишући о кузи, коју је она пре стотину година донела у Флоренцију. Алесандро Тадино, један од чланова санитетског одбора (било их је шест, осим председника: четири чиновника и два лекара), доби налог од стране одбора, као што он сам прича у свом извештају, да представи губернатору ужасну опасност која предстоји земљи, ако та војска буде онуда прошла на опсаду Мантове, као што се разнео глас. Према свему поступању дон Гонсала изгледа, као да је он врло тежио за

тим, да у историји задобије место, и она заиста не може да се њиме не занима; али *(као што то хоће често да буде) она није знала, или није се побринула да прибележи оно што је највише вредно било спомена, а то је одговор, који је дао Тадину у овој прилици. Он одговори, да не зна шта ту да чини; да су побуде користи и уважења, ради којих се ова војска покренула, претежније од замишљаване опасности; да ће се већ гледати што више, како да се злу стане на пут, и да ваља уздати се у промисао божји.

Да би се дакле злу што боље стало на пут, оба лекара у санитету речени Тадино и сенатор Сетала, син славнога Лодовика) предложише у одбору, да се уз најстрожије казне запрети, да се ништа не купује од војника, који ће да пређу; али им не би могуће да докажу потребу такве наредбе председнику „човеку врло добру," вели Тадино, „коме не иђаше у главу, да би морале толике тисуће људи поумирати зато, што ће да се мешају са војницима и са њиховим стварима." Наводимо ову црту, као неку својственост онога времена; јер заиста, од како је санитетских одбора, још није било председника таквом телу, који би такав разлог навео, ако се и то може назвати разлогом.

Што се тиче дон Гонсала, наскоро после оног одговора оде он из Милана; а одлазак му беше жалостан, као и повод што му је био. Он би уклоњен због лоша успеха рата, коме је он био виновник и војвода; а народ на њега бацаше кривицу због глади, коју је за његове управе поднео. (Оно што је он учинио за кугу, то или се није знало, или људи нису се за то бринули, као што ћемо то даље видети, изузимајући санитетски одбор и посебице она два лекара). Елем кад је полазио из двора у путничким кочијама у средини од одељења алабардарска са два трубача на коњима напред, и праћен другим племићским кочијама, дочекаше га колотери са жестоким звиждањем, који су се искупили били на пијаци пред саборном црквом, те руљом за њим пристадоше. Кад овај поход дође у улицу што води на тичинску

капију, на коју ће да изађе, обре се усред светине, која од чести онде очекиваше, од чести тамо трчаше, тим више, што трубачи, људи који су знали ред, не престајаше трубити од двора па све до капије. Па после кад се повела парница због ове гунгуле, један од трубача, кад су му пребацили, да је он својим трубљењем био повод што је гунгула само расла, одговори:

„Господине драги, то је наш занат; а ако његовој преузвишености није било повољно да дувамо, могао нам је заповедити да престанемо.“

Али Дон Гонсало, било што не хоћаше да покаже да се што боји, било што се бојаше да тиме светину још више не раздражи, било што се био збиља у неколико збунио, тек он не даваше никакав налог. Светина, коју су стражари залуду покушавали да задрже, трчаше испред кочија, окружаваше их и пратијаше вичући:

„Одлази глад, одлази сиротињска крв!“ па и горе речи.

Кад беше близу капије, стадоше бацати и каменице, цигље, грудве, коре, једном речи, обичну муницију оваквих пратња; некоји се попеше на бедем и оданде даваше последњу салву на кочије које одлазише. Одмах затим разиђоше се.

На место дон Гонсала би постављен маркиз Амброџо Спинола, чије име већ је у ратовима у Фландрији било стекло ону војничку славу, која му је и данас остала.

Међутим немачка војска под врховном командом грофа Рамбалда Колалта, другога талијанскога војводе, мање славнога, но не последњега, доби коначну заповест да иде на освојење Мантове, на месеца септембра улезе у миланско војводство.

У оно време војске су се још склапале већином од војника, које су војводе по занату случајно искупили услед налога овога или онога владаоца, каткад и на свој рачун, те да себе продаду онда заједно са војницима. Већма него плата вукла је људе к овом занимању нада у плачку и у све примамљивости разуздана живота. Ту није било стална

и општа запта, нити би се могао тако лако сложити са влашћу од чести независних разних четовођа. Посебице ови нити су били баш особити пробирачи у запту, нити би ко могао казати, како би они запт утврдили и одржали, све и кад би хтели; јер војници ове врсте или би се подигли на таквог четовођу, који би хтео да укине пљачкање, али ако ништа друго, би га оставили, да сам чува заставе. Уз то, како су владаоци, кад су узимали ове чете, тако рећи у закуп, више на то гледали, да имају довољно људи те да су сигурни са предузећем, него ли да им број буде према њиховој новчаној снази; која је обично слаба била: то је и плата долазила обично врло касно, на рачун, по мало, те је зато пљачкање крајева, кроз које су војске пролазиле, било као ћутке допуштен додатак плати. Чувена је не мање од Валенштајнова имена она његова реч: да је лакше издржати војску од сто хиљада, него ли од дванаест хиљада људи. А војска, о којој је реч, беше већином склопљена од војника, који су под његовом командом опустошили Немачку у оном рату славном међу ратовима и по себи и по својим последицама, који је по своме трајању назват тридесетогодишњи; а тада му беше једанаеста година. Сувише, беше ту и његов сопствени пук, који је водио један од његових заступника; међу оним осталим четовођама већина их је командовала под њим, те их беше не један међу њима, који ће после четири године дана да помогну да онако ружно погине, као што је свакоме познато.

Беше их двадесет и осам хиљада пешака и седам хиљада коњаника, а спуштајући се од Валтелине да би доспели у Мантованску, ваљало им је проћи дуж целе Аде у њена два крака кроз језеро и онда наново поред ње као реке до ушћа у Падан, низ који су имали добар комад да пођу: у свему осам дана кроз миланско војводство.

Велик део људи склони се у планину, носећи собом што су боље имали и терајући пред собом стоку; други остадоше било што не хтедоше напустити каквог болесника, било да сачувају кућу од пожара, било да пазе на скривене и зако-

пане драгоцености; опет једни осташе, што нису имали шта да изгубе, или су још рачунали да ће где што задобити. Када прво одељење наде у село на конак, одмах се разиђе по њему и по околини и без оклевања опљачка га; што се могло употребити и понети, то исчезну; остатак разлупише и поломише, дрвени намештаја, куће, стаје, да не поминьемо бој, ране и силовање. Сва домишљања, сва лукавства око скривања ствари показаше се већином залудна, каткад само причињаваше већу штету. Војници, који су и у овоме рату знали свако војничко лукавство, цуњаше по свима кутовима у кући, рушише зидове, проваљиваше дуварове; они лако разазнаваше у вртовима земљу скоро прекопавану; пењаше се и на брегове да отимају стоку; продираше у пећине, вођени каквим лупежем из села, тражећи каквог богаташа, који се тамо сакрио, па га вукоше кући његовој и претећи му и бијући га, приморавааше га да покаже скривено благо.

Најзад одоше; нестаде их; у даљини губљаше се глас од бубњева или звук од труба; онда би наступили неколико лики часови ужаснута покоја, а онда би ново проклето бубњање нов проклети звук трубе оглашавао ново одељење. Не налазећи ови више никаква плена, тим помамније разориште остатак, попалиште бурад коју су предњаци испразнили, врата од соба у којима није више ништа било, па и куће запалиште; а по себи се разуме, да су са тим већим беснилом злостављали људе; и тако са горега на горе за двадесет дана јер на толико одељења поделили су војску.

Колико беше прво место у војводству, на које су ови нечастиви навалили; онда се бациште на Белано, одакле одоше и разиђоше се по Валасини, а одатле улегоше у леканску област.

(Наставиће се)

ПРИВРЕДНО СТАЊЕ У СРБИЈИ*)

А. Пољопривреда.

Пошто се Србија ослободила од Турака и њихове аге и бегови потерани, земља је у њој припала правоме свом господару, њеноме староседеоцу и коначноме победитељу. За време Турака, може се казати, да Срба није готово никако било по варошима, сав је се народ дакле находио на селу, где је живео од онога од чега и данас живи, држећи стоку и радећи земљу. Кад су Турци протерани, у опустеле вароши почеше се Срби одмах насељавати, али је варошки живаљ бројно веома споро напредовао, јер и данас износи тек тринаести део укупнога становништва Србије. Огромну дакле већину становништва чини и данас још сељак, тако да се готово с правом може рећи, да је Србија сељачка земља. У Србији нема спахија као што их има по свој Европи, већ је земља, што је сељак ради, његова својина; тако је исто његова својина и кућа у којој живи и стока коју подиже. Од свега тога он је потпуни господар, као и од рода што му га земља донесе.

Нерачунајући земљу која је државна својина, у Србији има данас 3,928 488 хектара земљишта у области народне привреде, дакле у рукама сељачким; од овога је земље:

1.	зиратне	2,528.855 хект.
2.	под шумом	639.159 „
3.	под утринама и јавним испустима	760.474 „

Немамо података о распореду ових врста земљишта по Србији, али и пак, ако не рачунамо издвојене велике шумске просторије, као што је на прилику она, што се шири од Мироча до Хомоља, можемо с поузданошћу казати да се највеће просторије под шумом находе на југозападној страни наше земље, а највеће зиратне у Посавини и Поморављу.

Готово сва зиратна земља у области је плуга и засејана разним житима, али сваки ратар у Србији држи и стоку; што више, у неким планинским, и суватима обилним пределима, сточна је при-

*) Једна глава из дела писчевог: Србија, које је код Коларчевога фонда стајало непрегледано читавих пет месеци, и које је писац с тога приморан био тргнути натраг.

УРЕДНИШТВО.

вреда далеко претежнија. Тако исто, јако је раширена по Србији и лоза и шљива, од варива пасуљ и од индустријског биља конопља и на послетку дуван. Важна је привреда сељачка и ракија, било шљивова било комова.

Ми смо овде привредне изворе нашега сеоског становништва изнели у крупним гомилама; но и из овога се види да је пољопривреда у Србији главна основа народне привреде, према којој се сви остали извори за живљење губе, јер и од самих варошана најмање једна трећина бави се ратарством и држи стоку. Производи пољопривредни подмирују не само потребу народа у храни и оделу, него у великим количинама претичу и за извоз.

Као што смо напоменули на своме месту, у великоме делу Србије села су растурена, али ни тамо нема заокружених сељачких имања; тога још мање има онамо где су села збијена. У колико прикупљању и заокругљивању имања на много места смета јако испресецано земљиште, у толико му ни само законодавство није ишло на руку, шта више, често му је и сметало. Имање се код нас још и данас може наслеђем неограничено цепати, цепању му пак иде на руку и распадање задружних кућа, које узима све веће мах.

Колико је земље најмање потребно средњој породици у Србији још није испитивано, али судећи по законскоме наређењу, по коме се сељаку за дуг не може продати три хектара земље, мислимо, да ће толико бити довољно за њено издржање.

Велика разноликост висинскога облика у Србији, која има да покаже и доста пространих, ниских равница, и доста високих планинских предела; за тим, велика разноликост и у самоме геолошкоме саставу површине њене, створили су такве климске и земљишне прилике, које неосп рно захтевају различне системе пољопривреднога газдовања. Но ово газдовање у Србији још није дошло до онога ступња развитка свога, на коме би се ти системи, по разликама које их иначе јасно обележавају, издвојити могли. Газдовање је пољопривредно у нас још једнако мешовито и не даје никакву карактеристику ни за начин ни за врсту производњ; па ту нам карактеристику не износи на видик ни трговачки промет појединих крајева.

У почетку овога века Србија је била чисто сточарска земља; ратарство је тада у њој једва подмиривало домаћу потребу. Према да се од вина и од ракије, као и од других гдекојих родова земаљских могла по која пара добити, али је то све било ништа према рогатој марви и свињама. Са ослобођењем Србије пак, када се становништво у њој поче намножавати, стаде ратарство полако корена

хватати. Али у колико се ратарство ширило, у толико је оно отимало поље сточарству. Та парница између ове две привредне гране нашега газдинства води се живо и данас, али све на штету сточарства, према да је још далеко оно време, када ће се за њ моћи казати да је сузбијено. То и јесте узрок што се данас још не може говорити о главноме карактеру нашега пољопривредног газдинства. Наши планински крајеви, у којима би главна и најкориснија производња ваљало да је стока, сточне сировине и млечна индустрија, не дају нам јасну слику планинскога газдовања, јер се ратарство мучи да и тамо продре где му се и најмања згода укаже. У равним пределима опет и по нижим, брежуљкастим заравнима, где би природно било да ратарство има потпуну власт, ми видимо да народ не може још никако да се окане држања стоке у што је могућно већем броју. Па тако исто и у самоме ратарству још нема јаснијега обележја у појединим му врстама.

Истина, у неким крајевима почиње преовлађивати производња стрмнина, као што је у Стигу, Јасеници, Мачви, Тамнавској Посавини, Добричу и још понегде, али би и пак било претерано слободно извођење, да су у тим крајевима стрмнине главна производња. Најкарактеристичнију још слику код нас даје производња кукуруза. Равнице поред Мораве, Тимока, Горњега Пека, Колубаре, Љига, Дрине, Јабланице, Ветернице и многе друге, најглавнији су извори кукуруза, који је и главна и готово искључива производња тих крајева.

а) Ратарство.

Ратарство у различним нашим крајевима показује различне ступње савршенства, према да је, у опште узето, врло несавршено. Њива, пошто је неколико година узастопце засејавана, ставља се под угар за једну или више година. За то време она нити се оре нити копа, да би се живица ширим додиром са ваздухом оснажити могла, већ се оставља само да се „одмори.“ Но земља под угаром не остаје ипак са свим на миру, јер се обично употребљује у време њена одмора за пашњак, чиме се и онако слаба корист од простога одмарања смањује, јер стока, пасући, земљу угази, и тиме не само да спречава јачи утицај ваздуха но је учини и тежом за орање.

Где је живица јача и тамо, где преовлађује сејање стрмнина, угаравање се почиње замењивати мењањем усева при засејавању једнога истог комада земље, али се и ово врши без јачега разумевања. Наш ратар почиње истина водити рачуна о томе, да

један исти усев не дође дваред на једну исту њиву, али он ово мењање веома често врши и у узаноме кругу стрмних жита, непомишљајући, да овим начином слабо шта добија, почем су стрмнине у погледу на хранљиве материје веома сличне. С тога је код нас крупно и једро стрмно жито и на доброј земљи и у доброј години веома ретко, па и тада је производ само случајних прилика. У пределима, у којима је кукуруз главна и готово искључива производња, ове промене усева и нема никако, већ се кукуруз сеје из године у годину, остављујући кукурузиште да се после тога неко време одмори. —

Док је огромна већина зиратне земље у Србији била још свежа крчевина, и док је родна шумска живица давала богати род кроз читав низ година узастопце, на ђубрење се није ни где ни мислило, и тек кад је снага земље, нагомилавана у њој вековима, стала издавати, почело се мислити и на то, да јој се та изгубљена снага надокнађује вештачким начином. Али је ђубрење још и данас веома слабо распрострто, па и онде где га има веома је неразумно и несавршено: нити се гледа на стање ђубрета ни на врсте његове, које би одговарале каквоћи земље и усеву што се на њој засејава. Ђубрење градина за поврће а нарочито за купус, за тим за лук, може се казати да је свуда распрострто, али ђубрење њива срета се чешће само у нашим новим крајевима и од старих округа у пожаревачком и у једноме крају ужичкога и чачанског округа. На тако је исто слабо распрострто и наводњавање њива. У Србији се у опште држи да је заливање потребно само градинарским или бантованским усевима. Осем у новим крајевима наводњавање њива „вађама“ врши се на јако само још у Тимочкој долини, за тим у крушевачкоме, чачанском и где што и у ужичкоме округу. Свуда се тамо наводњавају и ливаде.

За превртање и дробљење земље сељак се у Србији служи плугом, ралицом, мотикком и будаком. Оре се обично плугом, а ралицом само у брдским пределима. Плуг је сав од дрвета осем раоника и цртала, и практичан је у толико, што га сељак уз припомоћ сеоског ковача сам гради и оправља; иначе је несавршен, не дроби земљу како ваља а потребна му је и велика сточна снага. И ралица је, осем раоника, сва од дрвета. Но у Посавини и Подунављу јако је раширен и „гвоздени“ плуг; по гдешто га има и дубље у унутрашњости. Ови се плугови увозе са стране, али ни они нису са свим од гвожђа: гредељ и ручица дрвени су и код њих. Ови плугови ма да су за наше прилике веома угодни, доста се тешко распростиру једино с тога, што су им саставни делови од

ливена гвожђа, па их је тешко оправљати и у вароши а камо ли на селу. Мотика се употребљује и за копање и за окопавање а будак само за копање и при крчењу; и једно пак и друго граде наши ковачи, било сеоски било варошки. У најновије време, веома се брзо у Пеку распростпрла једна врста ралице: „огрталка", којом се кукуруз огрће, место да се окопава; и она се увози са стране. Дрљаче или бране граде сами сељаци; оне су дрвене и веома несавршене; наш ратар дрља по некад и са најпримитивнијом дрљачом, са граном осеченом од најближега грма. Од скора су се почеле увозити по мало дрвене дрљаче са гвозденим клиницима. Сејалица је у Србији још непозната. У Посавини и Подунављу стрмна се жита обарају косом, а у унутрашњости се готово свуда још жање српом. Косе се увозе са стране а срп се гради у земљи. Доста су распростртe по северној Србији ветрењаче; почињу полако у употребу улазити и тријери за пречишћавање и сортирање жита. У осталим крајевима још се веје лопатом. У целој се Србији жито врше са стоком, по правилу коњима а по негде и воловима. Тек од пре неколико година, у пределима, у којима је сејање стрмнина јаче распростртo, почеле су, и ако веома страшљиво улазити у употребу и справе за вршење; данас их има неколико и парних.

Напредак у употреби савршенијих пољских алата, као и у опште у ратарству у Србији, осећа се најаче у Посавини и Подунављу у ужем смислу, и у долинама, које се са тамошњим равницама сучељавају.

Од свих усева код нас је најаче распрострањен кукуруз (мумуруз, паревица, колумбаћ). Овом је биљком засејано у Србији 300.000 хектара, што чини 40% од свега засејаног земљишта. Кукуруз успева по свој Србији осем по оним крајевима, у којима му висина не да да сазри, због краћега лета; има га две главне сорте: жутога и белог. Белога је много мање а највише у Колубари и Лигу. Жути се опет разликује у две сорте: крупни и ситни (планински), а крупни још и у осморедац и дванаесторедац. За гојење свиња највише се тражи осморедац а проја је најслађа од планинскога или ситног, жутог кукуруза. Кукуруз је најраспрострањенији у нижим и влажнијим равницама и у непосредној близини свих наших река; сеје се на сачму и под мотику, и према другим пољским радовима обрађивање је кукуруза доста добро. Средњи род кукуруза са једнога хектара износи у клипу 1200 килограма.

Стрмних жита сеје се из године у годину све више. Производња њихова, до скора иснод кукурузне, данас је већ прилично претежнија. Стрмна су жита прекрилила 45% од земљишта у опште

засејаног, а на име 350.000 хектара. Од стрмних жита највише се сеје пшенице; она захвата добру трећину земље стрмнином засејане. Јечам захвата 90.000 хк., раж 85.000, овас 75.000 хектара; остало је под крупником: ово све, наравно, само по приближној оцени. Од пшенице сеје се само црвенкаста сорта, а белије врло мало и понајвише у новим нагим крајевима. Од јечма се сеје четвороредац а врло ретко шесторедац и дворедац; од ражи само једна сорта, загаситије боје; од овса само она сорта с кунинастим класом; исто тако и од крупника, једна једина сорта. У планинским окрузима, у југозападној Србији, сеје се још и просо и хељда, али у маленим размерима.

Од стрмнина једино се пшеница сеје с јесени у већим размерима; озимна јечма и озимице ражи веома је мало. Озимице пшенице сеје се толико колико и јарице, а што се не сеје и више узрок је што нашем земљораднику не достаје за њу земље. Ако има угара он ће је посејати тамо, али ако нема угара он је обично сеје на кукурузишту; но како кукуруз доцне доспева до брања, то кукурузиште може за сејање озимице бити спремно тек ако су јесени лепе и дуже. Озима жита могу успевати готово свуда где успева и кукуруз. Озима пшеница тешка је 72 до 75 кгр. на хектолитар; у бољим годинама бива и тежа, нарочито у округу крагујевачкоме и смедеревском, а просечни род стрмнина на једноме хектару износи 700 килограма. Кроз последњих пет година извозило се пшенице просеком годишње: 35,393.830 кгр.

Пшенице и јечма сеје се највише у шабачкоме, ваљевском, београдском, смедеревском, пожаревачком, крагујевачком, ћуприском, књажевачком и нишком округу; ражи у новим окрузима, за тим у књажевачкоме и крушевачком округу; овса у крушевачком, чачанском, ужичком, црноречком и ћуприском округу, а крупник у ужичком, чачанском, крушевачком и топличком.

Стрмна се жита производе више за трговачки промет и поглавито за извоз, а кукуруз се сеје готово искључиво за домаћу потребу. Извоз кукуруза не прелази преко пет милиуна килограма док стрмнине иду и преко тридесет и седам милиуна.

Кукуруз у прохи главна је храна нашему сељаку; осем себе њиме он храни и стоку а нарочито свиње. На доста места кукурузом се зобе и коњи.

Поред жита разних врста сељак у Србији обделава још и друге неке биљке за храну, али нарочиту пажњу поклања производњи пасуља, купуса, лука, бундева, кромпира, лубеница и диња.

Пасуљ је у Србији веома распрострт; ово је вариво нашем сељаку, поред прохе, главна храна преко целе године а особито уз пост. Пасуљ се сеје било за се било уз кукуруз, а једе се у зелен, као бораније, и зрео у зрну; успева као добро свуда с изузетком баш хладних, за тим подводних и веома мршавих земаља. Сеју се две главне врсте пасуља: пешак или чучавац и вишња или питкаш; има још и трећа једна врста: „рогачица", али је она слабо распрострањена: само у чачанскоме, ужичком и ћуприском округу. И код чучавца и питкаша има више сората; оне се разликују по боји, облику и крупноћи зрна.

Површина пасуљем засејана износиће по приближној оцени 10.000 хектара, а просечни му принос на хектару може се узети на 500 кгр. у зрну. Највише га се производи у округу ћуприском, пожаревачкоме, ужичком, рудничком, подринском, крагујевачком и чачанском.

После пасуља купус је најважнија је храна нашега народа, нарочито преко зиме; има га од три сорте: црвени, бели и модри. Купус се сади свуда по Србији, по селима.

Кромпир у почетку овога века једва је у Србији и познат био; још око 1830 године сејао се веома мало и то више као реткост него потребе ради; данас пак већ је прилично распрострт, али се не производи ни близу у оној количини, као у западној и средњој Европи. Она биљка не само да код нас још није ушла у фабрикацију, него ни као храна људска није особито баш милован. Има га жутог и беличастог, а највише се сеје у округзима југозападне Србије, за тим у округу београдскоме, рудничком и крагујевачком.

У Србији се сеје неколико врста лука, али у сељачкоме газдовању находимо само три врсте: црни лук, бели лук и алму. Црнога лука производи се највише; у недостатку другога приморка сељак се задовољава главицом црна лука и соли. Црни лук сеје се поглавито у низинама, на топлијем земљишту и поред речица. Као и црни тако је исто распрострт и бели лук али се сеје у прилично мањој количини; овај лук није ни тако велики пробирач земље. Алма је најмање распрострта; она се употребљује само док је још зелена, а сеје се само на добро наторењој земљи. Црна лука има две сорте: арнаутик, који је љући али чвршћи и постојанији и арнлама, блажија, јајастог облика и мекша.

Паприка има неколико сората, различнога облика, величине и љутине. По селима су најраспрострањеније „турцијаре", дугачке,

узане и тако прозване због тога, што се оне тамо једине међу у туршију, да се тако употребе преко зиме.

Бундеве се сеју свуда уз кукуруз; и њих има две врсте: беле бундеве и дулеци. У сељачкоме је газдинству готово искључиво распростр дулек: печен или куван он је преко зиме радо једена људска храна, сировим пак храни се стока.

Диње и лубенице највише су распростре у Посавини, па онда у Подунављу.

И ако у мањим количинама сељаци сеју још и сочиво, боб, роткву и цвеклу.

Све ове биљке које смо до сада поменули, осем бундева, предмет су и градинарскога ратарства у Србији; оно обухвата и многе друге биљке, које још нису нашле уласка у ратарство сељачко или пољоделско. Те су биљке: празан лук, патлиџани модри и црвени, жута репа, паштрнаћ, першун, целер, хрен, жута репа, бамње, спанаћ, лобода, кељ, келераба, карфиол и неколико врста паприка. Градинарско ратарство има своје станиште поглавито поред варош, које својим производима снабдева, а најаче је развијено око Ниша, Лесковца, Пирота, Врање, Зајечара, Неготина, Чачка, Параћина, Свилајнца, Јагодине, Смедерева и Шапца. Градинарством се код нас не баве сељаци, већ баштованције из Бугарске и Македоније, које после неколико година рада иду на вилајет.

Од индустриских биљака у Србији само су: конопља, лан и броћ предмет сељачкога газдинства. Конопља се сеје свуда по Србији, али у највише крајева само толико, колико је најпре за домаћу потребу: свакидање рубље свега народа у нашој земљи од конопљана је платна. Но у неким крајевима конопља се производи и за потребу ужарске индустрије па и за извоз; тако, на прилику, у лесковачкоме пољу и долинама Јабланице, Ветернице, Пусте Реке, у Доњој Топлици, око Врање и у Морави округа алексиначког и крушевачког. Конопљом је код нас засејано око 2000 хектара, а од једнога милијуна укупне произведене количине, на поменуте крајеве долази 800.000 кгр.

Лана или ћетена сеје се одвећ мало, и ако му никакве природне сметње нема; сав се сеје за домаћу потребу, а понајвише у југозападним граничним окрузима нашим и у округу рудничкоме и крагујевачком.

Са сејањем репице, хмеља и шећерне цвекле чињени су код нас само покушаји.

Од трговинскога биља у Србији је веома важна производња дувана, у толико више, што је она готово сву потрошњу код нас подмиривала. Производња ове биљке узела је код нас веће размере тек од пре 20 година; а сеју се три сорте: крца, турски дуван и Бајиновац. За трговински промет производи се дуван поглавито у окрузима: алексиначкоме, крушевачком, врањском, топличком, нишком, у околини Краљева у чачанскоме и око Бајине Баште у ужичкоме округу. За домаће пак потребе сеје се по свој Србији.

Дуваном је пре завођења монопола дуванског засађивано до три хиљаде хектара и тако подмиривана домаћа потреба, али је после монопола, за годину 1886, пријављено само 656.03 хектара, на којима је засађено 42,115.290 струкова.*) Сађење је пак распростро овако:

ОКРУГ	СТРУКОВА НА ГЛАВУ	ОКРУГ	СТРУКОВА НА ГЛАВУ
Алексиначки	556.30	Подрински	0.08
Београдски	0.40	Пожаревачки	2.49
Ваљевски	0.89	Руднички	0·25
Јагодински	0.50	Смедеревски	0.28
Крајински	1.68	Топлички	0.53
Крушевачки	21.44	Ужички	6.46
Нишки	3.75	Чачански	0.66

б) Винодеље, воћарство

У Србији су природне прилике веома угодне за успевање и јаче распрострањење винове лозе, с тога је се, нарочито последње две десетине година знатно ширити почела, и ако се то на жалост не може казати и за знање, потребно за подизање винове лозе и негу вина. Српско вино од скора је постало предметом извоза, али више као сировина а не као савршени производ подрумарства нашег; и то за оне крајеве јевропске, у којима је филоксера опустошила винограде.

Сађење винове лозе врши се код нас на најнесавршенији начин; о преправљању земљишта и о риголовању нема ни помена; тако исто не гледа се ни у колико на одвајање и засебно подизање различних сората, већ се све без разлике мешају у једноме истом саду.

*) Колико је монопол оназадио производњу дувана у Србији може се навести из овога: врањски је округ тражио да му се дозволи засадити 2.500.000 струка а дозвољено му је само 450.000.

Лоза се подиже на „крљу“ као и у свој Средњој Европи, али је орезивање неразумно, по што се сувише грана оставља на род. Па тако се исто неразумно врши и берба; ни тада нема ни помена о издвајању разних сората грожђа, о одбирању зрелога од незрелог, здравога од трулог, него се све то заједно трпа у кључ. Најмање се пак зна за показује при нези вина о врењу, при претакању и отакању, за тим код судова и удесних места за чување вина. Нешто напретка у свима овим радњама не може се доиста одрећи, али је ограничен на веома мали број произвођача; у саму пак масу није ни кључио.

У Србији се сади више сората лозе, а на име: скадарка, прокупац, зачинак, динька: крупна и ситна, смедеревка, сланкаменка, грашевина, гак, дренак: бели, модри и црвенкасти и т. д. Од свих ових лоза најраспрострањенија је скадарка; она је главна лоза крајинских винограда а и осталих у Србији осем жупских, прокупачких и нишких. Скадарка даје јако вино, али сама за се не даје му потпуно лепу боју. Уз скадарку свуда иде зачинак али у много мањем пространству. Зачинак даје вину црноме ону лепу боју и одлични вински кус. Прокупца има у чистим садовима у жупским, прокупачким и нишким виноградима; има га и у другим али ретко. Грожђе је од ове лозе чврсто и такође црно, а вино му је тупо и опоро. Од белина смедеренка је најважнија и најчувенија; ње има у чистим издвојеним садовима само око Смедерева, а по другим крајевима где се сади, измешана је с другом лозом. Ова лоза роди најплеменитијим грожђем и за јело најукуснијим, и у томе обзиру заузима прво место међу сортама из средње Европе; па и вино је од ње добро и укусно.

Остале лозе, као: крупна и ситна белина, динька и т. д. не чине нигде засебне садове нити су распрострањене у јачој мери, те у винодељу за данас нису ни од какве важности.

Винова лоза распростртa је по свој Србији осем у пределима, у којима јој висина распрострањењу смета, али највеће просторије захвата у Тимочкој крајини, за тим у водопађи Биначке и Велике Мораве, па у Расини, Млави и Подунављу у ужем смислу. Најмање винове лозе има у округу ужичкоме, за тим у подринском, шабачком и ваљевском. Укупна површина коју виногради у Србији захватају износи 80.336 хектара, а просечна количина вина са једнога хектара достиже петнаест хектолитара.

Сађење лозе распростртo је овако:

ОКРУГ	ХЕКТАРА НА □ Км.	ОКРУГ	ХЕКТАРА НА □ Км.
Алексиначки	4.56	Подрински	0.15
Београдски	2.63	Пожаревачки	5.12
Ваљевски	1.52	Руднички	1.27
Врањски	2.12	Смедеревски	6.00
Јагодински	4.09	Топлички	1.47
Књажевачки	6.66	Ужички	0.0007
Крагујевачки	4.08	Црноречки	5.91
Крајински	13.38	Чачански	1.17
Крушевачки	5.59	Шабачки	1.71
Нишки	7.82	Ћуприски	5.70
Пиротски	6.94		

Свега воћа средње Јевроне има и у Србији, где роди обилато; тако, има шљива, крушака, јабука, трешања, вишања, ораха, бресака, оскоруша, мушмула и питомог кестена. Овде онде, као предмет вртарства види се и по који бадем, па чак и смоква. Но од свега овога воћа далеко је најпретежнија шљива, како по њеној количини тако и по економној вредности што је за нашу земљу има. Од свега земљишта што је под воћем шљива сама заузима добре две трећине.

Шљива има више сората као: мађарка, ранка плава и црвенкаста, ранка бела или белошљива и мудаја, но мађарка је једина у великоме сађења а остале су више као реткост. До пре тринаестину година мађарка је употребљавана готово само за пециво ракије, но од то доба сушење шљива улазило је све више у обичај, тако, да је неких од последњих година извоз дотеривао до 25,000.000 килограма, а просечна вредност годишњег извоза, за последњих пет година износила је: 7,107.274 динара. Највећи део шљива и данас се употребљује на пециво ракије. У последње време кува се од њих и пекмез, који је такође постао извозни предмет. Под шљивом је у Србији данас 60.000 хектара; на свакоме хектару има око 250 дрвета, а просечни је род једнога дрвета око 30 кгр.

Највећи шљивари находе се у окрузима: крагујевачкоме, рудничком, ћуприскоме, ваљевском, шабачком, ужичком, чачанском и београдском.

После шљиве најраспрострањенија је крушка и за њом јабука; и од једних и од других има више врста, различних по крупноћи, боји, кусу и по времену сазревања, а сазревају, неке пред Петровдан

а неке дубоко под јесен.' Тако исто и трешања има неколико врста, међу којима је аршлама најкуснија. Бресква и кајсија находе се само по виноградима.

Док су источни и југоисточни крајеви Србије богатији виновом лозом, дотле су западни и југозападни богатији воћем. Највише врста и најбољега воћа има у Шумадији осем јагодинскога округа, за тим у водопађи Дрине и Голиске Мораве, и на послетку у Топлици, а најмање у Тимочкој крајини и Браничеву. Ораха има у читавим шумама поред горњега Тимока, горњег Пека и по дринеком острвљу; иначе су на ретко, по свој Србији распрострти.

Значајно је да се воће по Србији слабо шири поред свих значајних користи што их пружа ономе који га сади.

в) Ливадарство и шумарство.

Ако се пољска привреда код нас не може похвалити особитим напретком, онако у опште узета, за ливадарство може се казати да о њему сељак у свој готово Србији просто нема појма. То се види већ и по његовој кржавој стоци и на свакоме раду који са стоком ради. Просторије под ливадама и пашњацима огромне су, али оне травом својом једва стижу да и онако јадно изране стоку у Србији. Неговање ливада и производња сточне хране на вештачки начин у Србији је изванредна реткост. Детелина се тек овде онде засејавати почиње, свуда се пак сточна храна оставља самој природи. Понајбоље се још ливаде могу видети у округу смедеревскоме' београдском, ваљевском, крагујевачком и врањском. У врањскоме се, шта више, чувају од стоке, па и ђубре и наводњавају; ово последње чине и у Горњем и Средњем Тимоку. Површина под ливадама износи на 700.000 хектара, а просечни је принос једнога хектара 800—1000 килограма. Но осем ливада по равницама огромне просторије захватају сувати по планинама, од којих су најпознатији они на Златибору, Чемерну, Копаонику, у планинама око Тимока, под Старом планином и у планинскоме пределу око Власинскога блата

*

Док шуме покриваху највећи део површине наше земље, крчење њихово било је стварање поља за земљорадњу, али је већ одавно ова радња прешла у опустошавање, тако, да данас има крајева планинских, који су, обездрвљени, постали камените пустиње, са којих потоци после јаких киша сносе камен и засипају родна поља и равнице. Велике шумске просторије које су се вијале по Србији, данас су, на свима приступачнијим местима ишчезле. Так-

вих просторија има још у југозападној Србији, у водопађи дринској, за тим у изворноме пределу Колубаре, Љига, Груже и Чемернице, па у водопађи Моравице (Голиске), Ибра, Расине, Топлице и на послетку, у простору између Мироча и Хомоља. Укупна просторија под шумом и под земљиштем на коме само шума успевати може рачуна се да захвата 35 до 40% од укупне површине наше земље.

Флора шумска у Србији веома је богата: она има све преставнике средњоевропске шумске флоре, и у колико је испитана, она броји на 219 фела разнога дрвећа и шибља. Од свега пак дрвећа најраспрострањенији је дуб (храст); он расте обилато по свима равницима местима и нижим брдима и планинама а најглавније су му три феле: сладун или граница, цер и лужник. Граница и цер састављају наше најлепше шуме. Граница расте по присојима; њено се дрво најрадије употребљава за грађевине, јер је веома трајашно. Лужник успева најбоље у пљоштама а лужниковина дура најбоље у води и на влази. Церовина се боље цепа и од граничевине али није тако дурашна. Као гориво најбоља је церовина а лужниковина најгора. Жир је најбољи од границе; добра му је и та страна што најраније зри; најлошији је пак од церовине, јер га свиње могу истом онда јести, пошто га мраз опари. Храстова кора употребљује се по каткад за чињење кожа. Лишће свих фела дуба добар је и здрав брст за стоку, а сасеца се и у лиснике где је ливада омало. Шишарка је још и данас важан извозни предмет у Шумадији и Посавини.

После храста најраспрострањенија је буква; она још и данас, сама за се, чини шуме великога пространства на Мирочу, Хомољу, Медведнику, Јабланику, Гучеву, Јелици, Јавору, Копаонику и Старој Планини, и на још неким високим планинама.

Четинари (јела, смрча, бор) чине простране шуме само на југозападу Србије и то у Горњем Подрињу, у водопађи Голиске Моравице и Ибра, на Копаонику и суседним му планинама. Бор чини веће шуме само по Златибору и Студеници. Омање шуме јелове и смрчеве находе се још на Високу, под Старом Планином и у Јеловику, између округа ћуприскога и црно-речкога.

Мечије леске има по шумама округа пожаревачког, ћуприскога и топличког, а остало је дрвеће разређено прилично једнако по свима шумама, нечињени нигде засебне шуме.

У окрузима: чачанскоме, ужичком, рудничком и књажевачком има доста рујевине, шибља, које је у пређашњим годинама било доста знатан предмет за извоз.

По закону о шумама шуме су у Србији општенародне, општинске и приватне; највећи пак део шума долази у прву врсту. По томе закону, у општенародној шуми има права сваки у Србији да сече за своју домаћу потребу, и то бесплатно, а ако хоће да сече за спекулацију, онда плаћа неку незнатну таксу. У општинској шуми има права на сечу сваки члан дотичне општине а за своју личну потребу; тако исто има права и на жир. При оваквим одредбама законским разуме се да се шума морала затирати, тим пре, што држава ни оно мало надзора који је себи задржала није вршила. У недостатку тога надзора шуме су у нас немилице сечене и нико се није на то осврнао, шта ће најпосле од њих бити. Горосеча је у Србији истоветна са грабежи и опустошавањем; у погледу на шумско благо народ је наш радио као права распикућа, која из пуне кесе непрестанце вади а никад ништа у њу не домеће. Разуме се, где се тако ради, тамо не може бити ни помена о неговању, чувању и подизању шума, на начин, какав заслужује овај тако важни део народног капитала. Затрвене шуме у Србији се људском руком више не подижу; шта више, и онде, где и сама природа покушава обнављање, народ јој по незнању и управо суровости смета.

г) Сточарство

И ако се Србија са приличним успехом отима да буде земљорадничка земља, опет, у томе погледу она није толико одмакла да би се могло казати, да је са свим изгубила карактер сточарске земље. Сточарство је у Србији не само веома важна привредна грана него је још и данас далеко претежнија од земљорадње баш онако укуно узете; природне пак погодбе којима наша земља стоји на служби привреднику такве су, да ће сточарство и у будуће, до послетка, у досадањој важности остати. Још и за последњих пет година, дакле од 1881 до 1885 г. годишњи извоз ратарских, воћарских и осталих биљних сировина износио је просеком: 14,432.670 динара, док је извоз стоке и сточних сировина износио: 22,908.600 динара. На жалост, поред свеколике своје вредности, сточарство је код нас на много нижем ступњу напретка и од земљорадње. Сточарство се није код нас на бољитак окренуло ни каквоћом ни количином; узрок је томе на првоме месту незнање, које се огледа у нези стоке, у избору приплодних грла и у одгајивању приплода; за тим долазе неугодни политичко-економни и трговински односи наше земље, који сметају извозу стоке и на послетку нестајање кућевне индустрије.

У Србији има свих врста јевропске домаће стоке, осем прваса; тако, има: говеда, коња, оваца, коза, свиња, бивола и магараца.

Од све домаће стоке говече је код нас најважније; оно је важан трговински предмет, даје највећи део белога смока и заклано налази потпуну употребу.

Наше говече припада оној врсти говеда, која је распростртa у југоисточној Јевропи и Малој Азији, познатој под именом Подолске расе. Но наше је говече много ситније од свих сојева који се у Јевропи находе; осем тога недостају му и многе лепе особине, којима се они сојеви одликују. Наш сој говеда расте и сазрева веома споро, слаб је на млеку, који се истина доста добро али и пак споро, и месо му није довољно крто, јер му се масни састојци не разређују по месу него се нагомилавају по трбушној марамици. Према крупноћи оно је врло способно за рад и издржљиво у климеским променама.

Говеда се држе по свој Србији а најбоља су и најкрупнија у водопађи Колубаре, Љига, Тамнаве, Јасенице и Ресаве; највише их се пак држи у нашим шумским пределима.

Средња тежина одраслога нашег говечета креће се између 250 и 300 килограма а млечност око 1000 литара. Много већа тежина и јача млечност долазе у изузетке. На доброме путу, добар пар наших волова тегли око хиљаду килограма. Волова, крава и телади извозило се у последње време годишње просеком за 5,455.870 динара.

Биволи се држе само у нашим новим крајевима и у Неготину; они се употребљују на све на што и говече, али су много снажнији и вуку веће терете.

Овчарство је такође весма важна грана сточарства у Србији, која стоји на тако исто ниском степењу као и говедарство. Овчарство је почело у последње време и бројно опадати једно с тога што је, као што рекосмо, у нас почела опадати домаћа индустрија а друго, што се ширењем ратарства простирије за држање оваца све више сужавају.

Овце у Србији нису ни од каквога племенитог соја; оне су више мање ситне, а вуна им је проста и груба и за финије ткањине неупотребљива; иначе су издржљиве према јаким променама климеским, месо им је укусно, гојазне су и прилично млечне: за време муже дају 40 до 50 литара млека. Средња је тежина наше овце између 30 до 35 килограма. Овце наше нису готово никакав извозни предмет, али су им коже вазда имале велики извоз.

Овце у Србији могле би се поделити у три соја: кривовирски, краљевски и обични сој. Кривовирски је сој најкрађих ногу и одликује се обилатијим и финијим руном, тешким, просечно два килограма. Вуна је у оваца овога соја много боља но код других сојева; она је прилично и кудрава. Средиште је кривовирскоме соју у пределу око Кривога Вира, а шири се даље по окрузима: Ћуприскоме, алексиначком, пиротском, књажевачком и приморечком. Краљевски је сој највиши на ногама, а одликује се од других великом гојазношћу; распростр је пак у Подрињу, у пределима Голиске Моравице и Ибра. Обични сој држи средину између кривовирскога и краљевског.

Овца се мање више гаји свуда по Србији, али је по равницама сведена на најмању меру, док се по планинским крајевима налази у врло великоме броју; најраспрострањенија је пак у Подрињу, у водопађи Моравице Голиске, у Хомољу, у водопађи Тимочкој и Новим Крајевима.

Највећи део вуне наших оваца потроши се у самој земљи, домаћом индустрицом а за потребу кућевне чељади; у извозу пак учествује само незнатним својим делом.

У Србији има прилично и коза, али оне нису ни близу тако распространене као овца; оне се држе само у планинским крајевима које смо мало час поменули као предео најачег распрострањења оваца. Као ни овца тако исто ни коза наша није ни од каквог племенитог соја; и она је прилично млечна а козина јој служи за ткање покровача и тканина, од којих се граде вреће, зобнице, бисази; осем тога врло је гојазна, и угојени јарчеви и овнови прилично су јак предмет извоза за земље у нашем суседству под Турском.

Млеко и млечни производи, сир, сиорун, масло топљено и свеже служе готово искључиво за подмирење кућне потребе, а само незнатном количином улазе у трговачки промет. Млеко се износи на пролажу по варошима за потребе њихова становништва, али се оно ретко доноси тамо и из најближих села, већ је добивено од варошке стоке. Остали млечни производи износе се у повећој мери на трг само из наших нових крајева, за тим из Тимочке водопађе и из чачанскога, крушевачког и ужичког округа.

Лој се троши у самој земљи на свеће и сапун а прилично се и извози. У трговину улази нешто и суха меса; највише је пак на гласу оно из ужичког округа, и познато је трговини под именом „ужичких пршута.“

Свињче је најглавнији извозни предмет што га наше сточарство даје, и Србија се може похвалити добрим својем једино у ове животиње, познатим „шумадијским својем.“ Овај се сој одликује кратком њушком, клемпавим ушима, сниским ногама, подугачким телом, правим леђима и питомошћу; брзљиво пак одњегован достиже крупноћу културних својева свињских. Осем тога што је овај сој издржљив у променама климским, он се одликује и јаком гојазношћу. С тога, ма да доста споро расте и да му крмача праси ретко преко шест прасади, овај се сој шири све више и потискује остале лошије својеве: чопори свиња састављени данас било у Јасеници или Лепеници, било у Млави, Пеку или Ресави, било у Колубари или Мачви не показују приметних разлика. Тежина одраслога свињчета креће се испод 200 кгр. Шумадиској је сој средиште у водопађи Јасенице.

Са изузетком високих, планинских и каменитих предела свињче се више мање гаји свуда по Србији, али му се главно и најаче распространење находи у појасу храстова дрвета. Највише и најбољих свиња има у Шумадији, Посавини, Млави, Пеку и Ресави; тамо се најразумније и гаје, а најмање их је у ужичкоме, пиротском и врањском округу.

Свиње се троше веома много у самој земљи. Нема готово куће у Србији која би била без свињске зимнице: суха меса, масти и сланине. Печено је прасе нарочито преко зиме најслађа посластица код нас. Извоз свиња из Србије преставља већу вредност од извоза све остале стоке, укупно узете: за време од 1881 до 1885, износио је годишње, просеком, 11,859.707 динара.

Природне прилике за произвођење коња веома су код нас угодне; тако исто и домаћи сој коња способан је за поправку, али је и пак ова грана нашега сточарства најслабија, не само по каквоћи него и по количи, јер није у стању подмирити ни потребе у земљи, а на извоз од вредности није ни мислити. Сој наших коња води порекло своје од јако распрострте источне расе коњске, али је се у току векова а услед недовољне а често и никакве неге изродио и толико закржавео, да је ситнији не само од својева који се подижу у западној Јевропи него и оних на истоку. Но остатак источне крви познаје се код нашега коња по правилним и лепим облицима тела му и по томе, што је веома издржљив, питом и поучљив. Средња висина наших коња креће се између 130 и 148 см.

Зарад поправке домаћега соја коња установљена је код нас државна ергела још 1852 године; али ова установа, неразумно уређена још у почетку своме а још неразумније управљана и до данашњега дана, на поправку коњскога соја није имала ни кроз тако дуго време никаква утицаја, ма да је прогутала огромне суме новаца.

Коњ се код нас употребљује поглавито за јахање, али се употребљује и за ношење терета и вучење кола и терета. Осем у оним крајевима где је коњ поглавита теглећа стока, он се употребљује за ношење терета по свој осталој Србији али највише у југозападној, где су путови лоши због планинскога и кршевитог земљишта. За тегљење употребљује се у свима већим равницама а нарочито у Мачви, Стигу и Доњој Морави. Употреба коња у ратарству крајња је реткост.

Најбољих коња у Србији има у Колубари, Јасеници, Лепеници и у околини Зајечара, где су нарочито чувени коњи из Великог Извора.

Магарци се држе готово само у новим крајевима.

По попису стоке који је учињен у Србији године 1868 било је тада у нашој земљи:

Говеда	963.850
Оваца	3,480.500
Коза	586 580
Свиња	1,869.000
Коња	159.850

Године 1887 по приближној оцени има у Србији:

Говеда	1,100.000
Свиња	2,150.000
Коња	196.000

Овцама пак и козама број се није осетно изменуо.

д) Гајење других животиња

Од перната домаће животиње у Србији има највише кокошију и за тим ћурака; гуске и патке гаје се само покрај већих вода, поред бара и по варошима; голубови пак готово само по варошима. Ни једна од ових врста не припада никаквом одличнијем соју.

Храњење свилене бубе у Србији је доста слабо распростро; она се храни и данас готово искључиво само у округима поред Велике Мораве, и нешто у Новим Крајевима. Од разних раса свилене

бубе најчешће је распростртa солунска или балканска, но има нешто и талијанске расе а у последње време унесена је и јапанска.

Између 1860 и 1870 године, када некаква заразна болест затираше грдно свилену бубу по Италији и Француској, храњење бубе почело се по Србији ширити тако јако, да је у то време произвођено годишње и по 150.000 килограма мехурака, и готово све извожено које у мехурцима које у семену. Но у данашње време производ годишњи једва достиже до 20.000 кгр. па и то понајвише за домаћу потребу. Некада је се држава наша веома живо старала око унапређења свилодела, што сведоче државне дударе у Пожаревцу и Ћуприји; данас пак она се о томе не брине ни мало.

Пчеларство је код нас далеко распрострањеније од свилодела али је и оно у опадању. Пчела која се код нас држи позната је у пчеларству под именом „крањске пчеле" (Apis carnica); она је по својим особинама и начину живљења најсроднија италијанској или жућкастој пчели: није зла, прилежна је у прибирању хране и има само ту лошу страну, што изводи сувише трутова.

Пчела се код нас држи у обичним купастим и високим кошницама оплетеним од дивље лозе и улепљеним балегом. Из оваких простих кошница немогућно је извадити саће док се пчела не убије. Кошнице новијих разумнијих система почеле су се уводити тек од скора, али се слабо распростиру, и за данас су ограничене готово само на вароши у којима овде онде има љубитеља пчеларства.

У Србији се рачуна да има 150.000 кошница пчела; њих има у мањем броју свуда али у повећем находе се једино у југозападноме крају наше земље: у Подрињу, око Моравице, Ибра, Расине и око Горњега Тимока.

* * *

Међу свима гранама прапроизводње, под којом се разуме онај део материјалне делателности народне, који се бави производњењем сировина, пољопривреда је најважнија; она је готово у свима државама главни привредни извор становништва, јер производећи најнеопходније потребнице за живот, она производи највеће количине, које у исто доба престављају и највећу вредност, и пружају пољопривреднику безбедни опстанак. Па иначе, и из овога краткога нацрта нашега пољопривредног газдинства види се веома јасно његово неразвијено и назадно стање, и опажа се, да се није у напред много померило, према ступњу, на коме је било у наших предака.

За напредак пољопривредноga газдинства једне земље нису довољне само угодне природне прилике које у њој владају; за то су потребна јако развијена саобраћајна средства, приступачни тргови, разумно газдовање и нарочито наметно пољопривредно законодавство, које је у сва времена било камен темељац и најважнији елеменат сваког државног биħа.

Да се ратарство унапреди о томе се код нас од стране државе почело веома рано старати. Још године 1836, посред неугодних политичких прилика онога времена, стигао је кнез Милош да изда наредбу о сејању стрмнина и осталих жита па и о сејању кромпира. У току времена издавата је још по која „наредба“, али је наше пољопривредно законодавство и до данашњега времена остало веома назадно и управо бедно. Да су се наши потоњи државници угледали на овога, истина неписменог, али великога и женијалног сељака, земља би наша у току пола века, после оне прве пољопривредне наредбе, могла бити дивна градина, пуна вредних руку, у којој би из сваког кутња благостање вирило. Али и за недесет година после првога трага озбиљне бриге о нашем народноме, пољопривредном, газдинству, ми нисмо, слободно можемо казати, стекли никаквих пољопривредних школа, никаквих пољопривредних удружења[1]), која би се поред школа, старала о напретку и ширењу пољопривредних знања у народу, и о разним потребама пољопривредника. Српски државници и „учени пољопривредници“ у току последњих тридесет година учинили су три покушаја са школама пољопривредним али још нису били у стању да „измисле“ онаку, каква је баш нашем сељаку од потребе. О специјалним пак школама за млекарство, виноделе и т. д. за тим, о опитним пољима, нема ни помена. Земљоделац је код нас презадужен, јер нема тежачког кредита, а од неногоде времена и од других беда род му није ни чим обезбеђен: ни од огња, ни од града ни од поплаве,[2]) те често поједини преде-

[1]) Пољопривредно друштво које постоји у Београду од године 1869. састоји се које од собиħих пољопривредника које од људи, који мисле, да је само „здрава памет“ довољна да реши и најспецијалнија стручна питања, без икакве стручне спреме. Утицај овога друштва на пољопривреду своди се дакле на незнатну жеру. Пољопривредне подружине постоје још и у Пироту, Александровцу, Бољевцу, Жагубици, Петровцу, Параћину, Сврљигу, Ваљеву и Лозовику, али је њихов рад или никакав или једва помена вредан.

[2]) Штета учињена поплавом у Србији године 1874 износи на 12,200.000 дин. пошто су исте поплаве биле и године 1864. 1869, а и неколико пута после 1874.

ли страдају и од глади. Осем тога од стране саме државе нема никакога ни тренутнога бар постицања на усавршавање и предузимљивост, било издавањем награда било ма на који други начин. Огромна дакле и неписмена још маса нашега народа, наше сеоско становништво, остављено је готово потпуно само себи. За то Србија и јесте сиромашна земља и ако је природом самом, доиста, са сваке стране веома раскошно опремљена и намењена, да буде једна од најбогатијих и најсретнијих земаља.

В. Карић.

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РЕАЛИЗАМ И КЛАСИЦИЗАМ

и

НАШЕ СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

(Свршетак)

*

С овим смо свршили говор о предметима, који се данас предају у гимназијама и реалкама.

Још да кажемо што о *новим* предметима, које би ваљало увести у наше средње школе.

Који су то предмети које би ваљало још унети у наше средње школе, сем ових, који се данас уче и које споменусмо?

Ми споменусмо Грчки Језик, Географију Српских Земаља, Анатомију и Физиологију и Етику.

Можемо ли тражити још што год од друштвених, економских и филозофских наука?

Кад би Социологија била разрађена као наука, онда одиста за опште образовање, које гимназије и реалке као средње школе имају да даду, не би имало згоднијета предмета из друштвених наука, но што би били основи њени, основи друштвене статике и динамике. То би по нашем мишљењу и било најмоћније средство, да истера све наше фантастичке слике и метафизичке комбинације о њему, што се тако лако лепе за срца младачка, и да створе једно позитивно истинито гледиште на људе и друштво људско. Али пошто то није, то ћемо ми још дуго чекати, док се и тај предмет види у наставном плану наших средњих па и виших школа.

Од економских предмета можда би могле да дођу основице из Народне Економије. Ако у гимназијама и реалкама других народа и нема овога предмета, у интересу нашем националном било би да га ми уведемо. Ми ваља увек да имамо на уму, да други народи имају и других школа, стручних, пуно, у којима уче све оно што се не учи у гимназијама. Ми их немамо, или имамо врло мало. Зато морамо у оне које имамо да трпамо више, да градимо од њих сваштарице, дотле, докле се и у нас живот друштвени и просветни не разграна толико, да се за сваку специјалност отвори школа; а гимназијама и реалкама да остану само предмети строго општега карактера. Истина тај се предмет предаје и на Великој Школи, и он је обавезан за све сем техничара, али на Великој се Школи учи и Историја, Француски, Математика, Физика, Хемија итд. па се опет зато ти предмети предају и по гимназијама и реалкама.

Но највише смо за то, да у средњешколско образовање дође још: *Психологија* и *Логика*. Ови су предмети данас толико разрађени, а толико корисни за опште образовање, да ћемо ми у опште мало њих наћи који ће бити противни увођењу ова два предмета у средње школе, а нарочито у гимназије. Зато мислим да ми није потребно ни да наводим разлоге за увођење њино.

* * *

Време је једанпут да и ми скупимо ово своје излагање и да према свему овоме склопимо нов или поправљен наставни план за наше средње школе.

Да скупимо укратко цело ово излагање.

У почетку смо изнели историјски развитак средњих школа и из њега смо видели, да су гимназије старије од реалака, да су се реалке развиле из гимназија, пошто се с једне стране јавила јака потреба за реалним образовањем, а с друге стране није могло то све да се постигне заједно с оним што су гимназије имале да постигну. Борба и колебање је трајало дуже: које да победи, гимназијско право класичко, или реално реалистичко образовање? На послетку, сам је живот то најбоље решио. Он их је одељио, па је гимназијама дао класично, а реалкама реално образовање. Но онда су се на обе стране осећале празнине. Нити је било право, потпуно опште образовање оно што су га давале чисто класичне гимназије нити оно што су га давале чисто реалистичне реалке. Ваљало је једне другима да позајме оно што је нужно за опште образовање. Тако су се оне опет приближиле једна другој. Реалке ваља да за-

држе све оно од класичних предмета што је нужно за опште образовање, за живот и слушање виших наука на универзитету; гимназије ваља да приме све оно од реалних предмета што је нужно за опште образовање, за живот и слушање виших наука на универзитету.

Онда смо прешли на разматрање наших средњих школа, гимназија и реалака и нашли смо ово: Да није добро што смо наше средње школе, а нарочито гимназије оставили сасвим без Грчкога Језика. Да није добро што су Латински и Француски потиснути у најстарије разреде, те све образовање у нижој гимназији и свима стручним школама остаје и без основица њиних, и мимо психолошко-педагошкога правила да се језици уче у млађим годинама. Да није добро што се ова два језика почињу заједно, те се у једно исто време једна иста азбука учи на два изговора. Да није добро што смо Немачкоме језику дали несразмерно много времена, јер је ово и на штету других предмета и на штету наше народне егзистенције. Да није добро што је српска Синтакса дошла тек у IV разред, а дотле деца ни појма немају о склапању реченица, реду речи, употреби великих слова, интерпункцији итд. а све им је то потребно и све је лакше од нар. науке о основама или о гласовима. Да је и реалцима нужно знање Старословенскога Језика. Да је Географија, према њеном данашњем ступњу развитка, и мало заступљена и рђаво распоређена, а нарочито да је огромна погрешка што је Географија наше отаџбине и земаља наших, српских, сведена на минимум. Да је Историја српска заступљена мало боље, али без Географије својих земаља, са сразмерно мало часова, а у нижој гимназији, где су ученици још неразвијенији за схватање историских факата, да ни она не може постићи оне резултате, које би смо желели и очекивали од овога предмета. Да је добро што је Општа Историја дошла у старије разреде, али опет да није добро што је цела нижа гимназија остављена сасвим без ње. Исто тако и у реалкама би имао овај предмет да се прошири, с нарочитим обзиром на природу и задању саме школе. Да би ваљало, да се математичка група у реалкама боље заступи но у гимназијама. Да су „мајке свима наукама“, Физика и Кемија, без разлога потиснуте сувише у старије разреде и да их ваља спустити и у ниже и дати им много више простора, нарочито у реалкама. Да је „Јестаственица“ неприродно заступљена више у гимназијама него у реалкама, и да је права аномалија оставити реалке барем без Геологије. Да је и реалцима нужна Хигијена. Да права Биологија, као наука у филозофском смислу не може доћи у средње школе, а оно што

се данас у њима тако зове, да је то проста вишa Ботаника и Зоологија. Но онда би ваљало да дође и Минералогија и у више разреде, као и ове две, а нарочито у реалкама. Да има више разлога да се у гимназијама почиње изучавање Јестаственице научно-генетичним редом, Минералогијом, него Зоологијом. Да Позчавање Човека није добро удешено ни садржином својом како и шта да се предаје, ни временом кад да се предаје. Да Гимнастици ваља дати у нижим разредима више часова него у вишим. Да се из науке Хришћанске учи само Хришћански Катихизис у свези с филозофском науком о моралу, Етиком, што је нужно за опште образовање; а све друго да се остави стручним школама за то. Да „Књиговодство и Кореспонденција" нису суштаствени предмети реалака, него трговачких школа, и да их ваља изоставити као сасвим непотребне и некорисне овим школама. Да је Механици дато мало часова.

Онда смо имали да кажемо, које би нове предмете ваљало увести у наше средње. И ако бисмо желели, да и основи Социологије дођу у средње школе, ипак ће то још дуже остати само жеља. Много пре би могли да дођу основи Народне Економије. Но ако и то, због краткога времена, због предавачке тешкоће итд. не би могло да дође, онда барем може и треба: да се у наше средње школе, а нарочито гимназије уведу два предмета, који то са сваке стране заслужују. То је *Психологија* и *Логика*.

То је резултат целога овога нашега претреса.

Време је сад да доведемо све ове појединости у свезу и да склонимо као неки нови *наставни план* за једну и другу врсту средњих школа.

Према свему овоме наставни планови били би овакн:

А. За гимназије

Број	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
1	Наука Христьанска (Катих. с Етиком)	2	—	—	—	—	—	—	—	
2	Српски Језик. Синтакса (кратка)	3	—	—	—	—	—	—	—	
	Наука о гласовима	—	4	—	—	—	—	—	—	
	„ „ основама	—	—	4	—	—	—	—	—	
	„ „ облицима	—	—	—	4	—	—	—	—	
	Синтакса (опширна)	—	—	—	—	3	—	—	—	
	Литерарни облици	—	—	—	—	—	3	—	—	
	Историја књижевности	—	—	—	—	—	—	3	3	27
3	Старославенски Језик	—	2	—	—	—	—	—	—	2
4	Грчки	—	—	—	2	2	2	—	—	6
5	Латински	2	2	2	2	2	2		2	16
6	Француски	—	—	3	3	3	3	3	3	18
7	Немачки	—	2	2	2	2	2	2	2	14
8	Историја Општа (у кратко)	3	3	—	—	—	—	—	—	
	„ „ (опширно)	—	—	—	—	3	3	3	3	18
	Историја српска	—	2	3	3	—	—	—	—	8
9	Географија: Србије	4	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Српских Земаља	—	4	—	—	—	—	—	—	
	„ Општа	—	—	4	—	—	—	—	—	
	„ Физикална	—	—	—	3	—	—	—	—	
10	Космографија	—	—	—	—	3	—	—	—	18
11	Аритметика	3	3	3	—	—	—	—	—	9
12	Алгебра	—	—	—	3	3	3	3	3	15
13	Геометрија	—	—	—	2	2	3	4	4	15
14	Физика (популарна)	—	—	3	—	—	—	—	—	
	„ експериментална	—	—	—	—	4	4	4	—	15
	Хемија	—	—	—	3	3	3	—	—	12
15	Јестаственица: Минералогија	4	—	—	—	—	—	—	—	
	Геологија с Геогнозијом	—	3	—	—	—	—	—	—	
	Ботаника	—	—	4	—	—	—	—	—	
	Зоологија	—	—	—	4	—	—	—	—	
	Анатомија	—	—	—	—	3	—	—	—	
	Физиологија	—	—	—	—	—	3	—	—	
	Хигијена	—	—	—	—	—	—	3	—	
16	Психологија и Логика	—	—	—	—	—	—	—	3	27
17	Цртање: геометриско	2	2	2	—	—	—	—	—	7
	„ слободном руком	2	2	2	2	—	—	—	—	9
18	Краснопис	3	2	—	—	—	—	—	—	5
19	Гимнастика и Војно Бежбање	5	4	3	2	2	2	2	2	22
	Свега:	33	35	35	35	35	33	32	25	
20	Певање (необавезно)	2	2	2	2	2	2	2	2	
21	Стенографија	—	—	—	—	—	2	3	—	
		35	37	37	37	37	37	37	27	

Б. *За реалке*

Број	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
1	Српски језик: Синтакса					2	—	—	1	
	Лит. облици					—	2	—	1	
	Историја књижевности					1	—	2	2	8
2	Француски					3	3	3	3	12
3	Немачки					2	2	2	2	8
4	Историја Општа					2	2	3	3	10
5	Космографија					3	—	—	—	3
6	Алгебра					3	3	3	3	12
7	Геометрија					2	3	5	4	12
8	Нацртна Геометрија					2	2	2	2	8
9	Механика					—	—	—	3	3
10	Физика					3	3	3	3	12
11	Кемија					2	2	3	—	7
12	Технологија					—	1	—	3	3
13	Јестаственица: Анатомија					2	—	—	—	
	Физиологија					—	2	—	—	
	Хигијена					—	—	2	—	6
14	Цртање слободном руком					4	2	2	2	10
	„ топографско					—	4	—	—	4
	„ орнаментско					—	—	4	—	4
	„ архитектонско					—	—	—	4	4
15	Моделисање					2	2	2	—	6
16	Гимнастика и Војно Вежбање					2	2	2	2	8
						34	34	36	36	
17	Певање (необавезно)					2	2	2	2	
18	Стенографија (необавезно)					2	2	—	—	
	Свега:					38	38	38	38	

Сва четири ниža разреда подједнака с овим разредима у гимназији.

Ето овако би од прилике биле нужне измене и допуне у данашњим наставним плановима наших средњих школа, па да с њима, с уређењем њиним, потпуно можемо бити задовољни: да се задовољи класицизам, у колико он има значаја за опште образовање и спрему за научно образовање, и реализам, у колико и он има значаја за обоје ово и спрему за живот.

Врло добро знамо, да ни прави класичари ни чисте реалисте неће бити задовољни с овим нашим резултатима. Али ми смо и напред казали, да нас се не тиче ни један ни други но оно што рационални захтеви образовање траже, а нарочито захтеви наших прилика и нашега образовања.

Можда ће ко замерити на првом месту за велики број часова у овоме нашем наставном плану. Зато неће имати право. И по данашњим наставним плановима и за гимназије и за реалке мало има мање часова.

Али, када се сада уводи и осми разред, онда би ваљало да број часова буде мањи но данас, рећи ће неко.

На то одговарамо ово. Осму годину није изазвао велики број часова, но већи захтеви од средњих школа. Зато су и неки нови предмети уведени. Сем њих, и сваки од данашњих ваља знатно да се прошири и ојача.

Али данас се много говори и пише о преоптерећености дечијој у школи. Па зар и зато да не скратимо број часова?

И ово викање на преоптерећеност дечију има својих претераности. Резултати често тврде, да одиста има преоптерећености, у умноме раду. Али то често недолази од великога броја часова, него од многих других прилика. Да не спомињем домаће прилике, да не говорим о локалима школским, но да наведем само најважнију, а то је *каквоћа саме наставе*. Узмите два беседника: једнога вештога и једнога невештога. Првога ћете врло радо слушати, и волећете може бити два три сата да га слушате. Други ће вам бити досадан и са пола сата. За пола сата овај ће вас више духово уморити, него онај за сат, два, три. Тако вам је исто с наставом. Она може бити досадна и тешка и са 3—4 часа дневно исто онако као 5—6—7, само ако није на свом месту. Ако је апстрактна, сувопарна, несварљива, и не занима него мори само памћење, онда је она тешка и преоптерећује више но два пут толико часова добре конкретне, разумљиве и занимљиве наставе. С тога је неразложно викати само на велики број чачова. Нити су, по томе, само за хвалу оне школе које имају мало часова.

Врло добро знам, да би и за наставнике и за ђаке лакши био што мањи број часова, али је питање да ли би и *успех* у исто време био већи и бољи. На послетку узев у обзир то како је настава данас у нас и још друге неке прилике, ми бисмо могли баш изоставити неколико часова одавде, на пример од Хемије и Физике, којима је, према данашњем наставном плану, дато највише часова, а нарочито у гимназијама. Мени је најглавнији био сам распоред предмета по разредима. односај и сразмерност између њих, него сасвим утврђен број часова.

*

С овим смо ми свршили ово наше излагање о реализму класицизму и нашим средњим школама. Дуже излагање било би саме одуговлачење и доказивање онога што не мора поново да се доказује, што је већ одавно доказано. Ми ћемо и даље пустити ограничене класичаре и претеране реалисте нека се препиру и нека сваки свој правац заступа и износи добре стране његове. Наше је, школско, да дајемо и једноме и другоме за право онолико колико он има право и да одабирамо из обадва оно што ваља.

Још бисмо имали да кажемо што год о начелу врло важноме. То је *о ручним радовима и занатима у средњим школама*, или, о односају њином према средњим школама уопште и специјално у нас. Но о томе ћемо говорити други пут.

* * *

Долази нам на ред сада ствар с којом смо и започели овај посао. То је покретање овога питања са званичне стране и радња по томе.

Ево писма г. министра просвете, којим је покренуо ово питање:

„Главном Просветном Савету

Познато ће бити Главном Просветном Савету, да се код нас поодавна осећа потреба за реформу средње наставе. Ова потреба реформе извођена је до сада делимично, али се још никада није приступило основном преображају и уређењу средњих школа. Науман сам да овоме питању поклоним своју нарочиту пажњу, али, пре него што бих ма што отпочео по овоме радити, потребно ми је да чујем мишљење Главног Просветног Савета о овоме:

а) Где би требало да постоје велике гимназије у нашој земљи, и које би према томе ваљало затворити или их на друго место премештити или на послетку где би требало нове подигнути.

б) Каквих гимназија више треба нашој земљи: да ли онаквих у којима ће преовлађивати класични или реални правац; у којима ће поимење ваљати да буде једно а у којима друго?

в) Које би ниже гимназије од садашњих могле да остану, а које би се без штете могле укинути.

г) Треба ли држати и даље гимназијске реалке.

д) Како би требало рефермисати и удесити наставни план у у великим гимназијама према новоме закону о испитима, а поимење како у гимназијама класичним а како у реалним?

е) Којим начином да се ова новина изведе у живот и за које време.

Нека Главни Просветни Савет изволи сва ова питања проучити и дати ми своје мишљење о њима.

ПБр. 14.011
17 Децембра 1886 год.
у Београду.

Министар просвете и црквених послова
Милан Кујунџић[1])

Главни Просветни Савет, на свом 327 састанку, изабрао је, као што смо напред споменули један одбор, да ово питање проучи и поднесе му своје мишљење.

Одбор се поделио на већину и мањину и, у главном поднео је овако мишљење: „Да би број великих гимназија ваљало од четири подићи на *девет*“, и да се распореде овако:

„1 и 2. две у *Београду*. Број ученика у престоници толики је, да је неопходно потребно да се поред велике гимназије која већ постоји, отвори још једна. Једна од ових великих гимназија имала би бити *класична* а друга *реална*.

3. у *Крагујевцу*. Ово је најстарија гимназија у земљи, коју би, већ и стога, и да ово место није у центру, требало задржати, остављајући јој у исто време *класични карактер*, који јој је дат у постанку њеном.

4. у *Нишу*. У ову би гимназију долазили ученици из ослобођених крајева, и с тога је не треба укидати, но је само изменити у правцу *класичном*.

5. у *Зајечару*. Овде би требало да постоји гимназија, јер је ово место пограничко према Бугарској и оним покрајинама њеним, на које ми с правом аспирирамо. И у овој би се гимназији имао гајити *класични правац*.

[1]) Види пету свеску „*Просв. Гласника*“ од ове године.

6. у *Ужицу*. Овде би требало установити целу гимназију, јер је ово место пограничио према Босни. Ова би гимназија имала бити *реална*.

7. у *Пожаревцу*. Поред тога, што је ово једно од највећих места у земљи, гимназију би овде требало подићи и с тога што би деца из округа, имајући више прилике, више ишла у школу, и свршив ову сузбијали утицај румунштине, који је још јак у оном крају. И ова би гимназија имала бити *реална*.

8. у *Врању*. С тога, што ово место лежи на крајњем југу земље, у најближем суседству са старом Србијом треба и њему дати целу гимназију. Пошто је у њему развијена индустрија, гимназија би требала да буде *реална;* и,

9. у *Шапцу*. Ово место као пограничио према Босни и према Срему, требало би такође да добије целу гимназију. И ова би гимназија имала бити *реална*."

Према овоме, одбор предлаже *пет* реалних и *четири* класичне гимназије.

Даље одбор предлаже, да ове ниже гимназије не би требало укинути: у *Београду* (обе), *Ваљеву*, *Крушевцу*, *Лесковцу*, *Неготину*, *Параћину*, *Чачку*, *Смедереву* и *Пироту*.

А требало би укинути: ниже гимназије у Алексинцу и Јагодини; гимназијске реалке; у Књажевцу, Свилајинцу, В. Градишту Г. Милановцу и Лозници.

Што се тиче *начина* и *времена*, како и за колико да се изведе ово преуређење, одбор мисли, да се оно могло извести за *три* године, од дана када постане законом. Али за то предлаже; да се одма израде прелазни наставни програми и да се пошаљу на страну и спреме наставници за *Латински*, *Грчки*, *Немачки*, и *Француски;* јер налази да за ове предмете данас немамо довољно спремних наставника."

Сад ево нових ниставних планова што их је поднео одбор.

I. Предлог одборске већине:

(види на противној страни!)

БРОЈ	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
А. ЗА КЛАСИЧНЕ	Вера	2	2	2	2	1	1	1	1	12
	Српски Језик	4	3	3	2	3	3	3	3	25
	Латински	5	5	5	5	3	3	3	3	32
	Немачки	—	4	4	4	3	3	3	3	24
	Грчки	—	—	—	—	4	4	3	3	14
	Француски	—	—	—	—	4	4	3	3	14
	Земљ. и Историја	3	4	4	4	3	4	3	3	28
	Математика	4	4	4	3	4	3	3	3	28
	Физика и Кемија	—	—	3	3	—	—	4	2	12
	Јестаственица	3	2	3	—	2	2	—	—	12
	Психологија с Логиком	—	—	—	—	—	—	—	2	2
	Осн. начела морала и Познавање зем. зак. и устава	2	—	—	—	—	—	—	—	2
	Свега:	23	24	25	24	27	27	26	26	
	Цртање	2	2	2	2	—	—	—	—	
	Телесно и Војно Вежбање	2	2	2	2	2	2	2	2	
	Свега:	27	28	29	28	29	29	28	28	
Б. ЗА РЕАЛКЕ	Вера	2	2	2	2	1	1	1	1	12
	Српски Језик	4	3	3	3	2	2	2	2	21
	Латински	5	5	5	5	—	—	—	—	20
	Немачки	—	4	4	4	3	3	3	3	24
	Француски	—	—	—	—	4	4	4	4	16
	Земљопис и Историја	3	4	4	4	2	2	2	2	23
	Математика	4	4	4	3	6	6	6	6	39
	Физика и Кемија	—	—	3	3	3	3	4	5	21
	Јестаственица	3	2	3	—	3	3	3	—	17
	Психологија с Логиком	—	—	—	—	—	—	—	2	2
	Осн. начела морала и Познав. зем. зак. и установа	2	—	—	—	—	—	—	—	2
	Свега:	23	24	25	24	25	25	25	25	
	Цртање	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	Телесно и Војно Вежбање	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	Свега:	27	28	29	28	29	29	29	29	

Необавезни предмети: Лепо Писање, Певање, Музика, по 2 часа недељно у свима разредима, и Стенографија са по часа у VI, VII и VIII разреду.

II. Предлог одборске мањине.

Мањина мисли, да гимназије *не треба ни делити* на класичне и реалне, но да оба правца ваља спојити уједно и имати једнолике гимназије, као што су од прилике и данас, те је зато и поднела *један* предлог за нови наставни план.

Ево тога њеног предлога:

ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ								СВЕГА
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Српска Граматика	4	4	3	3	—	—	—	—	14
Старословенски	—	—	—	—	4	—	—	—	4
Филозофска и Литературна Пропедевтика	—	—	—	—	—	4	—	—	4
Историја Српске Литературе	—	—	—	—	—	—	4	4	8
Географија Српских Земаља	3	—	—	—	—	—	—	—	3
„ Општа	—	4	3	—	—	—	—	—	7
Историја Српска	—	—	—	4	—	—	—	—	4
„ Општа	—	—	—	—	3	3	3	3	12
Аритметика	4	3	—	—	—	—	—	—	7
Алгебра	—	—	4	4	4	—	—	—	12
Геометрија	—	—	—	—	—	4	4	3	11
Познавање Природе и Хигијена	3	3	—	—	—	—	—	—	6
Физика	—	—	4	3	—	—	—	—	7
Хемија	—	—	—	—	3	—	—	—	3
Минералогија и Геологија	—	—	—	—	—	3	—	—	3
Ботаника и Зологија	—	—	—	—	—	—	3	4	7
Грчки	—	—	—	—	3	3	4	4	14
Латински	—	—	—	—	3	3	4	4	14
Француски	—	—	3	3	3	3	3	3	18
Немачки	—	—	3	3	3	3	3	3	18
Наука Хришћанска	3	3	—	—	—	—	—	—	6
Цртање, слободно и геометријско	4	4	3	3	—	—	—	—	14
Гимнастика и Војно Вежбање	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Свега:	23	23	25	25	28	28	30	30	212

Оба ова предлога, и већине и мањине одбор је поднео Главном Просветном Савету и сада се очекује одлука његова и предлог г. министру.

*

Из свега овога прво нам пада у очи, да се, ни у писму министрову, ни у предлогу одборовом, *нигде не помиње данашње реалке*, реалка београдска и ужичка. Ако се мисли, да оне остану као што су, онда би развијање гимназија на класичне и реалне била права непотреба и луксуз за нас. Ако се мисле и оне у овоме преуређењу, ако се мисле: да се ове *средње школе* реформишу у томе смислу, да се боље задовоље захтеви општега образовања у средњим школама и спреме њине за више науке, захтеви, укратко, и класичнога и реалнога образнованја у нашој земљи, онда је погођена права потреба, и преуређење њино само има да пази да је што боље задовољни. Ми смо на историјској основици изложили укратко цео развитак средњих школа гимназија и реалака, и ако би нас ко запитао: које је образовање данас у Србији потребније класично или реално, ми бисмо с најдубљим уверењем одговорили: да је у добу индустрије и културне борбе за опстанак народа, Србији куд и камо потребније реално образовање, али паметно реално, и да је већина одборска пуно права имала што је реалних гимназија предложила више но класичних. Но онда нам је неразумљив предлог мањине, који тражи, да се реално образовање и не дели од класичнога, а по коме би оно било веома мало реално.

Имамо да кажемо још нешто о ономе одређивању *колико* нам каких гимназија треба и *где* оне да буду.

Нама то одређивање изгледа врло идеално. И сама питања: каквих нам гимназија треба, колико, ваљало би више да се решава према животним потребама, према приликама које се јављају у животу нашем. Али питања колико гимназија да буде и где оне да буду, имају сасвим да се решавају *према местимичним потребама*, а не жељи нашој. Ваља одредити само колики је *број ђака* потребан за једну целу гиназију, а колики за једну нижу гимназију, па министар просвете, по закону, ваља да може да је ту отвори и без скупштине. Оне пак, које немадну довољан број, ваља затворити а у будуће их и не отварати. Ми можемо зажелити и решити, да на пример отворимо једну гимназију на Јастрепцу, једну на Ртњу, једну на Руднику, Павлену итд. Па шта ће бити? У њима неће бити ђака и ми бисмо их затворили, а отворили онамо, по варошима, варошицама и паланкама, где се нагомилао највећи број ђака. Јасно је дакле да и данас свуда, макар и не потпуно свесно, увек решава број ђака где да се отвори која школа. Друго је са стручним школама у које долазе ђаци из целе Србије.

По нашем мишљењу дакле *где* и *колико* гимназија да буде, то ваља да реши број ученика. *Онде*, где он буде довољан, остаје

или отвара се, гимназија; онде, где он није довољан затвара се и у будуће се неће ни отварати. Колико ће их на тај начин изићи, то ће се видети после. Ми можемо зажелети да их, према другим земљама, имаднемо и 12—20, и можемо решити да их се толико отвори, на шта ће бити? Сутра ћемо ми исти доносити друга решења да се оне затворе, пошто немају довољан број ђака, као што хоћемо да чинимо с данашњим реалчицама. Да је *број ђака* најпретежнији, који у томе решава, види се и на овим школама. Да наше реалчице по унутрашњости имају по 200—300 ђака, мислите да би смео и један министар проствете да дигне руку на таку једну школу и да растера толики број ђака тако рећи из њине куће, из њиног завичаја, и да их тера у даљину и туђину, или учини да им је даље школовање немогућно. А овако, кад оне немају по више од 70—80 ђака, те нити се може довољан број наставника поставити, ни предмети поделити међу наставницима по струкама, ни чинити довољни издаци за набавку школских потреба и учила: онда је ли чудно, што је већином овладало мишљење да би их боље било позатварати све и што сутра може доћи неки министар те све то и учинити? И одиста ово је важно, не толико административно, колико педагошко-економско питање: да ли је боље да се наше ниже гимназије и реалчице позатварају, па да се отвори неколико пуних гимназија, те да се наставна снага и средства *концентришу*, или, у интересу појединаца и појединих места и провинција, да остане и даље овако како је? Ово је оно исто питање које имамо и код основних школа: да ли је боље да се од хиљаду наших основних школа начине само њих сто — двеста по срезовима или појединим жупама, те да се учитељи и ученици удруже, да се средства наставна умноже, рад подели и отпочне јаче и интензивније образовање народне омладине, или и даље да остане све растурено овако по клисурама и гудурама и да животари животом досадањим, животом често пустињичким? Ово су питања која у нас чекају озбиљнога проучавања и решења.

* * *

Изнели смо своје мишљење о овој ствари. Изнели смо и оно што је до сада урађено са званичне стране по њој. Учинили смо ове две најважније напомене: о реалкама данашњим и о одређивању броја гимназија и места им. Друге примедбе на мишљење одборско и одговори на питања, што их је г. Министар поставио Просветном Савету, нису ми ни нужни.

И с овим ја свршавам једном овај посао, молећи читаоце да ме извине за многе непотпуности и испрекиданога у њему. Кад сам га радио био сам веома расејан и спречен неким домаћим неприликама, да сам био готов и да га напустим и прекинем за неко време. Али једино што је то питање толико на дневном реду, тако рећи „горуће“, нисам хтео да га прекидам и остављам, тим пре, што сам га већ био отпочео пре и заинтересовао многе читаоце овога листа.

Ј. Миодраговић.

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

ПЕТО ПИСМО

КАКО ЈЕ ДАНАС СА ШКОЛСКИМ РАДИОНИЦАМА ПО ДРУГИМ ЗЕМЉАМА

Драги синовче,

Интересоваће те, да знаш како данас стоји са питањем ручнога рада у мушкој школи, по другим земљама. Ово је нужно да знаш већ и зато, да не мислиш, да је ово само „школска мода“, већ да видиш, да је ствар свуда пригрљена својски. Буди само стрпљив те прочитај писмо са пажњом до краја. Ја ћу бити кратак. Да почнем са Француском.

Француска је увела ручни рад као *обавезан* предмет у свим основним школама законом од 3 марта 1882 године. — Најпре су Французи за пуних десет година чинили пробе у неколиким основним школама, и испитивали ствар. Кад су се на тај начин уверили о ваљаности и вредности њеној, они су је без оклевања увели као *обавезан предмет*, и то за сада са по 2—3 часа недељно. У Паризу су одмах по том поотварале школске радионице свуда. Где је било довољно простора у школском здању, добро; где није, ту су или дозиђивани нови одељци, или су узимане под закуп и одкупљиване суседне куће. — Сада се живо ради на томе, да се и по осталим местима простране Француске поотварају што пре школске радионице. Но највећа је мука за учитеље, који су вични том послу. За то је Француска влада отворила главни завод за спрему учитеља за ручни рад, и издала је — узгред буди речено — 1,200.000 динара за само здање, где је тај завод смештен. Сем тога

заведен је одмах ручни рад и у свим осталим учитељским школама као обавезан предмет. И пре две године предавао се ручни рад у 23 учитељске школе у Француској, и у једној у *Алзиру*, који је под Француима.

У **Шведској** је заведен ручни рад у скоро 800 основних мушких школа, негде као обавезан, а негде као необавезан предмет. Влада се шведска својски заузима за ову ствар, и увела је *законом* ручни рад у све основне школе — с почетка још као необавезан предмет, али је општинама остављена слобода, да га могу заводити и као обавезан. Сем тога даје се свакој школи, која уведе ручни рад, по 100—150 динара годишње помоћи из државне касе. — Ручни рад је заведен као предмет и у учитељским школама; а имају и једну нарочиту школу, која спрема само учитеље за ручни рад. У неким школама раде деца у радионици само по два часа недељно, а у неким и по 12 часова; но највише их је са по 4 часа недељно. У једној се пак школи чини проба, да разреди раде наизменце у школи и у радионици. Ту има сваки учитељ по два разреда, па док је један разред у учионици, код учитеља, дотле је други у радионици, код мајстора; после једног часа размењују се, те овај разред иде у радионицу, а онај долази у учионицу — и увек тако наизменце. Успех се показао неочекивано добар. Деца се у радионици, као разведре телесним радом, те после у школи сватају све брзо и иде посао с по муке. — Што се у радионици изради, то се обично продаје, па се даје деци 20% од чисте добити. — Учитељи су шведски врло одушевљени за ручни рад у школи. — Тамо се заводи ручни рад чак и по *гимназијама*. И сада у Штокхолму имају све гимназије ручни рад, као предмет, а и многе друге у земљи. У Упсали заведен је прошле године ручни рад чак и на **универзитету** — наравно као необавезан предмет. У радионицама универзитетским у Упсали има 12 столарских, 6 стругарских (дрехслерских), и неколико столова за дворез. Записало се и походило је универзитетске радионице у прошлој години 135 студената, и то 52 њих се занимало столарством, 53 стругарством, и 30 дворезом. Сваки је студенат морао у напред да тачно одреди време кад ће долазити у радионицу. Радионице су биле отворене од 6 сати из јутра до 7 сати у вече. Посао су руководили вешти мајстори. Студенти су плаћали само материјал, остало су добивали бесплатно.

И **Норвешка** је у последњим годинама отпочела, да заводи ручни рад свуда по школама, и донет је закон, којим се заводи

ручни рад као необавезан предмет у свим основним школама. Сем тога заведен је као предмет и у свим *учительским школама*. По нарочитом наређењу министарства заведен је ручни рад и у једној *гимназији* ради пробе. *Сам министар простете написао је дело о ручном раду у основној школи.* Године 1884 издала је влада 25.000 динара као помоћ за завођење ручнога рада у мушкој школи.

Данска је била прва, заједно са Шведском, која је пре 20 година отпочела остварење ове лепе мисли. У Данској постоји сада млого школа за рад. које су одвојите од обичне школе, и под управом су особитих људи. Али у новије време и тамо их свуда сједињују са основном школом, и предају учитељима на управу.

У **Немачкој** се отпочело радити на остварењу ове важне мисли тек од пре 10 година, и сад већ има сила божа основ. школа са школском радионицом. У Пфорцхајму је заведена настава из ручног рада у *гимназији*. Ручни рад није у Немачкој усвојен *законом* као предмет; ал га влада потпомаже и новчано и иначе. Немачка ће влада донети закон о увођењу ручнога рада у мушку школу, чим буде довољно спремних учитеља за тај посао. И за то ће се идућег лета (1887) отворити у Лајпцигу *нарочита школа за спрему учитеља из ручног рада*. Њу отвара централно друштво за ручни рад у школи.

И у **Аустро-Угарској** се заводе школске радионице у велико, а особито у *Мађарској*, *Чешкој*. *Галицији* и *Бечу*. Чак и у *Земуну* постоји од 1885 год. једна школска радионица, која се састоји из радионице за котарничарство и радионице за дрворез. Прошле 1886 год. била је тамо од 24—29 авг. приређена и изложба радова из тих радионица. При том се још у Аустрији обраћа и велика пажња на то, да свака школа добије што већу *школску башту*, где ће се деца учити калемљењу и другим баштенским радовима. — Прошле године, 21 септембра, издао је аустријски министар просвете распис, односно ручнога рада, у коме овлашћује све земаљске школске савете у Аустрији и Чешкој, да смеју дозвољавати, да се ручни рад заводи у муш основним школама као необавезан предмет. У истом распису вели даље министар, да он не налази, да би било корисно за правилан развитак саме ствари, кад би се издала обавезна правила о устројству школских радионица; пошто још није пречишћено питање о *најкорисније*м устројству ових радионица. За то он оставља на вољу оснивачима ових радионица унутарње устројство, где ће се, наравно, имати обзира на месне околности.

Ни **Русија** није у овој корисној ствари изостала од других европских држава. У великом књажеству *Финској* заведен је законом ручни рад у свим основним и учитељским школама још 1886. године. Па онда овај је предмет раширен по школама у Ливландији и областима око Источног Мора. Пре две године је руско министарство просвете изаслало једног члана просветног савета,[1]) да пропутује стране земље, и да проучи ову школску новину. Пошто је овај известио министарство о важности овог предмета, оно је одмах послало дв анајбоља учитеља у Шведску, да се спреме за тај посао. И чим су се они вратили, одмах је заведен ручни рад на неким учитељским школама у Петрограду. Сад се ради на томе, да се овај корисан предмет заведе у школама по целој пространој Русији. Онај члан просветнога савета писао је лани у једном писму, да је министарство поклонило овој ствари велику пажњу, и вели „*у Петрограду се мисли, да ће ово бити први корак, ка целокупном преустројству руске просвете.*“

Холандија и **Белгија** су тако исто увиделе велику важност овог предмета, па, при свем том, што је у њих и онако јако развијен привредни дух, и у опште радљивост, опет се заузимљу својски, да заведу ручни рад у своје мушке школе.

У **Швајцарској** се већ прилично давно ради на овој ствари, и сад има тамо мнго школа са радионицама, а у свим сиротињским школама је већ одавно овај предмет заведен. Од пре три године се сваке године приређују о великом школском одмору течаји за спрему учитеља из ручног рада.

У **Енглеској**, **Италији**, и **Шпанији** се пише по новинама и говорило на зборовима о овој корисној ствари, и ради се на томе, да се и код њих заведе ручни рад у мушку школу. У Енглеској и Италији су чињене већ и пробе у неколиким школама, и покушај је испао врло добро.

У **Африци** је, као што сам ти казао, заведен ручни рад у главној учитељској школи у држави *Алџиру*, а ту скоро читам у новинама, да је тамо заведен ручни рад као предмет већ и у неколиким осн. школама.

У **Сједињеним државама Северне Америке** се тако исто живо ради на завођењу овог корисног предмета у школу. У великој вароши Бостону је заведен ручни рад у свим основним школама, и

[1]) Саданьет руског министра финанције *Вишњеградског*.

сад се заводи у престоници Њујорку, а по том ће редом и по другим варошима. Најгоре је, што се нема спремних учитеља.

И у **Бразилији**, у Јужној Америци, чине се покушаји.

Јапанска влада у Азији тако исто је усвојила овај предмет, и завела га је прошле године у Токију. Завешће се и по основним школама, чим буде било спремних учитеља.

Ето тако стоји, синовче, данас у свету с овом ствари. (О томе ћеш наћи много опширније у књизи „*Ручни рад у мушкој школи*“, која је изашла прошле јесени).

Треба да знаш, синовче, да је овај досадањи успех, у сравњењу према времену, заиста велики. *За нецуних двадесет година ова је ствар, као што видиш, освојила скоро цео свет!* То је већ довољно, да сврати на се пажњу озбиљних мислилаца. Де сад, синовче, благо стрицу, промисли де и ти о овој ствари мало дубље, но што си то чинио до сада — тек бар колико, да ти се не рекне, да ниси „озбиљан мислилац.“ Промисли, па ми у идућем писму јави, шта будеш смислио; а дотле буди здраво

ТВОМЕ СТРИЦУ.

ШЕСТО ПИСМО

У ШКОЛСКОЈ РАДИОНИЦИ

Драги синовче. Твоје последње писмо врло ме је обрадовало. Пишеш ми, да сада већ са свим друкче мислиш о питању ручног рада у мушкој школи, но пре месец дана. Велиш, да си добио неку пошту према њему. То сам и сам опазио већ у првој врсти твога писма. Она гласи: „Прво ћу да ти пишем *о питању* ручног рада, па онда... итд.“ Ово је први пут, синовче, од како се међу нама повела реч о овој ствари, да, говорећи о њој, употребиш израз „*питање* ручног рада.“ Пре тога ниси ни сматрао ствар ручнога рада у мушкој школи за толико важну, да се може назвати *питањем*. Је л, да је тако? Али, буди уверен, синовче, да је ово питање једно од *врло важних* питања. Ја бих слободно смео рећи — једно од *најважнијих*. Ти ћеш то доцније и сам увидети

Молиш ме, да ти опишем једну школску радионицу. То ти је врло добро пало на ум, и ја ћу ти учинити по молби са највећом готовошћу. Одатле ћеш понајбоље сватити ствар, а у једно приготовићеш се, да боље разумеш и усвојиш оно, што ћу ти после тога писати о ручном раду. Одвешћу те баш у ону школу, коју

сам походио пре непуних двадесет дана. У њој су радионице врло лепо уређене, и у њих долази неколико стотина деце. Ајд само са мном, и следуј ми пажљиво — наравно, у мислима.

Ево ове улице. Она ће нас одвести управо пред ту школу. Пази само, да се не изгубиш у овој тишини. Видиш, како овај свет журно врви, једни овамо, други онамо. Све ово хита за својим послом. Мало је овде доколичара. Овде је све вредно, и ради од јутра до мрака, као крт. Нужда их је нагнала. Друкче не би могли да опстану са животом, јер је земља њихова пренасељена. А после, то им је већ постала и *стална навика;* рад је некако *срастао* с њима; постао је *права потреба и тела и духа.* Овде се нико не стиди рада, већ се стиди нерада. Ово је сушта истина, синовче, и нема ни мрве претеривања. Преко недеље је свак за својим послом, свих шест дана — мислио би, све су сами прости раденици. А у недељу се све то обуче и угледа, па изађе са целом породицом у шетњу и на забаве, и проведе тај дан у сласти и задовољству — рекао би све је сама велика господа, и немош да разликујеш раденика од имаоца фабрике, и овога од чиновника. У понедељак је опет свак на своме послу....

Но ево нас пред школом.

Ајдемо унутра. Радионице су на трећем и четвртом кату. То је за то, што се тамо не морају деца пентрати сваки дан, но само два пут у недељи, средом и суботом по подне (од 3—5 сати), кад и онако немају школе.

Ево нас на трећем кату. Застанимо овде. Овде су радионице, где се граде разне ствари од круте артије и лепка (туткала и штирка), па онда од иловаче, и од жице и лима (блеха). Ајдемо у ову десно.....

Овде су ови најмањи, од 7—8 година.

Гле, шта је ових малишана, око оних дугачких столова. Свак припасао кецељицу, баш као какав шегрт. И треба — да не прља и не дере аљине. Кад их човек овако у овим кецељама погледа, рекао би, све су то деца простих надничара; а у ствари, то су већим делом деца највећих чиновника и богатих фабриканата и трговаца. — Погледај само, тако ти бога, како се то свако задубило у свој рад, као какав стари. Па како им лепо стоји она мирноћа, прибраност и пажња! Прави анђелићи. Да није срамоте, па човек да заће, да их све редом изљуби, кад су овако вредни. Сви раде стојећи. И то је баш добро. И онако седе много у школи; а дечијем телу не прија много седење. — А погледај учитеља, како

иде од једног до другог, те надгледа рад. Ево једног малише к учитељу; има нашто да га пита.

— Молим, господине, ољу ли ову коцку да облепим овом плавом артијом, или ћу шареном?

— Да, Емиле, том плавом. А знаш ли, које ћеш стране најпре, а које после?

— Знам, господине. Прво ћу ове три стране једним кајасом, па онда оне друге три другим.

— Лепо. Ал само пажљиво...

Гледај га, како радосно отрча на своје место, и привиште на рад. Радује се — посао ће му бити скоро готов, и онда зна, да је и он нешто *створио*. А нема слађих осећања од тих.

— Господине, ја сам с мојом кутијом са свим готов. — јавља се један повећи, кад учитељ дође до њега, и показа му прекрасну кутију. Утитељ је загледа са свију страна; отвори је, загледа је и изнутра, пипне је мало у једном углу, па је онда затвори. Опет је отвори, и опет затвори, па је онда пружа натраг дечку, који за све то време не скиде очију са учитеља. Милује га учитељ по лицу па вели:

— Ну, јес видео да иде? А како си се пре био уплашио, да нећеш никад моћи ништа лепо да начиниш! Је л ти сад мило?

— Јесте, господине. Пре баш истина нисам могао. А сад ми прсти некако иду сами од себе — одговара онај дечко. Очи му се светле од превелике радости, а на лицу му се огледа *поуздање и нада*. Чисто као да читаш у очима, како се зариче у себи, да ће у будуће бити још вреднији и пажљивији.

— Да, да, тако је — додаје учитељ. Али сад и пазиш више *А рад оће пажњу и смишљеност*. Брзоплети и лакомислени никад не могу ништа добро да створе.... А шта ћеш сад с том кутијом?

— Даћу је мами, да држи у њој које какве ситнице.

— Врло добро!... А сад иди те помози Јовану, да и он буде готов с кутијом за његову маму.

Учитељ одилази даље, а овај отрча своме другу, да му помогне. Ајдемо и ми даље.

Ено онамо за једним столом нека деца секу маказама траке од разнобојне артије, и лепе их у дуге ланце. Друга секу некако дрикче, па кад се отвори, а оно диван ланчић. Трећа секу још дрикче, па кад се отвори, а оно лепа слика. А она четврта група деце сече и савија на разне начине шарену артију, и саставља од ње дивотне цветиће. — За оним другим столом нека деца бележе,

куд треба да се сече, размеравају шестаром и метром, и означавају делове бројевима. Други опет секу ножем по лењиру, час држећи нож косо, а час усправо; час просецају ону круту артију са свим, и одвајају оцечену парчад, а час опет је засецају само до пола, па ће после тим резом да пресавију, и да склопе кутију. — За оним трећим столом се граде кристални облици од круте артије. Најпре се нацрта мрежа, па се онда по тим линијама исече, или са свим или до пола, испресецају се делови, и ето ти кристалног тела. Још се по том облепе љубити фарбаном артијом једне боје, а ивице од друге боје, да се боље разликују, и кристални је облик готов. — За оним четвртим столом граде деца разноврсне ствари врло лепе и врло целисходне. За петим се раде корице, у којима се држе прописи и други задаци. А они двојица најодраслији, за оним малим столом до прозора, ни мање ни више, но узели да укоричe две књиге. — —

— Ово је дивно, прекрасно!

— Да и лепо и корисно. *Вежба се и око и рука, и душа и карактер.* Ово је тек права школа.

Ајдемо сад у ову другу радионицу преко пута.

Овде се раде ствари од жице и лима (плеха, тенеке). Ови су одраслији но они пређашњи; али и за овај рад треба мало више снаге, но за онај онамо. — Бравар неће бити од њих нико, а ни цезвар. Ал се рука и око вежбају и овде, као што видиш, врло разнолико. А поред тога упознаје се дете и са особинама метала, и са применом ватре, са употребом менгела, турпије, великих маказа, бургије за гвожђе, клешта великих и малих, шестара, метра, итд. Гледај, како се и овде мери и црта, сече и савија, слаже и леми. Погле онога онамо, како турпијоше, као какав шлосер, а син је тајног краљевског саветника. Њему ово чини највеће задовољство, а ту му је корисна вежба, па што не би! Ево ових овде, где склапају, од тачно осечене и састругане парчади жуте тице, мреже од геометрийских тела. Ево целог сунчаног система са свим путањама од саме жице. Ено централног обруча. Ево Сегњеровог точка. А гле овде целе парне машине у пресеку... После ове овде где граде копче за артију. А гле оне двојице онамо, како савијају жицу у збивену шпиралу око оне гвоздене шипке; после ће да је пресеку уздуж и тако ће добити сила претенчића; њих ће по том састругати и дотерати, па ће их иззалемљивати у леп ланац. —

— И ово је лепо занимање.

— Да, није рђаво, кад га само деца воле, и кад се вежбају руке. Ајдемо даље.

У овој радионици до ове, раде деца разне лепе ствари од глине (иловаче). Лончар неће од њих бити ни један, а мучно да ће који год бити и вајар. Ал овај им рад чини задовољство, а помаже, да им се извежба *око* за правилне и лепе облике, а *рука* у фиином, благим, и одмереним покретима. Ево овај гради дивотан украс, какав се у новије време вида свуда на великим зданьима испод стреје, и око прозора. Онај опет један друкчији. А онај тамо ради лава на спавању. Ево овај начинио кокошије јаје. А ено онај опет грану, и на њој гнездо, и у гнезду пет малених јајца. Гле онога што ради оно цвеће, а онај други с лишћем. — И овде мора да се много мери, и да се на рад обраћа *највећа пажња*. Мало да врдне рука, лечак да притисне јаче, и онај је нежан лист искварен.

— И ово је красно.

— Да, и лепо и красно. Овде се даје прилике руци, да се вежба у једној особитој врсти *финих* покрета, каки се још једино врше при слободном цртању ал опет на други начин. Овде се вежба рука у *шикости и еластичности*. —

Ајдемо даље.

Сад ћемо на четврти кат. То је одељак за прерађивање *дрвета*.

Ево нас. Ајдемо најпре онде на ова лева врата. Онде се ради само обичним ножем, и глетом за резање у дрвету. — Сад само посматрај. Гле онога како размерава нешто шестаром на овој четвртастој шипци. Знаш ли, шта оно ради? Сваку кратку страну дели на четворо; па ће после између првог и другог, и трећег и четвртог дела да повуче уздуж плајвазом линију. А за тим ће ножем да скине ивице до оних линија, и тако ће да добије шипку са осам ивица. По том ће на једној страни да је остави зарубљену, као што је, само ће да скине по мало ивице; а другу ће страну да обмери и обележи, па ће онда по тим белешкама да је лепо и правилно зашиљи — и ето му лепог кочића за цвеће. Јес' видео, како се то све ради са *највећом тачношћу* са *планом*, и *предрачуном*. А то му баш и јесте главно у целом овом послу. Ништа се ту не сме радити онако на памет, „као гуска у маглу.“ Колико је овим у добити овај будући грађанин, и отац породице, који се још сада учи да све ради са *смишленошћу, с планом, прорачуном, тачношћу и пажњом* и што год ради да га ради *вальано и савршено!* **Сад он тако ради на кочићу за цвеће; а кад буде човек, грађанин, он ће тако исто радити и на свим грађанским и породичним пословима, који му падну у део....**

Погле оне друге, где граде од четвртастих и плоштих штапића стубиће за цвеће. Виђи само са каквом заузетошћу, и како се ту за сваку маленкост мора „два пут мерити, а један пут резати.“ Ево ових опет овде где граде држаљке за пера. Ала ће се радовати, кад стану писати *својим* производом, и ако је он много грубљи од оног куповног! Они други до њих граде зупце за грабуљу, па и то по претходном прорачуну и цртежу. Грабуља и цртање!... Ал ако То је баш добро!... А гле опет ових кашикара! Једни граде кашике, а други виљушке — обоје од дрвета. И ту му је најпре све премерено, обележено, и оцртано, па се онда отпочело радити. Ко ће да буде кашикар, тај само треба још толико да вежба, да може радити и без цртежа. Ал то би био занат, а ово је овде само вежба за *живот* — а не за занат.

Ајдемо на онај други крај радионице, ка оним онамо столовима. Гледајдер, тако ти бога, какве красоте ови раде. Шта ти се не може израдити од дрвета вештим рукама! Ево ових, где укрштавају дршке својим кашикама и виљушкама. Онај опет реже нешто крупно, а врло лепо — све некаке звезде и некаки кругови, а од наоколо бршљанови листићи. Са каквом се пажњом тек ово мора радити! Једна погрешна рецка; и слика му више није правилна, и није лепа. За сваку рецку мора промислити и извести је полако и смишљено.

— За шта ћеш то, мали?

— Овде ће да ми дођу по средини још лепи супци, а с друге стране колути за вешање о дувар, па ће бити леп чивилук. Поклонићу га оцу о његову имендану.

— А зар ти није досадно то пиљење у тај ситан посао?

— О не, господине; ја волим ово да радим, но бог зна шта, но.... но и да се на леду тоцињам.

— А за што ли то?

— За то што.... за то.... не знам ни сам; али тек некако волим много овај посао. Ми сви волимо ово да радимо.

— А зар ти није та слика много тешка?

— Није ни тешка; само се тако чини. И ја сам најпре мислио, да нећу умети ни да је започнем. Ал сад пошто сам је нацртао и отпочео, иде само један иза другога.

Ајдемо ка оном другом столу.

— А шта ће то да буде, што ти градиш!

— Ово ће да буде притискивач за артију. Овде ће у среду да дође једно округло дугме, а одоздо још једна даска, а између њих у ове жљеботине олово, те да је теже.

Ено оних онамо раде још лепше ствари. Гле дивна лишћа, цвећа, лозица, и грозђова, што овај реже. Ала ће ово бити диван рам! Скоро ће бити и готов. А са каквом се смотреношћу мора тек овај посао радити! Ово превазилази све досадање.

— Је л, мали, а ком ћеш ти тај лепи рам да поклониш, кад буде готов?

— Мој ће рам бити, господине, још вечерас готов, па ћу га онда однети господару Морицу, који тргује с овим стварима, те ћу му га продати. Добићу за њ. 4 динара.

— Па шта ћеш онда с новцима?

— Даћу га мајци. Ја имам још два брата и једну сеју код куће. Отац нам је преклани умр'о, па сад мучно живимо. —

Дакле школска радионица може да буде и од помоћи сиротињи!... Ово је за ћета за поштовање.

Оставимо оне почетнике онамо, којима мајстор показује, како се држи нож, и одакле се одпочиње рад. Ал погледај узгред само, како су се они други пакунили око њега, па пазе са напрегнутом пажњом, куд и камо боље, но у школи. — Оставимо их, па ајдемо у другу радионицу. Ајдемо на ова врата преко пута.

Гледај сад само, шта се овде ради! Слушај како пиште ренде, како дрчи тестере, слушај лупу и покуцкицање. Ала се ово својски ради! Осам столарских тезага, и за сваком по два вредна радника. На први поглед рекао би човек, да је у каквој великој столарници, где су све саме младе калфе, а међу њима онај брадати — мајстор. Ал кад им из ближе погледаш оно нежно лице, и оне беле меке ручице, одмах ћеш познати, да су то све сама госпоцка и богаташка деца. Овде су они најодраслији, али бих рекао и највреднији. Ту се за ћета не шали са радом. Погледајдер само, шта се ту све ради. Један се сав запурио стружући даску попреко, да оцене, колико му треба; други се озноју растругујући један осечак уз дуж, да извади летву; трећи се мучи стругајући нешто кружасто и извијугано. Онај онамо чисти комад даске, овај овде глади своју даску оним великим стругом, а онај онде дотерује своју једним још већим. Ево једнога, где застругује, онај други жљеби, а онај трећи већ ижљебио, па састављао даске у целину, и оће да их лёми — биће лепо сандуче. Они двојица онде опет нешто размеравају и разрачунавају, мере метром, а преносе делове шестаром и цртају по дасци. — Ево једнога, начинио оно, што се меће пред врата за чишћење ногу од блата, и показује га другу. Ено и онога, где сршава „служавку“ за изување ципела; а његов је друг готов већ и са трећим лењиром. А гле у углу готових ногара за скакање на

часу „Телесног вежбања“; ево и даске са које се скаче; а ту су ено и мотке за скакање. Ено и штапова за земљописне карте. Ево и даске за развијање кора, и оклагије, и тучка, и мањиа за тучање меса. А ево шта је у орману још сила лепих и корисних ствари: обрамица, лопата, држалица за чекиће, секирице, штипаљака за кошуље на конопцу, кутљача за брашно, сланица, чуњак, витлић, сапови за тестере, правоугао, висак, клупица, столица на три ноге, столица велика, сандук са заклопцем, велики чивилук, ногари за школску таблу. — —

Ево к нама онога брадатога.

— Како вам се допада, господо, наша радионица?

— Врло добро. Ово је дивно. Имате лепих ствари.

— Та имамо зар и лепих, ал тек више је корисних. У осталом то је све једно. *Нама је главно, да се у деце изведба* **рука и око**, *да се навикну да раде све са* **прорачуном и смишљеношћу**, *и да се у опште* **опријатеље с радом**. Оно до душе и школа учи децу, да раде с планом и прорачуном. Ал то не иде тамо тако добро, као овде. Тамо је то све више у мислима, и некако идеално А овде је све у ствари. И, што је најглавније, овде се одмах види немар и непажња; а и прилежање и пажња су очигледне. Све је ту пред очима на, што 'но вели „ако коза лаже, рог не лаже.“ У школи то већ не иде. Тамо се не зна одређено и *сигурно*, што ко зна, шта не зна, који је вредан, ко ли намеран, и колики је који учинио напредак.. Ах, господо! Кад би знали они „горе“, какве огромне користи доноси животу школска радионица, они би их одмах завели по свим школама!... Али опет с друге стране није лако то ни увидет. Ствар је још *нова и непозната*. Тек, кад сви дечаци ево, што их гледате овде, постану грађани, чиновници, и посланици — тад ће тек процветати школске радионице. А верујте господо, тада ће бити у људи много више и памети и срца, и правде и поштења, и врлина, и доброте, и — среће! То ће им донети *школска радионица*. Сви ови, што сад овде стружу и рендишу, биће некада први, најпоштенији и највреднији грађани наше земље.. Ви ћете сигурно рећи, да ја претерујем. Може бити и то. Али за иста не много. *Где је рад, ту је и благослов, и слога, и мир, и срека*! **А ко се у младости опријатељи с радом, тај му неће за иста бити никада непријатељ!**.. Што се у млађана срца усади, то никад не вене. Све зависи од тога, ћете л посадити коров, или три, или цвет, или корисну билку. Моје је, господо, дубоко уверење, да корисне билке долазе на прво место, па онда цвеће. Ви ме разумете?... Због

— Због ом!...

Ајдемо још у ову последњу радионицу. И овде се прерађује дрво, ал само сирово. Овде се од прућица плету котарчићи, котарице и корпе. Ено оних онамо, где љуште пруће, а они га други опет чисте и причињају. Ево ових, где плету. Овде се плете и од лозице, и морске трске. И то је слично с прућем. Онај онамо опет цепа прутиће на троје, а онај до њега причиња те цепотине, на оној справици, у ситне вітке. Од тих лепо израђених вичица изаћи ће дивотна корпица за леб на столу, где се ручава.

— — — — — — — — — — — — —

Видели смо све. Ајдемо на поље.

Морамо четири ката низ степенице, но бар нам је низ брдо лако. Ево нас за час на улици.

А где! Шта се оно онамо на улици скупио оволики свет? Ајдемо да видимо.

— Шта се то ту десило?

— Та потукла се два дерана, па један другом разбио главу.

— А око чега ли то?

— Ах, молим вас, та то су два мала доколичара, који не знају ништа друго паметније да раде, но се скитају по сокацима, и траже с ким ће, да се туку. Тешко нама, кад има још и *такве* деце!

— Та нису то доколичари — додаје трећи — но су ђаци, и то врло добри ученици, само су некако много *жива* деца. — —

Ево и наших ученика из радионице. Свршени су часови рада, па сад кућају из школских врата, са ведрим челом, и лицем пуним поуздања, а очи им се све светле од задовољства. Сви из наше гомиле погледаше онамо к њима. Један старина озбиљна лица пружа руку онамо ка школи, и вели гомили пола саветујући, а пола опоминући:

— Ено, браћо, оно је и за *живу* децу, и за *тромУ*! **Онамо деца уче у чему треба проводити време**. Онамо нађе свако дете оно, што му треба: живо — где ће да дâ одушке, својој живахности, тромо — потертекач на брже делање. *Ово је права школа за живот*!

Сви му одобравају — — —

Синовче, сад си видео школску радионицу. Идући пут ћу ти писати потанко о користима од ручнога рада у мушкој школи. А дотле буди здраво.

ТВОМЕ СТРИЦУ.

(Наставиће се)